

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA
VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXIII-1

1999

GIPUZKOAKO FORU ALDUNDIA
DONOSTIA

DIPUTACIÓN FORAL DE GIPUZKOA
SAN SEBASTIÁN

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA "JULIO DE URQUIJO"
International Journal of Basque Linguistics and Philology
ASJU

Sortzaileak / Fundadores / Founded by
Manuel Agud - Luis Michelena (†)

Zuzendaritza Batzordea / Consejo de Dirección / Board of Directors

Lehendakaria / Presidente / Chairperson
Patri Urkizu (EI, Donostia)

Bokalak / Vocales / Members of the Board
Jon Kortazar (EI, Bilbo)
Joseba Andoni Lakarra (EHU, Gasteiz)
Ibon Sarasola (EHU, Gasteiz)
Xarles Videgain (EI, Baiona)

Zuzendaria / Director
Ibon Sarasola (EHU, Gasteiz)

Argitaratzailea / Editor
Joseba Andoni Lakarra (EHU, Gasteiz)

Idazketa Batzordea / Consejo Editorial / Editorial Board

Gidor Bilbao (EHU, Gasteiz)
Iñaki Camino (EHU, Bilbo)
Ricardo Gómez (EHU, Gasteiz)
Joaquín Gorrochategui (EHU, Gasteiz)
Miren Lourdes Oñederra (EHU, Gasteiz)

Javier Ormazabal (EHU, Donostia)
Jon Ortiz de Urbina (Deustua)
Iñigo Ruiz Arzalluz (EHU, Gasteiz)
Blanca Urgell (EHU, Donostia)
Koldo Zuazo (EHU, Gasteiz)

Aholku Batzordea / Consejo Asesor / Advisory Board

Jacques Allières (Toulouse)
Patxi Altuna (Deustu-Donostia)
Jesús Antonio Cid (Complutense)
Mª Teresa Echenique (Valencia)
EHU-ko E.F.S.-ko Burua (P. Goenaga)
Jean Haritschelhar (Euskaltzainburua)
José Ignacio Hualde (Illinois)
Bernard Hurch (Graz)
Jon Juaristi (EHU, Gasteiz)
Itziar Laka (EHU, Gasteiz)

Jesús María Lasagabaster (Deustu-Donostia)
Francisco Oroz Arizcuren (Tübingen)
Jon Ortiz de Urbina (Deustua)
Beñat Oyharçabal (CRNS-Baiona)
José Antonio Pascual (Salamanca)
Georges Rebuschi (Sorbona III)
Rudolf P.G. de Rijk (Leiden)
José Mª Sánchez Carrión (Gasteiz)
Iñaki Segurolo (Orotariko Euskal Hiztegia)
Juan Uriagereka (Maryland)

Idazkaritza Teknikoa / Secretaría Técnica / Technical Secretariat

Ainhoa Aranzabal (EI, Gasteiz)

José Ángel Ormazabal (EI, Donostia)

Eta Gasteizko Filologia Fakultateari atxikitako EHU-ko Euskal Filologia Saileko irakasleen laguntzarekin.

ASJU 1954ean sortutako euskal linguistika eta filologiako nazioarteko aldizkaria da eta iker-eremu horietarik edo horietarako ere interesgarri izan daitezkeenetarik goi mailako artikulu, ohar eta liburu-iruzkinak argitaratzen ditu. Urtero bi zerbaki ateratzen direlarik, ASJU-k badu, orobat, GEHIGARRI sail bat non artikulu formatoaz gorako lanak argitaratzen diren, epe jakinik gabe.

Orijinalekiko hartuemanetarako ikus bitez zerbaki bukaerako EGILEENTZAKO OHARRAK. Harpidetza eta eskarietarako: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigazteiz@infonegocio.com.

ASJU es una revista internacional de lingüística y filología vasca fundada en 1954. Se publican en ella artículos, notas y reseñas sobre los campos mencionados y otros relacionados con, o de interés para los mismos, en la actualidad de periodicidad semestral. Sin regularidad preestablecida ASJU publica en sus ANEJOS trabajos de formato superior al de un artículo.

Para correspondencia relacionada con los originales véase la INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES al final del número. Para suscripciones y pedidos: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigazteiz@infonegocio.com.

ASJU is a International Journal of Basque Linguistics and Philology founded in 1954. It publishes highquality papers, notes, squibs and reviews about the above mentioned and other related topics in two issues per year (up to a total of 700 pages). Longer works are published as SUPPLEMENTS to the regular issues of the ASJU.

For correspondence about papers see the INFORMATION FOR AUTHORS at the end of this issue. For subscriptions and order: Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz. Tel.: 945231552. Fax: 945148752. E-mail: eigazteiz@infonegocio.com.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXIII-1

1999

GIPUZKOAKO FORU ALDUNDIA
DONOSTIA

DIPUTACIÓN FORAL DE GIPUZKOA
SAN SEBASTIÁN

© Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»

EUSKO IKASKUNTZA - SOCIEDAD DE ESTUDIOS VASCOS
Arabako, Bizkaiko, Gipuzkoako eta Nafarroako Diputazioek 1918an sortutako erakundea
Miramar Jauregia - Miraconcha, 48 - Tel.:943 - 31 08 55 - Fax 943 - 21 39 56 - 20007 Donostia
Internet: <http://www.eusko-ikaskuntza.org> - E-mail: ei-sev@sk.ehu.es

ISSN.: 0582-6152. Depósito Legal: S.S.-400/1967
Inprimategia: Michelena artes gráficas - Astigarraga (Gipuzkoa)

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXIII, 1, 1-308, 1999
ISSN: 0582 - 6152

Sumario

	Página
Summary	4
CAMINO, Iñaki Goñerriko hizkera (I)	5
INCHAUSPE, Veronique À propos de la construction historique de la pastorale souletine	79
SALABERRI MUÑO, Patxi Axularren eta haren obraren harreraz (Iritziak, ikerketak eta beste)	125
TORREGARAI, Elena; VILLOSLADA, Iñaki J.A. Mogelen “Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos”: antzinatearen erabilpena euskararen apologiaren auzian	137
URGELL, Blanca <i>Hiztegi Hirukoitza</i> eta <i>Diccionario de Autoridades</i> erkatuaz (III): Gaztelania	157
URKIZU, Patri Monjongo DASSANÇAREN <i>Laborarien abissua</i> (1692) eta honen bi aldaera ezezagun: Jean Pierre CHABALGOITYK idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand GOYENETCHEREN <i>Marechalaren liburia</i> (1831). Aurkezpena, edizioa, oharrak eta hiztegia	239
Analytic Summary	305

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXIII, 1, 1-308, 1999
ISSN: 0582 - 6152

Summary

	<u>Page</u>
CAMINO, Iñaki Goñi Basque (I) (Orig. eu)	5
INCHAUSPE, Veronique On the historical construction of the pastoral of Zuberoa (Orig. fr)	79
SALABERRI MUÑOIA, Patxi On the reception of Axular and his work (Opinions, research...) (Orig. eu)	125
TORREGARAI, Elena; VILLOSLADA, Iñaki “Basque versions of several selected harangues and speeches by the best Latin authors” by J. A. Mogel: the use of antiquity in the cause of apology of the Basque language (Orig. eu)	137
URGELL, Blanca Comparing the <i>Trilingual Dictionary</i> and the <i>Dictionary of Authorities</i> (III): Spanish (Orig. eu)	157
URKIZU, Patri <i>Laborarien abissua</i> (1692) by Monjongo DASSANÇA, and its two unknown variants: the one written by Jean Pierre CHABALGOITY (18 th century) and the <i>Marechalaren liburia</i> by Bertrand GOYENETCHE (1831). Presentation, edition, notes and vocabulary (Orig. eu)	239
<hr/> Analytic Summary	<hr/> 305

Goñerriko hizkera (I)

(Goñi Basque (I))

Camino, Iñaki

Euskal Herriko Unib.

Filologia, Geografia eta Historia Fak.

Euskal Filologia Saila

Unibertsitatearen etorbidea, 5

01006 Vitoria-Gasteiz

Iruñe ondoko Goñerriko hizkera itzaliaren azterketa dakargu. Ikuspegi geolinguistikotik begiratuz aski erdigunekoa da Goñerriko euskara baina Nafarroatik so eginek franko mendebaldekoa. Baditugu XVIII. eta XIX. mendeko Goñerriko euskal idazkiak baina soilik erlatiboki dira diatopikoak. Alderaketarako Iruñe inguruko hizkerak eta Andimendiaz bestaldeko Sakanakoak erabili ditugu. Bi ardatzen arabera gabiltza: nola erlazionatzen eta egituratzen den hizkera hau ingurukoekin koherentzia geolinguistikoaren arabera batetik, eta bestetik zein ezaugarri berezi dituen. Lan honek O. Ibarren (1995), K. Zuazoren (1994) eta P. Salaberriren (1998) beste azterketa batzuen osagarri izan nahiko luke eta baiten ildo berean ulertu behar da.

Giltz-Hitzak: Hego nafarrera. Erdialdeko hizkerak. Ekialdeko hizkerak. Geolinguistika. Testu erlatiboki diatopikoak.

Ofrecemos una visión general y una descripción del habla vasca extinta del Valle de Goñi, cercano a Pamplona. Dentro del panorama de la lengua vasca es esta un habla central geolingüísticamente hablando, pero bastante occidental si la miramos desde Navarra. Poseemos textos de Goñi de los siglos XVIII y XIX, pero son relativamente diatópicos. Hemos comparado esta habla con las cercanas a Pamplona y con las del otro lado de la cordillera de Andia en la Barranca. Se pretende descifrar cómo se relaciona y se estructura esta habla con las de su entorno dentro de una coherencia geolingüística y cuáles son sus rasgos característicos. Entroncamos este trabajo junto a otros de O. Ibarra (1995), K. Zuazo (1994) y de P. Salaberri (1998).

Palabras Clave: Navarro meridional. Hablas centrales. Hablas orientales. Geolingüística. Textos relativamente diatópicos.

Nous offrons une vision générale et une description du parler basque aujourd'hui disparu de la Vallé de Goñi, près de Pampelune. Géolinguistiquement parlant, il s'agit d'un parler central dans le panorama de la langue basque, mais occidental si nous le considérons depuis la Navarre. Nous possédons des textes de Goñi des XVIIIe et XIXe siècles, mais ils sont relativement "diatopiques". Nous avons comparé ce parler avec ceux des alentours de Pampelune et avec ceux qui se parlent de l'autre côté de la cordillère d'Andia dans la Barranca. On essaie de découvrir comment est relié et structuré ce parler avec ceux des environs dans une cohérence géo-linguistique et quels sont ses traits caractéristiques. On relie ce travail à d'autres de O. Ibarra (1995), K. Zuazo (1994) et de P. Salaberri (1998).

Mots Clés: Navarrais méridional. Parlers du centre. Parlers orientaux. Géolinguistique. Textes relativement "diatopiques".

0. Atarikoa*

Andia mendiaz eskuinaldeko gain horien mazeletan bizi ziren goñerritarren eta olloibartarren —nahiago bada ollarandarren— mintzoa baxatarrenarekin —hots, mendiaz haraindiko sakanarrenarekin— nola erlazionatzen eta egituratzen den jakin nahiak bultzatu ditu hona ekarri diren alderaketa, datu aurkezpena eta gogoeta. Ikusi batera, zinez beharko luke izan desberdina mintzoa baldin orografiaren jauzia kontuan hartzen badugu: bi mundu direla dirudi. Gainaldeko ibarrak Iruñerriaren eta Estellerriaren artean daude, baina ezin atzendu daiteke salerosgoaren aldetik Altsasuk, Arakilgo Uhartek eta Irurtzunek izan duten erakarpena eta garrantzia (Casas & Abascal 1948: 30-31, 174 eta 183). Irudi luke Burunda, Aranatz, Ergoiena eta Arakil beste dinamika soziogeografiko bati loturik daudela: Altsasu, Gipuzkoako Goierri, Larraun, Irurtzun... Ez da zalantzarik, ordea, aldizkako lanetarako edo azienden bazkalekuak direla eta, Sakanako biztanleak gainaldeetako ibarretako jende horiekin ere bildu izan direla; izan ere, Goñerria eta Ergoiena, edo Olloibar eta Arakil, bereizten dituen mendiak alkartzten ditu.

Goñerriko mintzoa aztertzeak badu interesa, eta ez guti; azken batean, Euskal Herriko erdigune-erdigunean kokatzen da ibar hau, nahiz erdigunean izate hori geografikoki baino gehiago soziogeografikoki aztertu behar den. Goñerria hainbat hizkuntza joeraren mugari hurbil ageri zaigu. Aldakan duen Ergoieneko Lizarragaraino iristen dira *-a + a > -ea* bilakabide mendebaldekoaren honddar-honddarreko zantzua —*dovriñea*— eta *bali*az 'balira' adizkia (NEM I, 39); adibide adierazgarriak dira. Goñerria orografikoki —eta agian soziogeografikoki— babestuago dago mendebaldeko hizkuntza ezaugarrien eraginetik Ergoiena baino eta baita Euskal Herriko erdialdekoenetik ere. Baina Goñerria ez dago Iruñetik urrun, ezta ekialdeko hainbat hizkuntza ezaugarri ageri den Eguesibartik ere. XVIII. eta XIX. mendeetako idazkietan nabarmen dago apezek sumatzen zutela predikuak, balioko bazuten, bidegurutze lektalean egon zitezkeen herrietako entzuleen fedea sendotzeko idatzi beharra zegoela, alde bateko nahiz bestekoendako balio behar zutela. Goñi herrian agertu Ebanjelioak *ondo edo ongui* dakar. Goñerrikotzat jotzen diren testuetan *iru / irur* edo *lau etan oguei / irur oguei* bezalako pareak dakuskigu. Sortzez goñerritarra zen J. M. de Ibero idazleak *eguzqui / iguzqui* dakartza.

Berehala sumatuko denez, gutxienez zazpi ezaugarri baldintzatzen eta zailtzen dute hizkuntza azterketa honen jarduna:

a) Ohi denez, itzalitako hizkera bat aztertzeak arazo ugari dakar; ez dago alderaketan erabiltzeko baitezpadako diren hainbat hizkuntza ezaugarri eskuratzeko biderik.

b) Goñerriko hizkera aztertzeko eta alderatzeko baitezpadako diren Goñerri inguruko eremuetako hizkera itzaliei buruz nahi eta behar baino datu gutiago dugu, Goñerrikorako baino gutiago. Gares dugu adibiderik nabarmenena; datu guti izateaz landa, erdararen harrak erdi janik ageri dira hango emaitzak.

* Lan hau ez da Koldo Mitxelena Katedraren Lehen Biltzarrean 1997ko abenduaren 11n Gasteizko Filologia eta Geografia-Historia Fakultatean irakurri zen "Goñerriko hizkera" komunikazioaren aldaki zabalxeago bat baizik. Bestalde, egin dizkiguten ohar ezinago interesgarriengatik zorretan gelditu gara Joxemiel Bidador, Kike Diez de Ultzurrun, Orreaga Ibarra, Frantzisko Ondarra, Patxi Salaberri Zaratieggi eta Koldo Zuazorekin. Mapak Xamarrek eginak dira. Lan hau EHU 033.130-HAO 85/99 ikerketa proiektuari dagokio.

c) Nahi baino testu gutiago dugu, baina Euskal Herriko beste alderdi batzuekin alderatuz gero ez dira horren guti.

d) Gure kasuan, datuen goera kaotikoa eta testuetako arazoak neurrigabeak izanik, guztiz ezinezkoa da hizkuntza corpusean homogeneitate diakroniko eta diatopikoa errespetatzea eta ondorioz, heterogeneotasun hori ahalik argien definitzen ahaleginduko gara. Hizkuntza ezaugarri baten geografia hedadura garai batean eta bestean berdina den edota aldaketarik izan den adierazteko eginahala egitea baitezpadakoa zaigu (cf. Peters 1988: 399).

e) Goñerrikitzat jotzen diren testu anitz erlatiboki diatopikoak dira: gaur egungo dialekto bat geografiako kokapen ezaguna duten —elkar hizketa bidezko— testuetako datuetan oinarrituz identifika dezakegu; ordea, Goñerriko idazki zaharrak “erlatiboki diatopikoa” den dialekto edo hizkera bateko ordezkarriz hartu behar ditugu; ia inoiz ez dakigu xuxen nongoa den idazlea, ez non idatzi zuen ezta noiz ere, soilik Goñerrian agertu testuak direla, ziur aski bertan predikatuak. Ez dakigu testuko ezaugarri guztiak hizkera bakar bati ote dagozkion, dimorfismoak eragin literarioari ala beste hizkeren nahasketari dagozkion... (cf. Colman 1988: 113).

f) Alderaketari ekiteko behar diren hizkuntza ezaugarriak hautatzeak aski buruhauste sortzen du hala teoriaren nola datuen aldetik; erkatzeko moduko datuak behar ditugu eremu baterako nahiz besterako. Eta garrantzizkoagoa dena, beti ez dago garbi zein hizkuntza ezaugarri hobetsi eta zein bigarren mailan utzi hizkeren arteko banaketak eta sailkaketak ezartzerakoan, bestela esan, erabakiak hartzeko unean. Garbi aitor dezakegu, halaz ere, lanaren bukaera aldean banaketak finkatzeko unean, fonologiaren alorra, aditzaren morfologia, atzizki bakan batzuk, deklinabideko aldaera batzuk eta atal lexikoa gertatu direla gure eremua banatzeko lanabes emankorrenak; ohi denez, sintaxia ez da horren emankor gertatu.

g) Baina garbi dago ere, guretako bai bederen, fikzio sinkronista oro gaintutuz, hizkeren sailkapenari buruz erabakiak hartzean diakronia guztiz aintzat hartu beharreko alorra dela; hizkerak egun ageri duten itxura eta hizkuntza ezaugarriek egun duten geografia hedadura bezain garrantzizkoa edo garrantzizkoagoa da lehenago zeukatena ahalik ongien ezagutzea (Janda 1982: 150 eta 155).

Aurkezten dugun lan honek azken urteotako beste batzuen osagarri izan nahiko lukeela aitortu behar dugu, nahiz ez dakigun geurea beste horiek duten mailara iritsiko ote den. Gure honek bezala Nafarroa Garaiko eremua jorratu duten lan horiek honakoak dira: Ibarra 1995, Salaberri 1998 eta Zuazo 1994. Berebat, Yrizarrek (1992: 494) eta Pagolak (1992: 42 eta 58) geure eremuko hizkeraz jaulkitakoak uste edo iritzi makurrak direla aipatzea dagokigu, egiantzekotasun geolinguistiko urrikoak izateaz landa, ez baitute inolako frogarik aurkezten ikuspegi berri eta intuitibo horien alde; azalduko ditugun datuek hain zuzen ere aurkako ondorioetara garamatzatela ikusiko da lantxo honetan eta bide bera erakusten du arestian aipatu Salaberriren lanak ere.

Dialektoen sailkapenaren erlatibotasuna da lan honek agerian uzten duen beste errealitate bat. Lehen ere jakina denez, hizkera bat dialekto bat baino gehiagoko partaide izatea ez da guztiz harritzeko moduko gauza. Hizkera edo dialekto baten geografia hedadura ezaugarri edo ezaugarri multzo konpartitu baten presentziatik

eratortzen bada, horretatik, hizkera bat edo dialekto bataldi berean hizkuntza eremu bat baino gehiagoko partaide izan daitekeela jarraitzen da (Winter 1973: 140); ikus Derynck ere (Melis, Verlinde & Derynck 1989: 116). Bonapartek ekialdeko Arakilgo herri bat, Murgindueta, Arakilgo Uharteko aldakira bildu zuen, Sakanako euskarari begira dagoenera hain xuxen: Lakuntza, Arruazu, Arbizu edota Larraungo hegoekialdeko Oderitz, Mugiro eta Baraibarko euskararekin batera gelditu zen Murginduetakoa Bonaparteren lanean. Egun zail da Murginduetako euskararen izaeraz jabetzea, ez baita ez testurik ez hiztunik, baina Echaideren 1965-7 bitarteko inkesta lexikoetako lanabesak xeheki aztertzen badira, aise ikusten da lexikoaren alderditik bederen, Murgindueta anitzez lotuago dagoela mendiaz bestaldeko Goñerriko hizkerara, bestela esan, Iruñerriko hizkerara, bere ezkerreko Sakanakora baino. Ez dugu behar bezalako berririk Murginduetako euskararen fonologian eta morfologian zer nolako ezaugarriak zeuden jakiteko, eta oro har, Arakilgo euskarari buruz ditugun datuak urriak direla aitortu beharra dago; gure lanaren helbururako interesgarriena den ekialdeko Arakilgo euskarari buruzko berriak bereziki landerrak eta andurrak dira zorigaitzez. Lan honek ageri duen ahultasunetarik bat horixe bera da, Arakilgo ibarreko euskara ezagutzeko baliapideetan dugun txirotasuna.

1. Sarrera

Mende honetan Ergoienetik Goñerrira bidean erauntsiak eta lainoak iluntzean harrapaturik blai-blai zegoen emazteki bati «seca, seca las *errápias*» ziotson erdara baldaranean bere txabolaraz sutondora eramane zuen artzain ergoien artean; hitz egokia ez etorki gogora! Urte hamarkada pare bat edo baziren euskaraz mintzatzeko gai ziren azken goñerritarrek mundu hau utziak zirela. Artean, Goñerriko etxeetara zerbitzura joan ohi ziren neska ergoien artean beren artean euskaraz mintzatzeko jarraitzen zuten, are gain haietako egonaldietan. Baina hiruretan hogeitau urte badu segurik Ergoienetik Goñerrira neskek zerbitzura eta gizonak eultzira joaten ez direla. Harako «trilladora» tresnak ere iritsi ziren —Urdaianera, esaterako, 1933an (Satrustegi 1967: 101)—, eta bestalde, uzta biltzeko etxean erriberanesak ere hartzen ziren, Murtxantetik edo Mendigorritik, esan digutenez; hauen iaiotasuna eta lanerako grina gozesten dituzte Olloibarko adinekoek; erriberanes hauek urte guztirako etxera mutil etortzea ere ezagutu dute Olloibarren. Ergoien artean, berriz, beren uzta bildu ondoren iganen ziren Goñerrira, gain haietan beranduago zoritzen baita garia. Arakilgo Urritzolakoak ere berena zoritzean iganen ziren Olloibarrera eta olloibartarrak berena zoritzean Goñerrira.

Industriak lantegiak ekarri zituen Sakanara. Altsasuko galdategia iritsi zen lehenik eta Irurtzungo lantegiak ondoren; hauetara laketu zuten sakanarrek. Andiko gain haietako mazeletako herrietako alorretan «agostero» ibiltzea ez zen lanbide gozosa gero, abuztuan goizeko hiruretarik gaueko hamaikak artean lan egin behar zen nagusiarendako hiruzpalau pezetaren truke, nagusiak garia zazpi pezeta kiloak salduko zuela jakinik, gainera; inoiz, bestalde, nagusiarenean goseak egon beharra zegoen eta etxe batzuetan tratua gogorra zen. Goñerritarrek saminko diote peko alderdikoak aberastu zirela eta berek berdin txiro jarraitzen dutela, nahiz, Dorraoko gizon baten gaur egungo ustean, Goñi herria da Nafarroa Garai guztian aberatsena; etxe gotorrak dira goitiko ibarrekoak, berrogei behi dutenak, ukulu handikoak, zutoin anitzekin.

Lehen arrunta zen goitiko eta beheitiko ibarron arteko hartu-eman galdurik dago. Lehengo denboretan aldi-lanaren bila Iruñera mendian barrena oinez joaten ziren urdiaindarrek Andia eta Goñerrian gaindi egiten zuten beren bidea (Satrustegi 1967: 108). Egungo egunean etena areagotuz doa eta beribilez egiteko modukoa zen kamio bakarra goñerritarrek eta olloibartarrek hertsu dute, baizik eta Lezaungo, Unanuko edo Dorraoko aziendak ohitura handia duela Senosiaingo putzu gazi batera jotzeko.

Ezkondu ere, ematen du aspaldiko garaietan aiseago ezkontzen zirela ergoiendarrak goñerritarrekin eta Andiko gainen mazelatako herri haietara jotzeko ohitura lehenago hedatuago zegoela. Egun, Unanun Goñira ezkondu den lagun bakar bat dute gogoan eta handik herrira ezkondu ere bakarria ezagutu dute, dagoeneko hilik dena. Batez ere adinekoak dira mendiaz bi alderdietako hartu-eman orain artekoak gogoan dituztenak. Olloibarko Iltzarbeko lekuko batek Javier Irigarayri ziotsoenez, «*lathyrus aphaca*» landareari “en Zuazu —Valle de Arakil— le lllaman *txintxérria*—” (Irigaray 1982: 283); galduxe diruditen ibarren arteko loturak herziagoak ziren garai bateko lekukotasuna dirudi arestiko honek. Bakan dira orain Ergoienetik artaldea udan Andira eramaten duten artzainak; esaterako, Dorraon ez da inor eta Unanun lau bat etxe baino ez; ardiak Urbasara eramatea ere arrunta izan da. Egun Irurtzun da ergoiendar, goñerritar eta olloibartarrendako elkargunea eta esan digutenez, baita Iruñea ere. Lizarrako feriara Lizarragakoek jotzen zuten sanandresean, unanuarrek ez horrenbeste.

Goñira joaten zirenak Dorrao, Unanu eta Lizarragako jendeak zirela zioskun Domingorenako Carlos Arzoz Lopez de Zubiria nagusi goñitarrak 1997ko azaroan. Ez zituen aipatu Arakil-Uharte, Satrustegi, Ihabar e.a. Unanuko Cristobal Mozo Marin (1926) eta Jazinto Lizarraga Garziandia (1923) jaunek ere halaxe esan ziguten, Urritzola, Irañeta, Uharte edo Arruazutik ez zirela Goñerrira joaten.

Ergoiendarrak eultzi garaian «agostero» joaten ziren Goñerrira “limosnaya beze-la lan billa”, edota bestela etxeetara, zerbitzura, neskato, mantenuaren eta sos batzuen truke; Olloibarrera guti joaten omen ziren. Goñerrira lagun taldeak joaten zirela zioskun Goñiko Domingorenako nagusiak. Dorraokoak eta Unanukoak denak joaten omen ziren: berek diotenez, Dorraotik hamabost eta hamasei urte bitarteko neska gazteak, denak joaten ziren. Ezagutu dute “trilladora denboran” Goñerritik Dorraora abuztuko amabirjinaren egunean berrogei «agostero» oinez jaisten, festetara iristeko. Garai zaharretan, mende honetako hogeigarren hamarkadan jaiotako lagunaren amen kidekoak, «neskiyek», baba jorrra joaten ziren martxoan Goñerrira, aitzurrean jardutera. Are Mendigorriaraino ere joaten ziren; gizonak laiatzera eta emaztekiak baba jorrra. Hiruretan hogeita hamabost urte inguruko unanuar batek dioskunez «amiña» martxoan Mendigorriaraino joana du horretara. Goñerritarrek ez ziren Ergoienera jaisten ez baldin bazen eskulan bila; haur gutiago izaten zen Goñerriko etxeetan eta lur sailak handiagoak dira, ez zegoen jaisteko beharrik.¹ Arakilgo Uharte eta Arruazu ere lur sailetan aberatsagoak ziren Ergoienera baino; ergoiendarrak

(1) Gutti goiti beheiti honelako zenbakiak ezagutu zituzten “Val de Goñin” egungo adineko unanuarrek hamasei urte zituztenean: “Amunarritzen” 30 bat etxe, Urdotzen 18, Aizpunen 8, Azantzan 17 eta Goñin 13-14; Unanun, berriz, 70, Lizarragan 80 eta Dorraon 60.

mutil joan ohi ziren Irañetara edo Arruazura. Eta bestela, Gipuzkoa alderdi horretara etxegintzara joan baino lehen —“Gipuzkoan beti jornal geixao”— basoko lanak ziren irabazpidea, Aralarko mugan dagoen Putterri puntan, esaterako, hura ere Ergoieneko eremua baita. Baita Goñerrian edo Olloibarren lantegia —egur bulkatze lana— unanuarrek eta dorraotarrek erdibana harturik ere, gain horietako biztanleak ez baitira baso lanean behetikoak bezain trebe.

Andia mendian ere topo egiten zuten jende hauekin, aziendaren zain zebiltzanean. Ergoienek erdara guti zekiten: “oker, beia tira palante!”, eta gain haietako herrietan «mintza praktika» egin beharra zegoen, Uztapidek Gasteiz ondoko Zurbaon bezala; hobaria zuten erdaraz gero «agosteroek» Ergoieneko gainerateko euskaldunen aldean.² Mende honetako ergoienek usu entzun zuketzen Goñerrian «habla en cristiano!» leloa, edota «ya vienen los baxatarros», iseka moduan bizi zutena: «burla bezela dok; [h]i ze yaiz ba!».³ Gainera ibarreko «Frantziko» haize mehearen eraginez gorriturik daudelakoan, «lepogorri» ezizena eman ohi diete goñeritarrei ergoienek. Gain haietakoak, bestalde, «jende belarri motxak» ziren; jabetzen dira ergoienek gaineko eremu hark euskalduna behar zuela izan aspaldian: aise jotzen dituzte euskal izentzat “Zirauki”, “Iturgoien” edo “Lezaun”.

1997ko azaroan 87 urte zituen Goñiko Domingoreneko nagusiak zioskunez, aita ez zuen euskalduna, baina aitona bai. Antzeko lekukotasuna bildu zuen Javier Irigarayk ere (1982: 274. or., 1. oh.): 1972-1974 bitarteko inkestetan, Urdozko Juan Anduezak ziotsoz —70 urte orduan—, Urdotzen sortutako amona guztiz euskalduna zuen: “este nombre recuerdo habérselo oído a mi abuela que hablaba vasco muy bien y era hija de Urdanoz” (276). 1904ko *Guía Eclesiástica de Pamplona*-k dioenez, Goñerri guztian Goñin eta Urdotzen euskaldunak gelditzen ziren (Fagoaga 1962: 211) eta ongi ezkontzen da hau Domingoreneko nagusiak zioskunarekin.

Baditu —edo bazituen— adiskideak gain horietan ekialdeko Arakilgo Urritzolako Bautista Etxarren jaunak, nahiz, zioskunez, guti ezkondu diren «Ollobar» aldera. Adierazi zigunez, hartu-emanik handiena, hilabeteko lehen eta hamabosgarren egunetan egiten zen Irurtzongo merkatuak zekarkien. Olarregiko atakan eta Oskian gaindi —inoiz herri izana azken hau— bezperatik jaitsiko ziren goñerritarrak hara, bai baitzuten han azienda gauez gordetzeko aukera; Urritzolan gaindi bakan jaisten ziren goñerritarrak Irurtzuna. Olloibartarrek egunean egiten zuten joan-etorria. Bere lauretan hogeita hemeretzi urteetan, 1930 urtearen inguruan «Ollobarren» euskara zerbait entzun zuela diosku mende hau oso-osorik ezagutu duen urritzolar honek; Goñerrian berriz, «gutxi» entzun zuela. 1904an Olloibarko Anotz, Saldise eta Ultzurrun euskalduntzat ematen dituzte. Ollo eta Senosiain herrietan 1929an adinekoak

(2) Idiek ezpondatik ihesi zelaira jotzen zuten aldi batez goldaketan ziharduen unanuar batek itau-rean Goñerriko “Amunarritzen”, idiak ezponda ondotik ezin eramank; nagusia dena maldizio ari zitzaion, oihuz: *te digo que te pongas por la orilla!* Eskolan ikasi erdara apurra ez horrenbesteraino iristen, ordea, eta *orilla*-ren antza izan zezakeen eta gogoan zuen ele bakarra eskolako *de rodillas* zen. Horra unanuarra idien aitzinean non belaunikatu zaigun!

(3) Hain zuzen ere horixe bera da Olloko Francisco Ollakarizketak *Erizkizundi*-an esan zukeena: Aita Eusebio Etxalarkoaren inkestako erantzunetan «Baxerrikoak = Etxarri Aranazkoak-eta» dator. Olloibartarrendako ere “baxatarros” dira goñerritarrak, eta J. M. Iribarrenek ere hala dio *Vocabulario Navarro*-n.

euskaldunak ziren (Fagoaga 1962: 212); ikus orain Bidador (1992) ere. Inguru hone-tako Ollakarizketa euskaldunaz Larrekok ere idatzi zuen: “El último euskeldun de Olló”, *La Voz de Navarra*, 1924/VIII/27, Iruñea. Francisco Ollakarizketa Sarasa hau bera da Aita Eusebio Etxalarkoak *Erizkizundi Irukoitz*-erako galdezkatu zuena; jaun hau 1924an Iruñean bizi zen; hiruretan hogeita hamabi urte zituen. Olló herriko azken euskalduntzat hartu zuten oker, besterik ere bai baitzen Ollon. Ollóibarko Izarbe herrian edota Itza zendeako Atondon baziren euskaldunak oraino.⁴ Honela ziotson Ollakarizketak Larrekori 1924an:

Soy natural de Olló y mis padres también eran del mismo pueblo y hablaban entre ellos en vascuence; yo aprendí con ellos; pero fuera de algún euskeldun con el que cruzara alguna palabra en Irurzun o en alguno de los pueblos de Araquil, yo no he hablado vascuence hace muchos años, pues en el pueblo nadie habla.

Irurtzunen aldakan dagoen Izurdiagan mende honetako lauretan hogeigarren hamarkadaren hasieran bost euskaldun gelditzen ziren eta hauen lekukotasunaren arabera:

en tiempos pasados hasta 1930-35 el vasco se empleaba dentro de cada hogar o en la calle pero nunca en las escuelas, llegándose a castigar dentro de ellas a los que lo hablaban (Idoy 1981b: 177).

2. Eremu geolektala definitu nahirik

Nafarroa Garaiko Euskal Dialektologiara azkentsu honetan Orreaga Ibarra eta Koldo Zuazoren proposamen makrodialektalek ekarri duten argitasuna eta zehaztasuna aitzinapauso sendoak ditugu inolaz ere. «Dialekto» deitzen ditugun eraikuntza teoriko horiek, izatez badira —teorikoki eta zientifikoki bai bederen— eta ikuspegi atomisten garaia aspaldi joana dugu. Colman-en hitzen tradizioan oinarritzen da azken garaiko Euskal Dialektologia eta gu ez gaude bertatik aldentzeko:

...we can recognise (or reiterate the recognition of) the validity of the term ‘dialect’ to describe a bundle of shared linguistic characteristics that differs from one or more other synchronic bundles of shared linguistic characteristics, even failing precise geographical location of those characteristics (1988: 112).

Baina dialekto edo euskalki banaketaz gain, gogora ekarri nahi dugu osagarriak diren beste ikuspegi batzuk ere badaudela. Ez genuke sobera tipofobo agertu nahi: dialektoak gauza bat dira, eta eremu lektal edo *continua* lektalak beste bat: hizkeren argazkiaren ikuspegi desberdinak ateratzea edo irudiari beste leku batetik begiratzea bezala litzateke. Irudikapen edo kontzeptu hauek guztiak Baliagarriak dira dialektologian, hizkuntza osatzen duten hizkeren arteko egituraketaren eta banaketaren argazki desberdin baina osagarriak ematen dituzte. Errealitatearen analisisan zehaztasunaren maila goratzeko edo apaltzeko gaitasuna duten tresnatzat har litezke halako izendatze teknikook. Literaturak behin eta berriz erakusten digun bezala, gerta lite-

(4) Itzako zendeako euskara, Ollóibarkoa, Oltzakoa, Goñerrikoa eta Gesalazkoa batera zekuskien Bonaparte printzeak.

ke *continua* lektalen errealitatea osoki ez egokitzea dialektoa definitzeko hautatu den isoglosen sistemarekin; izan ere, grafikoki adierazte aldera, hizkuntza-ezaugarrien konbinazio geografiko ilunsko eta difusoen antza hartzen dute eremu lektalek; dialektoen artean, gibelean edo pean dauden hizkuntza-ezaugarrien beste konbinazio posible batzuk dira edo horrelako zerbait direla dirudi.

Geurea baino hizkuntza aztertuagoei buruzko literaturan ohikoa da *sprachbünde* edo *linguistic area* delako irudia: hainbat hizkuntza-ezaugarriren bilgune den eremuari deritzote horrela. Balkanetako penintsula edota India ditugu adibide usu aipatuak (D'Souza 1994: 148): genetikoki sail berekoak ez diren hizkuntzen artean hedatzen —edo artetik iragazten— diren hizkuntza-ezaugarriak daude ideia honen oinarrian: hizkuntzen gainerik egituratzen diren ezaugarri linguistikoak barreiatzea litzateke kontua. Definizio bat nahi izatekotan ikus Indiarako Emeneau-k emana (1956: 16, 28. oinoharra):

This term 'linguistic area' may be defined as meaning an area which includes languages belonging to more than one family but showing traits in common which are found not to belong to the other members of (at least) one of the families.

Gure kasuan *language*-ren ordain "dialekto" erabilenez gendake eta *trait* izan beharrean "hizkuntza ezaugarri" edo "ezaugarri linguistiko". Beti iruditu izan zaigu Nafarroa Garaiko euskaran *sprachbünde* izenarekin adierazten den horren iduriko zerbait gertatzen dela (cf. Allières 1981: 112), badirela isoglosa batzuk zein bere bidetik doazenak, geografiaren gradualitatean elkarrekin gurutzatzen direnak: isoglosa hauek ez doaz guztiak batera, ez dituzte isoglosa multzo nabarmenak sortzen leku guztietan —ez Ultzama eta Basaburuan Orreaga Ibarrek aurkitutakoak bezain multzo nabarmenak bederen—, era kapritxozko eta beregainean hedatzen direla ematen du.

Esaterako, askori kontrakoa iruditu arren, hainbat nafarrendako enblematikoak diruditen *erran*, *ongi*, *aise*, *bertze*, *-en* etorkizuneko morfema, *a(u)nitx*, *gibel* eta *aitzin & altzin* eleen geografia hedadura ez da bat eta bera, eta leku batzuetan arestiko aldaera horiekin batera *atze*, *aurve*, *asko* edo *erraz* bezalako eleak ere erabiltzen dira; hau, gainera, hizkuntza aldaera ugariarekin gertatzen da. Ondorioa da eremu dialektala mugatzea ez dela aise, eta egiten ditugun abstrakzio operatiboek nahi luketenaren alderantziz, hizkuntza-ezaugarriak nahaska —eta ez batera— gorde-ezkatuta edo jauzika bezala agertzen zaizkigula, eremuak elkargainka jartzen zaizkigula; xuxen eta lañoki esateko, dialektoen mugak ezartzea ez da aise. Hizkuntza ezaugarri batzuk hemen hasten dira, ezaugarri hauetarik batzuk horragoxe bukatzen, tartean beste berri batzuk sortzen zaizkigu, besteren bat desagertzen zaigu... hizkuntza-ezaugarrien konbinaketa gehiegi eta zinez konplexuak ageri dira geure begien bistan.

Eman ditzagun gure lanean baliatu ditugun ezaugarrien adibide batzuk:

1) Izenordainetan *ore* 'hura' dugu gure eremuan (cf. Irigoyen 1981: 393), *ure*-rekin batera: *ore* eremu zabal batean erabiltzen da eta halakoxe hedadura zeharkakoa daukala dirudi, goitik beheiti ezker aldera: bada Anuen, Ultzaman, Atetzen, Ezkabarten, Txulapainen eta Arakilen, baina ez da Ergoienera iristen; hegoaldeetik Andia mendiaz bestaldera Goñerrian, Oltzan eta Olloibarren dugu, baina ez da mendebaldeetik Gesalazera iristen, ezta hegoaldeetik Eguesibar edo Izarreibarrera ere.

2) Guztiz bestelakoa da aditzean iraganeko *-n* morfema falta duten hizkeren geografia: oro har, Iruñetik beheiko eta eskuineko hizkeretan dugu ezaugarri hau; eskuinera dauden hizkeretan goiti jotzen du, gainera, ezaugarri honek. Iruñetik ezkertera goiti joanez ez dago *-n* gabeko adizkien arrastorik Anditik iparraldera (baina ikus Arakilgo Satrustegiko ze 'zen', Yrizar 1992: 591). Ezaugarri honen eremuak, Goñerriko alderdia salbu, arestiko ezaugarriaren eremuaren itzala edo negatiboa dirudi.

3) Nafarroa Garaia ezker eskuin banatzen duten ezaugarriak badira; gure adibidean ezkerreko aldaera Goñerriari dagokio eta eskuinekoa Eguesibarri: *bi / bida & bi, tanta / txorta, iltze / itze, zille / xilko, txal / aratxe*.

4) Banaketa arras bestelakoa da *aungi* 'ongi' aldaerak goitik behera duena ere; guk dakigula soilik XVIII. mendeko Gesalutzen eta Anditik bestaldera egungo Etxarrin eta Ergoienean ageri da, baina ez ondoko Goñerriko idazkietan. Aldiz, *auntzi* 'ontzia' dugu Dorraon, baina ez da Gesalazko idazkietan ageri.

5) Guztiz hegoaldekoa den banaketa ageri du "Izan" aditzeko aginduzko Nor sailleko bigarren pertsonako *zaitte* adizkiaren apokopeak: *zait & zeit* aldaerak ditugu mendebaldetik Gesalutzen eta erdialdetik Garesen; Utergako dotrina batean ere ageri da ezaugarri hau. Baita *-rgatik* motibatiboko atzizki analogikoa ere

Pentsa dezakegunez hizkuntza ezaugarriak aipatu ditugun eremu hauen muga barrenean hedatzen dira eta baita aipatu ez ditugun beste batzuetan ere: esaterako, Sakanan barrena Andiaz iparraldera, edo Sakanako mendebaldetik eskuin edota Iruñe inguruan barrena... Ezaugarriak, gainera, batzuk arkaismoak ditugu eta beste batzuk berrikuntzak; ez dute batzuek eta besteek zertan hedadura bera izan. Hizkuntza ezaugarriak anitz dira, gainera, nahi bezainbat aukera ditzakegu alderaketarako, eta Nafarroa Garaiko erdialdearen hedadura zabalak arras konplexua bilaka dezake hizkerez eta azpizkerez eduki dezakegun ikuspegia.

Testuinguru honetan mikrodialektologiaren premia nabarmentzen zaigu, xeheki aztertu hizkeren monografiaren, *continua* lektalen irudikapena laguntzen dutenena; hona, beraz, azpieuskalkien aldeko aldarrikapena, edota hizkeren eta azpizkizkeren guti gora beherako egitura argitze aldera egiten diren saioen aldekoa bederen. Hartara, Zuazoren 1998ko lan egoki eta sistematikoaren premia eta dakarren hobekuntza deusetarako auzitara ekarri gabe, egokia deritzogu dialektoaren kontzeptua erlatibizatzen duten Gimeno-ren hitzak oroitarazteari (1987: 695):

Es cierto que los continua lectales originan una mayor inconsistencia y complejidad que la representación de unas variedades lingüísticas como entidades discretas, pero la afirmación categórica de la existencia de límites (geo)lectales, como la negación de variedades ante la ausencia de discontinuidades absolutas, supone actualmente una tremenda simplificación desnaturalizadora... Sin embargo, también es insuficiente el tratamiento dado a las «hablas de tránsito». Un marco teórico y metodológico adecuado puede ser la comunidad de habla.

Dialektologiaren alderditik, Goñerriko hizkera egiten zen eremuko errealitatea eta errealitate honen baitako hizkuntza-datuek ezkutuan osatzen duten abstrakzioa aztertzen hastean, interesgarria litzateke arestiko eleetan sumatzen den kezka gogoran hartzea, bertako hizkerak erlazionatzeko eta egituratzeko duten era apurtxo bat argitzen lagundu baikaitzakete.

Geografia dialektal klasikoak bi paisaje edo *landscape* aurkezten dizkigu oro har: erdigunearen ingurukoak direnak batetik; erlatiboki homogeenak dira eta batasuna desberdintasunari nagusitzen zaio bertan hizkuntzaren aldetik. Bestetik, eremu transzional biziki dibertsifikatuak ditugu; hauetan, arras distantzia laburretan desberdintasun dialektal sakonak aurkitu ohi dira (Taeldeman 1998: 20). *A priori* jokaturik, Iruñerria konbergentzia eremutat jo beharko genuke, hala orografikoki gora-behera handirik eta iragangaiztasunik ez duen eremua delako, hala hiriburua izanik munta sozio-ekonomiko eta kulturala zukeelako; pentsa genezake Iruñe aldamenetako ibarretako hizkerak neurri batean batu edo berdinkaratu dituzten hainbat hizkuntza-ezagarri Iruñetik edo Iruñerrietik hedatu diratekeela. Hori dio ikuspegi intuitiboak, baina azterketa sakonak egin beharko lirakeke hau guztia honela izan ote den aztertzeko ala Iruñe aldeko hizkera ere banaturik ote zegoen jakiteko; cf. Artola (1985: 99) eta Salaberri (1996).

Gure iritzian, Nafarroako hizkerak neurri batean bederen banatzen dituzten ezauzgarri batzuk Iruñetik biziki hurbil iragaten dira: ikusi besterik ez dago Oltzako hizkeratik Eguesibarkora badela aldea, nahiz orografiaren eta distantziaren aldetik honetarako arrazoi nabarmenik ez dagoen; bien artean, gainera, teoriarik bederen homogeneizatzailerik lana bete lezakeen Nafarroako hiriburua dago. Pentsa liteke, bestalde, Iruñeko edo Iruñerriko euskararen barrenean ere aldeak zeudela gune batetik bestera; dena den, hurrengo atalean itzuliko gara gai honetara.

Ustea dugu, bestalde, hizkuntzaren aldetik eten, banaketa edo konbergentzia eremu garden-gardenik ez den gurea bezalako lurraldeetan —Eguesibar, Izarbeibar, Iruñerria, Oltza, Olloibar, Goñerria, Gesalatz inguruaz dihardugu—, dialektometria txit onuragarri litzatekeela, batez ere bere eredurik kualitatiboena balia baleza; horretarako, ordea, alderatu daitekeen datu-oinarri bateragarri bat behar da ezinbestean, eta begien bistakoak diren arrazoiengatik hori orain ezina da guztiz.

Gainerakoan, euskaldunek Iruñean zer nolako multzoa osatzen zuten, zer nolako indarra izan duten —beren hizkuntza ohiturek ingurumariko ibarretara hedatzeko eduki zezaketen ahalaren aldetik ikusirik batez ere— eta noiztik eduki duten xeheki aztertutik eduki beharko genuke, baina oraingoz azpigizarte euskaldunaren erakarpenean indarrari buruzko lan diakronikorik ez dago guk dakigula, datu guti baitago. Azkensu honetan, Jimeno Jurioren 1997ko ikuspegia lazki kritikatzeko duen Ciervide erromanistaren iritzia dugu:

La presencia real de vascohablantes en Pamplona fue un hecho posterior, de la segunda mitad del siglo XVI y del siglo XVII y fue el resultado de la inmigración interna, procedente de su entorno rural (1998: 511).

Historialarien iritzia ez da ordea, Cierviderena bera, eta toponimiako datuen arabera erreinuko hiriburuan euskara lehenagotik bizirik zegoela dioskute arlo honetan dihardutenek.

3. Nondik nora

Ingura gaitzen emaro-emaro geure lan eremura horretarako 16. orrialdean dakargun mapa baliatuz. Sakanan sartzen dugu Arakil ibarreko partaide den Irurtzun

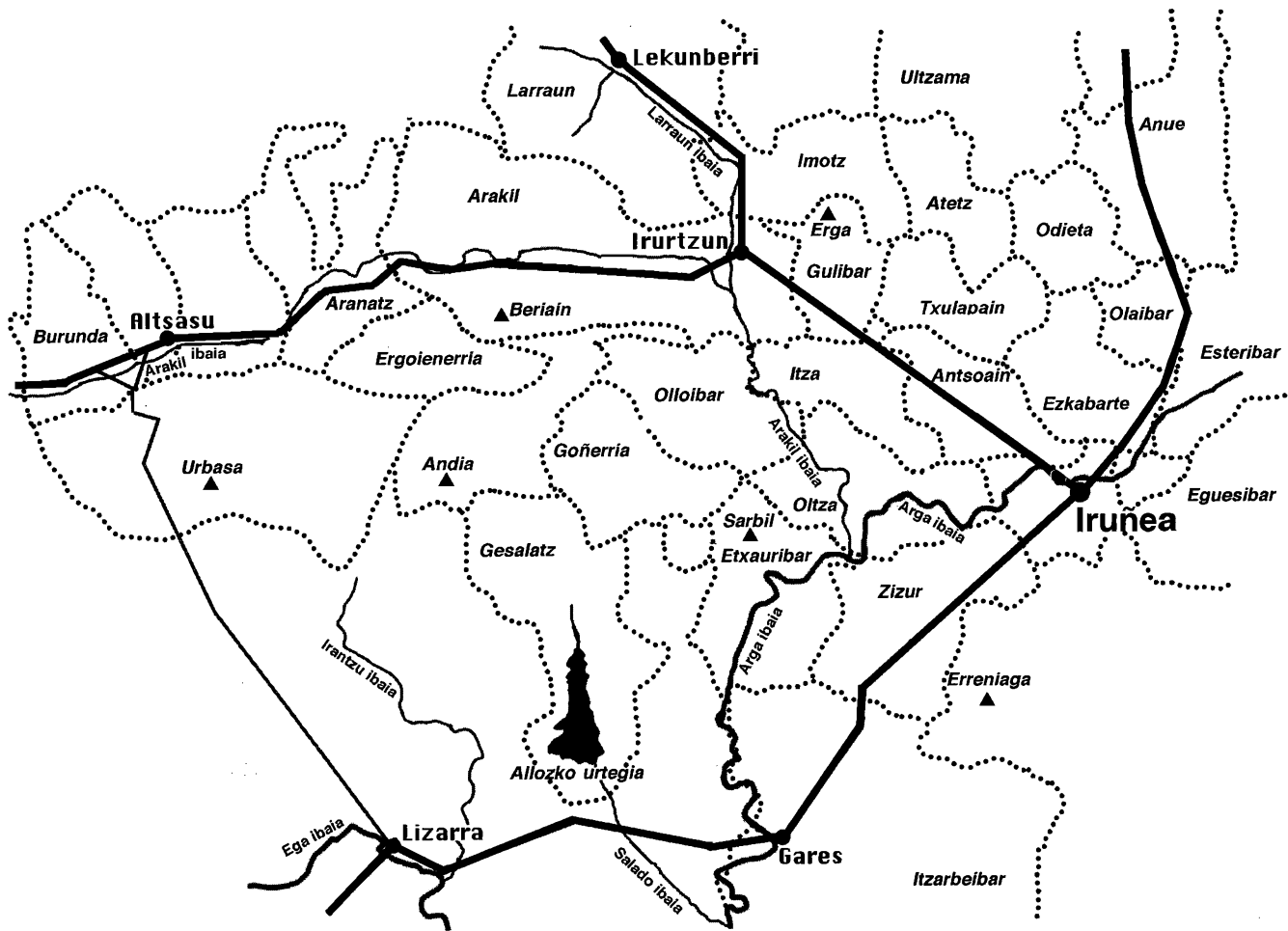
herria. Sakana deritzanaren barrenean beti ere, Arakil ibarretik ezker, harantzaxeago, Aranatz dugu, administrazioz Ergoiena ere barrenean duena, eta Altsasu aldera, berriz, Burunda. Ibar hau dialektologiaren alderditik behar den bezala azterturik dago eta gu ez gara, beraz, ur horretan sobera murgilduko; aski du irakurleak Zuazo 1994 lan zehatz eta argira jotzea. Ergoiena Aranatzekin hartu-eman hertsian dakusagu, Arbizu eta Etxarriekin; Burundarekin ere, segur, izan duke lotura; baita, ordea, Andiarekin ere. Andiaz harat Goñerria dago eta berehala Gesalatz, Estellerrian. Andia eta Urbasa Zunbeltzen banatzen dira.⁵ Horiei guztiei loturik egon bide da Ergoiena, Iruñeko dinamika soziogeografikora bezainbat edo gehiago.

Oltzako zendeara edo Olloibarrera bezala, Iruñeko eragina iristen da Goñerrira ere, hizkerak ezagun du, eta pentsatzekoa da historian zehar Estellerriko eragina ere iritsi izan dela Goñerrira. Irurtzuna ere iritsiko zen zalantzarik gabe Iruñeko eragin orotariko hori, eta hori nabaritu beharko litzateke Arakil alderdiko ekialdeko herrietako euskaran, Itzako zendearen aldamenen dauden horietan. Baina Irurtzun Tolosako bidean dago, Gipuzkoara joateko erabili izan den kamioaren ertzean, eta merkatu garrantzizkoa izan da bertakoa: Larraun, Sakana, Iruñerriko mendebaldeko Itzako zendea edo Gulibar, Imotz eta Basaburua, Irurtzunen eraginpean bizi izan direla pentsatu beharko genuke, beraren dinamikaren barrenean edo gertatu direla. Esan daiteke Irurtzunek sal-erosketa eremu bat osatzen duela (cf. Velasco 1981: 96). Esate baterako, lana dela eta 1960tik aitzinera Irurtzunek Basaburu Nagusiko, Imozko, Larraungo ekialdeko eta Goñerriko jendeak bilarazi ditu (Idoy 1981b: 170).

Geure lanari eremu bat finkatzea gauza beharra da eta honen berri ematea dago-kigu orain. Lehenik Goñerriaren geografia-ingurua baliatu dugu, hurbilekoa. Hone-la, *a priori* jokaturik, Larraungo hizkera alde batera utzi dugu, nahiz, inoiz, ezaugarri baten hedaduraz dihardugunean batez ere, bertako datu zenbait ager daitekeen; Larraun urrunsko gelditzen da, Goñerri eta beraren artean Sakana guztia dago. Burunda ere maiz kanpo utzi dugu, nahiz ez beti. Hona bazterketaren arrazoiak: Burundako mintzoak mendebaldeko hizkerekin dituen loturak nabarmenak eta ezagunak dira. Imotz ere guti baliatu dugu; ditugun datuak arrunt fidagarriak dira (Pagola 1992b), baina Goñerriko hizkeratik urrun gelditzen da.⁶ Eguesibar ere urrunsko dago: bitarte horretan Olloibar eta Oltza nahiz Iruñerriko eremu gehiago ditugu, baina badu alderaketarako hobari handi bat metodologiaren aldetik, bertako mintzoa ezaguna da eta datuak egiaztagarriak; loturak ere nabarmenak dira Goñerriko eta Eguesibarko hizkeren artean, lan honetan ikusiko denez. Baliatu, Ergoieneko, Arbizu-Etxarrietako, Arakilgo, Olloibarko, Oltzako, Izarbeibarko eta Gesalazko hizkerak baliatu ditugu alderaketarako eta baita Eguesibarkoak ere; ondoko Elortzibar-ko Zabalegiko 1785eko prediku bateko datu batzuk ere baliatu ditugu bakanka, iturria beti Yrizar (1992) izanik. Iruñetik goiti eta Irurtzundik eskuin dauden iba-

(5) Nafarroa umela eta Nafarroa mediterranea eremu horretara biltzen dira, eta baita artzantzaren garrantziak eraginik, jendeak ere: izarbeibartarrak, Tafalla alderdikoak, estellerritarrak, ergoienarrak, goñerritarrak, erriberanesak... Inguruko herri eta ibarrek bereganatu nahi izan dute eremu hau, baina Gorteek beti lortu dute nafar guztien ondare izaten jarrai dezan. XVI. mendean 60.000 eta 100.000 aziendak buru artean zegoen bertako bazkalekuean eta XX. mendearen hasieran, berriz, 30.000 buru zeuden.

(6) Golderazkoak diren ezaugarri hauek, esaterako, Goñerrikoen guztiz bestelakoak dira: *etxe, eguzki, elkarrekin, gazte, ambeste, bost, putzu, ewri, aingeru, arratoi, eke, esan, iñor, emango, beste...*

rretako datu batzuk ere erabili ditugu eskuartean, hizkuntza-ezaugarrien hedadura zein den jakiteko batez ere. Hurrengo ibarrok dira aintzat hartu ditugunak: Gulibar —adizkiak soilik (Yrizar 1992)—, Imotz, Itzako zendea, Txulapain, Ezkabarte eta Olaibar ibarrak, eta batzuetan baita goraxeagoko Atetz, Odieta eta Anue ere. Esteribar-Erroibarko datuak gutitan aipatu ditugu; Artzibar eta Aezkoakoak ia bat ere ez, salbu arlo lexikoan.

Herriak zehazki hurrengoak ditugu: Ergoienetik Lizarraga eta Dorrao; Unanu lexikoaren alderaketarako baliatu dugu. Aranaztik Arbizu eta Etxarri. Arakildik, berriz, Arruazu, Uharte, Irañeta, Murginduetza, Ihabar, Urritzola eta lexiko apur baterako Izurdiaga; Egiarretako datu apur batzuk ere ikuskatu ditugu. Beste aldetik horrela gelditu da hautua ezinbestean: hegoaldeko Gesalazko Muzki eta Izarreibarko Gares eta Uterga —herri honetan agertutako dotrinako datuak bertakotzat jotzeko ohitura dagoenez gero—. Goñerri ondoan Ollok ordezkaten du Olloibar eta Oltzak nahiz Iberok Oltzako zendea: Iberon alkartzen dira Arakil eta Arga uhaldeak. Goñerriko ordezkari Goñi herria dugu bereziki. Eguzkialdera Gulibarren Zia eta Aginaga ditugu, datu bakan zenbait dutenak eta baita Larunbe herriko Oraien auzoa ere —lehen herria zena—. Imoztik Goldaratz baliatu dugu eta Txulapaindik Usiko, Beorburuko eta Nabazko datuak ditugu. Ezkabartetik Anotz dugu nagusi, baina baita Makirriain ere. Goiti, Atetz Zigandak ordezkaten du, Odieta Ziaurritzek eta Olaibar Olaitzek. Eskuin, Lantz eta Etulain ditugu Anuerako. Esteribarko berri Eugi eta Iragiko datuen bidez dugu eta Erroibarko datuak Mezkitritzen nahiz Lintzoainen bildu dira. *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa* —aurrerantzean EAEL— da usu Itzako zendeatik eskuin dauden ibarrotako datuen iturria.

Jokalekua hautatzerakoan berebiziko garrantzia eta eragina izaten du aztergaiaren egoerak, Euskal Dialektologiarenak geure kasuan. Dakigunez, Nafarroako hainbat alderditako hizkerak hobeki ezagutzen ditugu beste batzuetakoak baino; Elkanoko Joakin Lizarraga idazlearen lanari esker, gezurra dirudien arren, hobeki ezagutzen dugu Eguesibarko euskara Larraun ibarrekoa baino. Bonaparte bera ere ibili zen Eguesibarko berri ikasten, eta ele multso pollita bildu zuen Elkanon. Hiztegi hau bera, gainera, beste hiru herritan ere bildu zuen, eta orain, hein batez bederen, egoki aldera daitezke lexikoaren alderditik Eguesibar, Gares, Oltza eta Goñerria (Ondarra 1982). Nahiago genuke zerrenda horretan berean Arakilgo, Larraungo, Olloibarko, Itzako zendeako, Gulibarko, Txulapaingo,⁷ Odietako,⁸ Zizurko eta Galarko eleak ere baldin baleude, baina printzeak egin zuena egin zuen, ez gehiago. Norbaitek egin beharreko lana da oraingoz Sakanako, Larraungo eta Basaburuko berri biltzea, eta lan horiek ere, helburuetarik bat bederen, Nafarroako euskararen barrenean ibarretako hizkerak duten antolatzeke era eta egitura argitzea izan beharko dute.

Goñerritik Eguesibarrera bitartean ibar gehiago daudela argudiatu, Elkanoko datu aberatsak azterketatik kanpo uztea egin daitezkeen gauza da, baina Elkanoko emaitza lexikoak adierazgarriak eta erakusgarriak direla uste baitugu, Bonapartek bildu datue-

(7) Damaso Intzak zioenez Otsakarren eta Beorburun Ultzamako euskara bera egiten zen (Yrizar 1981 II: 274).

(8) Basaburu Nagusiko euskararen arras antzekoa zekusan Aita Intzak Odietako (Yrizar 1981 II: 268-9). Kike Diez de Ultzurrunen ustez bereziki Ultzamakoaren iduria da Odietako euskara.

tarik batzuk hona ekartzea interesgarria iruditu zaigu. Hautatu ditugun emaitza hauek erakutsiko digutenez, muga antzeko zerbait bada Goñiko euskaratik Elkanokora, geolinguistikoki eta kualitatiboki garrantzia duela uste duguna. Muga honetatik eskuin, dakartzagun adibide hauetan, Elkano bere ekialdera dauden hizkera batzuekin lotzen da: Erroibarrekin edo Aezkoarekin gehienetan; Zaraitzu edo Erronkarirekin ere batera doa ele batzuen kasuan, eta beste aldi bakan batzuetan baita Zuberoarekin edota Ipar Euskal Herriko idazleen testuetan ageri diren aldaerekin ere.⁹ Aldiz, hautatu ditugun eleetan Goñi herriko emaitzak gehiago hurbiltzen dira Arakil aldeko nahiz Sakana aldeko euskarara edota Larraun alderdikora; beti ere ekialderagoko horietarik desberdina da Goñi-ko emaitza eta erdialdeko hizkeren kutsua hartzen du. Ikus ditzagun, bada, hurrenkera honexetan ikusi ere, Elkanoko, Garesko, Oltzako eta Goñi-ko emaitza hautatuok:

1 *abuña* / *espoma* / *apar*, *abuñe* (“de la bouche”, Bonapartek dakarrenez) / *apar* (ahokoa nahiz bestelakoa). 2 *akar in* / *akar in* / *mokoka in* / *mokoka in*. 3 *altaka*: (loren *altakan* & loren *ondoan*) / loren *ondoan* / loren *ondoan* / loren *ondoan*. 4 *altxatu*, *ortzi* ‘ezkutatu’ / *ortzi* / *ortzi* / *ortzi*.¹⁰ 5 *aitzinatu*, *aurreratu* / *aurreratu* / *aurreratu* / *aurreratu*.¹¹ 6 *antzaron* ‘oca, ganso, ánsar’ / *anzaron* / *antzara* / *antzara*. 7 *aran* / *ukarain* / *aran* / *okarin*, *aran*. 8 *aratxe* / *txal* / *txal* / *txal*. 9 *artxori* ‘estornino’ / *zozobeltx* / *zozobeltx* / *zozobeltx*. 10 *aspintx* / *aspintx* / *atximixke* / *atximixke*. 11 *aspintxatu* / *aspintxatu* / *atximisketu* / *atximisketu*. 12 *bardin* / *igual* / *berdin* / *berdin*. 13 *bartz* / *bartz* / *bartz* / *partz*. 14 *basillar*, *usillar* ‘occila’ / \emptyset / *usiller* / *usiller*. 15 *beatz* / *eripulgare* / *beatzandi* / *beatzandi*. 16 *berant* / *berandu* / *berandu* / *berandu*. 17 *bida*, *bi* / *bi* / *bi* / *bi*. 18 *bilkor* / *sebo* / *gilbor* / *gilbor*. 19 *bixar*¹² / *muxar* / *muxer* / *muxer*. 20 *elle* ‘artilea’ / *ile* / *ille* / *ille*. 21 *eri* / *eri* / *beatz* / *beatz*. 22 *eri* / *enfermo* / *enfermo* / *enfermo*. 23 *esnebelar* ‘euforbio’ / \emptyset / *esnori* / *esnauri*. 24 *estrabile* ‘barrukia, ukuilua’ / *estrab* / *estrab* / *estrab*. 25 *gau*, *gori*, *gura* / *au*, *ori*, *ura* / *au*, *ori*, *oré* / *au*, *ori*, *oré*. 26 *gibelatu*, *atzeratu* / *atzeratu* / *atzeratu* / *atzeratu*.¹³ 27 *gora*, *altu* / *altu* / *altu* / *altu*. 28 *ispiku* ‘lavanda’ / *esplego* / *ixkiripuru* / *ixkiripuru*. 29 *istarzain* ‘iztazaina’ / *istarzain* / *zangazpi* / *zangazpi*. 30 *itze* / *intze* / *iltze* / *iltze*.¹⁴ 31 *kafi* / *kabi* / *kabi* / *kabi*. 32 *-kal* (idurikal) / \emptyset / *-kal* (idurikal) / \emptyset . 33 *kokin*, *txar* / *txar* / *txar* / *txar*. 34 *kurexa* / *gurixa* / *puruxe* / *puruxe*. 35 *lertxon* / *lertxon* / *lertxon* / *gurilo*. 36 *listatu* / *erreluzitu* / *listetu* / *dristetu*. 37 *malda* & *lar* ‘sasia’ / *malda* & *lar* / *lar* / *lar*. 38 *mare* / *limako* / *mare* / *bare*. 39 *nombre*¹⁵ & *izen* / *nombre* / *izen* / *izen*. 40 *ordi* & *mozkor* / *ordi* / *mozkor* / *mozkor*.

(9) *Orotariko Euskal Hiztegia* nahiz Nafarroako beste hiztegi batzuk baliatu ditugu datu hauek izateko: Ultzamako eta Erroibarko datuetarako O. Ibarra (1995b eta 1996); Baztangoetarako M. Izeta (1996); Aezkoakoak geuk eratu baina argitaratu ez dugun hiztegiari dagozkie.

(10) Goñi-ko Ebanjelioan <ezue nei alchatu beguiec> bezalako adibideetan altxatzea ‘goratzea’ da.

(11) Nahiz Goñin Bonapartek *aitzin* eta *aurre* bildu zituen; Goñi-ko Ebanjelioak, bestalde, <*alcine*> dakar (Ondarra 1987: 131).

(12) Kasu honetan Eguesibar Erroibarrekin batera doa —*bizerra*— baina ez Aezkoarekin: *muxar*.

(13) Baina Goñin *gibel* eta *atze* bildu zituen Bonapartek.

(14) Mendiaz bestaldera ere *iltze* dugu Ergoieneko Lizarragan.

(15) Egun ere Nafarroa Garaiko ekialdeko hainbat ibarretan, hala *izen* nola *nombre*, biak erabiltzen dira euskaraz.

41 *orre* 'enebro' / *ipuru* / *ipuru* / *ipuru*. 42 *pe* & *azpi* / *azpi* / *azpi* / *azpi*.¹⁶
 43 *peña* / *peña* / *barga* / *barga*. 44 *puntx* / *pintxa* / *erren* / *erren*. 45 *saltarin* /
saltaporrai / *saltarin* / *martinsalto*. 46 *txindi* / *txispa* / *txispe* / *txispe*. 47 *txin-*
dila 'lenteja' / *txindila* / *txingill* / *txingill*. 48 *txorta* / *txinta* / *tanta* / *tanta*.
 49 *urrin* 'kerua' / *urrin gaixto* / *usai* / *usai*. 50 *urrin izan* / *urrin gaichto izan* /
usei izan & *izendu* / *usei izan* & *izendu*. 51 *usu* & *maiz* / *amenudo* / *maiz* / *maiz*.
 52 *xeatu* / *txikitu* / *txikitu* / *txikitu*. 53 *xilko* / *xila* / *txiliko* / *zille*.¹⁷ 54 *zar-*
tzutu / *zartzaro* / *zartzaro* / *zartzaro*.¹⁸ 55 *zirain* / *sangijuela* / *izein* / *izein*.

Hurrengo honetan, esaterako, Eguesibarko hizkera ez bezala, nabarmen doa Goñerria erdialdekoago diren hizkera batzuekin: *txintxurri* / *txintxurri* / *txintxurri* & *estarr* / *txintxurri* & *estarr*. Mendebaldera, Gesalätzen ere *estari* (sic) dugu testuetan (Lecuna 1973: 390).

Lexikoaren aldetik eta beste zenbait ezaugarriren aldetik dagoen «muga» edo lerro hori Eguesibarko Elkanotik ezker iragaten bada eta Goñerria bestaldera geratzen baldin bada, Oltzako zendeako euskara zein aldetan geratzen den jakitea da gure hurrengo kezka. Itxura guztien arabera, Oltzako zendeako lexikoak ere Goñerrikoak bezalako kokapen geolinguistikoa du. Hori horrela, Iruñeko euskarak nora jotzen zuen gehiago galdegin liteke, Oltza alderdikora ala Eguesibarkora; zenbat euskara mota egiten zen Iruñean? Ez dugu uste galdera honi erantzuteko bezainbat datu dugunik, ez dugu ongi ezagutzen Iruñeko euskara eta Garesko euskararen kasuan ere antzeratsu gaude.

Badirudi berezixkoa zela mintzo hura. Bonapartek Etxenikeri 1866ko abuztuaren 15ean igorri gutunean Garesen euskara erdi itzalirik dagoela eta «gutziz desberdina» dela dio (Urquijo 1910: 295). Jose Maria Satrustegi euskaltzainari aitona Garesko euskarazko esaera zorrotzak hango mintzaira berezian kontatzen zizkion (Yrizar 1992: 461). 'Ehun = 100' adierazteko, *egun* nahiz *bortzetan ogei* erabiltzen omen zen (Ondarra 1982b: 649), esaterako.

4. Baliabideak eta testuetako arazoak

4.1. Itxuraz, ikusi batera bi eremu ditugu azterketarako, Andiaz alde batera eta bestera daudenak. Esan ote daiteke eremu hauen artean biltzen diren isoglosen egituraketari dagokionez, bi eremuen artean dagoen eten lektala, azterketarako baldintzetan eremu batetik bestera dagoen lezea eta eten orografikoa bezainbatekoa dela? Datuek beharko ligukete erantzuna eman. Halaz guztiz ere, balizko erantzunak irudikatze eta hipotesiak frogatzeko xedetan aurkeztu ohi diren datuak eta alderaketa saila beren horretan eskaini aitzinetik ohar sail bat egin nahiko genuke. Lehen-lehenik ditugun datuak eta baliatzen ahal ditugun lanabesak aurkeztu

(16) J. M. de Ibero idazle munarriztarrak *pean eta azpien* dakar, ordea (Satrustegi 1987).

(17) Andiaz bestaldera ere *zille* dugu Arakilgo Irañetan (Erizk.), Etxarrin bezala. XVI mendeko Gas-teizen *Çila* zegoen.

(18) Nahiz Goñerrian *gaztezutu* erabiltzen zen. Bestalde, *-tasun* ere badugu: *Aurtasunean etciñen icendu bercetaco, beicic jostaceo, chanza, ta mille burle eguireco gurasoegui* (Ondarra 1991: 159).

behar ditugu, eta ondoren lanabes hauek dituzten kokken eta akatsen berri eman, ez baitira guti.

Lehenbizikotik aitortzen dugu ez dela egiteko erraza gertatu datuak hautatzea; hau ez da harrizkoa, dialektologia lanetan datuak hautatzea eta diskriminatzea izan ohi da burukomin gehien dakarren jarduna. Goñerriko hizkera ezagutzeko eta deskribatzeko era guztietako datuak behar genituen, baina ondorioetara iristeko nagusiki datu kontrastiboak nahi izan ditugu, aldeak erakusten dituztenak, hizkeren arteko lezeen berri ematen digutenak. Horrezaz gain, Goñerriko hizkerak inguruko hizkerekin eta eremu zabalagoekin dituen loturak ere adierazi beharra zegoen. Goñerriko hizkerari buruzko deskribapen orokor bat egiten den lehen aldia denez, onartzeko modukoa iruditu zaigu inoizka kontrastiboak ez diren datu deskriptiboak ere sartzea, izan ere beti ez da erraza gertatzen Goñerriaz landako inguruko ibarretako ezaugarri edo datu zehatz horiexek edo parekagarriak aurkitzea; ezin utziko dugu sartu gabe Goñerriko datu interesgarri bat ondoko ibarretan nola esaten den ez daki-gulako soilik.

4.2. Euskal Dialektologiaren egoera ez da desira genezakeena ere, baina arazoak arazo, urratsak egitea beste biderik ez dakusagu oraingoz. Gure datuetarik anitz lehen eskukoak ez izateak eta fragmentarioak gertatzeak eragin du orriotan agerpen maiztasunaz eta aldaera baten nagusitasunaz edota atzerabidean egoteaz horren guti mintzatzea; ezinbestean gertatu da honela eta ezagun duke hori deskribapenaren kalitaterik ezak. Inoiz, gainera, ezaugarri bat leku batean ez agertzeak ezaugarri horren inexistenzia postulatzeko tentaldira eramán gaitzake; testuetan oinarriturikako honelako lanetan era honetako arazoak biderkatu baizik ez dira egiten. Esate batera: hitz hasierako *tz-* (“tzakur”, “tzerri” e.a.) ez da ageri ez Goñerriko testuetan ezta Bonaparteren datuetan ere. Berrikuntza hori bada, ordea, ondoko Ollo herrian, *Erizkizundi*-ak dakarrenez. Zer pentsatu behar dugu Goñerriko, ezaugarri hau ez zegoela, ala bazegoen zerbait printzeak ez zuela islatu? Bonaparteren Aezkoako datuetan ere ez da ageri *tz-*rik, baina ibar horretako mende honetako mintzoan guztiz arrunta da ezaugarri hau.

4.3. Lanabesak aurkezten Andiaz hegoaldera ditugun lekukotasunetarik hasiko gara. Datuen eta testuen aldetik, XVII. gizaldiko Juan de Beriain idazlea, XVII. gizaldiko Urdozko salaketa bateko hitz batzuk (Satrustegi 1987), Izarbeibarko XVIII-ko Utergako dotrina bat (Ondarra 1980), Garesko Bonaparteren inkestako emaitzak (Ondarra 1982), Obanosen agertu diren bertso batzuk (Ondarra 1993e), Oltzako Bonaparteren inkestako emaitzak (Ondarra 1982), Ororbiako 1758ko testu bat (Satrustegi 1987 eta Ondarra 1995), Oltzako Iberoko guruzpideko otoitz bat (Arraiza 1988), Joseph Markotegi Goñikoaren Olloko XVIII-ko predikua (Knörr 1992), Goñiko Bonaparteren inkestetako emaitzak (Ondarra 1982), Bakaikuko ikertzaile Ondarrak berak argitaratu Goñerriko testu zahar eta lokalizazio arazoz beteak eta Olloibarko Ollon mende honen hasieran Eusebio Etxalarkoak *Erizkizundi Irukoitz*-erako bildu emaitzak baliatzen ahal ditugu. Estellerrira begira, Gesalazko Muzkiko XVIII. gizaldiko Martinez de Morentinen testu luzexkoak gelditzen zaizkigu (Lecuona 1973); nahi izanez gero, Muzkiko Elizalderen XVIII. gizaldiko dotrina ere baliatzen ahal da. Adizkietarako Bonaparteren zerrendak eta Yrizarren azterketak (1992)

balia ditzakegu. Toponimiaren aldetik P. Salaberrik argitaratu Eslaba aldeko datuak eta Artaxoako bakan batzuk —Jimeno Jurío & Salaberri 1998— erabil daitezke, eta baita Etxauriko zerbait ere (Ollaquindia 1997).¹⁹

Sakanara mendiaz bestaldera joz gero Ergoieneko euskara bizi eta ñabarra dugu batetik, oraintsuko artikulu batean aurkeztzen zaiguna (Solís 1993). Bestetik, Euskaltzaindiaren *Euskal Herriko Hizkuntza Atlas*-eko —aurrerantzean EHHA— batzordeko Koro Seguiolak Dorraon egin inkesta lanaren emaitza bikaina baliatu ahal izan dugu, eta baita Isabel Razkin Lizarragak idatzi “Dorrauko euskara” lan argitaragabea ere. Arbizuko datu batzuk ere badira, EHHA-rako A. M. Echaidek bilduak. Etxarriko datuak ere baditugu (Karasatorre, Erdozia & Ulaiar 1991); orain, berriki, 1998an Maizek eta Mundiñanok batera atera duten lana balia dezakegu. Ezker, Burunda aldean Kandido Izagirrek argitaratu elkar hizketak eta datuak ditugu (1967), eta baita Ondarrak bere sorterri Bakaikun bildu eleak ere (1965). Koldo Zuazoren lana da, orain, Burundako euskararen itzulunguruak ezagutzeko lanabesik hoberena (1994).

Nafarroako euskaldunen mintzoak I eta II liburuetan atera ziren testuak ere —aurrerantzean NEM— baliatu ditugu: Ergoieneko Lizarragakoa, Aranazko Etxarrikoa, Arakilgo Arruazukoa eta Urritzolakoa hain zuzen. Bide beretik, egungo datuen artean eta ekialdeko Arakilerako, Irañetako, Ihabarko eta Urritzolako datuak baliatzen ahal ditugu, *Euskal Herriko Atlas Etnolinguistikokoak*, eta baita guk geuk 1982.ean Antonio Arraiza jaun ihabartarrari bildu genizkion batzuk ere. A. M. Echaidek hiruratan hogeigarren hamarkadan egin inkestei esker, Arakilgo Murginduetako eta Lakuntzako nahiz Ergoieneko Unanuko berri badugu (1989). *EAEL*-n berean Ollolibar ondoko Gulibarko Larunbeko datu batzuk ditugu. Izurdiagako eltxo batzuk ere badira, transkribapena nahi genukeen bezain fidagarria ez bada ere (Idoy 1980-81). Eskuineragoko ibarretako egungo euskara amifiñ bat ezagutzeko berriz ere *EAEL*-ko elkar hizketak baliatzen ahal ditugu: Atezko Zigandakoa, Txulapaingo Usikoa, Odietako Ziaurritzkoa, Ezkabarteko Anozkoa edo Olaibarko Olaizkoa. Datu solte gehiago Artolaren zerrendetan dugu (1992). Daturik osoenak, dena den, XIX. mendekoak eta XX. mende hasierakoak ditugu eremu honetan: Txulapainerako Nabazko *Erizkizundi*-ko datuak eta 1826ko Nuingo idazkia ditugu eta Ezkabarterako Maki-riango 1828ko dotrinakoak. Ezker, Imozko Goldarazko datu zehatz eta fidagarriak ditugu, Rosa Miren Pagolak bilduak (1992b).

Gure jardunerako garrantzi handikoa den Arakil ibarrerako baditugu mende hasierako datuak, *Erizkizundi Irukoitz*-ak Uharte-Arakilen eta Irañetan bilduak; zorigaitzez, *Erizkizundi*-ak Ihabarren eta Egiarretan bilduak galdu ziren. Irañetako *Erizkizundi*-ko datuek dialektologian ohikoa den arazo baten aurrez aurre jartzen gaituzte eta diakronia eta diatopia nahaska eta eratzarki lantzeko arriskuaren aukeraz leialki ohartarazten. Datu zaharragoak ere baditugu, Juan Miguel Gastesi Irañetako seme (1798-1861) eta Lakuntzako erretorearen XIX. mende Erdiko *Mayatzeko illabetia*:

(19) Oroit Etxauribarko euskara, Gesalatz, Goñerri, Oltza, Ollolibar eta Itzakoa bezala, “ultra-pamplonés” izeneko azpieuskalkira zekarrela Bonapartek; erabilpenaren aldetik makalxe zegoen euskara Etxauribarren printzearen garaian, ondoko Zizurren, Arangurenen, Eguesibarren, Elortzibarren eta Izarbeibarren bezala, mapako hori kolore ahula lekuko.

Mariaren illabetia idazkietan hain zuzen ere (Ulayar 1987). Arakil berean Uharteko kristau ikasbidearen argitalpen bikaina ere balia dezakegu, baina ez dakigu nork eta noiz idatzia den; ezagun du, ordea, Uharteko hizkera jatorra ageri dela bertan (Ara-kama 1994: 569). Lakuntzako 1838ko otoitz batzuk eta zaharragoa izan daitekeen prediku bat ere baditugu (Satrustegi 1987: 229-234); azkenik, Arruazuko hizkera-
ren kutsu nabarmena duten Sakana aldeko idazki batzuk ere badira, Aralarko sain-
dutegian bilduak (Satrustegi 1987: 186).

Lanari ekiteko moduan gaude, beraz, baldin egonarri apur batekin, ditugun hiz-
kuntza datuak, testuak eta baliabideak xeheki aztertzen baditugu. Hona, orain, hauei
buruz egitea komeni den hainbat argibide:

4.4. Gure datuak hizkuntza ezaugarriak izanen dira, baina ez edozein datu, hau-
ratu dugun eremu hau dialektologiaren alderditik aztertzeko eta bertan azpierenmuak
banatzeko bezainbateko garrantzia edo gaitasuna dutenak baizik. Beste aldetik, edo-
zein bi eremuk edo gehiagok batera dituzten hizkuntz ezaugarri andana kontuan
hartu beharko dugu, eta baita ezaugarri hauek inguruko ibarretan zer nolako heda-
dura duten ere. Honela, ibarretako hizkerak bata bestearekin nola erlazionatzen eta
egituratzen diren aiseago ikusten da, eta bide batez, hizkera edo dena delako horiek
dialektoei —azken batean euskalkiei— loturik nola dauden ageri zaigu.

4.5. Lanerako darabiltzagun testu edo eskuizkribuak erlatiboki diatopikoak dire-
la diogu. Gure lanabesetan bada adibide bat. Goñin sortu Markotegi apezak prediku
bat idatzi zuen Ollon 1777an irakurtzeko. Kasu honetan badakigu egilea nor den eta
non sortu zen, badakigu idazkia noizkoa den, eta badakigu zein herritan egiteko ida-
tzi zuen. Nahi genituzke honelako zehaztasunak Nafarroa Garaiko beste testu zaha-
rretarako ere! Halaz ere Markotegiren idazkian anitz dira ez Goñiko sortzezko bere
hizkerari ezta aldaka-aldakako Olloibarkoari dagozkion hizkuntza aldaerak.

4.6. Handiak dira baliatzen ditugun testuetan gertatzen diren lokalizazio arazo-
ak. Esaterako: Bonapartek 1869. urteko lehen hilabeteetan Oltza herriko hizkuntza
datuak bildu zituen Donibane-Lohizunen Juan Martin Ugartek emanik; datu zeha-
tzak dira hauek. Bestalde, Oltza zendeako Ibero herriko gurutzearen otoitz bat ere eza-
gutzen dugu, eta pentsa liteke bertako hizkuntza ezaugarriek Iberoko iragan
mendeko euskara leial irudikatzen dutela. Bestetik, Izarbeibarko Muruzabalen aur-
kitutako sermoi batek, Oltza zendea dagoen Ororbia herri izena eta 1758 data dara-
matza, eta berarekin batera beste sei prediku gehiago daude idazkera berdinarekin.
Testu horretako hizkera benetan Ororbian egiten zena dela onartu behar ote dugu?
Bonaparteren Oltza herriko datu Donibane-Lohizunen bilduak eta Ororbia (1758)-
ko datuak bat ez badatoz, zer pentsatu behar dugu: Bonapartek ez zuela xuxen joki-
tu inkestagintzan? Ororbia (1758) delako hori ez zuela ororbiar batek idatzi, eta
Ororbian predikatu zela baizik ez dakigula?

Oltzako datuak —Bonapartek eskaintzen duen fidagarritasunagatik eta Iberoko
gurutzearen otoitzari suposatzen diogunagatik— ezagunxeak direnez, pentsa ote lite-
ke hauetan oinarritzea aski dela Ororbia (1758) izeneko testua Oltzako ala Goñerri-
koa den —han ere agertu baita idazki hau— jakiteko? Horrela ote da hori benetan?
Honela balitz, aiseago litzateke «Goñerriko testuak» izenburupean dugun idazki
andana horretan argitasun eta ziurtasun zerbait ateratzea. Eta ezin ahan-tzi da, bestal-

de, Bonapartek joan den mendeko bigarren erdialdean Donibane-Lohizunen Vicente Gulinarengandik bildu Goñi herriko inkestako erantzunak ere ezagutzen ditugula. Aski ote da hau guztia «Goñerriko testuak» izenburupeko idazki andana horretan zein den benetan Goñerrian mintzatzen zen euskaran idatzia eta zein ez jakiteko? Goñerrian agertu diren testu anitzetan itxura guztien arabera sumatzen den polimorfismoa eta Goñerriaz kanpoko hizkuntza ezaugarrien kopuru hazia dela medio, bakar-bakarrik Bonapartek Goñi herrian bildu ezaugarriekin zinetan eta benetan bat datozen testuetarako gorde liteke, esate baterako, «Goñerriko testua» izenburua.

Arestian esan bezala, Ororbia (1758) horrek haurride biki bat dauka, Aita Fernando de Mendoza kaputxinoak Goñerriko Munarritzen 1921.ean aurkitu sermoi batzuen artean dagoena. Testu batetik bestera alde zerbait dago hizkuntza ezaugarrien aldetik, baina ez da nabarmena; irakurketa arras zorrotza egin ezean, nornahik esan lezake bi testuak berdinak direla, bata jatorrizkoa eta bestea kopia baino ez dela. Honatx bi testuen arteko aldearen lekuko diren pare batzuk; lehena Satrustegik argitaratua da (1987: 96) eta bigarrena Ondarrak argitaratua (1995: 180-1): *Espeññecoa / Españñecoa, ciudedean / ciudade(an), vicie / vicia, iñ / eguin, corpuceco / gorpuceco, eiñ 'hain' / ein, garaitu / garaytu, nauronec / neuronec, niñe 'ninan' / nine, bainçe / beinze, disquioze / dizquioze, ssaquiñeçe / ssaquincece, bara 'baldin bada' / bara, tucela / duzela, çauren / zaurren, machetatic / manchetatic...*

Ondarrak dioenez jatorrizkoa Satrustegik 1987an argitaratu zuena da (92-96) eta kopia Ondarrak berak 1995ean kaleratu zuen “Goñerri aurkitutako testuak (VII)” (176-181). “Goñerri aurkitutako testuak (VI)” eta “Goñerri aurkitutako testuak (VII)” euskara berdina ez duten arren egile berarenak izan daitezkeela dio Ondarrak, bestalde.

4.7. Zorionez euskaltzain bakaikuarraren ikerketek beste fruitu bat ekarri digute berriki eta Juan Martin de Ibero (1729-1783) Munarrizko idazle goñerritarra ezagutzeko aukera izan dugu. Joakin Lizarraga baino lehen hasi zen euskal predikuak idazten, eta beraren idazkietarik zazpi Satrustegiren eskuetara iritsi diren Muruzabalgo sailean daude; beste hamasei Munarritzen agertu eta Aita Intzaren esku izan ondoren Ondarrak berak ditu.²⁰ Berriki ezagutu dugun idazle honexena da «Ororbia 1758» izendatzen den idazki orain artean arazotsua. Orain badakigu XVIII. mendeko lehen herenean Munarritzen sortu goñerritar batek Oltzako Izun 1755-1774 bitartean euskal predikuak idatzi eta predikatu zituela. Ondarrak dioenez (1996: 254-7), gainera, darabilen euskara Munarritzen ikasi zuena da funtsean, «Izu aldekoa ere aprobetxatzen duelarik». Iberoren idazkietan Bonapartek Oltzan nahiz Goñin bildu lexikoko aldaerak ageri zaizkigu; adizkietan berriz, aldaera zaharragoak ageri zaizkigu Iberorengan Bonapartek Goñin bildu zituenak baino; honela dio Ondarrak: «Oltzan eta Goñin ez bezalako adizkiak ipintzen baitira, jasoago edo estandardagoa pentsa lezakeen erregistroa erabiltzen zuela» (1996: 254).

4.8. Goñerrian agertutako testuetan badira Goñerriko hizkerakoak diren ezaugarri franko eta baita Baztango eta Gipuzkoako ezaugarri ugari ere. Testu hauetan xeheki azertu beharko litzateke eragina. Baina ez bedi pentsa *esan* eta *det* aldaerak

(20) Guk ez ditugu idazki horiek ezagutzen baina adierazi digutenez 1996ko ASJU 30/2-an argitaratzekoak dira.

alkarrekin agertzeak «gipuzkeraren eragina» edota zalantzarik gabeko «apez giputz baten sudur sartzea» salatzen dutenik. Goñerrira hurbil, Ergoienean edo Sakanako leku anitzetan arrunta da *esan* aldaera; Beriain eta Lizarraga idazleek *erran* aldaera erabili zuten arren, Iruñetik ez urrun, Antsoingo zendeako Añezkarren, Itzako zendeako Eritzen eta Saratsan, eta baita Irurtzunen eta Arakilgo Uhartan ere, *esan* erabiltzen omen zen Bonaparteren garaian (Mitxelena 1977, 296.or., 28. oh.). Horrez gain, Lizarraga, Unanu eta Dorraon *dezu* 'duzu' nahiz *dezie* 'duzue' ageri zaizkigu bigarren pertsonarako; behin Arbizura ezker *duzu* eta *duzubie* ditugu (Gaminde 1985). Oro har ezaugarriak guztiak aztertu beharko lirateke, ez soilki aldaera bat edo beste. Garbi ote dago testu hauetarik batzuetan *bezela* aldaera agertzea —eta ez *bezala* edo *<becala>*— Gipuzkoako eragina dela? Zergatik ez da inguru horretan berean asimilazio aurreratzaileak eragin berrikuntza bat bailitzan ikusten ahal? Ez ote zuen Bonapartek berak (Ondarra 1982: 173) Goñin *bezela* bildu?

4.9. Ibar batzuk mende honen hasieran erdararatu dira —Goñerria, Oloibar, Itza—; beste batzuk —Arakil, Gulibar— hizkuntza heriotze egoera gorrian daude; idatzizko datu garaikide homogeenorik ez dugu; testuak nahi baino urriago dira; inkesta homogeenoeak egiteko baldintzarik ez dago; soziolinguistika historikoaren ukitua duen azterketa filologiko eta dialektologikoa egin beharko litzateke kontserbatzen ditugun idazkien alorrean, polimorfismo maila nabarmena ageri baitute. Heriotze egoeran dauden hizkeretako ahozko datuetan ere polimorfismo gaitza —usu susmagarria— dago (Irañeta, Murgindueta, Ihabar), isoglosen aldaketa dakarrena (cf. Mitxelena 1977: 170, 7. oinoh.); berdin Urritzolako egungo euskararen ere.

Hainbat interpretazio argudia daitezke azken gai honetarako: batetik prestijioarena dugu; honela, Arakilgo ekialdeko hizkerek *esan*, *ostegun* edo [*xan*] 'jan' bezalako aldaeren aldeko isuria izan dute orokorra dirudien prestijio-norabide edo literatura-norabidean. Ez da aiantzi behar mende honen hasierako *Erizkizundi*-ko emaitzetan Irañetan *xan*, *xakin*, *xegi* eta *ortzillere* aldaerak ageri direla eta badakigu *erran* Arakilgo Uhartetik eskuin erabiltzen zela (Satrustegik ahoz esana). Hala ere, konplexua da irudia; arestian aipatu dugun legez, Bonaparteren garaian Arakilgo Uhartan, Irurtzunen, Itzako Eritzen eta Saratsan eta Antsoingo zendeako Añezkarren *esan* erabiltzen baitzen, ez *erran*. Koldo Artola ikertzaileak *esan* aldaera bildu du mende honen bukaeran Urritzolan, eta Egiarretarako ere *esan* dakar EAEL-k. Gulibarko Larunben ere *esan* bildu du Artolak; hondarreko herri honetan *beste* da, bestalde, bildu den aldaera; Txulapaingo Beorburun, berriz, *erran* bildu du *bestze*-rekin batera eta Usin *erran* eta *bertze* & *berste*; baita, azkenik, *bestenáz* aldaera ere.

Mapa konplexua du Arakil aldeko ekialdeko euskararen egungo egiturak. Irurtzun alderdi horretako hizkera, Urritzolako esaterako, ez dakigu xuxen Irurtzundik eskuin dauden Gulibarko eta Txulapaingoekin batera gehiago ote doan, gainerateko Arakilgoarekin eta Iruñerrikoarekin baino. Hala balitz, Irañeta eta Ihabarko euskaratik Irurtzun alderdikora eten bat dagoela adieraziko luke honek, Urritzolakotik mende hasierako Irañetakora dagoen aldea zaharra dela, ez dela Urritzolako egungo hizkeraren berrikuntza sail bat, Irurtzun ondoan izanak eragina. Hartara, hau honela balitz, Ihabar edo Irañeta bezalako herriak, mende honen hasieran *erran* edo *xan* erabiltzen zutenak —Iruñerrian bezala—, soilik Andiaz gaineko Goñerriarekin edo

Oloibarrekin leudeke loturik ezaugarri hauetan; mendebaldetik, aldiz, Sakanako *esan* eleak eta [*xan*] hots belareak eta Gulibarko *esan* aldaerek inguraturik leudeke Irañeta eta Ihabar. Irurtzun, ez dezagun ahantz, Gipuzkoako, Larraungo, Basaburuko, Imozko, Gulibarko eta Txulapaingo euskaldunak bildu behar izan dituen gunea da, itxura guztien arabera hizkuntza aldaketetarako eremu emankorra; daturik eza nagusi da oraingoz, ordea, eta ezin dugu gauza garbirik atera.

Baina bada gehiago. Mende honetan Iruñerrian eta honen iparreko herrixketan euskara itzali izanak eta Irurtzun aldean ere azken hamarkadetan euskara indargabetu izanak, ekialdetik edota Iruñeritik zetorkien hizkuntz eragina moztu die Arakilgo ekialdeko hiztun euskaldunei, eta euskaraz egiten den lekuetako hiztunekiko harremanak beren ohiturak antzaldarazi ditu, Sakanako mendebaldera «begira» mintzatu behar izan baitute gehiago, Lakuntza, Arbizu edo Etxarriko euskaldunei begira, hain zuzen.²¹ Horregatik, uste dugu galtzeko zorian dauden hizkeretako hondarreko hiztunekin egiten diren inkestetan kasu eman behar dela, hizkera aldaketa prozesu dinamiko eta norabide bakarreko baten aitzinean egon gaitezkeelako.

Gure ustez, Irañetan mende hasieran zeuden ezaugarri batzuk aldatu izanak eta bertako euskarak Sakanako mendebaldekoa isuria hartu izanak lotura izan dezake Urritzolan eta Irurtzun aldean gertatu ahal izan denarekin. Murginduetan, esaterako, *esan* eta *erran*, biak bildu zituen Echaidek hiruretan hogeigarren hamarkadan, eta Mitxelenak ere 1956ko Uharte, Irañeta eta Murginduetako hizkuntza aldaketen norabidearen berri ematen digu. Gure ustez egungo Irurtzun alderdiko Urritzola eta Izurdiaga, esaterako, berritzaile izan daitezke eta Ihabarrek eta Irañetak jasan dituzten hizkuntza aldaketa prozesu beretsuen menpe gertatu ahal izan dira.

Honek ez du *esan* nahi Urritzola batek eskuinera dituen ibarretako hizkerarekin —Gulibar, Itza, Txulapain— loturarik ez duenik. Arazoa konplexua da, gainera. Gogoan izatekoa da hizkerak, dialektoak, ez direla aldaketa diakronikorik gabe irauten duten mintzatresnak. Ezkabarteko 1828ko dotrinan **j*-ri dagokion hotsa txistukari sabaiaurrekoa da —*satera*, *ssauchi*—, baina egungo mintzoan frikari sabaikaria ageri da sistematikoki Artolaren Anozko grabazioetan (cf. Ibarra 1995: 282). Dotrina horretan *daus* ageri da, baina egungo mintzoan *euri* bildu du Artolak Anotzen. Txulapaingo Usin eta Beorburun ere frikari sabaikaria ageri da egungo mintzoan eta *eu* diptongoan bi sailetako adibideak ditugu hizkera honetan: Usin *eguri* 'euria' dago eta Beorburun *euri*, baina *berráun* eta *berréun* ditugu herri berean (Artola 1992: 216). Arrazoa dago mende honen hasieran Txulapainen gauzak Iruñerriko antzera izan zitezkeela pentsatzeko: Nabazko *Erizkizundi*-ko datuetan ez da ageri frikari sabaikaria behin baizik: *yain* 'janen'; txistukari sabaiaurrekoa da nagusi: *xan*, *xaiki*, *xain* 'janen'. Bestalde, *au* dagokio *eu* diptongoari, ez *eu* kontserbatzailea: *aurie* 'euria', *daus* 'deus'.

Nabarmena da Irurtzun alderdia trantsizio eremua dugula: bertan Bonapartek *zaidé* 'zait' & *dakit* adizkiak bildu zituen, esaterako. Irurtzuna hainbat ibarretako hiz-

(21) Antzeko zerbait sumatu uste izan dugu azken urteotan Nafarroako beste ertzean. Aurizko azken euskaldunen artean halako kutsu «Luzaidetako» hauteman dugu guk; lehenik Erroibar eta berehala Aezkoa erdararatu direnean, Luzaidetik etorri zaie euskararen agerpen bakarra, eta haiei begira mintzatu behar. Badirudi Aurizko XIX. mendeko gutun batean ere sumatzen dela Luzaideko euskararako isuria —J. A. Irigarayk Kike Diez de Ultzurruni kontatua—.

kuntza-joerak bildu dirateke, berrikuntzak eragin dituzketenak eta inguruko mintzoaren egonkortasuna hein batez «ukitu» duketenak. Bestalde, Iruñetik Irurtzun aldera dagoen eremuko euskarari buruz ez dugu behar hainbat berri eta honek egin beharreko interpretazioak zailak eta arriskugarriak bihurtzen ditu ezinbestean.

Eman dezagun adibide inozo bat: Burunda, Ergoiena, Aranatz, Lakuntza, Uhar-te, Irañeta, Murgindueta eta Ihabarren: *eu* > *au* bilakabidea dago. Urritzolan, berriz, *euri* aldaera bildu du Artolak, eta beste hauek eskuinerago: Larunbe (Gulibar): *euri*, Beorburu (Txulapain): *euri*, Usi (Txulapain): *eguri*, Anotz (Ezkabarte): *euri*, Ziaurritz (Odieta): *eguri*, Olaitz (Olaibar): *euri*. Honen guztiaren aitzinean Urritzolako *euri* horrek koherentzia luke, baina zalantza gelditzen zaio bati zenbateraino den fidagarria. Euskarazko datuak biltzeko gaitasun handirik ez zuen batek egindako lanean, Urritzolatik eskuin, Irurtzun ondoko Izurdiagako etnografiako gaiak landu dira eta bertan agertu diren euskal hitzen zerrendan *autziye* 'trillo', *autziyetu* 'trillar', *aulie* 'mosca' eta *auria* & *auriye* 'llyuvia' ditugu (Idoy 1981b: 198). Izurdiaga eta Urritzola elkarren aldakan dauden herriak ditugu, hain zuzen Izurdiaga Urritzolatik ekialdera dago, Arakil ibaia iragan eta berehala.

Honezaz guztiaz gain, Urritzolan berean *euri* eleaz gain *dause* 'deus ere' agertzeak (NEM I, 77) *eu* > *au* bilakabidea egon litekeela adierazten digu; lekukoa, gainera, Artolak zehatz eta ohiko arretarekin oharrarazten duenez, aldaera batzuk «zuzentzen» ahalegindu da erantzunak ematean, eta ezin ahantz daiteke lekukoak, aita Arakilgo urritzolarra zuen arren, ama Larraungo albiasuarra zuela; lekuko bidialektalaren adibide nabaria dugu hau. Itxura guztien arabera, gainera, hizkuntza aldaketetarako joera eta isuria nabarmena izan da Arakil alderdi horretan mende honetan zehar. Gainera, ez dago zertan ukatu Urritzolan *eu* > *au* bilakabidea nahiz *eu*-ren kontserbazioa, bi ezaugarriak batera, noiz nola erabiltzeko aukera; honelako gertakariak hitzunen ezaugarrien arabera neur daitezke soilik eta gu ez gaude hori egiteko moduan. Aitor dezagun, halaz ere, dialektologian eguneroko ogia direla kontu hauek guztiak eta usu honelako datuak baliatuz lan egin beste biderik ez zaiola gelditzen bati.

4.10. Goñerriko testutzat hartu ditugun idazkiak sinesgarritasun handiena eskaintzen zigutenak dira; ez dira Munarrizko bilduman agertu diren testu guztiak Goñerrikotzat hartu, Bonapartek inkesta bidez 1869an Donibane-Lohizunen Vicente Gulina goñitarrarengandik erdietsi datuetara gehien hurbiltzen direnak baizik. Baita, jakina, goñerriar direla dakigun apezten testuak ere, J. Markotegi edo J. M. de Iberorekin gertatzen den bezala, nahiz Markotegiren idazkian kanpoko hizkuntza ezaugarri franko dagoen. Jarraian, Goñerriko hizkeraren atalak biltzeko eta deskribatzeko baliatu ditugun idazkien zerrenda ematen dugu, Goñerriko benazko testutzat har ditzakegunena hain zuzen:

1. *Le Cantique des Trois Enfants*, Bonapartek 1869an argitara emana. Aurrerantzean: *Le Cantique*.
2. Goñiko ebanjelioa (Ondarra 1987). Aurrerantzean: (Eb).
3. «Ororbía 1758» izeneko testua, J. M. de Ibero Munarrizko seme eta Oltzako zendeako Izu herriko apez izan zenak idatzia (Satrustegi 1987 & Ondarra 1995). Aurrerantzean: (Ib).

4. Joseph Markotegi goñitarraren 1777ko Olloko predikua (Knörr 1992). Nabarmen dago idazle honek Goñerrikoak ez diren hainbat aldaera erabili zuela, baina idazkiko gehienak bere hizkerakoak dira. Aurrerantzean: (Mar).
5. Urdozko 1687ko zina (Satrustegi 1987). Aurrerantzean: (Ur).
6. «Bost predikua eta Elizakoak» izendatu duguna (Ondarra 1991). Aurrerantzean: (Pre I, II, III, IV, V) eta (Elizk). Agian XIX. mendekoak dira.
7. «Muruzabal 1751» izendatu duguna (Satrustegi 1987). Aurrerantzean: (Mur). Dituen bi ataletarik soilik bigarrenak du Goñerriko hizkeraren eitea (85-91 or.). Ezaugarri anitzetan J.M. de Iberoren hizkeraren iduria da bertakoa.
8. Ez ditugu ahortzi mende honen bukaeran bildu diren toponimoak eta fitonimoak (Nafarroako Gobernua 1993 eta Irigaray 1982).

4.11. Gainerateko “Goñerriko” testuak ez ditugu kontuan hartu, lokalizazio arazoz beterik baitzeuden: Goñerrikoak ez diruditen hizkuntza aldaera sobera ageri zuten eta susmatzeko arrazoi ugari eskaintzen zuten. Anitz dira baztertu ditugun idazkiak, eta nahiago izan dugu estutik aritu ezen ez zabalegi jokatuagatik azterketa lana zalantzaz eta fidagarritasunik gabeko datuez zamatu. Esaterako, “Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753)” Goñerriko testu gisa ageri dira (cf. Arakama 1994: 576), baina hurrengo hizkuntza ezaugarriak ageri dira testu horretan: *arrazobe*, *cechan* ‘zitzan’, *bida* ‘bi’, *izattea*, *gogortasona*, *osason*, *dizutet*, *ezaiteala*, *guendu*, *esclabozat*, *dituzutela*, *dan* ‘den’, *esan*, *embestizecoz*, *eche*, *guiti*, *garachu* ‘garaitu’, *verezat*, *zeruda* ‘zerura’, *eizlari*... Horrelakoak Goñerrikotzat ez hartzeko asmoak bideratu gaitu hertsiki jokatzera.

Gure borondatea soilik Goñerrikoak diren ezaugarriak bereiztea baldin bada ere, horrek ez du adierazten, nahitaez, geure datuen artean ediren daitekeen oro ziur-ziur Goñerrikoa zenik; Goñerrikotzat erabili ditugun testuetako ezaugarri guzti-guztiak Goñerrikoak zirela xeheki ziurta daitekeela pentsatzea inozokeria da, baina hori izan da geure urratsak bideratu dituen asmo nagusia. Esate batera, bera sortzez goñitarraren arren, nabarmena da Markotegiren testuko ezaugarri anitz ez direla Goñerrian erabiltzen zirenetarik, baina Goñerriko aldaera ugari dago idazki horretan eta idazlea ezaguna dugu.

Hona hemen, beraz, baztertu ditugun idazkien zerrenda, oro har Ondarra argitaratzaileak eman dien izena gordeaz:

1. Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753), (Ondarra 1989). Ez dirudite arras Goñerrikoak.
2. Goñerrin aurkitutako lau euskal testu (XVIII. m.), (Ondarra 1990). Gipuzkoako aldaera ugari dakar.
3. Goñerrin aurkitutako testuak (IV), (Ondarra 1992). Sobera arazo ageri da, ez dirudi Goñerrikoa berekoa.
4. Goñerrin aurkitutako testuak (V), (Ondarra 1993). Goñerrikotik eta Gipuzkoako mintzotik du.

5. «Goñerrin aurkitutako testuak» saileko (vi), (Ondarra 1994). Aurrerantzean: (Tes VI). Bada idazki honetan literatura ukitutto bat, eta beraz, Goñerriko ahozko hizkerako ezaugarri batzuk falta ditu. Hasieran gure corpusera sartzeko asmotan izan baldin bagara ere, hondarrean estu jokaturik ez sartzea erabaki dugu. Ezin uka, ordea, ugari direla idazki honetan Goñerriko hizkerako ezaugarriak.
6. Goñerrin aurkitutako testuak (VIII), (Ondarra 1993b). Nafarrera da, baina ez dirudi bereziki Goñerrikoa.
7. Goñerrin aurkitutako testuak (IX), (Ondarra 1993c). Bi idazki dira eta Goñerrikotik nahiz kanpokotik du lehen testuak (303-305). Bigarrena (306-309) Goñerrikotzat jo liteke: bertako ezaugarri multzo nabarmena du, Goñerriko moldeetara arras inguratzen da; kaputxino batek idatzia izan daitekeela uste du Ondarrak (301). Halaz guztiz ere, testu honek arazo bat baino gehiago sortzen du: hegoaldeko alderdietan ageri diren bi ezaugarri dakartza, *zu & zitu* 'zuen & zituen' adizki laburtuak — Gesalatzan bezala— eta motibatiboko *-rgatik* atzizkia, zeinak (*h*)*argatik* edo *zergatik* izan dezakeen analogiaren sorburuan. Ezaugarri horiek biak batera soilik Izarbeibarko Utergako dotrinan ageri zaizkigu. Han ordea, esate baterako, *ure* 'hura' da erakuslea, ez testu honetan bezala iparralderagoko *ore*. Testu hau Goñerriko idazki fidagarrietara sartu behar dela erabakitzen baldin badugu, ondorioak dakartza honek ongi ezagutzen ez dugun eremu honetarako eta beraren banaketarako, gure ustez hegoaldeko hizkerak bereizteko balio duten bi ezaugarri —*zu & zitu* adizkiak eta *-rgatik* atzizkia— nahitaez iparralderagoko edo Goñerriko ezaugarritzat hartu beste biderik ez baitago. Ereduak markatzeko bi ezaugarri interesgarriren ahala ahultzeaz landa, beste arazo bat dakar erabaki honek: zergatik ez da Goñerriko gainerateko testu guztietarik bakar batean ere —edota Bonaparteren datuetan— *zu & zitu* edota *-rgatik* ageri? Batera nahiz bestera joko liteke baina edozein aukerak arriskua dakar. Hartara, zuhurtasunaren izenean testu hau Goñerrikotzat ez hartzea erabaki dugu.
8. Goñerrin aurkitutako testuak (x), (Ondarra 1993d). Baztangotik anitz duela dirudi.
9. «Langarika (17..)» izendatu duguna (Satrustegi 1987). Aurrerantzean: (Lan). Idazki honetan Iruñerriko euskara ageri da. Goñerriko ezaugarri ugari dakartza idazki honek eta geure testuen sailera sartzeko tentaldia izan dugun arren, Goñerrikoak ez diren ezaugarri bakan batzuk ageri direnez ez sartzea erabaki dugu azkenik.

4.12. Hizkuntza-ezaugarriei dagokienez, esan dezagun bukatzeko, geu ere tradiziozko banaketatik abiatu garelara: fonologia, izenaren morfologia, aditzaren morfologia, sintaxia eta lexikoa zein bere aldetik aztertu ditugu. Ahal denean bederen kontuan izanen dugu aztertzen den ezaugarria kontserbazio edo berrikuntza bilakabidea den. Bestalde, eta ohikoa denez, euskararen historian zehar izan diren aldaera

morfologikoen aukeraren barrenean hizkerek egin hautapenak ere bereiziko ditugu hala behar duenean.

Geure eremuan irudikatu nahi dugun banaketarako hizkuntza ezaugarri batzuk hautatu ditugula esan dugu. Ezaugarriak eremu espezifiko honetarako behar genituenek Koldo Zuazok nafarrera deritzan euskalkia definitzeko erabilitako bostak (1998: 215-6) ez ziren aski guretzat. Orreaga Ibarrek Nafarroa erdiz erdi ebakitzeko baliatu zituen batzuk ere aprobeitza zitezkeen (1995: 690), baina ez beren horretan. Geure eremura pixkirrin bat inguratutik, Iruñerriko hizkera aurkezteko Patxi Salaberrik (1996) hautatu ezaugarriei so egin diegu; hauekin hobekixe molda gaitzke, baina beste ezaugarri batzuk gehiago ere erantsi behar izan dizkiogu sail horri.

Eremu honetako testuak eta hizkuntza datuak ahal bezain xehe aztertu ondoan aukeratu ditugu ezaugarri kontrastiboak; ezaugarriok datuetarik ondorioztatu dira, ez dira alde aurretiko ustekizun batzuetarik atereak. Honenbestez, eta ezaugarri kontrastiboak aurkeztearekin batera, Goñerriko hizkeraren ikuspegi orokorra emanen dugu, uste baitugu bazegoela deskribapen horren beharra. Adibide bat ematea aski izanen da. *Orotariko Euskal Hiztegia*-n, (An-olza) zakura sartu dira Goñin Bonapartek bildu eleak eta honela ezin bereizi dira Oltzako eta Goñiko hitzak. Jokabide honen oinarrian Bonapartek Goñiko euskara Oltzako sailera bildu izana egon liteke, baina ez dezagun ahantz badagoela beste ikuspegi bat ere, Goñerriko hizkera eta Oltzako zendeakoa sail banatan ezartzen dituen (Yrizar 1992: 494-5).

5. Goñerriko hizkeraren ezaugarriak

5.1. Fonetika-fonologia

5.1.1. Bokalak

5.1.1.1. Goiko bokalen ondoko silabako beheko bokalean hurbileko asimilazio aurrerakariaren maila handia dago Goñerrian: *San Luques* irakurtzen dugu ebanjelioan (129). Hitzen oinarria aldatu du bilakabideak, ez da soilik mugatzailea eransten den eremukoa: *ziller, illebeta, iller, illeraka* 'ainarra, txilarra', *argizegi, aite, igende, indertsu, ikeratu, ikesi, iketz, illergi, irekin, izen & izendu* 'izan', *larumbet, sukeld, buler, ude, udere, ugelde, uketu, zuger, zuletu, zumerike* 'zumea', *zurruke* 'zurrunka', *aztiger, egundeño, gize-txar, elize* —baina Gesalazko Muzkin *eliza*—, *urketu*... Ez du mugarik aurkitzen bilakabideak beheko bokala duen eleari *bat* edo *batzuk* zenbatzaileak jarraitzean: *eramo zue Elizeco paraje goyti betera* (Ib, 180), *paratu zizquio arri bezuc aurre[an]* (Ib, 180), *siñuetes* (Ib, 107).²² Ezta deklinabideko adlatiboko atzizkia lotzean ere: *infernureco* (Ib, 105).

Hitz eraketaren eremuan elkartzen diren bi hitzen muga izateak edota zenbait eratorpen atzizkik inoizka bilakabidea baliogabetzen dute (cf. Ortiz de Urbina 1986): *itsutasun* (Ib, 178), *mintasuneren* (Ib, 108), *arguitasun* (Pre III, 152), *martinsalto, txintxilinkarda* 'kilkerra', *goiztar* —ordea, Olo herrirako *goiztertu* dakar *Erizkizundi*-ak, nahiz Bonapartek Gares, Oltza eta Goñin *goiztar* bildu zuen—; gisa berean, Arakilgo Izurdiagan ere *goizter* bildu da (Idoy 1981b: 201), eta Ana Maria Echaidek ere aldaera hori bildu du Arbizun (EHHA).

(22) Eskuin, Ezkabarteko dotrinaran ere bada bilakabide hori: *escu betean* (390).

Dena den, *-garren* atzizkiaren kasuan asimilazioa dago: *iruguerren* (Ib, 177), *lauguer[r]en* (Ib, 105). Baita *-ago* konparatiboarenean ere: *andiegoac*, *niego* (Ib, 106 eta 108). Konpletiboko atzizkiarekin antzera gertatzen da: *dugule* (Pre II, 146), *induleia* ‘egin duela eta’ (Pre I, 142). Asimilazio hau jasan dezaketen aurrizkien artean *ba-* balintzazkoa dugu Markotegiren adibidean: *gustioc nai bedugu ... conseguitu* (227).²³

Asimilazioa itxura berriko erdal maileguetara ere iristen da, baina ez guztietara; ez dago erraz adibide guztiak besarkatzeko moduko erregela aurkitzea: esaterako, datuetan *ijada* ageri da, ez **ijeda*, nahiz *urekan* dugun eta ez **urakan*. Hona orain bilakabidea jasan duen mailegu sorta bat: *ziudede*, *isle*, *arimele* ‘animalia’, *bille* ‘villa’, *eride* ‘herida’, *fritetu*, *frute*, *fuñe* ‘lepatxuria’, *ginde*, *letxuge*, *lime*, *mule*, *pisetu*, *plume*, *pregunte*, *primedera*, *juntetu*... Juan Martin de Iberoren testuetan *Erregue Espeñeco* ageri da (105), eta prediku batean *bevide venenosoac* (Pre II, 149). Hurrengo ere nabarmena da: *bentures* (Pre III, 155).

Aldameneko Gesalazko Muzkiko XVIII. mendeko testuetan ageri den egoera ez da guztiz berdina; agian ibar hau bilakabidearen sorgunetik Goñerria baino baztertua- go egoteak baduke zer ikustekorik. Goiko bokalek eragin asimilazioa bada —*yguzquie eta illarguie*, *gauceric ocultoenac*, *pensamentu guciec*, *azpien*, *ermosure*, *erresucitetu* (Lecuona 1973: 374-5 bitarteko adibideak guztiak)—, baina ez du Goñerrian bezainbat indar; asimilatu gabe ageri da hitzaren barrenean beheko bokala —*izarrac*, *gloria*, *anima*— eta baita atzizkietan ere hainbat kasutan: *lecura* —baina *mundure*—, *ecubietaco* (sic), *seculaco*, *divala*, *andibatequi*; inoiz mugatzailea lotzean ere asimilaziorik gabe jarraitzen du: *topatuco dituzte veren corpuzac* (374-5 bitarteko adibideak guztiak). Elizalderen 1735eko dotrinaran ez zaigu asimilazio hau ageri.

Erizkizundi-ak dakarrenez Ollo herrian bazegoen hurbileko bokal asimilazioa: *éskue*, *égie*, *il de*, *litzeke*, *inder*, *goiztertu*, *orduen*, *egun betes*, *mendire*, *iturrire*, *estulke*, *dauket*. Oltzako Iberoko otoitzean sumatzen denagatik ematen du badela bokal asimilazioa baina ez Goñerrian hainbatekoa: *urriquerituric*, *didena* ‘didana’, *gloriera*, *dauquet* ‘daukat’, *dituden*, *Purguetorioco*, *ceruen*, *ure & ura* ‘hura’, *nauzuleric*, *icendu*, baina baita *izan* ere. Aurkako bidekoak ditugu hurrengo adibideok: *vicia*, *minzatu*, *icaraturic*, *izardi*, *bigarren*. Hurrengo adibidean analogia zenbait gertatu ahal izan da: *dizquidelaric*. Itzako zendean asimilazioa zegoen *Zubipuntecoa* toponimoak erakusten duenez.

Izarbeibarren ere asimilazioa bazen; Utergako dotrinaran hurrengo adibideak ditugu: *becatuac* ‘bekatuak, absolutibo pluralean jokaturik’ (209), *Jangoicue* (210), *cerueren* (203), *lurreren* (203), *digule* (207), *duguleric* (211), *iñiquen* (216), *barin beda* (209), *escuiteco* (205), *fundetu* (216), *garizume* (205). Halaz guztiz ere, Izarbe ibarreko asimilazioan berezitasun funtsezko bat bada, eta honen adibideak hala Utergako dotrinar nola Garesen bildu lekukorasunetan ageri dira.²⁴ Arestiko adibideetan ikusi dugun legez, asimilazio hau goiko bokalen ondoan gertatzen da, baina baita erdiko *o* bokalaren ondotik ere: Utergako dotrinaran *Demonioe* (207) edota *sabioe* (210) ditugu. Garesko berri Escalonilla herriko de Carlos izeneko apezak eman zuen 1806an (Apat-Echebarne 1974: 75):

(23) Ezkabarteko Makirriaingo dotrinaran ere *balimbedu* ageri zaigu (381).

(24) Basaburuko Berueten *beórrék* ‘behorrak’ bildu da absolutiboan (EHHA).

Yo experimento lo mismo en Puente la Reyna en donde no dicen *gizona* sino *gizone*, singular; no *ardoac*, sino *ardoec*, plural y algunos *ardoic*...

Uste dugu, bestalde, Martínez de Morentinen Muzkiko testuetan ageri den *arracioec* adibidea sobera guti dela bilakabide hau Gesalatzan ere bazela argudiatzeko: *Cer nauzu bada? Peregitu eta condenatu seculaco? Eztare; bada baliezala arracioec; eztago medio-ric icusi duzun vezala* (378).

Mendiaz bestaldean ere goiko bokalek eragin asimilazioa bortitza da: *ziri betzuk* (Dorraon Koro Seguroiak bildua, EHHA), *elize, garizume* (Lizarraga), *indderra, bite-neun* 'berrehun' (Etxarri), *inder, izen* 'izan', *zazpiñe* 'zazpina' (Irañeta), <*animeren*>, <*excelencieren*> Gastesi irañetar semearen 1850eko testuan (Ulayar 1987: 57), *makill bet* (Ihabar), *trípek, lárrue, ongárrie, lúrrre, ziri bet* (Urritzola, EAEL), *bizkerra, aulie, andregeye, abuztube, aitzurre* (Izardiaga), *juntetzen* (Gulibarko Larunbe). Arakildik ekialdera goazen ber asimilazio joera honek ez du etenik. Ergoienetik ezker Burundan asimilazio mota honek dituen baldintzetarako (ikus Zuazo 1994: 309). Aldiz Larraunen asimilazioa guztizkoa da: *malluu* 'mailua' (Intza 1957: 92).

Testu zaharretan asimilazio hau ez agertzeak galdera sortzen du gugan: edota bilakabidea ez zen emankorra Beriainen eta Elizalderen garaian edota literatura ukituak eragin zuen asimilaziook dotrinetan ez agertu izana. Gesalazko arazoa nabarmena da: Martínez de Morentinen testuetan (1777) asimilazio maila nabarmena dago eta Elizalde berrogei bat urte lehenago ez dakar honen arrastorik bere dotrinan; iduri luke idazlea jabetzen dela argitaratzeko den dotrina horretan bilakabide horiek ez dutela lekurik. XVII. mendeko bigarren erdikoa dirudien Urritzolan agertu testu batean berriz, bada asimilazioa: *maravilles, Jaune, Ostie, azpien, dizuden, jaquiñiquen, yzen* 'izan'. Halaz guztiz ere literatura ukiturik ez duen Goñerriko Urdozko zinean (1687) ez dator asimilazioaren arrastorik (cf. Melero & Múgica 1994: 445).

5.1.1.2. Kontsonante ozen bustien ondoko beheko bokala palatalizatu daitekeela ikusiko da hurranen adibideetan; adibide guztietan asimilazioa aitzineko norabidekoa dela dirudi, ez du ematen gibelerantz gertatu denik, adibideren batean zalantza egon litekeen arren. Zenbait kasutan kontsonante bustira urtu den aurretiko *i* batek ondotik duen beheko bokala asimilatu duela pentsa liteke, *telletu, oñeze, muñe* edo *gazañe*-ren kasuetan bezala; beste batzuetan, berriz, kontsonante ozen sabaikariaren aitzinetik dagoen diptongoan palatalizazioa edo are soilketa gertatu dela kontu egin liteke: *ai > ei > e*, eta honela azaldu *oreñik, erreñe* 'erraina' —J. M. de Iberok ere *erreñe* dakar: *erreñe guciogui* (105)—, edo *erreñu* —hala 'tximista' nola 'pertsonearen itzala'—; esaterako, *gueñetic* dugu Bonapartek Goñin bildu *Le Cantique*-n, baina *gueñen* Juan Martín de Iberoren idazkietan (100).²⁵ Badirudi muga adlatiboan ere bilakabidea gertatzen dela; hona J. M. de Iberoren adibide bat: *echeco manejue azqueneco atsarçereño* (109). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere *-reño* dakusagu: *eriocereño* (207), *soñeguireño* (211); Garesen, ordea, *gañean* eta *lañuac* ditugu *Le Cantique*-n.

Erdararikako maileguen kasuan ordea, ezin *i*-ren eraginik argudia daiteke, eta ageri zaigun palatalizazioa kontsonante ozenak eragin —eta aitzinerantz eragin—

(25) Hegoalderago *Legargaña* izena dugu Etxaurin, nahiz toponimia ez den honelako bilakabideen berri izateko eremurik egokiena (Ollaquindia 1997: 258).

duela pentsatu beste biderik ez dugu ikusten: *telarañe, bañetu, donzelle, kañe, lagañe* 'legaña', *goñeta, goñetu*. Ez da ikusten, ordea, gibeleranzko asimilaziorik: *estañu, kas-kallu, kallu* 'callo', *mallu, malluke*. Ez dugu uste *engeñetu*-ren kasuan bigarren *-e*-horretarako kontsonante sabaikariak eragin gibeleranzko asimilazioa aipa daitekeenik, aitzineko *e*- horrek nahiz ondoko *-e*- horrek asimilaturik egon baitaiteke, eta ez kontsonanteak nahitaez. Bestalde, literaturan bada prediku batean *engañetu* ere (Mur, 88). Juan Martin de Iberok ere badu antzeko adibide bat: *acompeñecen* (101); adibide honetan iduri luke *ñ* ondoko erdiko bokal palatal "asimilatuak" gibelerantz asimilatu duela aitzinean duen beheko bokala; aiseago argudia liteke honela, sudurkari sabaikariak gibelerantz asimilatzen duen adibide bakarra balitzateke bestela; dena den, cf. Salaberri (1994: 8).

Gesalatzu dagokionez muga adlatiboko aldaeretan *-reño* arrunta dela aipa daiteke: *pensamentu oculotoetereño* (372). Bada, bestalde, *oreño* aldaera ere (378). Beste adibide batzuetan zabuka dago: *du oreñec propiedadde bat* 'oreinak' batetik, baina *oreña juaten den vecala* bestetik (380). Oltzan kontsonante sudurkari sabaikariak *bañetu* eta *engañetu* mailegutan beheko bokala palatalizatu duela dirudi. Izarbe ibarreko Utergako dotrinan, berriz, *ceñecen* 'zeinatzen' ageri da (Ondarra 1980: 211), eta lehen silabako *e* horrek ondokoa asimilatu ez baldin badu, sudurkari sabaikariak beheko bokala asimilatu duela pentsatu beharko da. Ordea, ez dago honelakorik Bonaparteren Garesko eta Elkanoko datuetan: *oñaze, kaña, bañatu*; baita, bestalde, *lastalla* (Elk), *gastaña* (Elk) & *kaztaña* (Gar), *mallu* (Elk) ere.

Mendiaz bestaldean ere badira antzeko asimilazioak, kontsonante ozen palatalen inguruan ageri direnak, baina hauetan ere, badirudi urtu den *i* bokalak eraginik dau dela: *geñen* (Irañeta), *mellu* 'mailua', *larreñ* 'larraina', *zeñe* 'zaina' (Lizarraga), *atalgēna* 'etxeko ate nagusiaren goiko atala' (Dorrao), *méllak* 'mailak' (Dorrao).

Hurrengo adibidean kontsonante palatalak ondoan duen beheko bokala goratu duela ezagun du: *óllerráikiñ, óllerrá, óllexkoá* (Dorrao). Litekeena da EHHA-rako Ultzamako Suarben bildu den *bortz péñe* 'bost peña, bost haitz' aldaeran ere asimilazioa aitzinerantz gertatu izana.

Ergoieneko beste hauetan, berriz, kontsonante palatalak ondoko bokal palatala irentsi du: *bálla* 'ballea, ibarra' (Dorrao); *Goñaa* 'Goñira' (Unanu). Iduria da ekialde-rago Iruñe ondoko Txulapaingo Usin bildu den *ítzan* 'etxean' (EAEL, 200).

Azken adibide honetan ez dakigu despalatalizazioaren ondoko ibilbide hau dagoen —*dañu* > *dainu* > *deinu* > *deñu*— ala kontsonante palatalaren asimilazioa gibelerantz gertatu den: *dēñubak* 'dañoak, kalteak' (Dorrao).

5.1.1.3. *e - u > i - u* erako asimilazio atzerakariak Goñerriraino eta are Burundaraino iristen dira: *iguzki* eta *iduki* ditugu Goñin Bonapartek bilduak; bigarrenaren aldaera gehiago dugu testuetan: *idugi, irugi, iruki, igiri* eta *irigi*. Beste adibide bat ere badugu: *agirtu* 'agertu' (Pre II eta IV, Ib, Eb, Mar). Horixe bera da Utergako dotrinan ageri dena ere (219), idatzi zena hori baldin bada, Ondarra argitaratzaileak ez baitu arrunt garbi zer ageri den; Beriainek *aguertu* dakar (1621: 55). Olloibarren *iruki* dugu, Utergako dotrinan *irugi* eta *agirtu*, eta Garesen *iguzki* eta *iruki*; Elkanon *iruzki* eta *iruki* & *yuki*. Mendebalderago *yguzquie* (374) eta *idugu* (383) ditugu Gesalatzan, eta mendiaz bestaldera *iruzki* Arakilgo Irañetan, Ergoie-

neko Lizarragan, Dorraon eta Unanun eta baita Altsasun ere; Lizarragan *idui* 'eduki' dago; Lakuntzako prediku batean *udiqui* metatesiduna ageri zaigu (Sarrutegi 1987: 232) eta Arakilgo Urritzolan *iukitzen* 'edukitzen' bildu da (EAEL). Eskuin, Txulapaingo Nabatzen ere *iduki* dugu (Erizk.) eta baita Ezkabarteko dotrinan ere (395), baina *eúkitze* 'edukitzen' bildu du Artolak Gulibarko Larunbe herriko Oraien auzoan.

Bestelako asimilazioetan *aingiru* dugu Goñerrian eta Oltzan —Garesen eta Elkanon *angiru*, eta Gesalazten <*aingueru*>—; asimilatu gabeko <*Aigeru*> dakar Gastesi irañetarrak XIX. mendean eta <*aingueru*> dakar Aralarren aurkitu sakaneraz idatzi 1833ko predikuak ere (Sarrutegi 1987: 201). Arakilgo Ihabarren *aingeruek* dakar Artolak. Ezkabarteko dotrinan *aingeru* (395) nahiz *aingiru* (391) ageri dira eta Odietako Ziaurritzen biak bildu ditu Artolak. Beriainek hala *aingueru* nola *ainguru* dakartza.

5.1.1.4. Ez da *u* bokala Nafarroako ekialdean bezala palatalizatzen: *zuletu* 'zulatu' eta *bargazulo* ditugu Goñerrian eta *Azarizulo* toponimoa Olloibarko Artetan (Bidador 1992); Ollon *zulo* bildu zen (Erizk.). Etxaurin *Iturzuloeta* dugu (Ollaquindia 1997: 258). Elkanoko Lizarragak ere *zulo* & *zulotto* darabiltza, baina baita *zilatu* ere: *Egia da, zistatzen ta zilatzen du tela orratzak, baña zistatus ta zilatus aisatzen du bordadura* (Ir aizoz 1979: 328). Izarbeibarren *Arzuloa*, *Orsozulo* edo *Azarizulo* ditugu (Garesko Udala 1993) eta beheitixeago *Azarizuloa* eta *Garizuloa* ditugu Artaxoako toponimian (Jimeno Jurío & Salaberri 1998). Eskuinaldera oraino *zúlua* dugu Ezkabarteko Anotzen. Baztan-Erroibartik eskuin *zilo* dago.

Bestalde, *buluxi* adibidea dugu Goñerrian, asimilazio atzerakariak labializazioa eraginik; Beriainek *billosiric* dakar (9), baina 1828ko Ezkabarteko dotrinak *bulusiec* (382). Badira adizkietan disimilazioaren ondorioz sortu palatalizazioak —Beriainek *naygula* 'nauzula' dakar (95B)²⁶—, baina Goñerrian ez da, dirudienez, honelakorik ageri, baina Anditik bestaldera Ergoienean palatalizazioaren zantzuak bildu ditu K. Seguroiak: *fan bié izu; prodúzitu izún... lóyá* (EHHA). Inoizka ageri da *gizi* 'guzti'-ren adibide zenbait gure eremuan: Gesalazko testuetan bada, nagusi *guci* den arren: *gauce temporale gicietatic* (383). Markotegik ere *guichi* dakar: *cerengatic gaiz guichiego da eramán dezan...* (237).²⁷

Ezaguna denez Nafarroako erdialdetik ekialdera hasten da agertzen *-tuko* > *-tiko* palatalizazioa: Ultzama, Baztan, Esteribar eta Erroibarren ezagunak dira. Gure inguruan geografiaren arabera Txulapaingo Usin ageri da bilakabidea: *kanbiátiko*, *pástiko* (EAEL, 200); ondoko Olaibarko Olaitzen ere badugu: *soñétiko da* 'sonatuko da, joko da' (EAEL, 203) eta baita Odietako Ziaurritzen ere: *konpóndiko* (Artola 1992: 217). Ezkabarteko Anotzen ere bada: *aitíko* 'adituko', *paratíko* 'paratuko' (Artola 1985: 103 eta 109). Handik ezker ez zaigu ageri; Goñerriko, Gesalazko, Oltzako eta Eguesibarko testuetan ez dago alerik ere.

5.1.1.5. Kontsonante sudurkariaren ondoko erdiko bokal biribil belarea ez da igotzen Gipuzkoako hizkeran bezala Goñerrian, baina bai Ergoieneko Dorraon eta

(26) Ekialdera, Aezkoan eta Erronkarin ere badira honelako gertakariak (Camino 1997: 299).

(27) *interesa guiti vatengatic* eta *bana orduen guitiago lembaño* dakartza «Muruzabal (1743)» izendatzen den predikuak (Sarrutegi 1987: 75 eta 77).

Lizarragan, Arakilgo Uharteko dotrinan (596), Irañetan (Erizk.) eta Lakuntzako predikuan: *nun / non* (Goñerria, Olloibar, Oltza, Gares, Elkano, Utergako dotrina, Txulapaingo Nabazko inkesta, Makirriaingo dotrina).

5.1.1.6. Nafarroako beste eskualde batzuetan bezainbat indar eta maiztasun ez baldin badu ere, sinkoparen bilakabidea bada Goñerriko hizkeran: *abre, abrats, atra, lembixko, bedratzi, bigarna...* Juan Martin de Iberoren testuetan, berriz, hurrengoak ditugu: *intresac* (178), *bere gorpuceco preudaric oberna* (180), *adiñic obernan* (109), *orgatic* (177 & Pre I, 140). Ondokoak beste testuetakoak ditugu: *arsalde* (Pre I, 142), *obrena* (Mur, 84). Ez dakigu J. M. de Iberoren testu bateko *dembra* (100) ahozko mintzoaren erakusgarri leiala ote den, baina ez da ohikoa inguru honetako beste testuetan.

Beste leku batzuetan sinkopa jasaten duten hurrengo adibideak osorik ageri zaizkigu Goñerrian: *arrapatu, arras* ‘arratsa’, *arratsean, pasatu*,²⁸ Bonaparteren datuetan, eta *lassatu* ebanjelioan (130). Juan Martin de Iberok *batere* (179) dakar.

Olloibarko Ollon hurrengo aldaerak bildu ziren: *abrats, ikus nue, tor zere* (Erizk.). Ibero herriko guruzpideko otoitzean *maindre* (152), *devocioric obrena* (152) nahiz *bedraci* (151) ageri dira. Adizkien artean, berriz, *baicindramazquite* (151). Izarbe ibarrean sinkoparen agerpen zenbait aurki daiteke. Utergako dotrinakoak dira hurrengoak: *lembisque* (205), *lendabiscue* (205), *obrena* ‘hoberena’ (209), *bedracigarrena* (204), *gruce sandu* (212), *atracean* (213). Garesko datu urrietan Bonaparteren lekukotasuna dugu: *abrats, atra, bedratzi, lembixko*; eta aditzaren morfologian *etorko* (Ondarra 1982: 173). Sinkoparik gabe ageri dira hurrengo hauek: *arrapatu, batere, eraman, liburu, ugadera*. Elkanoko Lizarragak ere badu sinkopa adibide sorta bat: *abrats, atra, bedratzi, berla* ‘berehala’, *kalma* ‘calima’, *orgatik*; baina *arrapatu, eraman*.

XVII. mende hasierako Beriainen lanean (1621) sinkopa ageri da: *braço* ‘biezaio’ (44), *drauçu* (73), *bapedra* ‘bakoitza’ (31), *mayndre* ‘maindirea’ (11), *atra* (106), *bedraci* (106), *bonlaco* (54); baina *abaratzic* ‘aberatsik’ ageri da (73), sinkopa estaltzeko idatzia? Elizaldeek darabiltzan adizkietan ere sinkopa ageri da.

Mendiaz bestaldean sinkoparen agerpena ez da ezezaguna: Burundan ematen du joera zerbait badela: Ziordian *bedrátzi* bildu zuen Echaidek (1989: 354), baina *bederátzi* Izagirrek Altsasun (1967: 85). Hortik eskuin arrastoak nonahi ageri dira: *bedratzi, andre, ikusko* (Lizarraga, Solís 1993: 99 eta 113); aditz nagusiaren partizipioko morfeman badira adibideak Ergoieneko Dorraon: *odódda etor dók* (EHHA). Aranatzen berriz, hona pare bat adibide: *bigernak, bedratzi* (Etxarri); Arakilgoak dira hurranenak: *atra* (Arruazu), *pasten* (Ihabar), *ordu et garnean* (Murgindueta). Ekialdeko Arakilgo Urritzolan honddar bat aurki daitekeela dirudi: *átrea diré & ateá*. Baina sinkoparik gabeko adibideak ere ugari dira mendiaz bestaldera: *mendderi* ‘maindirea’ (Lizarraga), *ata & atera* (Irañeta), *atea* (Larunbe). Zuazoren arabera sinkopak Uhartetik eskuin du indarrrik gehien (1998: 216). Ezaugarria, ezaguna denez, guti asko Nafarroa Garai gehienean ageri zaigu: Bortziritan, Ultzaman, Zaraitzun eta Erronkarin nabarmena da, baina Nafarroako beste alderdi anitzetan ere bada, non gutiago, non gehiago. Imotzen *jar* (*t*)*zutén & bát(r)* ez ditugu Latasan, Gulibarko Larunben *pártzen* ‘paratzen’ eta *arpatze*, Txulapaingo Usin *pástiko* ‘pasatuko’ —baina *mainderiak* Beorburu—,

(28) Ergoieneko Lizarragan ere sinkopa gabea da: *pasatu*.

Atezko Zigandan *ab(r)átsak*, Ezkabarteko Anotzen *atra*, Odietako Ziaurritzen *abriad-ki* ‘aberearekin’, *pastu* ‘pasatu’, Anueko Lantzen *orgátik* —adibide gehienak EAEL-tik atereak dira—.

5.1.1.7. Ez dirudi aferesiak Goñerrian agerpen nabarmena zuenik, ez inguruko beste hizkeretan hainbatekoa bederen. Aferesirik gabekoak ditugu Bonapartek Goñin bildu hurrengo adibideak: *ekarri*, *etorri*, *eman*, *ikusi*, *ipurdi*... Ditugun datuen artean *zautu* dugu adibide bakarra, Oltzan bezalaxe, besterik ez —baina Elkanon *ezautu* eta Garesen berriz, *izautu*—. Testuetan ere ez da ageri, baina honek ez du gauza handirik frogatzen; aipagarriak dira, halaz ere prediku batzuetan agertu *ezaun-ceco* eta *ezautuco* (Pre III, 153). *Erizkizundi*-ko Olloko emaitzetan agerpen nabarmena du bilakabide honek: *torr bear du*, *tor zere*, *kusi & ikusi*, *man & eman*... Andiaz hegoaldera aferesia ez da guztiz ezezaguna. Gesalazko predikuetan *cildu* ‘isildu’ dugu (383), eta ez behin: *cilcen cituela vere vecatuec* (390). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan nabarmen ageri da: *man*, *ran & raten* ‘erran & erraten’, *zautu*, *cusi*, baina ez Garesen: *ebaki*, *eman*, *erran*, *etorri*, *ikusi*, *izautu* ‘ezagutu’. Elkanoko Lizarragaren lanean ez da ageri: *ekarri*, *emaste*, *emasteki*, *etorri*, *ezaundü*; cf., halaz ere (Ibarra 1995: 275).

Mendiaz bestaldean ere bada zerbait bederen. Zuazoren arabera Ergoiena-Lakuntza lerrotik eskuin gertatzen da bilakabide honen indarra nabarmen (1998: 215). Ergoieneko Lizarragan, esaterako, *karri*, *makomie* nahiz aferesirik gabeko *etortzen* eta *ezautu* ditugu. Etxarrin *kus giñuben* adibidea aipa dezakegu (NEM I, 17). Arakilen ere badira adibideak: Uhartin *san* ‘esan’, *zaotzen* ‘ezagutzen’, *torri*, *kuskok*, *man*, *makomioik*, *lleatu*, *karzien* bildu ditu Arakamak (1994: 574). Irañetan *man & maten* bildu zuen *Erizkizundi*-ak. Guk Ihabarren *kusi & ikusi* bildu genituen 1982an. Herri berean Artolak *tór zén* eta *maten* —*eman*-ekin batera— bildu zituen (1992). Urritzolakoa da *torri zen* ere (NEM I, 75). Herri honetakoak dira EAEL-ko adibideok ere: *mán*, *kártzen*. Ekialdera nabarmena da aferesiaren agerpena: Basaburuko Arraratsen, Imozko Latasan, Gulibar-ko Larunben, Txulapaingo Usin eta Beorburun, Odietako Ziaurritzen, Olaibarko Olaitzen, Atezko Zigandan eta Anueko Lantzen adibideak ditugu (EAEL).

5.1.1.8. Hiatuseko kokagunean —agian adibide zenbaitetan diptongoa esan beharko litzateke, baina idatzizkoak ez du honetan laguntzen— Bonaparteren datuen arabera bokalak ez dira hersten Goñerrian: *beroa*, *izoztea*, *ichesoac*, *ugueldeac*, *baleac*, *umeac*, *cervitzucoac*, *justoen*... Goñerrira hurbil, gizaldi honen hasierako Ollo herriko emaitzetan hersketa dugu hiatusetan: *lúzia*, *érian*, baina *bésoa*. Ondoko Oltzan ez dago hersketarik Bonaparteren datuetan eta ezta Iberoko guruzpideko kantuan ere: *doacabea*, *gurucean*, *aurrean*, *modestoa*, *estacioa*... Salbuespena da *vicicia* ‘bizitzea’ (150). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan hiatusaren hersketaren arrasto zenbait ageri zaigu: *biaz* ‘behatza’ (211), *biarris* ‘belarriz’ (206), *cusicia* ‘ikustea’ (206), *eguitia* (217), *bear* (220) & *biar* (212), *lurrian* (216). Bonapartek Garesen bildu datuetan ez dirudi dagoenik, *ósoa* eta *sémea* baitakartza. Gesalatzen oro har ez dago, arrasto zenbait baden arren: *egotia* (375), *zezaquiela* (390). Eguesibarko Bonaparteren datuetan ere ez da ageri, ezta Lizarragaren testuetan ere.

Mendiaz bestaldeko ibarretan gertatzen da hersketa gizaldi honetako adibideetan, eta iragan mendekoa izan daitekeen Lakuntzako predikuan ere hersketa nabarmen ageri da. Ergoieneko Lizarragan hurrengo adibideak ditugu: *labie*, *nerie*, *izatie*, *liyue*,

goxue, *zortzitekue*... Diptongaturik ebakitzen dira *-ie* eta *-ue* horiek, gainera (Solís 1993: 96-8). Bilakabide hau, tarteko kontsonante bat galdurik ere gerta daiteke: [*bjatzen*] ‘beratzen’, [*gjo*] ‘gero’, [*bjandu*] ‘berandu’ (102. or.). Dorraon erdiko bokal belarearen testuinguruko adibideak ditugu: *-ora-* & *-oda-* > *ua*: *geldittukuakigu*, *basua*, *kanpua* (Zuazo 1994: 307).

Hiatus hauetan inoizka bokal zenbait galtzea ez da guztiz harritzeko modukoa Sakana alderdiko mintzoan: Burundako ereduak, asimilazioaren aitzineko maila erakusten dutenak, Zuazok adierazi ditu dagoeneko: *ondúun*, *soruu*, *frailiik*, *lenguun* (1994: 303); Larraungo *ogii*, *eztii*, *buruu*, *malluu* e.a. gogorazten dizkigute adibideok (Intza 1957: 92). Maila bat aitzinera eginez eta soilketa agerian utzirik, *etxen* dugu Ergoieneko Lizarragan (NEM I, 37); *póltsikun*, *diánen* ‘direnean’ —baina baita *diánién* ‘direnean’ ere—, *óstok*, *gánado guzik* eta *basúrdek* Dorraon (EHHA); *mendizalik* Etxarriin (NEM I, 17); *kaikuk* Arbizun (EHHA). Ez dezagun ahanztz Sakanaz bestaldera Goierri dugula eta bilakabide hauek han guztiz erabiliak direla. Ergoienak eta, hartu-emanan izan dute Goierriekin lanerako; herri hauen muga administratiboak, gainera, oso sartzen dira iparraldera Goierri aldera, herri guztiak luxeak baitira, goitik behera doazenak, Goierriko mugatik Andi alderat.

Ekiialderago, Arakilgo Urritzolan *garik* bildu da (NEM I, 75). Herri honetakoak dira EAEL-ko adibide hauek ere: *ardíri*, *lurrén*, *ókullún*, *lekúik*, *estúik*. Bitarteko asimilazioen bat ere ageri da herri honetan: *luzeén* ‘luzean’, *arriik* ‘harriak’. Ezin ahanztz da aldaerok eman zituen lekukoaren ama larraundarra zela. Damaso Intzaren arabera (1957: 92), *eztii*, *erbii*, *ogii* saileko adibideak erabiltzen dira Larraunen. Arakilgo Murginduetan, halaz ere, bilakabide hau bera sumatzen da: *eúntzií* (Echaide 1989: 112).

Ekiialdera gizaldi honetako datuetan non gehiago, non gutiago, erdiko bokaletan hersketa badela dakusagu: Arakilgo Egiarretako datu guti dago eta bertan ez dago arrastorik: *bateán*, *ondoreán*. Urritzolan denetarik dago: *kolória*, *trinketián*, *Madòzkuá* / *ésénea*, *sukéldéan*, *gañeán*, *sekrétoa*, *Jaingóikoái*, eta bestalde *gánaderók*. Gulibarko Larunben *makumeá*, *bateán* / *gatzián*, (g)*añéakuá* bildu dira. Txulapaingo Usin *goiséak*, *gíxekokak*, *léna(g)okoák* / *urriak*, *mainderiak*, *gáztia*, *lábía* bildu dira. Atezko Zigandan ere denetarik dago: *asteán*, *itxeán* / *bídia*, *bátian*. Odietako Ziaurritzen *alorreán*, *bátean*, *bértzean* / *aízia*, *bería*, *bizkárrian*, *kárruan* ditugu. Ezkabarten badirudi hersketa maila handirik ez dagoela; Makirriaingo dotrinan ez da ageri: *doacabea*, *estacioa*, *gurucean*, *modestoa*, *aurrean*, eta Anozko egungo datuetan ere maila apala dago: *lépoa*, *úsoak*, *ziénean*, *zuenean* / *usúak*, *arránua*. Olaibarko Olaizko datuak murriztak dira: *káfia* ‘kafea’ / *kopatxóa*.

Goiti ere denetarik dago: Basaburuko Arraratsen *-oa-*ri eusten zaio, baina ez *-ea-*ri: *kárroa*, *sóloan* / *bestía* ‘bestea’, *áiriín* ‘airean’, *itxién* ‘etxean’. Imozko Latasan ere denetarik dago: *ekía* ‘kea’, *lénguak* ‘lehengoak’ / *atsaldeán*, *májoa*.

5.1.1.9. Hiatuseko kokagunean jarraituz, esan dezagun ‘goiko bokala + *a* mugatzailea’ testuinguruan mendiaz bestaldean ageri diren epentesien antzeko deus ez dagoela Goñerriko hizkeran: *ainguiruec*, *ceruec*, *guciec*, *iturriec*... (Bonaparte 1869).²⁹

(29) Hegoaldera Izarbeibarko toponimian *Sarasoroba* dugu Ziraukin, *Ozondoba* Obanosen... (Garesko Udala 1993); Artaxoa aldean ere ezaguna da bilakabide hau: *Cercondoba*, *Morondoba*, *Osondoba* (J. Iriagaray 1974: 396). Cf. orain M. Belasko, euskara galdu ondoko egoeraz eta azentu aldaketaz, in Jimeno Jurío & Salaberri (1998: 19-20).

Burundan sekundarioak diren hiatusetan ere koka daiteke aldi bakan batzuetan konsonante epentetikoak: *lubak* 'loak', *txintxuba* 'txintxoa' (Izagirre 1967: 73 eta 82). Ergoieneko Lizarragakoak dira hurrengo epentesi adibideak: *aziye*, *garraxiye*, *nastube*, *mellubaki* (Solís 1993). Arbizun ere *-b-* eta *-y-* epentesiak ditugu, baina herskariak dira izatez (Hualde 1996: 50). Uharte Arakilen, *Erizkizundi*-rako *eskube* edo *digube* 'digute' bildu zituen Iraizozko Polikarpok. Irañetaraino iristen da epentesiaren bilakabidea *Erizkizundi*-ko datuen arabera: *egiye*, *erraiye*, *eskube*, *eskuben*, *maistrube*, *gaubero...* Arakilen gaindi goazela, behin Ihabarreraz gero badirudi epentesirik ez dagoela. 1982.ean Antonio Arraiza jaunari hartu genizkion datuetan *burue* eta *egie* ditugu, eta Koldo Artolak 1987.ean egin inkestetan ere halakoak ageri dira (1992: 192 eta 194). Halaz ere, Urritzolan bokal palatalaren ondoan epentesidun adibideak bildu ditu Koldo Artolak: *árriyie*, *gáriyie*; hauekin batera, epentesirik gabeko adibideak ere badira: *zúbie*, *záldie*, *zórrie* (1992: 192). Ondoko Izurdiagan, datuak zuzenak baldin badira bederen, bokal palatalaren nahiz belarearen ondoko epentesiak bildu zituen Idoyk: *abendube*, *neuba* 'negua', *eztarriye*, *afaye*, *aundiye* (1981b: 197-8).

5.1.1.10. Mugatzailearekiko hiatusetan '*-a + a*' loturaren *-a* emaitza berritzailea ageri da Goñerrian Andiaz hegoalde inguruko hizkera guztietan bezala. Andiaz iparrera ezaguna da Burundan *-ia* bukaera indartsu dagoela oraino Urdiainen, esaterako, eta honelakoak dira Altsasun edo Bakaikun ezagunak diren adibideak. Bilakabidearen honddar gisa jo beharko genuke, hartara, bilakabide hau ez dagoen Ergoieneko Lizarragako *dotriñea* aldaeraren agerpena, testuan antzeko lagunik ez duena (NEM I, 39). Dorraon ere ez dugu EHHA-ko datuetan antzeko deus aurkitu. Urbasako toponimian bada, ordea: *Arrangarteko txabolea*.

5.1.1.11. Goñerriko diptongoetan *-ai-* > *-ei-* bilakabiderako adibide guztiak besarka ditzakeen erregela zehatz bat bilatzea aise denik ez dirudi; alderdi batetik, *-ai-* > *-ei-* bilakabidea betetzen den adibideak ditugu, hauetarik batzuk kontsonante ozenen inguruan: *gueñetic*, *gueñen*, *leiño* 'lainoa'. Hurrengo adibidean txistukari sabaikariak goiko bokala irentsi du: *exkide*. Kontsonante sabaikarien ingurunetik kanpo ere adibide ugari dugu: *zelei*, *izein* 'sanguijuela', *zembait*, *zerbeit*, *bezein*, *orei* 'orain' (Elkano, Gares eta Oltzan, berriz, *orai*), *mingein*, *zein* 'zaina' — baina *zain* 'zein'; ikus beheitiago *-ei-* > *-ai-* bilakabideaz dioguna —, *xei* 'jaia' (Oltzan *xai*), *urdei*, *norbeit*.

Baina hertsu gabeko adibideak ere badira: *ezpain*, *gain*, *gaitz*, *gaixto*, *garaitu*, *belaungain*, *egitai*, *nornai*, *gaituk* —baina *neiz* 'naiz'—; hurrengo adibidean txandaketa ikus daiteke: *usai* & *usei*. Juan Martin de Iberoren testuetan ere txandaketa bera dugu: *Eingueruec*, airean *artuco zeituste* / *eingueruec* eirean *arrepatauco zutelaco desseoarequi* (Ib, 177). Egungo toponimian bada adibide zenbait: *Mendigein* edo *Genberoki* lekuko.

Olo herrian ez dirudi bilakabide honetarako joera handirik zegoenik: *orai*, *naiz*, *aiz...*, salbu *xai* & *xei*, *erei* & *ereikitzaile* eta *xei* adibideak. Oltzako zendeako Iberoko otoitzeko lekukotasuna aintzat harturik ez dirudi bilakabide honek han indarrik zuenik: *añ*, *zaitut*, *zaizun*, *cerbait*, *baicic*, *orai*, *baitan*, *chaisten...* Gesalazko ibarrean ere badira adibideak adizkien sailean, baina ez da sistematikoki betetzen den erregela bat: *ceizu* 'zaizu' (379), *ceit* 'zaitz' (379), *gueitu* 'gaitu' (386). Betetzen ez diren artean, *zaicen* 'zaizuen' (377), *eztaiteque* (380) edo *zaide* 'zait' (382) ditugu.

Adizkien sailetik landa bilakabidearen arrastoak aurki ditzakegu: *geizqui* (388), baina baita *gaizqui* ere (ibid). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan badira arrastoak: *seyec* 'jaiak', *beitode* 'baitaude', *ezbeizaquegu* 'ez baitezakegu'. Ematen du, dena den, bilakabide hau ohiz jasaten duen *jai* hitzaz landa *bai(t)* bezalako gramatika ataletara mugatzen dela hersketa. Garesen ez dirudi gertatzen zenik: *eraiki* 'erein', *zembait*, *norbait*, *zerbait*.

Mendiaz bestaldean ere nabarmena da *-ai-* diptongoaren hersketa. Burundan bada, Izagirrerren lanak lekukotasun ugari dakar. Ergoioean eta Aranatzan ere ageri da: *neiz* 'naiz', *yeiz* 'haiz' (Etxarri), *neiz* 'naiz', *garei*, *bei* 'bai', *beia* 'baina' (Lizarraga); herri honetako euskararen salbuespenak dira *aiene* edo *salbatzaille* bezalako aldaerak; bestalde, *otsain* & *otsein* edota *aingeru* & *ingeru* bezalako dimorfismoak ere badira (Solís 1993: 100). Arakil aldean ere bada bilakabide hau baina ez dakigu zenbaterainoko eragina edo indarra duen: Arruazuko datuetan gehienak adibide kontserbatzailleak ditugu: *nunbéitt* / *núnbaitti*, *zerbáit*, *áitta*, *aizák*, *nonái*, *garái*, *náikoa*. Irañetakoak dira beste hauek: *aizetu* 'haizatu', *nolanai*, *itaiekin* / *larreinetik*. Ekialderago ere adibide zenbait bada: *orein* 'orain' (Ihabar) eta *eizetu*, *keiku*, *jeio* (Izurdiaga). Badira Arakilen adibide kontserbatzailleak: *jai*, *naiz* (Egiarreta); *zaió*, *érraietán*, *ayétatik* (Urritzola).

Arakildik eskuin adibide kontserbatzailleen agerpena nabarmena da EAEL bildumako datuetan, baina beti ageri da hersketa bat edo beste: *deláik*, *ápaindú*, *oái* 'orain', *záio*, *aíxkidieí*, *áidieí* 'ahaideei' / *urdéien* (Gulibarko Larunbe). Txulapaingo Usin ere berdin: *áitu* 'aritu', *náiz*, *nónbait*, *maindériak*, *oráingo* / *ízein* 'izanen'. Ditugun Ezkabarteko adibideetan ez da ageri hersketarik, ez mende honetako Anozko datuetan ezta Makirriaingo XIX. mendeko dotrinan ere, eta ezta ditugun Odietako datuetan ere. Basaburuko Arraratsen eta Gartzaronen ere adibide kontserbatzailleak dakuskigu eta baita Imozko Latasan ere; Atezko Zigandan, ordea, badira adibideak: *ei* 'ari', *zeikién* 'zitzaidan' / *zaiikién* 'zitzaidan', *orái*, *aiséago*, *expáizen*, *èzaiékén*, eta Ultzaman ere badirudi badirela (Ibarra 1995b: 149). Anueko datuetan ez zaigu ageri. Esteribarko eta Erroibarko datuetan —geuk 1982an Eugin eta Mezkitritzen eta 1983an Lintzoainen egin grabazioetan— apenas ageri da adibide bat edo beste; ia beti *ai* diptongoari eusten zaio.

5.1.1.12. Oltzan bezainbateko maiztasunarekin edo indarrarekin ez bada ere —Iberoko guruzpideko otoitzean *ogai* 'hogeí', *oraitu* 'oroitu' (oinarrian *oreitu* dukeen), *zaiñ* & *ceiñ* 'zein', *sai* 'sei' ditugu, eta Oltzan *layo* 'leiho' bildu zuen Bonapartek—, badira *-ei-* > *-ai-* bilakabidearen arrastoak Goñerriko hizkeran. Bonaparteren datuetan *zain* 'zein' dugu; Goñerriko egungo toponimoa da, bestalde, *Baisário* 'behien sarroia'. Prediku batean *bañere* 'behin ere' dugu *beñere*-rekin batera, (Pre II, 145), eta baita *zañequin* (146) ere. Markotegiren lanean ere adibideak ageri dira: *edo-zain*, *ogai*, *berrogai*, *zañ* & *zain* 'zein', *daizen* 'deitzen' —Muruzabal 1751 izeneko predikuan bezala (83)—, baina Bonapartek Goñin *deitu* bildu zuen, eta *deizen* dakar J. M. de Iberok ere (104)—. Iberorena da *berrogai*, halaz ere (92). Bilakabide honek datibo pluraletak *-ei* > *-ai* aldaketa eragin du inoiz: Bonapartek Goñi herrian *semei* & *alabei* pluralak bildu zituen; halaz ere, *eman ziote Jangoicoac vizia guizonai* dakar Markotegik (233): cf. antzera Oltza zendeako Iberoko guruzpideko otoitzean ere: *minzatu ceiquioten Christoren Magestadea Jerusalengo alabai* (Arraiza 1988: 150).

Zernahi den ere, betetzen den adibideak baino, dirudienez, bilakabideak salbuespenak gehiago ditu Goñerrian: *beiti*, *bein*, *leitu*, *bei*, *ogei*, *sei* (Bonaparte). Ondoko Olloibarko Ollo herrian bizirik zegoen bilakabide hau mende honen hasieran; ez kasu guztietan, *bein* ‘behin’ baitakar, baina *bai bet* ‘behi bat’, *zain & zein* ‘zein’ eta *oraitu*, “oreitu” zahar batetik, agian? Jakin beharra da Goñin ere *oreitu* zela, baina *oroitu* Oltzan, nahiz Iberoko otoitzean *oraituric* dakarren; Gesalitzen ere *oreitu* dugu (386). Gogoan har dezagun Beriainek *oroytu* zerabilela, egun Ezkabarteko Anotzen bildu dena (Artola 1985: 105). Ekialderago, Aezkoan ere *oreitu* ageri zaigu. Beheitiago, Izarbe ibarrean, Utergako dotrinan *daizen* ‘deitzen’ dugu (Ondarra 1980: 221). Gesalitzen ere ageri zaigu aldaketa hau: *daitu* ‘deitu’ (372), *daizen* (374) eta baita *zain* ‘zein’ (378) ere, baina *oguei* (377). Testu zaharragoetan *oguey* dakarte Beriainek eta Elizaldeek eta ez da bilakabide honen arrastorik beren lanean.³⁰

Mendiaz bestaldean Burundan da nabarmena joera hau; Altsasuko adibideak ugari ditugu (Izagirre 1967: 47), eta baita Bakaikukoak ere: *besolai* ‘idi lehia’ edota *dai* ‘deia’ dakartzat Ondarrak (1965: 390 eta 391); Etxarrin *nai < ne(r)i* ‘niri’ dugu (NEM I, 19), eta inguruko Dorraon ere *nái* ‘niri’ bildu du Koro Seguroiak (EHHA) —Arakilgo Urritzolan, ordea, bilakabiderik gabeko *nei* dugu (NEM I, 75)—. Lizarragakoa da *otsain* ‘hots egin’ adibidea (Solís 1993: 117). Toponimiaraino iristen da bilakabide honen arrastoa Ergoienean, Lizarragako *<Baizáianchabola>* lekuko (Nafarroako Gobernuak 1992b: 51). Arakilgo Uharteko dotrinan badira irekiduraren adibideak: *daicen* ‘deitzen’, *saigarna*, *gaityego* ‘gehiago’ (573). Irañetan jaio eta Lakuntzako erretore zen Gastesiren lanean *zaiñ preciosa* dugu (Ulyar 1987: 57). Ihabarren *bedáik* ‘bederik’ ageri da (EAEL). Ekialdera goazen ber, bilakabidearen indarra galduaz doala dirudi: Ameskoako toponimian, Altsasun eta Arbizun *araitz* ‘haritza’ ageri zaigu (Salaberri 1998: 66 eta EHHA), baina ekialdeko Arakilgo Izurdiagan *areitz* bildu da (Idoy 1981b: 198). Irañetan *erein*, *eriten* eta *eraiten* bildu da (EAEL), baina Egizarreta eta Urritzolako adibide guztiak jatorrizko *-ei*-dunak ageri dira. Gure eremutik iparrerago ezaguna da bilakabide hau: Larraungo Baraibarren eta Oderitzen nahiz Basaburuko Berueten *ogai* ‘hogeia’ dugu (EHHA). Ditugun datu apurrek, ordea, ez dakarte bilakabidearen adibididerik ekialdera: Itza, Txulapain, Ezkabarte alderdi horretan. Nabatzen, esaterako, *beia* ‘behia’ bildu zen mende hasieran eta *sei*, *oguei*, *zeiñ* ‘zein’ adibideak dakartza Makirriango dotrinak.

5.1.1.13. Nafarroako hainbat eremutan gertatzen den bezala, Goñerrian ere *-eu-* > *-au-* bilakabidea aurkitzen dugu: *auri*, *auli*, *aun*, *aundu*, *berraun* ‘berrehun’, *daus*, *naurritu*. Aldameneko Ollon ere badira bilakabidearen arrastoak: *eun & aun*, *auri & euri*; baina *deus*. Oltzan ez da ezezaguna bilakabide hau: *aundu* ‘ehun’, *daus* ‘deus’, *auri*; halaz ere, Goñin ez bezala, *uli* dugu eta ez **auli*. Oltzako Ibero herriko guruzpide otoitzean berriz, izenordainetan txandaketa ageri zaigu —oinarria **neure* eta ez **niaure* baldin bada, bederen—: *naure & neure*, *zeure & zaurorrec* (146 eta 147). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere *daus* elean eta izenordainetan gertatu da aldaketa: *naurau* (210), *naure*, *gauren*, *daus*. Ez dakigu *eu*-dun ohiko beste hitzetan zer gertatzen

(30) Artaxoan ageri zaigun *Seigorteta* toponimoak aldaki bat du 1600. urtean: *Saygorteta*. Ez dakigu bilakabide honen hedaduraz mintzatzeko bezainbat balio duen, ez baitago guztiz garbi lehen atala ‘sei’ zenbakia denik ere (Jimeno Jurío & Salaberri 1998: 168).

zen, dotrina bat ez da testurik egokiena lekukotasun horiek biltzeko. Garesen Bonapartek bildu lekukotasunetan *auri*, *daus* / *eundu*, *uli* ageri zaizkigu. Gesalatzan ematen du arrastoak badirela: *zaure* (379), *gauren* (383, 386), *daus ere* (373, 383). Eguesibarren ez du ematen bilakabideak guztizko indarra zuenik: *euri* eta *uli* dakartzza Bonapartek *daus*-ekin batera nahiz Elkanoko Lizarragak *deus* zerabilen. Adibide sendoena Bonapartek bildu *aundu* 'ehundu' dugu. Ekialdera badakigu Artzibarren bilakabidea bazela. Aezkoan ere bada egun. Garai bateko Beriainen eta Elizalderen idazkietan ez da ageri bilakabide hau: *neure* eta *deus* darabiltzate biek, esaterako.

Mendiaz bestaldean bilakabide hau dela eta ematen du agerpena zabala dela. Lehendik ere bagenekien Altsasu alderdi horretan ezaugarri hau badela (Izagirre 1967: 47). Ergoieneko Lizarragan *eu* eta *au* ageri dira: *euri*, *euli*, *euskera* (Solís 1993: 100), baina *auskaldune* (NEM I, 39). EHHA-ko inkestetan *auskeas*, *laurriyak* 'neurriak' sailekoak ditugu ondoko Dorraon, eta *auriketá*, *aun* 'ehun' Arbizun. Etxarrin ere bada: *auriyik* (NEM I, 19). Uhartan *auri* eta *laurri* 'neurria' ageri dira (Erizk.). Ekialderago Irañetan ere berdin: *auri*, *naurri*, *auskera*, *Auskelerrri* (Erizk.). Eskuinera go oraino, Ihabarren bilakaeradunak bildu zituen Artolak 1987an: *aúlié*, *áurié*. Urri-tzolan, ordea, *éulié* eta *éuriye* ageri dira (Artola 1992: 192). Halaz ere, herri berean *dause* 'deus ere' agertzeak (NEM) bilakabidea egon daitekeela adierazten digu; leku-koa, gainera, Artolak oharrarazten duenez, aldaera batzuk «zuzentzen» ahalegindu da erantzunak ematean; ondo-ondooan dagoen Izurdiagan, esaterako, *auli*, *auri*, *autzi* 'eultzia' bildu dira (Ydoi 1981b: 198). Hortik eskuin, bilakabideak gora-beherak ditu: *úlie* eta *eúrie* ditugu Gulibarko Larunben; *úlie* eta *eúrie* Txulapaingo Beorburun, eta *úlie* eta *eúrie* ibar bereko Usin (Artola 1992: 192). Halaz ere ibar horretako mende hasierako Nabazko emaitzetan *aurie* eta *daus* ageri dira —baina *neure* 1536ko Beorburuko ezkon-zin batean—. Ezkabarten, Odietan eta Olaibarren ez da ageri EAEL-ko testuetan, baina Ultzaman diptongo sekundarioetan berragertzen zaigu (Ibarra 1995b: 153-5) eta gauza bera sumatzen da Anuen ere. Ezkabarteko 1828ko dotrinan, ordea, *daus* dugu (389).

5.1.1.14. Diptongoen sailean *-au-* ere aipagarri da; bilakabide bat baino gehiago jasan dezakeela esanez hasi behar da. Monoportongazioa gertatzea ez da harrigarri: *-au-* > *-o-*: *doden* 'dauden' (Eb), *zoden* 'zeuden' (Pre V, 164), *arrotze* 'arraultzea'. Egungo toponimian *Ozolór* —Izarbeibarko Tirapun *Ozalar* (Garesko Udala 1993: 11)— eta *Bizcarrondi* ditugu (Nafarroako Gobernua 1993). Beti ez da gertatzen, ordea: *auntxume* & *auntz* & *aunzkera* & *aunzki*, *aur*, *aurpegi*, *aurten*, *aurre*, *auts*, *autsi*, *belaun*, *belaungain*, *iraun*... Prediku batzuetako adibide bakan batzuetan, eta beti ere adizkien sailean, monoportongatzea gertatu beharrean bokal belareak behekoa asimilatzen du: *goude*, *zoude*, *etzoude* (Pre II, 146 eta 150 eta Pre IV, 160). Goñerriko hizkeran *au* > *ou* bilakabidearen agerpen bakarrak direla aitortu behar da halaz ere.

Gure idazkietan bazterrekoa den arren, aipa dezagun bederen, badela inoizka *au* > *eu* bilakabidea prediku batzuetako adizki batzuetan: *deude* 'daude' ageri da *etzoude* 'ez zaude' bilakabidea eta *estoquegu* 'ez daukagu' monoportongazioa dakartzan testu berean (Pred IV, 160 eta 161). Ez dira adibide bakarrak: *deude* 'daude' dugu (Pred III, 151), *deuquezun* (Pred III, 155), *deuzquien* 'dauzkan' (Pred IV, 157), *deuquet* (Pred IV, 158), *deuden* (Pred IV, 161). «Langarika (17..)» izeneko testuak ere badakar: *infernuen*

errecen deuden aietatic (142), *ibilliric deuquen vide ore* (ibid.). Gesalarzen Muzkiko Martinez de Morentinek ere baditu honelakoak (382): *geude*; baina baita *dauqui & zaude* ere (382). Oltzan ez da ageri ez monoportongazioa ezta palatalizazioa ere: *gauce, dauquet, daude, lauretan, pausu, au* 'hau', *zauden* 'zeuden', *ezauceco, aurpeigui* 'aurpegia', *naute, nauzu, aurrean*. Ollon ere berdin: *gaues, gaur, nerau, dauket, gauza, au* 'hau', baina *ozalan & ozelan* ere badago (Bidador 1992: 294). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan *au > o* monoportongatzen dela ikusten dugu, baina ez *eu* bihurtzen dela: *beitode & dode* 'daude'; *gode* 'gaude', *doque* 'dauka', *doquet* 'daukat' (Ondarra 1980).

Mendiaz bestaldean, Ergoienean, *au > ou* asimilazioa ele arrunten artean aurkitzen da egungo mintzoan: *gour, erountsi, lou* 'lau' (Lizarraga); baina ez beti: *autsaki* (Lizarraga).³¹ Baita Dorraon ere: *Dorrouti* (EHHA), *gour* (Razkin) Badira monoportongazioak eremu honetan ere: *gobe & gaube* (Lizarraga). Arakilen bilakabidearen hondar zenbait sentitzen da: *badouket* 'badaukat' bildu zen Irañetan (Erizk.). Uhartan, berriz, monoportongazioa: *doket* 'daukat' (Erizk.) eta Murginduetan ere bai: *eztokat* 'ez daukat'. Ihabarren ere bai: *giñokéna* 'gindaukena = geneukana'. Artolaren datuetan ez da *au* diptongoaren borobiltzerik ageri ekialdeko Arakilen, baina cf. Arakamak Sakanako ekialdeaz dioena (Zuazo 1994: 311); ekialdera, Itza, Txulapain, Odieta eta Ezkabartere inguruan ere ez dago *au > ou = o*-rik Artolaren datuetan (1992: 197).

5.1.1.15. Ezaugarri arras berezi bat bada inguru honetako testuetan Euskal Herriko beste lekuetan ageri ez dena; beste eremuetan ezagunak ez diren diptongoez dihardugu. Esaterako, J. M. de Iberok *aiguie* 'egia' dakar (94), baina *eguie* ere badarabil (101). Arrunta da ibar hauetako testu zaharretan *beigui* 'begia' (Ib, 104) elea aurkitzea.³² Bestelako aldaera arruntak ere badira: *beguie* Bonapartek berak itzularazi eta osatu Ebanjelioan. Oltzako zendeako Ibero herriko guruzpidean ere diptongodunak ditugu: <*veiguietacoa*> (Arraiza 1988: 147), eta baita <*aurpeigui*> eta <*aurpeguieren*> ere <*aurpeguico*> aldaerarekin batera (149). Ez dakigu otoiitz honetan ageri den <*aguiteco*> balizko *aigiteko* baten idazkera makurra ote den (146). Utergako dotrinan *baigui, aiguiere*ren 'egiaren' ageri dira, baina Bonapartek Garesen *begi* bildu zuen, eta hori bera da *Erizkizundi*-ak Ollon dakarrena. Bonapartek *beiti* 'beti' bildu zuen Goñin, nahiz gero hau ez den testuetan sekula ageri; eta adierazgarriago dena, ezta Bonapartek berak argitarazi eta osarazi zuen *Le Cantique*-n ere, *beti* baitakar. Ikus, bestalde, Ondarra (1981: 357). Bestaldera ez dugu honelako adibiderik: Ezkabarterko Makirriango dotrinan *vegui, eguie* eta *beti* ditugu.

Ez dakigu adibide hauen sorrerak zer lotura eduki ahal izan duen *beñe, geñen, oreñik, -reño* gisako adibideekin, zeinetan *ai > ei* eran hertsu den diptongoko bigarren atala kontsonante bustiak irentsi duen. Hiztunak kontsonante palatal horren aitzineko *e* hori inoiz *ei* izan delako zantzua gogoan baldin badu, eta hizkera hauetan *ei > ai* nahiz *ai > ei* bilakaera arrunta baldin bada, ultrazuzenketaren bidez *beigi/baigi, aur-*

(31) Lizarragako hurrengo adibidean silabatze berria gertatu dela ematen du eta jatorrizko diptongoa deuseztu dela: *gure arurreko zarrak* 'gure aurreko zaharrak' (Solís 1993: 113). Honelako deusen arrastorik ez dago Goñerriko datuetan ezta Andia mendiaz goitiko ibarretakoetan ere.

(32) Goñerriko hizkera leial ordezkatzen ez duenez gure corpusetik landa utzi dugun "Goñerriin aurkitutako testuak (VI)" saileko bigarren testuan *beiguiratu* ageri da *beguiratu*-rekin batera (Ondarra 1994: 535).

peigi, *beiti* edo *eigi/aigi* sortu ahal izan direla pentsa liteke, baina beti ere bilakabidearen gibelkako bidea bustidura testuinguru batetik bustidurarik ez dagoen beste batera iragan dela aitorturik, horregatik, ez dugu uste arestiko arrazoiak deus argitzen duenik.

Beste adibide bat diptongo ez arrunten sail hau bukatzeko: *araigui* & *areigui* 'hargia' ditugu Munarrizko testu ugari horien artean (Ondarra 1981: 357), nahiz guk Goñerrikotzat hartutakoetan ez diren ageri; Beriainek ere *aragui* dakar (75, 109), eta halaxe ageri da Utergako dotrinan ere. Arakilgo Lakuntzako 1838ko otoitzetan ere *aragui* dugu (230) eta baita Ezkabarteko Makirriango dotrinan ere (384).

5.1.1.16. Bokal belareari dagokionez eta mendiaz bestaldean, Ergoieneko Dorraon *áuntzi* 'ontzia' —baina Urdiainen *untzi*, Echaide 1989— eta *áungi* 'ongi' aldaerak aurkitzen ditugu egungo bereko mintzoan (EHHA). Lizarragan ere *ongi* nahiz *aungi* ditugu. Gesalazko Muzkin ere <*aungui*> dakar Martinez de Morentinek XVIII. mendean. Oroit hizkera hauetan *au* > *o* monoptongazioa arrunta dela eta beste hau ere ultrazuzenketa kasua izan daitekeela.

5.1.1.17. Ondarrak dakarrenez (1981: 357), Goñerriko Munarritzen 1921.ean agertu ziren testu ugari horien artean *auñece* 'oinazea' adibidea ageri da, baina ez guk Goñerrikotzat erabili ditugun testuetan; Oltzako Iberoko kantuak ere *oñace* dakar. Utergako XVII. mendeko kristau ikasbidean ere bada honelako diptongo ez ohiko bat: *auñ* 'oina' (206). Garesen, bestalde, Bonapartek *oin* aldaera bildu zuen, eta *oiñ* dakar Iberoko kantuak ere; Gesalazten ere *oin* dugu: *oin sagratu evetava* (382). Bestaldera, *oiñ* eta *oñez* dakartza *Erizkizundi*-ak Txulapaingo Nabatzen eta *oiñ* dakar Ezkabarteko Makirriango dotrinak ere.

5.1.1.18. Honetatik guztitik bilduma llabur bat egitea egokia dateke. Goñerriko hizkera hainbat berrikuntzaren partaide da: goiko bokalek eta sabaiko kontsonante ozenek eragin asimilazio maila gora du, eremu guztiko gorena. Diptongoetan, *ai* > *ei*, *ei* > *ai*, *eu* > *au* eta *au* > *o* = *ou* = *eu* berrikuntzak aipa daitezke eta baita *aigi* 'egia' eta *beigi* 'begia' aldaerak ere. Sinkopa maila ertain bat bada Goñerrian, baina ez ekialdeko hizkeretan bezainbatekoa; aferesia, berriz, arras maila apalean ageri zaigu Goñerrian, baina eskuin, Nafarroa Garaiko erdialderat ugalduz doa agerpena. Berritzaile ageri da Goñerria '-a + a > -a' bilakabidean ere, Nafarroa Garaia ia guztia bezala eta baita *e-u* > *i-u* igoeran ere. Kontserbatzaile ageri da —XVIII eta XIX. mendeko datuen arabera bederen— hiatoetako erdiko bokaletan, *u* bokala ez palatalizatzean, sudurkari aitzineko *o*-ren kasuan eta goiko bokalen ondoko epentesirik ez gertatzean; badi-rudi, bestalde, aferesiak ez zuela agerpen nabarmenik Goñerrian, nahiz testuak ez diren honetarako lekukorik fidagarriena.

Hain zuzen ere, Goñerriko euskara kontserbatzaile ageri den ezaugarri horietan guztietan da berritzailea ezagutzen dugun mende honetako Ergoieneko eta Sakanako euskara: *non* > *nun*, hersketak hiatoetan, epentesia, aferesi batzuen agerpena... Bestalde, Goñerriko *aigi*, *beigi* bezalakorik ez da Ergoiena-Sakanan, eta Ergoieneko eta Etxarriko *aungi*-rik ez da Goñerrian. Azken bi ezaugarri arabera bereiz daitezke Gesalazko eta Goñerriko hizkerak, ahantzi gabe goiko bokalek behekoan eragin asimilazio maila goragoa dela Goñerrian Gesalazten baino. Olloibarko euskara eta Goñerrikoa bereizteko ezaugarri guti batzuk ditugu: ozen sabaikariek eragin bokal

palatalizaziorik ez dago *Erizkizundi*-ko Olloko datuetan —*gañen, lastaila*—, baina bai aferesia; bestalde, Ollon ez dugu şumatu Goñerriko *ai* > *ei* hersketa, ezta *au*-ren bilakabideak ere; bestalde, Olloko datuek ez dakarte *beigi* edo *aigi*-ren gisako deus, baina ez da atzendu behar Ollobarpeko Oltzan badirela, eta beste anitzetan bezala, 1923. urte inguruko inkestan agertu ez izanak ez du adierazten bilakabide hori Ollobarren gertatu ez denik; dena den, orokorra da arazo hau testuen —eta testurik ezaren— morrontzan idatzi behar izan den artikulu honetan.

Goñerrikoa Oltzakotik bereizteko, berriz, diptongoak balia ditzakegu: testuetako lekukotasunaren arabera ez dirudi Oltzan Goñerriko *ai* > *ei* eta *au* > *o* = *ou* = *eu* betezen direnik. Utergako dotrinan ageri den hizkuntza egoera da Goñerriko hizkerarekin antz handia duen beste bat: salbu Izarreibarko *gizone* erako palatalizazioa eta dotrina horretako aferesien eta hiatotako bokalen hersketaren agerpena, hizkera arras iduriak ditugu biak.

Iruñeritik goiti dauden Itza, Atetz, Txulapain, Odieta, Ezkabarte eta Olaibarko hizkeretan ez dira gertatzen Goñerrian diptongoetan gertatzen diren berrikuntzak, eta bestalde, ibar horietako hizkeretako hiatotako hersketak ez dira ageri Goñerriko datuetan. Arazo gehiago dago Arakilgo hizkera Goñerrikotik bereizteko. Batetik, bereizketak ezartzen dituzten ezaugarriak berrikuntzak direlako eta Arakilgo eta Goñerriko testu garaikide guti dugulako: *non* > *nun* dugu Arakilen, eta baita datu kontraerriak ere, hiato epentesidunak nahiz gabeak baititugu ekialdeko Arakilen: Ihabarren gabeak eta Urritzolan gabeak nahiz dunak; Izurdiagan, berriz, dunak. Bestalde, Goñerriko *ei* > *ai* ez da ageri Arakilgo ekialdean, Ihabar eta Uhartan bai, baina Urritzolan eta Izurdiagan ez. Ez dago Arakilen *aigi* edo *beigi* bezalakorik ere.

Bukatzeko Eguesibarko eta Goñerriko euskara alderatuko ditugu: ozen bustien agerpen urria edo goiko bokalen inguruko beheko bokalaren palatalizaziorik eza, *u*-ren palatalizazioaren hasikinak —Elkanoko Lizarragak *zulo* idazten du, baina baita *zilatu* ere— eta Eguesibarko diptongo kontserbatzaileagoak —salbu *eu* > *au* bilakabidea— ditugu aldeak ezartzen dituzten ezaugarriak bi ibar hauetarako.

5.1.2. Kontsonanteak

5.1.2.1. Aditzetan, jatorrizko **e*- zaharraren emaitza *x*- sabaiaurrekoa zen Goñerrian, Elkanon eta Oltzan bezala:³³ *xo*, *xaitsi* 'jaitsi', *xaitxi* 'abereak jaitsi', *xakin*, *xan*, *xanazi*, *xantzi*, *xardoki*, *xarri*, *xei*, *xeki*, *xeyo* —Oltzan *xayo*—; baina hots igurzkari belarea ere bazen ele batzuetan bederen: *eizera joan*, *josi*. Jakina denez, baita maileguetan ere: *juntetu*... Olluibarko mende hasierako datuetan sabaiaurreko hotsa nagusi zela ageri da: *xates asperu de*, *xaiki* & *xeiki*, *xain*, *xar zaite* & *exar* 'eser zaitez & eseri'. Behin bederen sabaikaria eta beste bitan belarea ere badira, halaz ere: *yan* & *jan*, *jar zaite* 'eser zaitez'.

Garesen berriz, [*x*-] hots igurzkari belarea erabiltzen zen: *jan*, *jakin*, *jo*, *jarri*, *jaiki*, *jaiio*, *jai*, *jokatu*. Baita, bestalde, *txujen* 'xuxen' eta *txujentasun* ere (Ondarra 1982b: 648); horiezaz landa, *bejain* 'bezain' eta *bejala* 'bezala' —Elkanon ere *bejala*— dakar-

(33) Eta baita Eslaba aldeko herri batzuetan ere (Salaberri 1994b: 1053).

tza Bonapartek (Ondarra 1982: 171-172), eta baita *ijan* eta *ijandu* 'izan' ere. Baina ibar bereko Utergako dotrinako <s>-ak txistukari igurzkarri sabaiaurrekoa salatzen du: *seyec* 'jaiak', *seietan* 'jaietan', *sabe* 'jabea', *saguicean* 'jaikitzean', *saio* 'jαιο', *saquitea* 'jakitea'. Dotrina berekoak dira, halaz ere, igurzkarri belarea salatzen duten hurrengo grafiak ere: *jαιο*, *jaichi*, *jarri* 'eseri', *juan* (Ondarra 1980: 191).

Mendiaz bestaldean [x-] hots belarea ageri zaigu beti mendebaldean: [*xanci*], [*xendu*] 'kendu', [*xende*]... (Lizarraga), *jarri* (Lizarraga, Arruazu). Ergoieneko Dorrao-koak dira *jáunka* 'zaunkaka' eta *jáski* 'saskia' bereziak ere (EHHA). Hots sabaiaurrekoari eusten zioten Uhartte-Arakilgo adinekoek ekialdean —Irañeta, Murgindueta eta Ihabarren bezala— 1956 urtearen inguruan; gazteek, aldiz, hots belarea baliatzen zuten, mendebalderagoko herrietan legez (Mitxelena 1977: 170, 7. oinoh.). 1925erako ageri da hots belarea Uharteko *Erizkizundi*-ko erantzunetan: *jeki*, *jan*. Guk 1982an Ihabarren hots belarea baizik ez genuen bildu: *jan*, *jakin*, *jo*, *jokatzeko*, *joan*. Mende hasierako Irañetan *Erizkizundi*-ak bildu lekukotasunetan, ordea, *xan*, *xarri*, *xegi* 'jaiki' edo *xakin* ageri zaizkigu. Urritzolan 1980an egin bilduman belaredunak bildu zituen Artolak aita urritzolarra eta ama larraundarra zituen hiztun batengandik: *jéixtekò*, *jaiò*, *jarriko*, *jásorzekò* (EAEL). Ondoko Izurdiagan ere hots belarea bildu da: *jan*, *jeio*, *jolastzen*, *juan* (Idoy 1981b: 202). Egiarretan ere belarea bildu da: *jai*, *joan*, *jan* (EAEL, 197).

Eskuinaldera Txulapain eta Ezkabartera jo behar da hots sabaikaria entzuteko: *yatagún* 'jaten dugun' bildu da Usin (EAEL, 200) eta *yoán*, *yéiki* edo *ióka* 'joka' Anotzen (EAEL, 202 eta Artola 1985). Goraxeago, Basaburuko Beruete, Arrarats eta Igoan ere sabaikaria dugu, Imozko Muskitzen bezala. Atetz, Odieta, Ultzama, Anue, Esteribar eta Erroibar ere —azken honetan aspaldiago sabaiaurrekoa zegoela dirudien arren— hots sabaikaria baliatzen duten ibarrak dira. Belarea berriz, Araitz eta Larraun ibarrei dagokie goitik eta baita Basaburuko hegomendebaldeko herriei eta Imotz guztiari ere —esan bezala, Muskitz salbu— (Ibarra 1995b: 244). Dena den, gauzak zerbaitxo aldatu direlako susmoa izateko arrazoiak daude. Esana dugu Arakilen sabaiaurreko hotsetik belarera iragan direla mende honetan; hain zuzen ondoan zituzten Sakanako euskaldunek hots belarea ematen zuten. Txulapaingo mende hasierako inkestan *xan*, *xaiki* eta *xain* & *yain* emaitzak ditugu, eta Makirriaingo dotrinako *satera* 'jatera' edo *ssauchi* 'jaitsi' bezalako grafietan oinarriturik gauza bera pentsatu du O. Ibarra ere (1995: 282), XIX. mendean hots sabaiaurrekoa ebakitzen zela; Artolak Ezkabarterako egungo hizkeran bildu datuetan denak y- dira.

Egoera zaharraren berri ematea ez da aise; beren sorterrien aldamenetako alderdietan ondoko garaietan x- hots sabaiaurrekoa izan duten hitzak idaztean, Beriainek eta Elizalde sistematikoki <j-> erabili zuten —*Iaun*, *Iaungoico* salbu utergarrak—: Beriainenak dira *jaquin*, *jayo*, *janci*, *joan*, *jauna* —*Iauna*-rekin batera—, *jarri*, *jayci*, *jayqui* edo *jossi*; Elizalderenak, berriz, *Jaun*, *Jangoyco*, *jayo*, *jausi*, *jarri*, *mereji*, *jayac*, *jauchi*, *jan*, *jaquinduria*, *jabe*, *jaquin*. Grafia horien gibelean zein hots egon daitekeen jakiteko azterketa berezituena berri beharko genuke.

5.1.2.2. Nafarroako beste hainbat lekutan legez, bokal arteko -g- ageri zaigu beste hizkera batzuetako hasperenketaren ordain: *ago* 'ahoa', *leigo* 'leihoa' —baita *leio* ere (Pre I,138)—, *ligo* 'lihoa', *igesi*, *igo* 'eiho', *igor* 'inor', *ugelde* 'ibaia'. Ordea, *aun* dugu

'100' Goñerrian, bokal arteko kontsonante igurzkaririk gabe —Ergoieneko Lizarragan ere *eun* da—. Izarbe ibarreko Utergako dotrinan *agu* 'ahoa' (206) dugu, eta baita *igor* 'inor' izenordaina ere (219). Etxaurin *Hugalzabaleta* toponimoa bildu da (Ollaquindia 1997). Ezker, *ugalde* dugu Gesalatzen ere (382) eta Ollon ere *ugelde* ageri da. Ergoieneko Dorraon *agua* 'ahoa' dugu, eta *agotic* Lakuntzako predikuan (231). Elkanon, Garesen eta Oltzan ere *ago* bildu zen eta *agu* dakar Utergako dotrinak. Eskuin, goiti, *ago* dugu Imozko Goldaratzen ere. Era berean, *ligu* 'lihoa' dugu Txulapaingo Beorburun eta *ago* Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan, baina baita *eun* '100' ere; aldiz, *egun* dugu Txulapaingo Nabazko datuetan. Aspaldikoa da bokalarteko kontsonante hori; Beriainek ere *ago* du (1621: 7).

Bokalen batze hori hitz hasieran denean eta lehen bokala *o* delarik, Nafarroako beste anitz lekutan bezala —Burunda barne— gogortze bilakabidea gertatzen da Lizarragan eta etimologikoa ez den herskari belare bat sortzen: *guai* 'orain', *guañi* 'oraindik' —baita *oñi* ere—; Arbizun: *goaiko* 'oraingo' dugu (EHHA). Lizarragako hurrengo adibideetan metatesia dago: *guartu* 'ohartu', *guatze* 'ohea' —baina Gastesi irañetarrak *ogatze* (59)—. Goñerrian bada *goatze* adibidea, baina Bonapartek ez dakar "goartu"-rik eta Goñerrikotzat jo ditugun testuetan ere ez dago; bai, ordea, Goñerrian agertu diren testuetan: *estuze guarzen*, *guizonac zein issu vizi diren* (Ondarra 1993c: 308). Bestalde, *orei* eta *oreñik* ditugu Goñiko Bonaparteren adibideetan, *g*-rik gabe. Gesalazkoak dira *guace* eta *guartu* (381, 384), eta Ollon ere *goartu* bildu zen. Ihabar, Urritzola, Larunbe, Beorburu, Usi, Anotz, Ziaurritz eta Olaitzen, eta ekialderago ere bai, *guatze* bildu du Artolak (1992: 191). Beriainek <*obaye*> 'hoa' du oraindik, ez gerora nagusituko den *goaye*: Ezkabarteko Anotzen *guaye!* bildu da (Artola 1985: 108).

5.1.2.3. *-rtz-* / *-st-* kontsonante taldearen erabilpenak nabarmen bereizten ditu mendiaz bi aldeetako ibarretako hizkerak: *ortzegun*, *ertze*, *bertze*, *ortzilare*, *aimbertze* edo *borz* —baina Oltzan *bortz*— aldaerak ditugu Goñerrian. Olloibarren, ditugun datu urrien arabera, *ortzegun* nahiz *ortzegun* erabiltzen ziren mende honen hasieran. Izarbe ibarreko Utergako dotrinan *berze*, *borz*, *enberze* sailekoak ageri dira (Ondarra 1980). Garesko Bonaparteren datuetan, berriz, *bertze*, *ortzegun* eta *ortzilare* ditugu, eta bitxiago dena, baita *artzeazken* ere (Ondarra 1982: 136). Halaz ere, Garesen "beste" ageri zaigu *bata bestea* egituran. Gesalatzen ere *aimverce* & *verce* aldaerak ageri dira, nahiz lau testuetakoren batean inoiz *beste* (390) ere baden. XVII. mendeko Beriainen lanean eta XVIII.eko Elizalde gesalaztarrarenean *verce* & *borz* ageri zaizkigu.

Mendiaz bestaldean *-st-* taldea ageri da: *beste* (Ergoieneko Lizarraga, Gulibarko Larunbe), *amabost* (Lizarraga)... Aipagarriak dira Burundako Ziordiko *ortzeguna* & *ortzielia* aldaerak (Echaide 1989: 51-2), dauden datuen arabera inguru honetako *-rtz-* taldearen adibide bakarra baitira. Nahiz XX. mende bukaerako Arakilgo ekialdeko Ihabarko eta Murginduetako inkestetan (Echaide, Artola, Camino) *-st-* taldea ageri zaigun, *-rtz-* da mende hasierako lekukotasuna; esaterako, *Erizkizundi*-ko Irañetako *ortzegun* eta *ortzillere* aipa daitezke. 1925eko Uharteko datuetan, berriz, *ortzilare*, ageri da, baina baita *ostegun* ere. Ekialderago, Ihabarren, *bestia* 'bestea' eta *bost* bildu genituen geuk 1982an, eta *éstiak* Artolak 1987an (1992: 194). Urritzolan, *beste*, *bost* eta *béstelá* bildu zituen Artolak 1980an (EAEL), eta Idoyk Izurdiagan *beste alde ortan*, *oste-*

gune eta *ostielie* (1981b: 204). Gulibarko Larunben *beste* dago (EAEI); bidegurutzea Txulapain eta Ezkabarten hasten dela dirudi: Txulapaingo Usin *bérste*, *bérzeik*, *bestenáz* (EAEI) bildu dira; Ezkabarteko berrietarako ikus (Artola 1985: 110). Ondoko Odietako Ziaurritzen, berriz, *-rtz-* ageri da (EAEI). Atetz, Ultzama, Esteribar, Anue eta Erroibarren ere *-r(t)z-* ageri dira transkribapenetan. Berriz *-st-* hotsa entzuteko Imotz eta Basaburu aldera goiti joan beharra dago.

5.1.2.4. Herskari horzkariaren aitzinean hartzen du apikari bihurtzeko joera mailarik handiena txistukari bizkarkari frikariak; Goñerrian ematen du bateko nahiz besteko adibideak ageri zaizkigula: *gastezutu* ‘gazte denbora’, *gastiget*, *ister*, *estarr*, *orrastatu...* ditugu Bonaparteren datuetan; baina baita beste sailekoak ere: *buztan* ‘isatsa’ vs. *busten* ‘zakila’, *eztul...* Juan Martin de Ibero idazleak ere baditu: *gaste* (Ondarra 1995: 180). Aditzetan ere betetzen da bilakabide hau; hona J. M. de Iberoren adibide bat: *usten* ‘uzten’ (103). Aspaldikoa da, gainera: *egosten* —“egotzi”—tik—dugu 1687ko Urdozko zinean. Bonapartek bildu datuetan bilakabide honek Elkanon du agerpenik handiena: *bustin* eta *izoste* dakartza Eguesibarko herrirako eta *buztin* eta *izozte* Gares, Oltza eta Goñirako. Ollon *gaste* bildu zen mende hasieran eta Gesalazko Muzkiko testuetan ere bada bilakabide hau: *egosteco*, *usten* (380), *dituste* & *dituzte...* Oltzan ere badira arrastoak: *busten*, *ister*; Gareskoak dira, bestalde, *istar* eta *bustan*. Beheiti badirudi zantzia utzi duela: Artaxoako toponimian *Bustina* eta *Zuasti* aldaerak ditugu (Jimeno Jurío & Salaberri 1998).

Aldiz, ez partikularekin ez dirudi beti gertatzen zenik; Bonapartek bizkarkaria dakar: *extere* (Elkano, Oltza eta Goñin), eta *extire* Garesen. Gure eremuko testuetan batez ere «predikuak» izendatu ditugun testuetan (Ondarra 1991) ageri da bilakabidea: *estute* & *estaquit* (Pre I, 137). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere apikaria aurkitzen dugu herskari horzkariaren aitzinean adizkien testuinguruan, beti ere: *ditustenac* (213), *esta* ‘ez da’ (220).

Honelakorik ez dago mendiaz bestaldean: *yaztun* ‘eraztuna’ dugu Altsasun; *gazte*, *emaztia*, *extarriya* ditugu Etxarri Aranatzan; *gazte* Lizarragan; *goizter* Arbizun; *extoket* Arruazun; *gazte*, *aguztua* edo *extaki* Uhartan; *noizti*, *gazte*, *agoztu* Irañetan; *gazta*, *buztena*, *buztiñe* Ihabarren; *gazta*, *buztiñe* Urritzolan; *abuztube* Izurdiagan. Handik eskuin, Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan eta Txulapaingo Nabazko datuetan ere ez da ageri hots apikaria; Nabatzen, esaterako, *gazte* dugu, txistukari bizkarkariarekin; Ezkabartekoan *dolorezcoa* gisakoak ageri dira. Artolak Ezkabarten bildu datuetan *bistu* ‘biztu’ adibidean baizik ez da ageri apikaria. Eredu honetatik goiti *gazte* eta *gazta* —non ez *gasna* ekialdekoa— ageri dira egin diren Nafarroa Garaiko iparreko inkestetan (cf. Pagola 1992b).

5.1.2.5. Goñerrian *-l(d)-* taldeak *-r-* berrikuntza eman du “baldin” aurrizki indargarrian Euskal Herriko beste hainbat lekutan bezala: *baldimbada*-rekin batera *barin badio* dugu (Mur) delakoan (82); *barimeda*, *barimedago*, *barimecere* dakartza Iberok (103, 104 eta 108), Markotegik *barimba* dakar (235) eta «Elizakoak» izendatu sailean *barimbada* dugu (166). Inoiz dena galtzen da: *bambe dode* ‘baldin badaude’ (Pre V). Ondoko Gesalazten ere bada: *barimezauste* (388), eta hauekin batera *balibace* (371), *ezpalin bada* (372) eta *balibadaquigu* (373) ditugu; osorik dago hurrengo adibidean: *Baldiñetan iru orduren demburuen ezpadu opacen uric* (380). Utergako kristau ikasbidean

ere badator: *uzizen barinbeda* (209). Bonapartek hurrengoa dakar: *balimbadu & baldin* (Elkano) —baina *barin* darabil Elkanoko Lizarragak— / *badimbadu & badin* (Gares) / *balimbedu & baldin* (Oltza eta Goñi).

Ez dirudi mendiaz bestaldean honelakorik dagoenik. Etxarri Aranatzen *balin & baldin* bildu dira (Karasatorre et alii) eta Ezkabarteko Anotzen eta Olaibarko Olaitzen *balin* dugu. Testu zaharren artean Ezkabarteko Orrioko apezak 1750ean gaztelaniatik itzuli idazki batean *baldiñetarian* daukagu (Satrustegi 1987: 81).

5.1.2.6. *-rk-* kontsonante taldea *-rg-* ebakitzen da Sakanako leku batzuetan; berrikuntza honen testuingurua izenaren morfologia da, *-ko* genitibo lokatiboa *-r* kontsonantean bukatzen den izen edo aditzondo bati lotzean, eta baita txistukari bati lotzean ere: *orgo* ‘horko’ dugu Etxarrin edota Arruazun Sakanan, baina Arbizun Echaidek *orkua* bildu du (EHHA). *Fagadiedergo zuloa* Andiko toponimoa dugu, bestalde, sakanarren ahoan. Burundako Bakaikun *Lixuberrizárgo espáldia* ageri da (NTEM X, 45), eta txistukariaren ondorengo adibideak ere baditugu: *Allozgo lineà* Dorraon, *Arbízizgo bargà* Unanun edota *Anbelzgo zulúe* Etxarrin (Salaberri 1998: 84). Eguesibarren ere baziren honelakoak: *Emausgo Castelurá*, *Parisdic Veneciará* dakartza Joakin Lizarragak, eta baita *gorgo* eta *gordik* aldaerak ere, nahiz Bonapartek *ortik* eta *orko* dakartzan soilik (Ondarra 1982: 171). Honelakorik ez dago Andiaz beheitik herrietako testuetan ez inkestetan, salbu Olloko *Garesgoa* adibidea, ondoan *Iribeskoa* aldaera duena, gainera. Bonapartek Elkanon, Garesen, Oltzan eta Goñin *orko* baizik ez zuen bildu. Ekialderago berriz ageri zaigu: Esteribar, Erroibar, Aezkoa eta Zaraitzun badira *-rg-* sailekoak bederen; Aezkoan baita *-rd-* ere *gordik* bezalako aldaeretan. Txulapaingo Nabazko emaitzetan *Etxarri Aranazkoa* eta *Aranaztik* bildu dira *ortik*-ekin batean. Berebar, R. M. Pagolak Nafarroa Garaiko iparreko herrietan egin inkestetako emaitzetan denak dira *-rk-* eta *-rt-* (1992b).

5.1.2.7. Goiko bokal sabaikariaren ondoko kontsonante ozenek bustidura jasaten dute Goñerrian, bai *i* diptongoko osagai denean, bai erabateko bokala denean: *oñeztur*, *gañetic*, *baño* ‘baino’, *illune*, *billo* ‘biloa’, *dotriñe* —ikusten denez, baita mailegu gordinetan ere, nahiz *erreine* ‘erregina’ esaten zen—, *ibilli*, *ille*, *iriñ*, *zikiñ*, *zille*, *ziller*... Baina *elorry*; cf. Nafarroako beste leku batzuetan *elorry*. Inguruko hizkeretan ere indarra du kontsonante ozenak palatalizatzen dituen asimilazioko bustidurak, bai mendiz alde batera nola bestera. Honakoak bildu ziren Olo herrian: *langille*, *mutille*, *billorik*, *sollik*, *egundaño*. Gesalazkoak dira hurrengoak: *illic*, *fiñe*, *milla*, *baiziñate*, *bañe & baña* ‘baina’, *zañec* ‘zainak’, *oreño* ‘oraino’.

Palatalizazio bilakabideen banaketa ez da berdina Eguesibar-Gares alderdian eta Goñerrian: nabarmen dago Elkanon ez zirela emankorrek XIX. mendean Goñerrian ageri zaizkigun palatalizazio bilakabide batzuk (Oñederra 1990: 172-6).³⁴ Elkano-koak eta Gareskoak dira hurrengo adibideak, Goñin eta Oltzan beti palatalizaturik ageri direnak: *ilabete*, *ilargi*, *ilunsarre*, *mila*, *dotrina*; baina aipa dezagun Elkanon *izozzilla* eta Garesen *billo* ‘biloa, ilea’ palatalizatuak ere bazirela (Bon). Bestalde, Bonapartek Elkanon (*d*)*iñagu* bildu zuen, bustidurarekin; Lizarragak *dinagu* dakar, ordea.

(34) Hegoaldera Eslaba alderdiko euskarari Elkano eta Garesko sistema egozten dio Salaberrik bustidurari dagokionez (1994b: 1051).

Utergako dotrinan, dena den, Lizarragaren lanean palatalizatu gabe ageri diren *villusiec* eta *sīnestacea* ditugu, eta baita *iñiquen* 'eginik', *illec* 'hilak', *saquiñiquen*, *ceñ* 'zein', *eriocereño*, *gallitu* 'gelditu' ere, esaterako; ez dugu uste, bestalde, *gallitu* horretan nahi-taezkoa dela *-ld-*ren bustidura proposatzea, beste azalpenak egon baitaitezke.

Mendiaz bestaldean ere indartsua da bustiduraren bilakabidea. Ergoieneko Lizarragakoak dira adibideok: *mellu*, *zeñe*, *larreñ*, *illate*, *ille*, *illun* —baina *pilota*— (Solís 1993).³⁵ Uhartan indartsua da: *ill*, *mutilla*, *makilla*, *ozpiña*, *argiña*, *soñeko*... (Erizk.). Arakilgo Irañetakoak ditugu hurrengoak: *soñeko*, *gañera*, *egundaino*, *ooñiken*, *garilla*, *illuntasun*, *ortzillere*; halaz ere, sabaikaria beharrean, *lastaile* ageri da, Uhartan *lastailla* delarik (Erizk.). Ihabarkoak dira 1982an bildu genituen adibide hauek: *miñe*, *ibilli*, *beño*, *zalle*. Urritzolan ere badira adibideak: *zāñek*, *ezpañā*, *ollárra*, *illarra*, *zurgíñe*, *búztíñe*, baina *iríne* (Artola 1992). Eskuinera palatalizazioa bada Txulapainen —*ill*, *egille*, *mutille*, *garille*, *iñede* 'gauinarea', *orañik*, *aiñ*, *oñ* 'oina' (Nabatz)— eta baita Ezkabarteko dotrinan ere: *mille*, *illeren*, *guññuzen*, *iñen* 'eginen', *iñiqueco*, *zeiñ*, *edozeiñ*, *ezpañen*, *soñetic*...

5.1.2.8. Trabarien bustidurak bereizten du Goñerriko hizkera aldamenekoetarik; Bonapartek, segurik, ez zuen halako bustidurarik aipatu. Ager lezakeen adierazgarritasunagatik dakargun adibidea hoberena ez bada ere, esan dezagun *guti* dugula Goñin, ez **gutti*.³⁶ Ollon ordea, adibideren batean bederen, trabarien bustidura ageri zaigu: *aitte* & *aite*. Bustidura hori adierazgarria ere izan daitekeenez, ez da adibiderik egokiena gure helbururako, baina ez dugu besterik. Gaineratekoan, *guti* dakar Olloko inkestak, ez **gutti*. Olloko datuak, bestalde, kontuz hartzekoak dira, bertako ia hondarreko euskaldunarenak baitira; nahi genukeen baino bakanagoak gainera.

Mendiaz bestaldean ugari dira adibideak Ergoieneko hiru herrietan. Hona Lizarragako batzuk: *ette* 'aita', *itten*, *geldittuko*; Unanun ere bada: *itturrama* (Nafarroako Gobernu 1992b); Dorraon: *goitti*, *beitti*, *gettun* 'gaitun', *aitta* (Razkin). Sakanan barrena ere bilakabidea erruz ageri da: *itturri*, *useittu*, *aittu* (Etxarri, Karasatorre et alii 1991, 14, 17, 18); *itten*, *moittu* (Arruazu, NEM II, 123); *zurittu*, *deittu*, *leittu* Irañetan (Erizk.); *zittuten*, *izerdittik* 'izertaturik' (Urritzola, NEM I, 75). Arakilgo Egiaurretako adibideak ez dira fidagarriak adierazgarriak izateko itxura baitute: *attúna*, *ttántto ta ttántto* (EAEL, 197). Ollobar ondoko Gulibarko Larunben ere badugu: *garbittu*, *ittéko*, *itten* (EAEL, 199). Hemendik ekialdera ematen du bilakabidea ez dela emankorra: Txulapainen Usiko datuak ditugu: *eitéko*, *aitu*, *itautén* 'egiten duten' (EAEL, 200) eta Nabazko inkestan *aite* 'aita' bildu zen. Ezkabarten Anozkoak: *íten*, *góiti* (Artola) eta Makirriaingo dotrinan ere berdin: *iten*, *zitigun*, *zition*, *tirezule*; Odietan Ziaurrizkoak: *itekó* (EAEL, 201); Olaibarren eta Esteribarren ez dago bilakabidearen arrastorik (EAEL). Iparreraxeago jo behar da berriz trabariaren bustidura entzuteko: Basaburuko Arrarats eta Gartzaronen, Imozko Latasan, Atezeko Zigandan, Ultzaman eta Anueko Etulainen adibideak ageri zaizkigu (EAEL).

(35) Aipa dezagun kontsonante bustiek ondoko bokal katean guztizko asimilazioa eragiteko gaitasuna dutela Dorraon: *Goñaa* 'Goñira' (geuk bildua). Berdin gertatzen da txistikariak eraginik ere: *Juanitoín kotxa* 'kotxea' (Razkin).

(36) Urbasako toponimian *Bentagutia* dugu. Beriainek, hala ere, hiru aldiz <*gutti*> dakar *Tratado*-an eta pentsa liteke grafia horrek bustidura adierazi nahi zuela: *guttiago* (26), *ayn gutti* (26) eta *ayn dembora guttian* (45). Gesalazko testuetan bada <*guchi*> (378).

5.1.2.9. Mendiaz bestaldera aurkitzen dugun beste asimilazio adibidea —izenaren kategoriaz dihardugu, ez aditzarenaz— *-ind-* / *-ild-* taldeetan gertatzen dena da. Ez da honelako bilakabiderik ez Goñerrian ez mendiaz hegoaldeko ibarretan. Ollon, esaterako, *inderr* bildu zuen Eusebio Etxalarkoak (Erizk.).

Ergoieneko Lizarragan *menddere* ‘maindirea’ adibidea dugu, eta hurrengoak Etxarrin: *indder*, *minddu*, *arinddu*, *gildde* ‘gerezia’, baina *bildu* hala ere (Karasatorre et alii, 1991). Gastesi irañetarrak ere badakartza adibideak: *bañimyuzu* (59). Ekialderago *gille* ‘gerezia’ bildu da Arakilgo Izurdiagan (Idoy 1981: 201), baina *gilda* Arbizun (EHHA); *-ld-*ren palatalizazioa dugu goitixeago ere, Intzako 1801eko idazki batean: *billurre* ‘bildurra’ (Satrustegi 1987: 184). Eskuin, Txulapaingo Nabatzen *inder* eta *bel-dur* bildu ziren *Erizkizundi*-an eta *inderra* dakar Ezkabarteko dotrinak ere (399).

5.1.2.10. Ondoko kontsonante txistukaria bustitzen ahal du goiko bokal palatalak Nafarroa Garaiko hainbat eta hainbat hizkeratan; ohiko adibidea *bakoitz* > *bakotx* da, Beriainengan oraino busti gabe dagoena —*Iesu Christo çure Seme bacoysça*—, baina frikarietan ere gertatzen da: Beriainek dagoeneko <*yxuri*> dakar. Goñerrian ere ageri zaigu bilakabide hau: <*issuri*> (Eb, 131), *ixildu* (Bon). Goñerrikoa da *bakotx* ere. Ondoko Ollon, ordea, *isiltasun* bildu zen (Erizk.).

Bustidura gertatzen da ditugun Ergoieneko adibide anitzetan; usu kontsonante herskari ahoskabeen aitzinean gertatzen da, baina bokal aurreko adibide bat ere bildu dugu. Lizarragako euskararen hurrenaren adibideak ditugu: *gexue* ‘gaisoa’ batetik eta *jexten* ‘jaisten’, *sinixtetu* ‘sinetsi’ eta *pixkat* ‘pixka bat’ bestetik (Solís 1993: 102, 108-9). Arakil aldera Lakuntzako predikuak *bacochari* dakar (233) eta Ihabarren ere *bakótxan* dugu (Artola 1992: 215); Irañetan *bakoitzak* bildu da, ordea (EAEL). Eskuin, bustidura dugu Gulibarko Larunben: *aíxkidieí*; Txulapaingo Usin: *bakótxak*; Nabatzen: *ixildu*; baina Beorburun *lemízen* ‘lehenbizian’.³⁷ Odietako Ziaurritzen *bakótxak* bildu da, baina baita *aristién* ‘arestian’ ere; Ezkabarteko Makirriango dotrinan ere <*s*> eta <*ss*> grafiek irudikatzen dute bustidura: *gaisstoen*, *isstente*, *lebmissicoa* —*lembizico*-rekin batean—, *pisque bat*, *bacocha*. Egungo mintzoan *lemíxiko*, *béren gíxe* ditugu (Artola 1985: 107).

Ondoa goiko bokal palatala duten txistukariak ere busti ohi dira: dagoeneko Beriainek <*billosiric*> “billoxirik” dakar. Goñerrian ere ageri zaigu: *biluxi* & *buluxi* (Bon), <*veres*> “berex” (Eb, 130). Elkanon eta Oltzan *berexi* bildu zuen printzeak eta *beraxi* Garesen. Ergoieneko Lizarragan ere *bexten* ‘bereizten’ dugu, eta baita *e* ondoko *exkin* ‘izkina’ ere. Eskuinera Odietako Ziaurritzen ere *beréxi* dago eta beheitixeago Ezkabarteko dotrinan <*bulusiec*> dugu.

5.1.2.11. Beste hizkera batzuetan hasperena dagoen testuinguruan *i* bokalaren ondoko hots antihiatiko bat aipa daiteke Ergoienean; Lizarragako euskararen *iyes* ‘ihes’, *iyor* ‘inor’, *oyu* ‘oihua’ edo *ziyuen* ‘zihoan’ ditugu. Etxarrin *biyurtu* ageri zaigu (EAEL, 150); Arakilgo Irañetan *iyesi* dakar *Erizkizundi*-ak eta *liyoak* bildu da EAEL-n.

Hasperena ageri den testuinguruaz landako ‘i + g’ loturan ere *-y-* antihiatikoa dugu: Ergoieneko Lizarragan hurrengo adibidea bederen bildu da: *iyende* ‘igandea’.

(37) Beorburuko *itxán* ‘etxean’ adibideak ezagun du kontsonante palatalak hitz hasierako *e-* hertsia eta hiatuseko *-e-* irentsi duela.

Uharteko dotrinan ere *ityende* dugu, eta *igen* ‘igan’ aldaerarekin batera *iyen* dakar (576). Uhartan *iyei*ke ‘igerika’ edo *iyeltsero* bildu ditu Arakamak (1994: 576, 20. oh.). Eguzkialderago, Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan ere ageri zaigu: *iyendeac* (396) —baita *ygende* ere (381)—, *iyen* (380), baina ez Txulapaingo Nabazko inkestan: *iges*i, *igande*. Aspaldiagoko Beriainek *ygende* & *igande* dakar *Tratado*-an nahiz dotrinan, eta baita Elizaldek ere; Utergako dotrinak *igen* ‘igan’ dakar. Goñerrian eta goiko alderdiko gainerateko ibarretako emaitzetan ez da ageri hots antihiatiko hau: Goñin Bonapartek *igende* bildu zuen.

5.1.2.12. Hitz hasierako txistukari afrikatuaren artean soilik sabaiaurrekoak ageri dira Bonaparteren Goñerriko datuetan: *txuri*, *sardiñ* & *txardiñ*, *txakur*, *txal* ‘txahala’, *txiki*, *tximike* ‘tximitxa’, *txintxere* ‘zizarea’, *txori*, *txupetu*, *txutitu*... Honetan mendiz bestaldeko joerarekin batera ageri zaigu Goñerria, baina Ollo herriko emaitzetan, berriz, *txerri*, *txakur* edota *zerri*, *zakur*, *zulo* emaitzekin batean hitz hasierako afrikatu bizkarkariak ere baditugu, Nafarroako ekialderagoko joeraren antzera: *tzerri*, *tzakur*, *tzulo*. Ezaugarri hau bada Eguesibarren Lizarragaren testuetan: *tzakur*, *tzar*, *tzerri*, *tzorrotz*, *tzorrostu*, *tzut*, baina Bonapartek ez zuen Elkanorako ezaugarri honen berri eman bere hiztegi alderatzailean; Ollon agertu zirela ikusirik pentsa ote daiteke Goñerrian eta Oltzan ere erabiltzen zirela?

Mendiaz bestaldean Ergoieneko Lizarragako emaitzak eman daitezke mendebalderako: *txuri*, *txerri*, *txintxo*, *txuitu*, *txiki*, *txarki*, *txarra* (Solís 1993) eta *tx-dunak* dira Razkinek Dorraon bilduak ere. Arakilgo Irañetan ere *txerri*, *txakur*, *txuri* bildu ziren (Erizk.), baina ekialderagoko Egiarretan *tzoratu* bildu da (EAEL, 197); Ihabarren *txú-riakín* ageri zaigu. Eskuin, Ezkabarteko Anotzen *tzakurréki* eta *tzutítzen* & *tsutítu* (EAEL, 202) eta baita *txutítu* ere (Artola 1985: 108). Odieta Ziaurritzen ere bildu dira: *tzakúr*, *tzikírétu* ‘osatu’. Ekialderago Ultzaman, Esteribarren, Erroibarren, Aezkoan eta Zaraitzun ere entzun daitezke honelakoak.

5.1.2.13. Bokal arteko *-r-* samurra galtzeko joera ez zen iragan mendeko Goñerrian orain mendiaz bestaldean gertatzen dena bezainbatekoa. Ollokoak dira hurrengo adibideak: *itxera*, *billorik gabe*, *erosi*, *bere*, *mendire*, *iturrire*; *txikitaik* dago halaz ere. Bonapartek Goñerrian bildu lekukotasunen artean ez da ageri Ergoieneko Lizarragako hurrengo adibideen antzekorik: *non* ‘noren’, *gio* ‘gero’, *gue* ‘gure’, *elizaa*, *etxetaa*, *artaa*...; hauez gain, *biandu* ‘berandu’ ere bada, *era* > *ea* > *ia* emanez. Dorraon paretsuko *lurriá botá* ‘lurrera erori’ bildu da (EHHA) eta guk Unanun *Goñáa* ‘Goñira’ entzun dugu. Etxarrin ere halaxe da (Karasatorre et alii): *alabaai*, *gauzaai*, *Mariaai*, *Joxeei*, *etxiaa*, *zuluaa*, *etxetaa*, *zulotaa*. Ikusten denez, dardarkariaren galeraz landa, bokalaren luzapena ere gertatzen da. Arbizukoa da hurrengoa: *atáa* ‘atera’ (EHHA). Irañetako datuetan ere ageri da: *itxea* ‘etxera’ (Erizk.). Ekialderago Ihabarren ere bada: *lekué* ‘lekura’, *jarríik* ‘jarririk’ (Artola 1992: 215); baita Urritzolan ere: *bi alde-taá* (EAEL). Datu zenbait bada eskuinaldeko ibarretarako: Nabazko inkestan *zorritz beteik* ageri da, eta Ezkabarteko dotrinan *vicic* ‘bizirik’ (403), *duenay* ‘duenari’ (389) edo *figureic* ‘figurarik’ (389). Ezkerretik Burundan ere nabarmena da galeraren maila (Izagirre 1967).

Oroit, bestalde, mendiaz bestaldeko eremu batean, aditz faktiboen sailean eta *era*-duten beste ele batzuetan dardarkari samurra galtzeak hitzaren hasieran eragin duen

hiatusa diptongo bihurtu dela eta hainbat kasutan edo hainbat herritan gero hots sabaikaria indartu dela: hauen sailean sar ditzakegu Etxarriko bereko *yosi* 'erosi', *yon* 'egon' edota *yaaman* 'eraman'. Etxarrikoak dira hurrengo adibideak ere (Karasatorre et alii 1991: 165): *iakusi* 'enseñar', *ialgi* 'cribar, pasar en la baya', *ian* 'beber', *ianäzi* 'abrevar ganado, hacer beber', non *ä* horrek ohikoa baino luzetasun handiagoa adierazten duen; *ianion* & *ianeon* 'anteayer', *iäntzi* 'desnudar', *iäntzun* 'contestar, responder', *iaztune* 'anillo'. Ergoieneko Lizarragan ere honelakoak ditugu: *yostia* 'erosteä', *yaman*, *yoten* 'egoten', *yakusi*, *yan* 'edan', *yos* 'beraz, geroz', *yo* 'gero' (Solís 1993). Dorraon ez omen dago honelakorik: *eran*, *eman*, *eranaun* (Zuazo 1994: 306). Indartze bilakabidearen joera horrek jarraipena du Imotzen eta Basaburuan (Ibarra 1995b: 221).

Geure eremuan Sakanan ekialderago goazen ber aldaera osoagoak erabiltzen dira: Lakuntzako erretore zen Gastesi irañetarraren 1850eko testuan, esaterako, *eracutsi* ageri zaigu (Ulyar 1987: 59); Arakilgo Ihabarkoa da *eakusten* adibidea (Artola 1992: 215).

Ez Goñerrian eta ez inguruko ibarretako hizkeretan ere ez zen horrelakorik gertatu, eta itxuraren aldetik urrunsko gelditzen dira Sakanakoetarik Bonapartek Goñin bildu hurrengo adibideak: *erabazi* 'irabazi', *erakutsi*, *eramo*... Oltzako Iberoko otoitze-koak dira, berriz, *eracusten* (150), *eranci* (151) eta *erauchi* 'eratsi' (151). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere aldaera osoak ageri dira: *eracusi* (219). Gesalazkoak dira *eramo* (374) eta *eracusi* (376).

5.1.2.14. Bereziki gure eremuko hegoaldean *r* eta *d* kontsonanteen arteko nahasketarako joera dago, aditzaren morfologia ere guztiz harrapatzen duena. Garesen *erozein* bildu zuen Bonapartek eta *benerica zoce* dakar *Le Cantique*-k, eta Oltzan ere bai. Aldiz, Goñin *edozein* dakar printzeak. Gesalatzen, bestalde, *edorico* 'eroriko' ageri da testuetan (389).

5.1.2.15. Honako atal honi ekiteko aski datu ote dugun ez dakigu xuxen, baina Bonaparteren emaitzen arabera hitz hasierako herskarien testuinguruan ez da Goñerrian gertatzen ahostunaren eta ahoskabearen arteko txandaketarik. Ergoieneko Lizarragako *bekatu* & *pekatu* edota *kostatu* & *gostatu* bezalako parerik ez da ageri Goñerriko lekukotasunean. Izatekotan, antzeko bi adibide bildu ditugu: *gastigetu/kastigetu*, eta *gardu/kardo*, baina bai pare batean bai bestean adiera desberdina dute ezkerreko eta eskuineko osagaiek, non eta bereizketa hau ez den inkestagintzak beharturikako emaitza. Gainerakoetan aldaera bakarra da Bonapartek dakarrena, soinu ahostunarekin ala ahoskabearekin, baina ez biekin: *bertz* 'caldera', *bikor* 'garaua', *borru*, *bekatu*,³⁸ *butzu*, *gardu*, *garitx*, *gatu*, *gerezi*, *goñeta*, *goñube* 'sotoa', *gorosti*, *gurilo*³⁹ 'lertxuna', edo *gurutze* ditugu, esaterako, ahostunen artean eta *kanabeta*, *karatxori* 'txolarrea', *kendu*, *kisu*, *korputz* —baina J. M. de Iberoren testu batean <*gorpuz*> (104), *kostatu*, *paradiso*, *partz* 'bartza', *pike*, *piper*, *puruxe* 'guraizeak' edo *torre* kontsonante ahoskabea dutenen artean.

(38) Baina *pecatu* Lakuntzako predikuan (Satrustegi 1987: 231); 1838ko otoitzetan, berriz, *becatari* (230).

(39) Burundako Altsasun *kurrillo* bildu zuen Izagirrek (1967: 71).

Eskuinera sail ahoskabeko aldaerak dakuskigu Odietako Ziaurritzen, Goñerrian ahostunak direnak: *pikor*, *putzu*⁴⁰ (Artola 1992). Aldiz, beheiti, Ezkabarteko dotrinan Goñerrikoen gisako ahostunak: *becatu*, *baque*, *gorputz*, *gurutze*.

5.1.2.16. Frikari ahostun horzkari eta belare, edota belare eta ezpainbikarien arteko nahasketa ez dirudi Goñerrian nabarmen gertatzen zenik. Ditugun datuetan bi aldiz ageri zaigu soilik: toponimo batean: *Bagerte* eta *Baberte*,⁴¹ eta *bigeldu* (Bon) adibidean —baina bada *vieldu* ere (Pre III, 152)—. Bilakabide honen arrastoak Burundan eta Ergoienean ditugu, hitz hasieran nahiz bokal artean: *sudur* & *sugur* (Lizarraga), *guntzurin* & *buntzurin* (Lizarraga); Unanun, berriz, *bultzurin* dugu. Bitasun honen adibide bera gertatzen da Burundan herri batetik bestera: Bakaikun *bultzurrun* bildu da eta Ziordian berriz, *giltzurdin*. Etxarri, Arbizu eta ekialderago, Arakil aldera, belaredunak bildu ditu K. Zuazok: *gultzurin*, *giltzurrun...* (1994: 317). Goñerriko gainerateko datuetan ez zaigu, dirudenez, honelako txandaketarik ageri: *sudur*, *giltzurrun*. Aipa dezagun Goñerriko *ugelde* 'ibaia' *ubelde* dela Ergoieneko Lizarragan. Urritzolan *obi* dugu 'ogia' eta eskuin, *obi* & *ogi* dugu Ezkabarteko Anozko egungo datuetan (Artola 1985: 105-6).

5.1.2.17. Goñerriatik beheiti, Sakana alderdian, erabilpen maiztasun handia du *f* fonemak Euskal Herriko beste alderdi batzuekin alderatzen baldin badugu. Arakilgo Urritzolan, esaterako, *safai* 'sabaia' dugu, eta Ergoieneko Lizarragan, bestalde, ohiko *fede*, *afaldu* edo *ofrezitu* adibideez gain, *joan*-etik datorren *fan* dugu, baina baita *fake* 'bakea',⁴² *fago* 'bagoa' eta *kafi* 'kabia' ere (Solís 1993: 110). Hiru hauek, *bake*, *bago* eta *kabi* dira Goñerrian, eta ez dago Andiko gaineko alderdi horietan *fan*-ik, *joan* baizik, soinu belarearekin; halaz ere *fan* bildu zen Ollon eta oikonimoetan *Fantikorena* edo *Fangorrena* ditugu Olloibarren *Juan*-etik (J. M. Bidadorrek a. e.). Badira, jakina, beste hizkeretan aurkitzen ditugun *f* arruntak Goñerrian ere: *afaldu*, *afari*, *falaztada* 'olatua' eta maileguetan *fuñe* 'lepazuria', *ferrata* 'herrada' (Ib, 102), *rafe* 'etxagaineko hegalpea', *infiernu* edota *ofrezitu*, esaterako. Ergoienaz gain, Estellerria, Burunda eta Etxarri/Arbizu alderdia dira *f*-ren erabilpenean maiztasun gora ageri duten eremuak (Zuazo 1994: 320-1). Itxura guztien arabera hortik ekialdera gauzak Goñerrian bezalatsu gertatzen dira.

5.1.2.18. Oro har ezaugarri pare bat baizik ez dago gure eremu guztia harrapatzen duena; Euskal Herriko ekialdeko hizkeretan bokal artean hasperenketak duen kokagunean ageri zaigun *-g-* da batetik, ukitu ditugun hizkera guztietan —ez dugu Burundako berri— betetzen den ezaugarria; *i* bokalaren inguruko txistukarietan gertatzen den bustidura ere aski arrunta da Nafarroa Garaian; bi hauekin ez, baina gainerateko ezaugarriekin eremu banaketak finkatzen ahal ditugu.

Bada batasuna Ergoiena, Aranatz eta Arakil ibarreko mendebaldeko herrien artean ezaugarri batzuetan; zenbait aldiz baita Burundarekin ere. Ezaugarri horietan Goñerriak beste jokabide bat dauka eta beste ibar batzuekin batera gainera. Batera

(40) Eta halaxe dira guztiak, *putzu*, Pagolak Nafarroa Garaiko iparrean egin inkestetan (1992b).

(41) Guztiz paraleloa da Orbaizetako *Bagola*, *Babola* & *Baola* adibidea.

(42) Aralarren agertu 1833ko Sakanako idazki batean *ceruban faquia pasatu* ageri da (Satrustegi 1987: 197).

doaz Burunda, Aranatz, Ergoiena eta Arakil **j*- zaharraren emaitza belarean, nahiz Arakilgo ekialdean mendearen hasieran sabaiaurrekoa zen hotsa; *-st-* taldean ere batera doaz, nahiz Burundan *-rtz-*ren arrastoa ageri den eta Arakilgo ekialdean mende hasieran *-rtz-* zegoen. Batera doaz *-rk-* > *-rg-* eta *-zk-* > *-zg-* bilakabideetan. Burunda, Ergoiena eta Etxarri/Arbizu alderdian, gainera, *f-*ren agerpena beste lekuetakoa baino azkarragoa da —ez dakigu Arakilgo berri—. Bustidura pare batean ere batera doaz Goñerriaren aurka Ergoiena, Etxarri-Arbizu alderdia eta Arakil: *-ind-* eta *-ild-* batetik, eta *-it-* bestetik, bustirik ageri dira eremu hauetan. Azken bustidura honetan bidelagunak dituzte Iruñetik goitiko ibar batzuk: Gulibar, Atetz eta Anue gutienez. *-y-* antihiatikoan ere batera doaz Ergoiena, Etxarri-Arbizu alderdia eta Arakil, eta bidelagun dute honetan Ezkabarteko euskara. Iruñetik goitiko hizkerak eta Sakana alderdikoak batera doazen beste ezaugarria *-zt-*ren kontserbazioa da. Beste berrikuntza batean ere oro har batera doaz: bokal arteko dardarkari bakunaren galera maila handixea dute ibar hauek guztiek.

Ezaugarri hauen guztien aitzinean bestelako jokabidea ageri du Goñerriko mintzoak: mende hasierako Arakilgo ekialdean bezala *x-* hots sabaiaurrekoa zegoen Goñerrian, eta baita Olloibarren, Oltzan, Utergako dotrinan, Eguesibarren eta Artzibarren ere; Garesen, ordea, belarea zen ahoskera. Gesalazko berri ezin eman dugu, grafiak ez baitu argitasun handirik eskaintzen, baina ez da ahantzi behar Muzki eta Gares ez daudela urrun eta Morentinen testuetako <*j*> horiek eduki dezaketela zer ikustekorik Garesko hots belarearekin; ez jakin. Dirudienez garai batean Erroiabarren, Ezkabarten eta Txulapainen ere sabaiaurrekoa erabiltzen zen; egun sabaikaria dago Erroiabar, Esteribar, Anue, Odieta, Ezkabarte, Txulapain eta Atetzen. Baina ezaugarri gehiagok ere biltzen dituzte hizkera hauek guztiak, *-rtz-* kontsonante taldeak esaterako: mende hasierako Arakilgo ekialdea, Goñerria, Gesalatz —adibide zenbaitetan *-st-* ere baden arren—, Olloibar, Oltza, Gares, Utergako dotrina, Eguesibar, mende hasierako Txulapaingo datuak, Ezkabarte, Odieta, Atetz, Anue, Esteribar, Erroiabar eta Artzibar batera doaz *-rtz-* taldean.

Geografian eremu murriztagoa hartzen dute Iruñetik ezker hainbat ibar biltzen dituzten hurrengo ezaugarriek: ez dira *-it-*, eta *-ind-* / *-ild-* kontsonanteak bustitzen —edota honelako bilakabiderik ez zaigu idazkietan ageri bederen— Goñerrian, Gesalatz, Olloibarren, Oltzan, Garesen, Utergako dotrinan eta Eguesibarren. Iruñetik goiti Gulibarren, Atetzen eta Anuen *-it-* bustitzen da. Hegoaldeko hizkerak batzen dituen beste ezaugarri bat *-zt-* > *-st-* bilakabidea da: Goñerria, Gesalatz, Olloibar, Oltza, Elkano, Gares eta Utergako dotrinako datuak. Ematen du Iruñetik goiti dauden hizkerak hegokoez bestela doazela ezaugarri honetan.

Ozenen bustidura maila apala da Eguesibarko hizkerari izaera berezia ematen dion beste ezaugarri bat; beti-beti ez bada ere, Gares berarekin batera doa, baina ez Utergako dotrinako datuak. Berebat, Utergako dotrinako datuek bezala bustidura maila nabarmenagoa ageri dute Iruñetik goiti dauden Txulapaingo eta Ezkabarteko hizkerak, *i* bokalaren ondoko ozenak ere bustitzen baitira hauetan. Ergoiena, eta Arakil ere azken hauekin batera doaz, baina ez Burunda despalatalizatzailea. Goñerria, Gesalatz eta Oltza ere palatalizatzaileak dira, Olloibar bezala, baina ekialdera, Esteribar, Erroiabar eta Artzibar Eguesibarko joera ez horren palatalizatzailean sartu behar dira.

Hegoaldeko hizkerak batzen dituen beste ezaugarri bat *baldin* aurrizkian gertatzen den *-ld-* > *-r-* soilketa da: Goñerria, Gesalatz, Gares —*badin*—, Utergako dotrina eta Eguesibar harrapatzen ditu, baina ez Sakana alderdia ezta Iruñetik goitiko ibarretako hizkera ere. Ekialdean *balin* dago Erroibar eta Aezkoan. Bokal arteko dardarkari bakunarekiko jarrera kontserbatzaileak harrapatzen duen eremua ere arestikoaren iduria da: Goñerrian, Gesalatz, Olloibarren, Oltzan, Garesen, Utergako dotrian eta Eguesibarren ageri diren datuetan bokal arteko dardarkari bakuna ez da galtzen; aitor dezagun datu hauek gehienak iragan mendekoak edota aitzinekoagoak direla, baina Olloibarkoak gizaldi honen hasierakoak dira eta bokal arteko dardarkari bakunari eusten zaio adibideetan. Aipa dezagun, bestalde, hegoaldeko geure eremuaren barrenean izen guti batzuetan *r* eta *d*-ren arteko nahasketa dagoela dirudiela —ez dihardugu orain adizkiez—: Gesalatz, Garesen eta Oltzan, hain zuzen.

Arestiko hedaduraren aldean, aurkeztuko ditugun bi berrikuntza hauen banaketa ñabarragoa da: hitz hasierako *tz*-ren banaketa —daturik ezak sor ditzakeen zalantzak zalantza—, hurrengo da: agian Arakilgo ekialdea —Egiarretako *tzoratu* salbuespen bat baino zerbait gehiago baldin bada—, eta hurrengo hauek ziurtasunez: Olloibar Iruñetik ezker eta eskuin Eguesibar; hiriburutik goiti, berriz, Ezkabarte, Odieta, Ultzama, Esteribar, Erroibar, Aezkoa eta Artzibar. Aldiz, lehen ere aipatu dugun hurrengo honetan hedadura ez da guztiz berdina, Sakana eta Burundan bai baititugu ekialderago agertuko diren *-rg-* taldeak aditzondoetan: *-rg-* Burundan eta Sakanan, *-zg-* Ergoienean, *-sg-* Olloibarren, *-sg-*, *-sd-*, *-rg-* eta *-rd-* Eguesibarren, eta ekialdera Esteribar, Erroibar, Aezkoa, Zaraitzu eta Garaziko *-rd-* edo *-rg-* ditugu gogoan gutienez.

Ezagun duenez, kontsonanteek ere aukera ematen digute geure eremua berrikuntza batzuen arabera banatzeko, baina argi dago berrikuntza guztiak ez direla eremu beretara iritsi eta ñabarra dela geure eremuan kontsonanteen inguruko ezaugarriek sortzen duten zatiketa askotarikoa.

5.2. Izenaren morfologia

5.2.1. Hitzzen formari dagozkionak

5.2.1.1. Goñerriko testuetan ez dirudi hitzen berezko *-a* galtzen denik: *gauçe gucietan* (Ib, 106).⁴³ Gares eta Elkanon ere *gauza* dugu; Oltzan berriz, Goñin bezala *gauze* dakar *Le Cantique*-k. Gesalazko testuetan *anaia bat* (382) eta *gauçe temporale* (383) ageri dira.

Goñerriko testuen garaiko mendiaz bestaldeko berri guti dugu: Lakuntzako predikuan *gauza negargarrie!* dugu (Satrustegi 1987: 233) eta Gastesi irañetarraren testuan (1850-1854) *gauza bat*; Lakuntzako predikuan, ordea, *Eliz ama sanduac* ageri da (231), baina ez da adibiderik egokiena galera frogatzeko. Egungo mintzoan badaude bilakabide honen adibideak, esaterako Ergoienean, eta dirudienez indartsua da joera: *makin bet*, *punt ure*, *kazul zopa*, *amorri* 'ama horri' (Solís 1993: 99). Etxarrin ere bada: *gauz*, *eliz*, *anei*, *makill* (Karasatorre et alii, 1991). Ekialderago ageri da adibideren bat;

(43) Zuhurtasunagatik testuen sailera sartu nahi izan ez dugun batean, Goñerrikoa izateko itxura duen idazki batean *maquilla bate(an)* dugu (Ondarra 1994: Tes VI-1, 528).

hona Arakilgo Ihabarko bat: *màkil betián* 'makila batean' (Artola 1992: 215), baina Urritzolan berriz ere osorik dugu adibidea: *gáuze at* (EAEL). Goiti Imozko Latasako adibidea eman daiteke: *ólako gauzík* (EAEL, 191). Eskuinera *gauze guzien gañean* osorik ageri da Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan (381) eta Txulapaingo Nabatzen ere *gauze* dugu; halaz ere bada adibide zenbait bi ibarrotan: *makíl bet* dugu Ezkabarteko Anotzen eta *gáuiz oník* Txulapaingo Usin.

5.2.1.2. *-l-z* bukatzen diren erdaratikako maileguetan *-le* da gehienik bukaera Goñerriko euskal eleetan: *arbole* (Bon), *mortalea* (Ib, 107), *reflexione naturale* (Pre II, 149); salbuespena egiten du hurrengo adibideak: *liburu espiritualac* (Pre I, 138). Gesalitzen ere horrela da: *gauze temporale gicietatic* 'guztietatik' (383) eta Beriainek ere halakoxeak zerabiltzan: *caudale, mortale*, Elkanoko Lizarragak bezala. Mendiaz bestaldera, ordea, Lakuntzako predikuak *arbola baten* dakar (234) eta Gastesi irañetarraren testuan *mortala* (57) ageri zaigu.

5.2.2. Erakusleak

5.2.2.1. Singularrean: *au, ori, oré* dira Oltza eta Goñirako Bonapartek dakartzan emaitzak; Ollon ere *au, ori, ore* bildu dira. Absolutibokoez landa, *on-, orr-, ar(r)-* dira oinarriak Goñerrian. Eskuinaldera goazen ber, garrantzizko beste desberdintasun bat Eguesibarko euskaran erakusleek hitz hasieran daramaten herskari ahostuna da: *gau, gori, gura*; ezaguna denez, ezaugarri hau Nafarroako ekialdera hedatzen da eta Esteribar, Erroibar eta Aezkoa ibarretan bederen bizirik dago egun, eta iraganean Artzibarren, Urraulgoitin eta Longidan ere bai (Camino 1997: 228-9).

5.2.2.2. Absolutiboaz aipa dezagun *oré* hirugarren graduko aldaera ez dela Elkanoko, Garesko eta Gesalazko euskaran ageri; bi lehenetan *ura* da eta Gesalazten *ure*. Oltzan ere *oré* bildu zuen Bonapartek. Ollorako hurrengo adibide pareta daukagu: *gogoratu zai de au edo ore & baleki inen luke au edo ure*. Eskualde honetako hirugarren graduko erakuslearen berezitasun hau ez da mendiaz bestaldera galtzen eta ekialderat sartzen da: guk 1998an Urritzolan *óre* bildu dugu. Hori bera erabiltzen da Uhartzen ere (Satrustegi 1982: 22), eta Gastesi irañetarraren testuetan ere *ore* dugu: *plume ostu ore* 'luma ebatsi hura', *pestiore* 'izurrite hura' (Ulayar 1987: 58-9), nahiz EAEL-k herri honetan *üre* bildu duen. Ekialderago, Txulapaingo Beorburun, Usin eta Nabatzen, Atezko Zigandan, Odietako Ziaurritzen eta Ezkabarteko Anotzen ere *ore* dugu⁴⁴ (EAEL, 192, 200, 202) eta Ultzamako Suarben ere *óre* bildu du Koro Segurolak azken urteotan (EHHA); Anueko Etulainen ere bildu da (EAEL, 196). Goizuetan *ora* dago hirugarren graduan (Zubiri & Perurena 1998: 107). Ezkurran ere badago *ore*, baina bigarren graduko *ori*-ren irekidurari dagokiola uste dugu.

Bada Goñerrian *oren* genitiboa ere: *estut mereji oren Divina Magestadea Sar dadien ene ostatu pobre ontan, ene corpuç becatari ontan, beñe alare orren itç Sandue erran esqueros...* (Ib, 102); baita Iberoko kantuan ere: *oren Amorioari* (146); baina *Magestade orrei* (146). Ez dakigu Odietako Ziaurritzen bildu den *oren* bigarren ala hirugarren gradukoa den: *ur óren kontué* (Artola 1992: 217). Ezkabarteko dotrinan *orei* dugu (403) eta baita *orrei* ere (403).

(44) Baina Makirriaingo dotrinan *ure*.

Dena den ez da *oré* Goñerriko euskaran ageri den aldaera bakarra (Eb, 131; Pre I, 139); *ure* ere (Eb, 131) ageri da idazkietan. Mendiaz bestaldera Ihabarren (Artola 1992: 215) eta Ergoieneko Lizarragan aurkitzen dugu berriz ere *ure*. Dorraon, berriz, *úa* eta *urá*. Eskuinerago *úre* dugu Txulapaingo Beorburun eta *uré* Odietako Ziaurritzen.

5.2.2.3. Euskal Herriko hainbat lekutan bezala, egoera inplosiboan herskari bela-rearen aitzinean usu agertzeak sortu ohi duen indartzearen oihartzunez, hirugarren pertsona singularreko erakuslean bakunaren ordez kontsonante dardarkari bortitza aurkitzen dugu Goñerrian ere: *arrek, arren, arri, arreki, arrendako...* Badira, ordea, salbuespenak; prediku batean *aren Anime* ageri zaigu (Pre V, 166). Indartze bilakabide honetan bidelagun ditu Goñerrikoak inguruneko hizkerak: Eguesibarko Elkanokoa, Izarbe ibarreko Gareskoa —Utergako dotrinako hizkera barne—, Oltzakoa, Ollokoa eta Gesalazkoa; bestaldera Ergoieneko Lizarragan gauza bera gertatzen dela ikus daiteke: *arri, arren, arrutz* (Solís 1993). Arakilgo Lakuntzako 1838ko otoitzetan, Urri-tzolan, Txulapainen eta Ezkabarten ere ageri da.

5.2.2.4. Pluraleko aldaerak: *abek* (Ib, 104), *aubek*⁴⁵ (Pre I, 139) & *ebek* —*ebengati* (Ib, 99), *ebegui* (Ib, 105)— ageri dira lehen graduan Goñerriko idazkietan; *oyek* (Ur) —*oyen* (Pre II, 145)— bigarrenekoan, eta *ayek* (Pre I, 139,) da erabiliena hirugarrenean, nahiz honetan *eiek* ere baduen: *eiec gu(c)iec eman cezquiola* (Ib, 95); *vide illun eyec* (Mur, 87) & *vide alegre ayec* (Mur, 87); ezaguna da *ai > ei* bilakabidea Goñerriko dip-tongoetan. Honelako aldaerak ezagunak dira Gesalazten: *eiec* (374), *escusa eyen castigotan* (382). Mendiaz bestaldera Ergoieneko Dorraon *eyek* erabiltzen da, nahiz herri horretan, Goñerrian ez bezala, *aik* ere baden —Lizarragan ere bada *aik*—. Gastesi irañtarrak *ayetas* dakar (62) eta *ayék* bildu da Arakilgo Ihabarren. Ezkabarteko Anotzen ere *ayék* dugu. Beriainen *ayec* dakar gehienetan, baina baita *ebec* (1621: 76) ere.

Goñerrian ez bezala laburragoak izateak ematen die berezitasuna mendiaz bestaldeko bigarren eta hirugarren graduko erakusleei: *oik* (2) eta *aik* (3) ditugu Unanu, Etxarri eta Lakuntzan. Arruazun *oetan* (2) dugu. Badira, dena den, Ergoienean bestelako aldaerak ere: *oyek* bizirik dago egungo Dorraoko euskaran *oik* eta *orik*-ekin batera. Burundan, berriz, *oik* & *oyeg* (2) eta *aik* (3) ditugu Bakaikun, eta *oik* & *orik* (2) eta *aik* (3) Ziordian. Ekialdeko Arakilgo Murginduetan, ordea, *oyek* (2) eta *ayek* (3) ditugu, Goñerriko aldaeren antzera. Hauek berak dira Ollo herrian Eusebio Etxalarkoak bildu zituenak: *oiek* (2) eta *aiek* (3). Gesalazten *aiec* ageri da (376).

Harrigarria badirudi ere, bada aldea lehen graduan Goñerritik Olloibarrera, bertan *abek, ebek* eta *ok* bildu baitzituen Eusebio Etxalarkoak; Olloko Francisco Ollakarizketa lekukoa Iruñean bizi zen Eusebio Etxalarkoak galdezkatu zuenean; Larrekok zioenez Ollo beste inor ez zen euskaraz mintzatzen. Iruñean beste herri batzuetako eta bereziki Iruñeaz goitiko beste euskaldun batzuekiko hartu-emanaren ondorioztat har ote dezakegu Ollakarizketak inkestan *ok* hori eman izana? Ez jakin, baina jabetu gaitezten Andiaz iparrera aldaera hau guztiz arrunta dela: Ziordian, Bakaikun —*ebek*-ekin batera—, Lizarragan, Lakuntzan eta Murginduetan *ok* dugu eta Dorraon, Unanu, Etxarri eta Uharten, berriz, *auk*. Dorraokoak dira *otatik* nahiz *auteti* ‘hauetatik’ aldaerak. Beriainen garairako, dagoeneko, *oboc* behin (1621: 73) eta *obec* —franko-

(45) Oltzako Iberoko kantuan ere *abek* eta *aubek* ditugu.

tan— ditugu. Gastesi irañetarraren testuan *aubec* (58) epentesiduna dugu. Ekialdera-go, Txulapaingo Nabazko datuetan Goñerriko berak ageri zaizkigu: *ebek, oiek, aiek*. Eskuineago, Ezkabarteko dotrinan *ebec* dugu lehen graduan, baina *hoc* lagun duela; *oiec & oyec* bigarrenean; *oyék* bildu da Anotzen mende honen bukaeran (Artola 1985: 108). Goiti Intzako 1772ko idazki batean ere *oc* eta *oetati* aldaerak ageri dira (Satrustegi 1987: 131), eta Odieta Ziaurritzen *ókeri* datiboan.

5.2.2.5. Erakusleen arloan aldea dago aldaera indartuetan Goñerriatik mendiaz bestaldeko Burundara, Ergoienera eta Aranatz alderdira: Burundako Altsasun *ebéik & ebaik* bildu zituen K. Izagirre zenak: *aik ebeindako artzen zein ura eta akabo ain dantzak* (1967: 58). Dorraoko *erak* edo Etxarriko *iak* ere ez dira ageri Goñerrian. Hona Dorraoko adibide bat: *lókerák, kárruen txarráñtxak, éyei lotzekó, éraikin tréñzatú ta anillue jarri bí puntetán; béstelá, érak ásten dianén, bí arí, ordúen dalká...* (EHHA). Dorraon berean *een* bildu da genitiboan eta *erakin* sozietiboan. Arbizutik Arakil aldera aldaera *b-dunak* hasten dira: Uharteko hirugarren graduko erakusle indartua *berak* da. Aldaera *b-dunak* badira Ergoienean ere, eta Arbizun soilik *b-dunak* erabiltzen dira (Zuazo 1994: 329). Goñerrian *berau, berori, beroré* bildu zituen Bonapartek eta Oltzan, berriz, *berau, beroi, beroré*. Elkanon *berau, beroi, berura* eta Garesen *berau, berori, berura*. Olloko datuetan *ure bera* ageri da.

5.2.3. Izenordainak

5.2.3.1. Izenordain arruntak: Goñerrian eta Garesen *zek* da bigarren pertsona pluraleko izenordaina; bidelaguna dute ibar hauek mendiaz bestaldean Ergoienera Lizarra: *zek* (abs.) & *zen* (gen.). Halaz guztiz, bada Goñerrian *zuek* aldaera ere: *cer erranen dut, nere oyente estimetuec, zuec estequicena* (Pre I, 138), eta J. B. Ibero idazleak *zuen* darabil genitiboan (106). (Mur) izendatu dugun testu Goñerrikotzat hartuan ere <*zuec*> dugu (90). Ollon ere *zuek* ageri da. Elkanon eta Oltzan ere *zuek* erabiltzen zen eta Gesalazko testuetan ere ez dago palatalizaziorik: *zuen & zuetaz* (372), nahiz gero adizkietan *zaze* 'ezazue' sailekoak ditugun. Beriainek ere palatalizatu gabeko *zuec* dakar (1621: 113).

5.2.3.2. Izenordain indartuak: Bonapartek Goñin bildu zituenak dakartzagu lehenik: *nerau, neronek, neroni; erori, erorrek, erorri; gerok, gerok, gerobei; zerori, zeorrek, zerorri; zeroek, zerok, zeroi*. Hauez gain testuetako adibide zahar osoagoak ditugu: *nauronek* dakar J. M. de Ibero idazle munarriztarrak —Ondarraren argitalpenean *neuronek*—, eta honetan Beriainen aldaeretara inguratzen da: *neurau* (1621: 113), *ceurori* (1621: 43, 113). Genitiboan, berriz, *nere* (Pre II, 145; Eb) dugu⁴⁶ —Elkanon eta Oltzan bezala, baina Beriainek eta Elizaldek *neure* dakarte—, eta pluraleko lehen pertsonako genitiboan *gauren* dago Goñerrian (Ib, 104) —baina baita *geren* ere (Pre III, 151)—; lehen pertsona pluraleko *-n* analogiko hori Beriainen garaikoa da: *gauerren* (1621: 17, 28...). Bonaparteren emaitzetan ez bezala, Goñerriko pluraleko bigarren pertsonako Ibero idazlearen datu zaharragoetan *zauroc* (abs.) eta *zauren* (gen.) ditugu (106) —Ondarraren argitalpenean *zauren & zeuren* (1995: 180)—.

(46) Izenordain arrunten artean lehen pertsona singularreko aldaera *ene* da: *etorcea ene oñetara* (Pre I, 144).

Ollo herrikoak Goñerrikoen oso iduriak dira (Erizk.): *nerau, erori, ure bera, gerok, zerori & zerorrek* (erg.). Gesalutzen genitiboan <guere> dugu: *egozagun guere baitatic* (376), eta baita *nere* ere (372), monoptongaziorik gabeko *zaure*-rekin batera (379).

Andiaz bestaldera Dorraoko datuetan singularrean “-ori” da oinarria absolutibotan: *neroi, yeroi, beroi, gerok, zeroi, zerok, beroik* (Razkin). Arakilgo Irañetakoak lehen pertsonako singularrean Goñerrikoak bezalakoak dira (Erizk.): *nerau, erorri, bera, gerauk, zerori, zerauk, berak*; Lakuntzako predikuan ere *nerau* (231) daukagu. Genitiboetarako Gastesi irañetarraren *cere* ‘zeure’ aipa daiteke (Ulyar 1987: 57), edo Lakuntzako predikuko *gueren* (232); baita Egiarretako *nere* ere. Ekialderago oraindik, Ezkabarteko Makirriaingo dotrinako *nere* (385) eta *gueren* (379); *nere* dago Txulapaingo Beorburun ere (Artola 1992: 215). Nabazko datuetan Goñerrikoen antza handia aurkitzen dugu izenordain indartuetan: *nerau, beroi, zeroiek, beraiek* (Erizk.).

5.2.3.3. Izenordain zehaztugabeetan geolinguistikoki irudi nahasixkoa dugu: *ior* eta *igor* ditugu Goñerrian; *iñor* dakar Bonapartek Oltzarako —baina Iberoko kantuan *ior* dugu (150)— eta Izarbeibarren *igor* dugu hala Garesen nola Utergako dotrinan. Elkanon, ordea, *nigor* dago Bonaparteren arabera eta *niór* darabil Elkanoko Lizarragak (1984: 43). Mendebaldera, Gesalutzen ere sudurkaria dugu: *inior* (373), *iniolaco* (382), baina Elizalde *yor / yon* zerabilen, Beriainek bezala. Ezkabarteko 1828ko dotrinan ere *n-dun* aldaera ageri da: *nior* (381). Ez dago *ior* edo *igor*-ik Pagolak Nafarroa Garai-ko iparreko herrietan bildu emaitzetan (1992b).

5.2.4. Deklinabidea

5.2.4.1. Ergatiboko pluralean *-ak* aldaera darabil Goñerriko hizkerak; hori da Bonaparteren inkestetako lekukotasunak dioena bederen. Testuetan ere nagusi da *-ak* aldaera, baina Juan Martin de Iberoren idazkietan *-ek* dugu, Beriainen garai bateko idazkietan bezala. Bonaparteren garaia baino lehen bereizten zelako lekukotasuna ote da munarriztar idazleak damaiguna, ala literaturaren eragina dago tartean? Ergatibo plurala bereizten du idazle honek:

Eciñ gora zaquetela aniş aldiz gueisoec nei baute ere viotça Jangoicoagana (108). *Aniş barbaroec, eta gentillec, federic eşçutenec, Jangoicoa ezauçen eşçutenec* ere (ibid.).

Beñe beldur neiz Aitec eta Amec berec dutela culpe gucie! (ibid.).

Esta atra bear Eliceti, aniş debocio baguecoec, eta desatentoec, edo errespeto baguecoec Jesu Xto errecibitu dutunari [sic], iten dutena becela (102).

Gure atsoec manaçen dioten gucie in veaurte Jangoicoac berac manatu balioquete becela (107).

Eta au eiñ claro egonic ere, hume gueistoec, hume desobedientec, errespeto baguecoec, iqueten dute atrebimentue equençeco gure atsoegui drechoat ein clara, berec iñ eta desiten dutela gauce gucies, gureatsoegui comuniquetu bague, eta iduquişen dituste desprieturic campocoac lirequen becela, marabiten jabe estirela gureatsoac (109).

...ece murmureçen zute bere basalloec sobre obedicen ciola, eta sandu gloriosoarrec errespondaçen ciote (110).

Ibero idazleak *-ek* morfema darabilen arren, ugaria da *-ak* erako adibideen saila Goñerrian. Bonaparteren zerrendek dakartenez, pluraleko ergatiboan *gizonek* erabiltzen zen Eguesibarko Elkanon eta Izarbe ibarreko Garesen, baina *gizonak* Oltzan eta Goñin (Ondarra 1982: 164); guk adibide bat dakargu: *Nola munduec, pasioneac, eta etsai gaistoac, gure animen contrarioac, forjacen dituste istentero mille traba* (Pre IV, 162). Estellerrirako Elizalde apezaren dotrina dugu; bertan *-ek* da beti ergatibo pluraleko morfema (Salaberri 1994: 10); berantxago Gesalazko testuetan *-ak* ageri da:⁴⁷

Sanduric inocentenac pasatu zute veren vicie penitencie orrorosoaten (377).
*...ez zute eguin arren baiten confesorearen arracioac mellaric*⁴⁸ *batere* (382).
...eta gaiztoac eramoco dituste Deomioac [sic] *cadena arrastraturic* (385)

Eguesibarren eta Izarbe ibarrean *-ek* zen ergatibo pluraleko morfema Bonaparteren garaian: *alabek* nahiz *otsoek* dakarte printzearen zerrendek Elkano eta Gareskotzat. Ez da atzendu behar, halaz ere, Izarbe ibarrean absolutiboko pluraleran *-o + ak > -oek* hersketa gertatzen zela. Utergako dotrinan ere *-ek* saileko ergatibo pluralak ditugu (Ondarra 1980: 213): *Norc erran zue Credoac? Amabi Apostoloec*.

Itxaron zitekeenez, *-ak* dugu mendiaz bestaldeko lekukotasunetan. Dorraon hurrengo bildu du Koro Seguiolak: *kási lenágoko zarrák géyo usétzen tzuen* (EHHA). Guk Arakilgo Ihabarren 1982an honako adibidea bildu genuen: *gizonak esan dute*, eta EAEL-ko datuen arabera Urritzolan ere ez da bereizten. Lakuntzako predikuan ere *-ak* ageri zaigu: *Siongo Ancianoac bete cituzten beren buruec autses penitencie eguiteco* (231). Ezagun denez egungo mintzoan Arakildik eskuin ez da *-ek/-ak* bereizketa gordetzen. Ezkabarteko Makirriango dotrinan (1828) bereizketa egiten da: *nola itembaitute Bienabenturatu Zerueta daudenec* (393) / *Dire espiritu bienabenturatu batzuec daudenac Jangoicoa gozatzen* (394); egungo mintzoan ez da bereizketarik egiten. XIX. mendeko Erroibarko dotrinetan ere bereizten ziren eta egungo mintzoan ere *-ek* morfemak bizirik dirau, hiztun batzuek dena *-ak* egiten duten arren. Ezaguna denez ondoko Aezkoan guztiz bereizten da singularra pluraletik.

5.2.4.2. Datiboan, Bonaparteren datuetan *-ei & -eri* dira atzizkiak pluralean: *semei, alabei & gizoneri* dakartza (Ondarra 1982: 164 eta 174). Ordea, testu zaharretan *-egi* aldaera ageri zaigu; morfema hau gehien bat pluraleko aldaeretan ageri den arren, singularrekoetan ere bada: *errancio Jesusegui* (Eb, 130-1); *Jangoicoas landara, ioregui estiola eimberçe zor hume batec* (Ib, 104-5); *gureatsoategui 'guraso bati'* (Ib, 106); hona, berriz, pluraleko aldaera batzuk: *ebegui* (Ib, 105), *zuegui* (Pre I, 140), *ece antigoegui erran ceiquiotela* (Pre I, 141). Hurrengo adibidean, gibeleranzko asimilazioari zor zaio la dirudien *amigui 'ama + datibo'* ez dakigu singularra ala plurala den: *Eite, eta Amigui zor ceiotela atencio, errespeto, eta obediencie gucie* (Ib, 104).

Andiaz hegoaldean berriz ere *-egi* ageri zaigu datiboko singularrean nahiz pluralean Gesalazko ibarrean:

(47) Bada adibide bat bederen *-ek* duena, baina argitaratzaileak letra etzanean eman du: *balequite guizonec noiz izain lizaquen Juicioco egun ure* (373).

(48) Eta ez **melle*; berdin Iberoko kantuan ere: *mella* (148).

...ezuten *nai manifestatu confesore bategui veren onetan* (383).

...emateco tormentu desdichatu aiegui (374).

Izarbe ibarrean ere bada *-egi & -ogi* pluraleko morfemetan Utergako dotrinan: *San Pedro eta San Pablo Apostoloegui* (206), *zordunegui* (217), *onogui manco diotela ceruco glorie* (205). Elkanoko Lizarragak ere bazerabilen *-egi* pluralerako.

Mendiaz bestaldera badira *-gi* morfema horren kidekoak pluraleko aldaeretan Ergoienean: *aigi* 'haiei' eta *oigi* 'horiei' ditugu Lizarragan (Solís 1993: 112), eta herri berean genitiboko *aigen* (113) nahiz *oigena* (115) ageri zaizkigu, analogiaz edo gerta-
tuak diruditenak.

Bonapartek Garesko eta Oltzako datuetan *-eri* dakar pluralerako: *gizoneri* (Ondarra 1982: 164 eta 173). Gesalatzan *-egi-z* gain *-eri* ageri da: *erran cioten vere discipuloe-ri* (383); "anitz" zenbatzaile zehaztugabeen ere bai: *cumplituco daquiote verce anizeri vezala* (372). Ollon *-ei* ageri da eta Eguesibarko Elkanorako ere *-ei* dakar printzeak; hori bera dugu Oltza zendeako Iberoko otoitzean: *estut emanen eriozea neure vicioei* (Arraiza 1988: 150). Baina bada *-ai* ere, agian *ei > ai* bilakabideari zor zaiona: *emen minzatu ceiquioten Chistoren Magestadea Jerusalemgo alabai* (ibid.). Aditik iparrera Arakilgo Uhartean ere ageri zaigu *-ai* morfema plurala: *gizonai* (Erizk.); Gastesi irañetarrak *-ei* dakar: *penetan daudenei & escatu dutenei* (61) eta Lakuntzako predikuan ere *pecatarieei* eta *cristaubei* dugu (232-3); otoitzetan, berriz, *zordunei* (229). Egungo mintzoan *-ei* ageri da Arakilgo Urritzolan: *beátzi beieí, esáten tzióñ, esáten tziotén* (EAEL). Eskuinera *-ai* ageri zaigu Txulapaingo Nabazko datuetan —*gizonai*— baina *-ei* morfema Gulibarko Larunben —*aiék, be(r)e aixkidiéi ta... áidiei r'álá, repártitzen (t)zaioté* (EAEL, 199)—; Ezkabarteko Makirriaingo dotrinak ere *-ei* dakar: *zor gaituztenei* (393), baina egungo datuetan *-ai* bildu du Artolak: *eskolara yoáten tzirénai* (1985: 108). Odietako Ziaurritzen badirudi *-ei* dela: *aziendéi* (EAEL), baina ezker, goiti, *gizónai* dugu plurala Imozko Goldaratzen (Pagola 1992b).

Ergoieneko Dorraon, berriz, *-i* soila ageri zaigu batzuetan: *áuntzi, ardíyi, aziénda óbentsuení jartzen, béyi ta bíorri* (EHHA). Baita *-ei* ere: *béko kíméi; kíma esáten dógu guk ille orrí* (EHHA); *kámpoko ta denéi* (EHHA). Erakusleetan *eyi* dugu *eyei*-rekin batera.

Testu zaharretan *-ei* darabil Berriainek; Elizaldeek ere nagusiki *-ei*, baina pare bat aldiz *-eri*. Aldaeren gaiaz landa datiboak eremu honetan osagarri zuzenaren betekizuna izan dezakeela aipa daiteke: Bonapartek "hegoaldeko goi-nafarrera" deitzen zuen horretan —cf. Ibarra 1995 eta Zuazo 1998—, Nor Nork aditz saila erabiltzen den testuinguruan osagarri zuzena absolutiboan beharrean datiboan erabiltzen zela adierazi zuen: gure inguruko adibideak ere Bonaparteren ildotik doaz:

Absolvi dezaque penitente damutassunarequi eldu denari edozain confessorrec (Mar, 240).

Eta berce orlaco preceptoequin defendacen du guizonegui ayetatic gucietatic, ceñec paratu dezoqueten peligroan quebrantaceco bere legue Sandue (Pre I, 142).

Ez pazue amatu Dinari (Pre II, 148).

Gertakari hau bera dakar Bonapartek argitaratu *Le Cantique*-k Elkanon —*bedeica zoce Jaunari*—, Garesen —*benerica zoce Jaunari*—, Oltzan —*bedique zoce Jaunei*— eta Goñin: *bedique zoce Jaunei*.

Esan azkenik Zuberoan, Erronkarin edo Aezkoan legez, denborazko balioa hartzen duela datiboko morfemak Beriainen erabilpenean: *eta launaren etorceari Aldareira, ofrecioceco sacrificioan vere Ayta eternoari* (Camino & Lakarra 1993: 1043).

5.2.4.3. Inguruko hizkeretan eta Euskal Herriko mendebaldean eta erdialdean nagusi denez, edute genitiboko atzizkia *-an* da singularrean: *Jangoicoan & Jaunen*, biak *Le Cantique*-n. Aspaldiagoko datuetan Ibero idazle munarriztarraren *-ren* dugu: *diabrueren* (Ondarra 1995: 179); baina baita *-an* ere: *lucifer infernucoan leguea* (109).

Gesalutzen ere *-an* dugu: *Aman seveletic* [sic] (376), *vaperan culpac* (374), baina baita *-aren* ere: *izeren* (377), *velenoaren* (380), *odol preciosisimoaren* (377). Andiaz beheitiko Olloko adibideetan *-an* dugu oro har singularreko morfema —*amana, aitana, senarrana*—, baina bada *-ain* ere: *garagartzaroin*. Eguesibarren —*eta oro har Nafarroako ekialdean*— ageri zaigu nabarmen *-ain*: Elkanon *ilargiain* bildu zuen Bonapartek. Patxi Salaberri Zaratiegik dioskunez, ekialdera *-ain* ageri da XVIII. mendeko Ibargoitiko idazki batean. Izarbe ibarrean ere *-an* ageri da Utergako dotrinan: *jarriric aite etermoan escuiteco aldean* (205); asimilazioz *-en* gerta daiteke; *-aren* ere ageri da: *soberbien contra, abericien contra, luxurien contra, ireren contra, guleren contra, embidieren contra, Perezaren contra* (206). Garesko datuetan, berriz, *-an* dugu: *ilargian argi* (Ondarra 1982: 160).

Mendiaz bestaldean *-an* ageri da. Horixe dakusagu ekialdeko Arakilgo Urritzolan: *Óri dá... gáztan sekrétoa... bai* (EAEL). *-aan* bukaera aurkitu zuen *Erizkizundi*-ak Arakilgo Uhartan eta Irañetan: *amaana, senarraana* adibideak lekuko. Goraxeago, Basaburuko Berueten ere *-an* bildu du EHHA-k: *mayátzan*.

Baina bada *-ain*-en adibiderik ere. Ergoieneko Dorraon bildu ditu adibideok Koro Seguroak (EHHA): *arramain* 'arramaren = adarraren'; *txérri belárriyein típoá* 'txerri belarriaren tipoa'; *Ernia dá azíyeyin jéyoéra*. Dorraon berean, *-aen* osoagoa ere ageri da: *gantzaen koipia* (Koro Seguroa, EHHA).

Eguzkialdera, *-an* dugu Txulapain ibarrean Nabazko datuetan eta baita Ezkabarten ere Makirriango dotrinan, nahiz hondarreko honetan *-aren* osoagoa ere ageri den: *amana, senarrana* (Nabatx); hona Ezkabartekoak: *ymbidien contra, gulen contra, Jaunen* 'Jaunaren', *borondatean contra, Ama Virginen / ssabearen, Jaingoicoaren, poderosoaren, zeruaren*.

5.2.4.4. Sozietiboan *-ki* da atzizkia: *diligencia andiarequi* (Mar, 228), *catea batequi* (Ib, 179). Ez da ezezaguna, halaz ere *-kin* atzizkia; hona prediku batzuetarik ateratako adibideak: *enemigo poderosoarequin & victorien esperanzarequin* (Pre I, 140), *edan dugu-le veneno lentoat, zañequin eldu gaden mundu ontara* (Pre II, 146).

Andiaz beheitiko Ollon ere *-ki* ageri da: *nereki* eta *egon bear naiz arreki* bildu ziren. Oltzako zendeako Ibero herriko guruzpideko otoitzean *zurequi* (147), *andiarequi* (152), *arrequi* (ibid) edo *gloriosoarequi* (ibid) ditugu. Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere *-ki* atzizkia ageri zaigu: *humildadearequi, baruequi* (207), *Jangoicoarequi* (211). Garesen, ordea, ematen du *-ki* baino gehiago *-kin* erabiltzen zela (Ondarra 1982b: 649).

Beriainek nagusiki *-ki* zerabilen, baina badu *-kin* ere: *guciarequin ere* (1621: 44), *confiança andiarequin* (73); Elizaldeek soilik *-ki* zerabilen.

Mendiaz bestaldean Burundan *-kin* da nagusi Altsasuko Izagirrenen datuetan. Ergoieneko Lizarragan, ordea, *-ki* dugu: *aitte ta amaaki lanien* (NEM I, 37); Dorraon,

berriz, EHHA-ko datuen arabera nagusi da *-kiñ* —*trápubeikiñ* — baina *-ki* ere bada: *búrniyéki*. Arbizun ere ematen du *-kin* nagusi dela (EHHA). Ekialderago *-kin* arras hedaturik dago; gure datuetan Arakilgo Uharten, Irañetan, Ihabarren, Urritzolan nahiz Gulibarko Larunben ageri da. Dena den, *-ki*-ren adibiderik ez da falta: *nereki* dugu, esaterako, 1925eko Irañetako datuetan (cf. halaz ere Zuazo 1994: 328). Handik eskuin Txulapaingo Nabatzen *-ki* dago beti *Erizkizundi*-an eta baita Beorburuko egungo datuetan ere; berebat, XIX. mendeko Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan *-ki* dago. Ezkabarteko egungo datuetan *-ki* nagusi da guztiz, baina inoizka *-kin* ageri da: *beiékin* (EDEL). Odietaiko Ziaurritzen *-ki* bildu du Artolak: *uráki, áiziaki, abriáki* (1992 nahiz EDEL).

5.2.4.5. Destinatiboko kasuan mendiaz bi alderdietan *-tako* atzizkia baliatzen dela esan beharra dago. Ibero idazle munarriztarraren adibide bat dakargu: *erreserbaçen dute berendaco bici diren artioco ebeco señoria* (109). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere *-dako* dugu; hona adibide bat: *Man zagule Jangoicuec mantenimentu combeniente animerendaco corpuzendaco eta gracie espiritualea sacramentuequi animendaco* (Ondarra 1980: 217). Bonapartek Garesen, Elkanon eta Oltzan ere *-tako* bildu zuen eta hori bera ageri zaigu Ollon eta Gesalazko testuetan ere.

Aspaldiko lekukotasunetan Beriaian dugu; *-tako* darabil: *atracedo prouechu auniz veretaco, eta verce christio fielendaco* (41); *-ko* sintaktikoaren aitzinetik *-ta-* darabil, bestalde, *beriotzea ayn dolore, eta pena anditacoa* sailekoetan (12); prolatiboan, berriz, *-tzat* darabil (cf. 5.2.4.8. atala). Muzkiko Elizaldeek ere *-tako/-dako* atzizki destinatiboak darabiltza.

Anditik iparrera, hona, esaterako, Ergoieneko Lizarragako lekukotasun bat: *guañi dee badoi mendderioik gue etxien,... eta eztakit zeñendako izan dian dee eta or doi kutxen* (Solís 1993: 113). Dorraon ere berdin: *parétiak sérbitzen dó étxiendakó ta órrendáko* (EHHA). Lakuntzako predikuan ere *-tako* ageri da, baina *-tzat* Aralarko 1833ko predikuan: *iretzat* (Satrustegi 1987: 189), *guretzat* (194).⁴⁹ Bakanka ageri zaigu *-tzat* mendiaz bestaldera: *kobratu zun ta zazpi milla peztak soldaurentzat* (Urritzola, NEM I, 77), *arkomientzat* (Arbizu, EHHA, A. M. Echaideren datuetan). Eskuin, berriz ere *-tako* atzizkia ageri da ibarretan: *amandako, senarrandako* Txulapaingo Nabatzen (Erizk.) eta *guerendaco, gorputzendaco, beretaco* Makirriaingo dotrinan.

Testuetako lekukotasunaren arabera, Nafarroako beste hainbat lekutan bezala, motibatiboaren adiera har dezake destinatiboko morfemak Goñerrian ere: *cergatic ayen sentimentu guciac deude iceliric bezela, cergatic deude vildurturic erioceandaco* (Pre II, 145).

5.2.4.6. Motibatiboko aldaeran *-gati* nahiz *-gatic*, biak dakartza J. M. de Ibero idazleak: *ebengati* (99) alderdi batetik, eta *becatu confesaturiquequen gatic & es neiz iago deteniçen, exemploetara joateagatic* (103), bestetik. Esatekoa da, halaz ere, mende bat beranduagoko datuak diren Bonaparteren lekukotasunean motibatiborako *-gatic* ageri zaigula (Ondarra 1982: 166). Izarbeibarko Utergako dotrinan ere aldaera herskaridunak eta gabeak ditugu. Bonapartek, Elkano, Gares, Oltza eta Goñirako *-gatic*

(49) Testuan ageri diren *guretaco* horiek 'gure arteko' dira adieraz: *eta oin celosua bada guretaco nor izaen da Aingueru Santuboni devociyo eztonic* (Satrustegi 1987: 201).

atzizkia dakar; hori bera erabili zuten Beriainek XVII. mendean eta Muzkiko Elizaldek XVIII.ean.

Mendiaz bestaldera *-gatic* dugu Lakuntzako 1838ko otoitzetan: *gu becatarien gatic* (230). Egun *-gati* erabiltzen da Sakanan. Eskuin, Txulapaingo Nabatzen: *gizonangatic* (sing.) eta baita Ezkabarteko dotrinan ere: *salbatzeagatic* (382).

Utergako dotrinan, halaz ere, beste aldaera bat gehiago dago lehian: *-gati* eta *-gatic* aldaerez landa, nominalizatutako aditzetan *-rgati(k)* itxuraz analogikoa ere bada: *generalagati* (221) / *gaucengatic*, *bedracigatic*, *arceagatic* (221) / *enzuteargati*, *arceargati*, *errateargati* (221) / *comeceargatic* (221). Honelako aldaera bat ageri da «Tes-IX-2»-n ere: *emanen dut martir vizie amaceargatic vnoz osoarequi Juan soberano ore* (309); 4. 11. atalean dihardugu honetaz. Ez dakigu, bestalde, Gesalazko *luceceangatic* (382) errata eta, beraz, bilakabide honen arrastoa ote den.

5.2.4.7. Instrumentaleko atzizkirako txistukari apikaria baliatzen da: *borchas* (Pre IV, 161), *berris*; baina *egiezk...* Markotegiren predikuan, esaterako, nagusi da apikariaren agerpena, baina *cembat aldis* ugariren ondoan bada *cembat aldiz* bat orrialde berean (229). Bonapartek bildu morfologiako zerrendetan Elkano, Gares, Oltza eta Goñirako hala atzizki apikariduna nola bizkarkariduna ageri dira, biak. Ollon apikaria ageri zaigu nagusi: *beres*, *ures*, *gaues*, *ortas*, *artas*, baina baita *nitez* ere. Gesalazten ere apikaria nagusi ageri da, baina ez da bizkarkariaren adibiderik falta: *denboraz* (373), *corpuzac ciquinqueriez beteric* (385). Beriainek eta Elizaldek apikaria zerabilten soilik, eta horixe bera ageri zaigu Utergako dotrinan: *maten digunes* 'ematen digunaz' (204), *valle negarresco ontan* (205), *señele ortas* (211).

Mendiaz bestaldera bizkarkaria dago Burundan, baina apikaria ageri zaigu Ergoieneko Lizarragan: *aburritzen giñenien lixutzes; ogei egunes o amabostes o* (Solís 1993: 112). Bizkarkariaren agerpen bat, bederen, bada datuetan halaz ere: *eta guk nolabett in giñuen ezkontza batez beste* (Solís 1993: 113). Dorraon ere apikaria dakusagu: *béres*, *májiñaldís* 'hamaika aldiz' (EHHA). Aranatzan, Arbizun, *gēnes ein* bildu da (EHHA). Ekialdera bidean apikaria erabiltzen dela darakuskigute datuek. *Erizkizundi*-an Uharten eta Irañetan *beres* edo *ures* adibideak ditugu, baina baita bietan *gauex* bizkarkariduna ere; Uharten *oñez* ere badakar. Ihabarren apikaria bildu genuen geuk 1982an: *oñes*; antzera, *úskeras* edo *itxés itxe* aldaerak bildu ditu Artolak (1992: 214). Urritzolan txistukari bizkarkaria eta apikaria ageri zaizkigu: *gau étez* (EDEL), *zenbaténas*, *zörtzi eúnes o amárres* (EDEL). Gure eremutik eskuin txistukari bizkarkaria dugu hala Txulapaingo Nabatzen (Erizk.) nola Ezkabarteko Makirriango XIX. mendeko dotrinan.

Erakusle eta izenordainetan *-zas* atzizkia ageri da Beriainen testuetan: *(h)arças*, *oneças*, *niças* (1621); Amekoako Bakedaoko 1555ko ezkon-zin batean ere *çuçaz* dugu; ez dakar honelakorik Muzkiko Elizaldek XVIII.ean. Ezaguna denez iparrera ezagunak dira aldaera hauek: Intzako 1772ko idazki batean *ozaz zer provechu duen* ageri zaigu (Satrustegi 1987: 132), eta Intzako 1801eko beste batean *onezaz* (179).

Pluraleko morfemaz ere bada zer iruzkindu, *-es* nahiz *-etas* aldaerak baititugu Goñerriko testuetan; prediku berekoak ditugu hurrengo hauek guztiak: *becatues & gauces* (Pre III, 155), baina baita, bestalde, *danzetas & lapurquerietas* ere (ibid.). Gesa-

latzen badirudi *-es* zegoela: *eztuce casoric eguin nere castigos* (372), eta hori bera zera-biltzen Elizalde gesalaztarrak —*sacramentues landara* (78)— eta Beriainek ere: *veztituric veztidures ceyn eliča sanduac baitauzqui ordenaturic* (10).

5.2.4.8. Prolatiboa: Nafarroako anitz lekutan ohi denez *-tako* erabiltzen da; hona hemen J. M. de Iberoren adibidea (108): *Emperadoreac nombratu zue bere lecuen, seme bat emperadoretaco*. Muruzabal 1751 idazkian ere berdin: *Maria SSa. pura ta garvitasuna bera ez zue iduqui despreciotaco contacea berce manchatu gucien artean* (85); *tratacen dute Sn. Pedro neciotaco* (87). Ondoko Oltzako Iberoko otoitzean ere horixe bera da aldaera: *icendu baiciñe eriozera sentencietu, eta iduquitue Barrabas baño gaistoagotaco* (Arraiza 1988: 147). Izarbe ibarrean Utergako dotrina dugu lekukotasuna eta hor ere *-tako* ageri da: *Erratea confesoreari bere becatuec ciertocac ciertotaco, dudosoac dudototaco ez quendu eta ez añaditu* (209). Lizarraga Elkanokoaren testuetan ere atzizki hau eta *-tzat* ditugu, baina *-tzat* zerabilen Beriainek: *vere laũgoicozat dauzquitene*y (1921: 16), *eguin çuten arças burla, yduquituric heroçat* (1921: 11). Utergako 1547ko ezkon-zin batean ere *arçen aut neure alarogaçat* ageri zaigu, eta *emazteçat* 1548ko Olatzagutiko beste batean; *-tzat* dago Zufiakoa (1552) eta baita Galarreko Espartzakoetan ere (1557).

Mendiaz bestaldean Burundan *-tako* da morfema: *Gu geo neska formalak gaitun gaure burubai, e? Txikitxotako ez genden gu, e?* (Izagirre 1967: 58). Arbizun Echaidek bildu duenez (EHHA), *iritaako* erabiliagoa da *iritzat* aldaera baino. Dorraon hurrengoak ditugu, *-r* ondoko *-e*- loturazkoa dutenak (EHHA):

Ez, ubéldian ez..., kamínotáko da.

Púnta mí ói, aprótxatzen eztaná, suégurretako kendú ta óñi gélditzen dá.

Gogórta dá, zúretáko ézta ittén, gútxi azítzen da.

5.2.4.9. Inesibo singularreko *-n* aldaera zaharra erabiltzen zen Goñerrrian: *gueiñen* dugu *Le Cantique*-n eta *b(e)re abrearen gañen* Ebanjelioan (131). Markotegik ere bada-rabil: *barrenen* (235). Baina bestelakotik ere bada, mugatzailea baliatuz, alegia: *gure pechoaren varreanean* (Pre II, 146). Honelako adibidea da Gesalazko “bat” zenbatzaileari dagokiona: *pasatu zute veren vicie penitencie orrorosoaten* (377).⁵⁰ Goñerritik eskuin ere bada: *gañen* dugu Txulapaingo Nabazko emaitzetan, eta *bárne(n)* Beorburun (Artola 1992: 216), baina *gañean* Ezkabarteko dotrinan; Arakilgo Urritzolan *barnén* bildu da (EAEL).

Euskal Herriko erdigunean inesiboaren agerpen pleonastikoa nabarmena da. Honela gertatzen da geure testuetan ere, eta aspalditik gainera, 1687ko Urdozko zineko agirian bai baita adibide bat: *çaute ysilican*. Lehenxeagoko testu batean Beriainen inesiborik gabeko aldaerak ditugu: *galdeguinica, jaquinica, emanica*; baina bi aldiz *-rikan* dakar: *criaturican* (93B, bi aldiz). Ikusi bezala, partitiboko atzizkiari lotzen zaio inesibokoa Goñerriko testuetan: *cegolariquen* (Eb, 129), *eguinic en [sic] beridec* (Eb, 131), baina baita, arras bakanka, egia esan, ablatibokoari ere: *tropicquen beres* (Eb, 130). Moduzkoetan ageri zaigu nagusiki Gesalazko predikuetan: *egonican zure anima*

(50) Ez dakigu noraino den fidagarria *lurran* adibidea: *Juicio Universaleco egunean, preceditu bear dute señale formidable bazuec iguzquian Yzarretan: Yllarguian eta lurran, bada lurran egonen dire gendeen (sic) locaturin (sic)...* (Lecuona 1973: 383).

ori erituric (379); *izanican zure anime zernetaco Errege aren esposa* (ibid.). Partitiboarekin ere erabiltzen zen: *doloreriquen bague edo propositoringuen [sic] bague* (388-9); behin ablatiboari loturik: *eman zuenetiquen* (384). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere ageri da: *saquiñiquen* (212), *iñiquen* (215).

Mendiaz bestaldera jarraipena du ezaugarri honek: Ergoieneko Dorraon hurrengo adibidea bildu du Koro Seguiolak: *eizeikan otzena* ‘haizerik hotzena’ (EHHA). Burundan ere ezaguna genuen: *eztúka gaiyoo arrópaiken* (Izagirre 1967: 50); *zuk ezte-zúla nai oiléskoiken* (58). Etxarri eta Arbizun ere bada *-rik / -riken* bikoiztasuna (Zuazo 1994: 327). Ablatiboan ere berdin: *oáñddikén* (Dorrao, EHHA). Arakilgo Lakuntzako predikuan ere bada.

Bizidunetan, ekialdeko hizkeretan legez, inesiboko morfema *beiten* (Ib) / *baiten* (Bonaparte) dugu norbaiten barrenekotasunaren adiera azaltzeko bederen: *eta presente barimedagore lecu gucietan, eta gure beiten arquicen barimeda ere, escaquete icusi gure beiguiet, cerengatic beite spiritu purissima* (Ib, 104); *eta nic gaur evitececo gaizqui aubec ene aizaleen beiten, nai nuque imprimitu oyen viocetan argui bet* (Pre II, 145). Izarbe ibarreko Utergako dotrinan ere *baiten* dugu: *Nic siñestazen dut Jangoico aite gucis poderosuaren baiten* (203). Oltzan ere *baiten* dakar Bonapartek, baina *baitan* Garesen eta Elkanon. Gesalaten ere bada; guk ablatiboko adibide bat hartu dugu: *Ea egozagun guere baitatic* (376). Beriainek ere badakar: *vere baytan erranes* (122).

Mendiaz bestaldera ez da falta: Lakuntzako 1838ko otoitzetan *ginistacen dut espiritu Sandubaren baitan* ageri da (230). Eskuin, Ezkabarteko dotrinan ere *baiten* ageri da.

5.2.4.10. Agerpen urrikoa bada ere, mugagabe denean, inoiz *-ta-* lekuzko artizkia aurkitzen dugu lotura sintaktikorako baliatzen den —eta beraz balio lokatiborik ez duen— *-ko* atzizkiari loturik, ekialdeko hizkeretan legez: *unguendu preci(os) eta urriñ anditecoaçuc* (Ib, 98); Oltzako Iberoko kantuan ere bai: *axuri paciencie gustis anditacoa!* (150). Beriainengan nabarmena da ezaugarri honen agerpena: *eta sufritu anbat dolore eta trabaju, eta heriotzea ayn dolore, eta pena anditacoa* (1621: 12); *Meza ençuten duena baytago negociacen laungoycoarequi escacen diola auniz gauza, eta importancia anditacoac* (1621: 29).

Xedezko balioa duelarik, *-ra-* artizkia hartzen du *-ko* morfemak euskaraz, batez ere erdialdeko eta mendebaldeko hizkeretan; ekialdekoetan nabarmenak dira *-ko* soila daramaten egiturak: *ondarréko, súko, argíko, ongarríko, goizéko, e(g)unéko...* (Camino 1997: 392). Goñerrian, bietariko adibideak ditugula dirudi. Prediku batekoak dira hurrengoak: *Doctriñe ontas oreicea bada gauce ona, ala neguco, nola udeco, ala Garizume, ta aste sanduco, nola Bazcoetaco* (Pre III, 151). Hurrengo idazkietan *-rako* dugu: *Aite eta Amac, honrraçen eta errespetaçen estuena, norendaco iquenen da ona? Infernureco sollic* (Ib, 105). *Cembatenas probeago, edo necesitetuago orduen sucureco [jokorako] prontoago* (Pre IV, 163). Olloko datuetan ere *-rako* dugu: *eldu den illerako*; berdin Gulibarko Larunben ere: *itxel(r)áko* (EAEL) eta Txulapaingo Usin ere bai: *bérak itxérakó beár duéna*. Ezkabarteko dotrinan *-ko* nahiz *-rako* ditugu: *ta humec izetembaute azi dechaten Jangoicoaren zerbitzuco zerureco* (399).

5.2.4.11. Ablatiboan, hala singularrean nola pluralean, *-tik* nahiz *-ti* aurkitu ditugu Goñerrian: *gueiñetic* ageri zaigu *Le Cantique*-n, baina *-ti* ere agertzen da testuetan: esaterako, Juan Martin de Iberok *erioçeti & erioçetic* edo *becatuti* darabiltza singularre-

an (99), eta *manchetati* (100) edo *penetati* (103), nahiz *amabietatic* (102) pluralean. Andiaz hegoaldera berriz ere *-ti* zaharra ugari ageri zaigu Gesalatzan: *urteti urtera* (384), *illeti illera* (385), *urte bateti vercera* (ibid.), *emendi seguicen da* (ibid). Izarbe ibarrek Utergako dotrinan ere nagusi da *-ti*, baina inoizka *-tik* ere ageri da: *guazetic saguicean*, *icheti atracean* (212), *nondi* (212), *becosquiti* (211). Oltza, Gares eta Elkanon Bonapartek *-tik* bildu zuen, eta horixe bera dago Ollon ere: *goititik*, *beititik*, *urrititik*, *xeietik eldu dere*, *ken ortik*, *nondik*, *ilunetatik*, *txikitaik*; halaz ere *igo ze goiti* dugu, ablatiboko atzizki zahararekin, egitekoa adlatiboarena izan arren. Dagoeneko, *-tik* dute Berriainek: *aytztetic*, *cerutic*, *agotic* eta Elizalde: *iguzquitic*, *nondic*.

-rik morfema zaharra fosilizaturik ageri zaigu Goñerrian, ez da emankorra; hona agerpen bat: *ariquetan socuen galdu artio* (Pre IV, 163). Oltzako Iberoko otoitzean ere ageri da behin aditz izen bati loturik: *ene veigiac nola geldituco dire negar eguiteric?* (150). Dena den, *-tik* aldaera nagusi dago kantuan: *Jesus il cen lecutic onaraño* (151). Bestalde, *-(r)ik* dugu *orañik* aldaeran Elkanon, Garesen eta Oltzan, eta *oreñik* Goñin.

Mendiaz bestaldean ere *-ti* aurki dezakegu. Ergoieneko Lizarragan, esaterako, *men-diteti*, *goititi* ditugu, motibatiboan bezala: *aprobetxatziati* (Solís 1993: 112). Egungo Dorraoko mintzoan bi aldaerak batera dakuskigu pluraleko bi adibideotan: *ótatik & áuteti* (Koro Seguroiak bilduak, EHHA). Arbizon ere biak ageri dira: *arrúntzetik ataa & astizkenetí* (EHHA). 1925eko datuetan, Arakilgo Irañetan ere, berdin: *gaurti*, *lendi*, *Madrildi*; baina baziren beste sailekoak ere: *ken ortik* (Erizk.). Garai bereko Uharteko datuetan ere bi sailetakoak ageri dira: *noiztik*, *txikitatik*, *ordutik*, *maietik* alde batetik, baina baita *nondi* ere, bestetik. Guk Ihabarren *-tik* bildu genuen 1982an: *eldu naiz etxetik*. Hori bera ematen du darabilela ekialdeko Arakilen Urritzolako EAEL-ko lekukoak ere: *artátik*, *safàietik*, *atzétik*. Eskuin, Txulapaingo Nabatzen *-tik* ageri da: *emendik altziñe*, *xaietik*, eta baita Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan ere: *soñetik* (386), eta egungo datuetan *értetik* nahiz *gibelétik* (EAEL); halaz ere bi ibarretan *-(r)ik* daku-sagu, *aspaldik* eta *orañik* aldaeretan Nabatzen eta izenordain zehaztugabeen Makirriainen: *zertaic* (386). Odietaiko Ziaurritzen ere *-tik* dago: *alórretik*, baina *-(r)ik oáñik* adibidean.

Bestalde, eta denboraren adiera duten adibideetan *-danik* morfema ageri zaigu Goñerrian *berla danic* egituran (Ib, 106); Gesalatzan ere *-danik* dugu: *oraidanic izan vear diogu veldur* (376). Bada, halaz guztiz, *-di* ere Goñerrian, itxuraz sabaikari bihurtua: *oreiñi* (Ib);⁵¹ Ergoieneko Dorraon ere *oñi* bildu du Koro Seguroiak (EHHA).

Bizidunex denaz bezainbatean, Bonaparteren datuetan *-gandik* ageri da (Ondarra 1982: 164), eta baita XIX. mendekoak izan daitezkeen prediku batzuetan ere: *parte asqui dena dividiceco bere vioza Caridade Divinoaren gandic?* (Pre I, 142). Halaz ere, XVIII. mendeko idazki batzuetan *-ganik* dugu; hona J. M. de Iberoren lekukotasuna: *humeric maitena ganic*, *eramo beairtuçela sentimenturic eta pensalombreic andienac* (109). «Muruzabal 1751» izendatzen den predikuan *-ganik* eta *-gandi* ageri zaizkigu: *virtute onenganic etorri zequiola grandeza gucia* (83) & *J(a)ngoicoaren ganic esperazen zuen premioangatic* (86); eta bestetik, *virtute onengandi etorri baldimbazequio aimb(e)rze ondasun* (85). XVII. mendeako Berriainek eta XVIII.eko Elizalde, biek *-ganic* zerabilten. Eskuin

(51) Iturria Ondarra dugu (1996: 256).

eta beranduago, Ezkabarteko dotrinak *-gandic* dakar: *jayo zen Virgina Marie gandic* (380). Arakilgo Lakuntzako predikuan ere atzizki bera dugu: *Asueroren gandic* (231).

Pluraleko morfemaz den bezainbatean, esan dezagun ekialdeko hizkeretarik erdialdekoetara desberdintasun nabarmena dagoela: *-etaik* ageri zaigu Eguesibarren eta *-etatic* Gares, Gesalatz, Oltza Olluibar eta Goñin. Halaz guztiz ere, aipagarria da Gesalazko predikuetan badela *-etarik*-en adibide bat bederen erakusleen sailean: *ate-racea tormentu avetatic* (382). Gaineratekoan, aldaeraz mugagabe diren baina adieraz pluralak direneta *-etatic* erabiltzen zela dirudi: *lau aldetatic* (374), *vi urtetatic veraco aur guciegui* (376). Elizaldek beti *-etatic* zerabilen. Beriainek ez, honek *-etaric* nahiz *-etatic* zerabiltzan. Ollon ere pluralean *-etatic* erabiltzen zela dirudi: *ilunetatic*. Muga-gabean *-taik* dakusagu: *txikitaik*. Oltzan ere *-etatic* ematen du zela pluraleko atzizkia, Iberoko otoitza lekuko: *ocasio gucietatic* (Arraiza 1988: 146), *izerdi valsetan alde gucietatic* (149), *atracen beren lecuetic* (149), *naure culpen vestiduretatic* (151), *oietatic varrena da videa* (ibid.). Izarreibarko Utergako dotrinan *-etati* & *-etatic* dugu: *gucietati* & *gucietatic* (Ondarra 1980: 176); *Jangoicuen legeco mandamentuetatic* (209).

Mendiaz bestaldera *-etatic* & *-etati* da beti morfema. Ergoieneko Dorraon *otatic*, *auteti*, *kaparratati* pluralak bildu dira (EHHA) eta Arakilgo Uhartean *txikitatic* muga-gabea dugu 1925.ean (Erizk.). Egiarretan *bezpétatic* 'bezperetarik' bildu da (EAEL), eta Gulibarko Larunben *ixtetatic*. Txulapaingo Usin *bérste* (*b*)*átzutátik* dugu; trantsizioa Ezkabarte aldera dagoela dirudi, bertako XIX. mendeko dotrinak bietarik baitakar: *guzietaic*, *Trinteteco iru personetaic*, *bietaic* / *etsayetatic*. Egun ematen du *-etarik* dagoela: *bi áletaik* 'bi hegoetarik' (EAEL), *denetáik* (Artola 1985: 108). Odietan ere *-etarik* dago: *baztár guzietaik* dakar Artolak Ziaurritzen (1985: 217).

5.2.4.12. Adlatiboko kasua: Nafarroan nahiz Euskal Herriko leku anitzetan ohi denez pleonasmok ageri zaizkigu erakusleen aldaeretan; Bonapartek honelakoak bildu zituen: *onera*, *orrera*, *arera* (Goñi eta Oltza); Elkanon eta Garesen, berriz, *onara*, *orrara* eta *arara* erabiltzen ziren. Gesalazten, ordea, *-ara* dugu: *Hospitaletic onara* (382). Ezagunak dira hauek ekialdera: Ezkabarten *árá* bildu du Artolak (1985: 104).

Pluralean *-etara* > *-etera* asimilazio aurrerakaria gertatzen da batzuetan Goñerrian: *becatuetera* (Ib, 98). Hurrengo adibideak asimilaziorik gabekoak ditugu: *exageracioetatic jurementuetara*, eta *jurementuetatic perjurioetara* (Pre III, 141). Gesalazko Muzkiko testuetan ere bada asimilazioa: *pensamentu ocultoetereño* (372), nahiz *verce egun batevaño* ere baden (379). Ekialdera *zeruetara* asimilaziorik gabea dugu Ezkabarteko dotrinan (380).

Bestalde, egungo mintzoan bederen, bokal luzapena aurki dezakegu dardarkari bakuna galtzen duen adlatiboko morfeman mendiaz bestaldeko Ergoienean: *eliza*, *etxia*, *montonia*, *kanpuua*, *tokia* (Solís 1993: 98). Ez zegoen honelako deusen antzerkorik iragan mendeko Goñerrian, dirudienez.

5.2.4.13. Hurbiltze adlatiborako, ez da ekialdeko *-rat* aldaera erabiltzen Goñerrian: morfema hori erakusleetan bederen erabiltzen zen Iruñerriko Zizurren 1683ko idazkiaren arabera: *Gares videa azpico alde larreas onat* (Jimeno Jurío 1986: 102); Elkanoko Lizarragak era bazerabilen, eta ez nahitaez erakusleetan: *ikusten baitut animalaeen oinkuntze anitz orrat*, *baña bat ere ez atzerat* (Iraizoz 1979: 144). Bonapartek *oneta*, *orreta*, *areta* bildu zituen Goñin eta Oltzan, eta *onata*, *orrata*, *arata* Gares eta

Elkanon (Ondarra 1982: 171). Ekialdera *-rat* atzizkia Esteribarko Eugin ageri zaigu, are erakusleetarik landa: *eta baikorleat kartzen zuzten Eugire* (NEM I: 31). Aezkoan, ordea, *onáta, orráta, aráta* dira erabilienak; *onat* sailekoak arras guti entzuten dira; arras iduria da Erroibarko egoera (Ibarra 1998).

Mendiaz bestaldean, erakusleetan bederen, *-nutz(a) / -rutz(a)* sailekoak ditugu: *onutz, orrutz, autz* Etxarri Aranatzen (Karasatorre et alii 1991); Ergoieneko Lizarragan *arrutz* bildu da (Solís 1993: 98) eta *onutza* eta *orrutz* aldaerak jaso ditu K. Seguroiak (EHHA); *arutza* erabiltzen da Burundako Altsasun (Izagirre 1967: 62). Ekialderago ez dakigu atzizki hau baden, baina bada *aldera* posposizioa, Uhartan eta Irañetan bildu zena (Erizk.). Txulapaingo Nabatzen ere *mendi aldera* dugu (Erizk.), eta *èrri áldera* egungo Ezkabarteko Anotzen (EAEL); erakusleetan *-rata* dago, halaz ere, herri honetan: *orráta* (Artola 1985: 107).

5.2.4.14. Muga adlatziboan *-ño* atzizkia dugu; Bonapartek bildu aldaerak aipa daitezke: *oneraño, orreraño, areraño* Oltzan eta Goñin bildu ziren eta *onaraño, orraraño, araraño* Elkanon eta Garesen. Txulapaingo Nabatzen ere badugu: *onaraño*, eta baita Ezkabarteko 1828ko dotrinan ere: *bulerretaraño, escunecoraño* (386). Beriainek ere bazerabilen: *azqueneraño* (1621: 10, 97), *yçuli arteraño* (32) —*-raino*-rekin batera: *egoci arterayno* (98), *ariqueta prefacioryno* (124)— eta baita Elizaldek ere: *bularretaraño* (4).

Bada denborari lotutakorik ere: «Muruzabal 1751» izendatzen den prediku Goñerrikotzakokan, *oreño* dugu (87) eta Arakilgo Egiarretan *oraino're* ageri zaigu (EAEL); *oreño* hori bera ageri zaigu Gesalitzen (378), eta bada *arte* posposizioari lotutako aldaera bat ere: *lenago ibili zituen pausu guciac ariqueta billitu [sic] arteño vere dirue* (384) —ikus honetaz (De Rijk 1992: 709)—; Gesalitzen bada *arteo* ere: *Noiz arteo lucecen duzu zure conversio eta penitencie ori?* (379). Olloko datuetan ere *egundaño* nahiz *orai artio* ageri dira. Goñerrian ere badira: *ariquetan socuen galdu artio* (Pre IV, 163). Eskuin Txulapaingo Nabatzen *onarartio* dugu eta Gulibarko Larunben *oztu ártio* (EAEL). Ezkabarteko dotrinan *arteo* ageri da: *comecatu arteo* (401), baina egungo datuetan *ártio* dago Anotzen: *sekàtu ártio & erdetsi ártio* (Artola 1985: 105 eta 107).

5.2.5. Atzizkiak

5.2.5.1. Atzizki banatzaileetan apagarria da bokal ondoan *-ra* dela aldaera Goñerrian: *bire*. Ollon ere antzera egiten zen —*seire, irure, bire / bana*—. Garesen ere *-ra* ageri da: *bira, seira, amekara*, baina *ogeira & ogeina*, eta baita *iruna* eta *launa* ere.

Bonaparteren lekukotasunetan, ordea, badirudi erdialdeko —edota goitixeagoko nahi bada— aldaerak ere Goñerrikotzat eta Oltzakotzat hartzen direla, *amekara & amekana* adibideak ageri baitira bi ibarrotarako. *Iru* eta *lau*-ren kasuak zailagoak dira erabakitzen: *irune & laune* ageri da Oltzan eta Goñin, baina litekeena da hor oinarriak *irur* eta *laur* izatea, nahiz Bonapartek bi ibarrotarako *iru* eta *lau* dakartzan. Elkanon ere *-ra* da nagusi, inoiz *-na* ere badakarren arren (Ondarra 1982: 164): *bira, seira, amekara, ogeira*; baita *amekana, iruna, launa* ere ordea.

Mendiaz bestaldean, *-na* ageri da: Arakilgo Urritzolan *ebun ta hogeña duro* (NEM I, 75), *bíne* (EAEL). Arakilgo Uhartan eta Irañetan *zazpiñe* ageri zaigu (Erizk.).

Eskuin, Txulapaingo Nabazko inkestatik ezin da ondoriorik atera, kontsonantean bukatzen diren hitzak ageri baitira soilik: *launa, bana, amarna*.

5.2.5.2. Beste leku batzuetako *-tza* atzizkiaren aldaera *-tze* da Goñerrian: *erioce* (Pre II, 145; Mur) —nahiz *eriozaren* ere baden (Pre IV, 160)—, *arrotze* ‘arraultzea’, *ardantze* (Bon)... Gesalazko testuetan *barace* ‘baratzea’ dugu (389) eta lehentxeagoko Elizalde idazleak *erioze* dakar; Beriainek berriz, *berioce* eta *aurquince* ‘aurkintza’. Geure alderdi honetako toponimian *ardantze* eleak duen agerpenak adierazgarri deritzogun eremu banaketa funtsatzen du: Sakanan, Etxarrin *ardantza* dago oraino, baina Lakuntza eta Arruazura orduko *ardantze* hasten da; aldiz, *eriotza* dakar Lakuntzako predikuak (233). Andiaz beheiti, Deierrin eta Gesalatzan *-tze* dugu (Salaberri 1998: 81-2); Izarbeibarren *Ardanzedia* dago Adiosen (Garesko Udala 1993: 8) eta beheitiago *Ardantzemakurra* ageri da Artaxoan (Jimeno Jurío & Salaberri 1998). Eskuin, goiti, *eriotze* dugu Txulapaingo Nabatzen.

5.2.5.3. *-ka* eratorpen atzizkiari inesiboko *-n* morfema lotzea da inguru honetako hizkeren beste ezaugarri bat; berrikuntza honek neurri batean eremu honetako hizkerak ezagutzeko aukera ematen digu: *becatoreac inguruquen, eta bueltacan dabilçela* darabil Juan Martin de Iberok (99); «Muruzabal 1751» izendatzen dugun predikuan ere badator: *enzun meza bat prisecan* (90). Gesalazko Martinez de Morentinen testuetan ere bada: *prisacan* (379), baina baita *-ka* ere: *juain dira marrusca desesperaturic* (374). Iberoko kantuan *osticocan* eta *tiracan* ditugu baina Olloko datuetan *eztulke* ageri da. Elkanoko Lizarragaren lanetan ematen du *-ka* dagoela: *emanca, ozca, golpeca, gainga* (1984: 36).

Mendiaz bestaldera Burundan ere bada *-kan*: *ibaikan* ‘igerian’, *mutxikan* ‘jolasean’ Bakaikun (Ondarra 1965), eta Ergoienean ere ageri da: *sáltokan, zilipurdiken, itzúlken* (Dorraon Koro Seguiolak bilduak, EHHA); baina Dorraokoak dira *priséka* eta *bueltaka* ere. Euskaltzaindiaren proiektu bererako A. M. Echaidek *elkarri jokan* bildu zuen ondoko Arbizun. Lakuntzako predikuak badakar *-kan*: *lastercan* (234). Uhartan *malluka* dakar *Erizkizundi*-ak, eta *mailluka* Irañetan. XIX. mendeko Gastesi irañetarrak *chilincheca* (59) dakar. Ihabarren, berriz, *arriké* eta *aldixke* bildu dira (Artola 1992: 215). Goraxeago ekialdera, Basaburuan bederen, ezaguna da *-kan*: Koro Seguiolak EHHA-rako *bueltakan* aldaera bildu du hala Etxalekun, Igoan nola Berueten —azken honetan *bueltaka*-rekin batera—. Odietako Ziaurritzen *bueltaka* bildu da, eta Gulibarko Larunben *zintzilika paátze uté* (EAEL, 199). Beheiti, ekialderago, *eztulka* dugu Txulapaingo Nabatzen; Beorburun *bueltaka* sailekoak dira Artolak bildu adibide gehienak, baina behin *bueltaká(n)* dakar (1992: 216). Eskuin, Ezkabarten *marróka, brínkoka* eta *ióka* ditugu. Aspaldiago, Beriainek *odola chirriaca ceriola* (1621: 9) dakar.

5.2.5.4. Euskal Herriko ekialdean bezala, franko erabilia da *-ki* atzizkia Goñerrian modua adierazteko: *obequi* (Ib, 105), *lazqui* (Pre I, 137). Inguruko idazle zaharren artean ere hori ageri da: Elizaldek *ongui, obequi, galanqui, ordinarioqui, ligeroqui, comunqui* dakartza eta Beriainek *obequi* edota *ongui*. Burundaraino iristen da *ondo* & *obeto* pareta —Ergoieneko Lizarragan *ondo* bederen ageri da—, eta baita Aranoraino ere beste aldetik (Zuazo 1998: 15). Gure eremutik eskuin *-ki* dago nabarmen: *ongi* Txulapaingo Nabatzen...

5.2.5.5. Modua adierazteko *-(r)ik* atzizkia ageri da gehienik Goñerriko lekukotasunean: *iquenic aniz deituec* (Mur, 88); *Phariseoac chutituric eguiten zue otoiz au* (Eb, 129); *contentu, gozo, eta alegries beteric* (Ib, 97). Ez dirudi *-ta* arras ohikoa denik: *Maistrue cer eguinte erdechico dut vicice seculcoa?* (Eb, 130). Oltzan ere *-rik* dugu Iberoko otoitzean: *ilces josiric* (149), baina baita *costea* 'gostarik & kostata' partizipioa ere (147).⁵² Gesalatzan ere atzizki hori dugu: *desesperaturic* (374). Beriain eta Elizalderengan ez dago *-rik* baizik. Nafarroako erdialdean Ultzaman ez dago *-ta-rik* (Ibarra 1995b: 496), eta behehiteago Txulapaingo Nabatzen ere *-(r)ik* saileko *ilik* 'hilik' ageri da. Halaz ere, ekialdean, *-rik* nagusi den arren, bada *-ta* atzizkia, esaterako Aezkoan (Camino 1997: 421).

Mendiaz bestaldean eguzkialdera joaz gero Ihabarren *-rik* ageri da ditugun datu bakanetan: *jarrisk, ixinik* (Artola 1992: 215). Mendebaldera joaz gero Ergoieneko Dorraon *-ta* ageri da: *lánzárra... ibillíta dáóná; burúba sartutá* (EHHA); baita *-rik* ere: *patáta, por ejémplo, lúrrien ustélduik eldu á* (EHHA). Burundan ere bi sailak batera ditugu eta maiztasun berdintsua dute Zuazoren arabera (1994: 339). Arakilgo Lakuntzako predikuan *-(r)ik* ageri da: *illic, prevenituric* (234), baina *-ta* dugu Gastesi irañetarraren idazkian: *instantiartatic asita* (Ulayar 1987: 60). Eskuin, Txulapainen, *ñnik* dugu Beorburun, eta *lépoa... lúzetuik* nahiz *bilduik* adibideak Ezkabarteko Anotzen.

5.2.5.6. Mailegu zaharretako *-one(m)* bukaera *-io* da: *arratio* (Bon), *arracioric* (Pre I, 139); halaz ere Markotegik *cherry monton bat* dakar⁵³ (235); ez dezagun ahanz *móntio* badela Nafarroa Garaian ekialderago. Gesalatzan ere *arracio* dugu (378). Izarbebarren ere *-zio* dugu Utergako dotrinan: *arrazio* (212).⁵⁴ Lizarraga Elkanokoak ere halakoxeak zerabiltzan: *arrazio* (1984: 38) eta baita Beriainek XVII. mendean ere: *arrazio*. Bonapartek, bestalde, *arratio* bildu zuen Elkano, Gares, eta Oltzan.

Mendiaz bestaldean *arrazoia* & *arratoia* ditugu Etxarrin (Karasatorre et alii 1991: 122) eta Lakuntzako predikuan *arrazobie* (233). J. M. Satrustegik Arruazuko kutsu nabarmena aurkitu dion Aralar aldeko 1833ko testu batek *arrazore* 'arrazoia' dakar (1987: 187). Ezkabarteko dotrinan *arrazuñen contra* dugu (397). Pagolak Nafarroa Garaiko iparreko herri guztietan bildu emaitzetan *arratoi* ageri da (1992b).

5.2.5.7. *-xe* da atzizkia Goñerrian: *ausse* (Pre IV, 157). Ergoienean, ordea, bada *-xen*: *bezelaxen* (Lizarraga). Dorraon biak: *bélaxe & bélexen* (EHHA). Irañetan ere *-xen* ageri zaigu: *olaxen* (EAEL, 169).⁵⁵

5.2.5.8. Oltza eta Goñerria bereizten ditu garaia edo denbora adierazten duen *-zutu* atzizkiak: Goñerrian *gastezutu* eta *aurzutu* bildu zituen Bonapartek; Oltzan ordea, *aurtzutu* eta *gastezutu*. Eguesibarren *aurtzutu*, *gastezutu* eta *zartzutu*, baina Garesen *aurtzuta*, *gaztetasun* eta *zartzaro*. Ez da ezezaguna *-zaro* Goñerrian: Gares, Oltza eta Goñin *zartzaro* bildu zuen printzeak. Ez dago garbi zein den atzizki hauen hedadura Nafarroa Garaian. Ekialdean badakigu Erroibarren, Aezkoan eta Erronkarin -

(52) Hori bera dakar «Muruzabal (1743)» izendatzen den predikuak ere: *zemat costea zauden Jaun soberano oni* (Satrustegi 1987: 78).

(53) Ergoieneko Lizarragan ere *monton* dugu: *ekartzen ziiñuen guzie, dena montonia* (Solís 1993: 113); Arakilgo Irañetan ere *monton* dago (EAEL, 169) eta Ihabarren ere *mõnton bát* bildu da (Artola 1992: 215).

(54) Eslaba aldeko toponimian ere *-io* ageri da *sario* edo *gristio* eleetan (Salaberri 1994b: 1060).

(55) *-xe* nagusi den arren, Aezkoan ere *-xen* ageri zaigu.

zutu dagoela eta *-zitu* dela Zaraitzun erabiltzen dena. Bestalde, Azkuek *Morfología Vasca*-n (122-3) goi-nafarreratzat jotzen du *-zitu* —*lanzitu*, *mutikozitu*— baina ez du adierazten zehazki nongoa den.

Mendiaz bestaldera, erabili ditugun lanabesetan ez zaigu Sakana alderdi horretan *-zutu* edo *-zitu* atzizkia agertu; Txulapaingo Beorburun *gazté-denborán* dago, Usin *gáztia nitzén denbóran* eta Odietako Ziaurritzen *gazté-denbóran*.

5.2.5.9. *-kal* atzizkia Eguesibarren eta Oltzan bazela diosku Bonapartek, baina Izarbe ibarrean eta Goñerrian ez zegoela: *zure idurikal* da Elkanoko eta Oltzako adibidea. Ez Beriainengan ez Elizalderengan ez da ageri atzizki hau, baina Lizarragarengan bai. Ekialdeko hizkeretan bada; Ipar Euskal Herrian arrunta da eta Aezkoan eta Erroibarren ere bildu da. Andia mendiaz bestaldean ez dirudi erabiltzen denik.

5.2.5.10. Superlatiboko aldaeraz denaz bezainbatean, «Muruzabal 1751» izendatzen den predikuan *-eñe* atzizkia ageri dela dugu aipagai: *O Jaun divinoa, ceñ curseturic daude codicie, ire, odio, lujurie, gule, blasfemie, jurem(en)tu falso, maldicioa eta b(e)rce vicioen mediosco infernuco bide gogorreñe?* (86). Hau da aurkitu dugun adibide bakarra eta bada bestelakorik ere gainera: *acusazaleric andiena* (90).

5.2.5.11. *-to* atzizkia ere geure eremuari dagokio: Oltzako toponimian *Eunçetoo* dugu Ororbian; Olloibarren *gastetto* dakar *Erizkizundi*-ak; Elkanoko Lizarragak ausarki zerabilen eta Ezkabarten ere agertu da Anotzen: *telátto úre* (Artola 1985: 106). Aezkoan eta Nafarroa Beherean ere bada. Berebat, Arakilgo Lakuntzan *Pagatto* toponimoa dugu (Salaberri 1992: 628).

5.2.6. Begien bistakoa denez, morfologian beti ez da aise izaten ezaugarrien arteko kronologia erlatiboa finkatzea; berrikuntzen eta hautapenen arteko bereizketa ez da beti nabarmena izaten eta batzuk eta besteak non nola eta noiz nola nahaska ageri zaizkigu. Bestalde, ezaugarri franko dira dimorfismo egoeran ditugunak, eta zail da horrela ezaugarri baten arabera eremuen arteko banaketak ezartzea.

Badira gure eremua banatzen ez duten ezaugarriak:

1) *-tako* atzizki destinatiboak eremu guztia harrapatzen du, nahiz Andiaz iparrrera baden inoizka *-tzat* atzizkia; gure adibideetan Arbizon eta Urritzolan. Prolatibotan berdin gertatzen da: *-tako* atzizkiak eremu guztia harrapatzen du, baina gogoan hartu behar da XVI. eta XVII. mendeetako lekukotasunetan *-tzat* arras erabilia zela. Egun *-tzat* prolatiboan soilik Arbizon ageri da gure datuetan eta ez da *-taako* atzizki adierakidea bezainbat erabiltzen, gainera. Gure eremua banatzen ez duen beste ezaugarri bat erakusleetako bokal arteko *r* azkarraren —*arrek*, *arrei*— agerpena da, leku guztietan baitago aukera hori. Datiboan pluraleko *-ei* atzizkiak ere eremu guztia batzen du.

2) Soziatiboko atzizkian Iruñetik goiti dauden ibarretako egungo datuetan *-ki* nagusi bada ere, azertu ditugun gainerateko eremu guztietan *-ki* / *-kin* txandaketa nabaria ageri da bildu ahal izan ditugun datuetan.

3) Eremu ez homogeneoa du pluraleko datiboa den *-ai*-k ere: Arakil, Oltza, Txulapain eta Ezkabarten ageri da gure datuetan.

4) Itxura ñabarra du instrumentaleko atzizkiak sortzen duen banaketak: Burundan *-z* dago, Ergoiena eta Arakilgo alderdi batean *-s*, baina bada *-s* eta *-z* arteko txan-

daketa Arakilgo gune batzuetan ere; Iruñetik goitiko Txulapainen eta Ezkabarten -z dugu, baina Arakilgo ekialdean bezala bi txistukarien arteko txandaketa dago Goñerrian, Gesalätzen, Olloibarren, Oltzan, Garesen eta Eguesibarren. Azkenik, Utergako dotrinan -s ageri zaigu. Antzekoa gertatzen zaio ablatiboko singularreko atzizkiari ere: Iruñetik goitiko Txulapain, Ezkabarte eta Odietan soilik -tik dago dirudienez, eta baita Oltza, Olloibar, Eguesibar eta Garesen ere, baina franko ibarretan -tik/-ti txandaketa dugu: Ergoienean, Arakilen, Goñerrian eta Utergako dotrinan. Bestalde, nagusi dago -ti aldaera Gesalätzen.

5) Ez da arras ohikoa -kan atzizki indartu eta berriak eratzen duen irudia; hegoaldera ore erakuslea iristen den eremu idurira hedatzen da, Gesalatzera, Goñerrira eta Oltzara, baina ez Izarbeibarrera, ezta Eguesibarrera ere; mendebaldetik Burundaraino eta erdialdetik goiti ere hedatzen da, Basaburura; ez dago guztiz garbi Txulapaineraino iristen ote den. Iduria da ore erakuslearen eremua, nahiz hau ez den Gesalätzen ageri eta ekialdetik -kan baino urrunago Anue eta Ultzama alderdiraino iristen den.

Baina espero zitekeenez, badira gure eremua nola edo hala banatzen duten hizkuntza ezaugarriak:

1) Eremu txikienetik hasirik Utergako dotrinako motibatiboko -rgati(k) atzizki analogikoa da gertakaririk bereziena, eremu horri izaera berezia edota halako nortasun bat ematen diona.

2) Eremu handixeago batean, pluraleko datiboko -egi atzizkiak —Gesalätzen eta Goñerrian singularrean ere erabiltzen da -gi— Eguesibartik hegomendebaldera bitarteko hizkerak nahiz Ergoienekoa batzen ditu; hedadura iduria dute bigarren pertsonako zek izenordainak —Gares, Goñerria, Ergoiena— eta eiek hirugarren graduko erakusleak: Gesalatz, Goñerria, Ergoiena.

3) Hedadura handixeagoan, ablatibo pluraleko atzizkiak aski ongi banatzen du eremua bi alderditan: mendebaldetik Gulibar eta Txulapain alderdiraino -etati(k) ageri zaigu eta behin Ezkabarte eta Odietara iritsirik, -etaik nagusitzen da ekialdera. Hegomendebaldean berdin gertatzen da, Eguesibarreraino -etatik dago Gesalätzen, Goñerrian, Oltzan, Olloibarren eta Izarbeibarren, baina hortik eskuin -etaik. Eguesibarko eremu hau bera da -riken, -tiken saileko -n-ren pleonasmorik ez dagoena, bertatik ezker bai baitira bi atzizki pleonastiko hauek Goñerrian, Gesalätzen, Utergako dotrinan, Sakanan eta Burundan; ekialdean Aezkoan edo Garazin berriz ageri zaigu -(r)ikan pleonasmoa. Genitiboko singularreko atzizkiak ere antzera banatzen du eremua: Ergoienekoa eta Olloibarkoa dira -ain-en agerpen bakarrak mendebaldera, gainerakoan -an baitago erdialdean eta mendebaldean: Gesalätzen, Goñerrian, Olloibarren, Oltzan, Arakilen eta Iruñetik goitiko Txulapainen eta Ezkabarten; baita peko aldetik Garesen eta Utergako dotrinan ere. Aldiz, Elkanon -ain dugu eta hori bera da ekialdeko ibarretan ageri den atzizkia. Berebat, erakusleen hitz hasierako g-, Eguesibartik eta Estebartik eskuin ageri zaigu hegotik nahiz iparretik ekialdeko Erronkariraino.

4) Hedadura handiagoan oraino, gure eremua batera banatzen duten ezaugarriak dira -io atzizkia mailegu zaharretan —arratio gisakoetan—, -ra atzizki banatzailea, -zutu atzizkia eta -ek ergatibo pluralekoa; lau ezaugarri hauek hegomendebaldeko hizkerak eta ekialde guztikoak biltzen dituzte —ek-rekiko J. M. de Iberoren jokaera

literarioa ez bada bederen—, baina ez Iruñearen gain-gainekoak; oroit bedi, halaz ere, 1828ko Ezkabarteko Makirriaingo dotrinan pluraleko ergatiboan *-ek* ageri dela. Desberdin jokatzten dute Andiaz iparrera dauden hizkerekiko hegomendebaldeko gure eremukoek pluraleko erakusleen aldaerei dagokienez —*ebek & abek, oiek, aiek* vs. *ok, oik, aik* Andiaz harat— eta genitiboko pluraleko izenordain indartuetan —Goñerriko Ibero idazlearen *gauren* vs. Arakil edo Ezkabarteko *geren*—; ezaugarri hauetan ekialdeko beste hizkeretara gehiago jotzen dute hegomendebaldeko gureek. Eta gisa berean, ekialdeko hizkeretan gertatzen den bezala, kontserbatzaileago jokatzten du hegomendebaldeko eremuak hitzen berezko *-a*-ren kontserbazioan Andiaz harako eta Iruñetik goitiko hizkera batzuek baino. Antzera, *-l-z* bukatzen diren erdal maileguetan ere ekialdekoekin batera doaz hegomendebaldeko hizkerok *-le* bukaeran; Andiaz harat daudenetan *-l* da bukaera.

5) Geografia hedadura handiagoa harturik, gure eremuko ipar-mendebaldeak bakartzen du hurrengo ezaugarrien bidez eratzen den irudiak: *erak* edo *iak* erakusle indartuak, *-ta, -do* eta *-xen* atzizki moduzkoak, *-tza* atzizkia eta *-rutz* hurbiltze adlatibokoa ditugu Ergoiena alderdi horretan; ordea, Arakilgo mendebaldetik eskuin iparretik eta gutienez Gesalaztik eskuinera hegotik, *berak* erakusle indartua, *-rik, -ki, -xe, -tze* eta *-rata* atzizkiak —edo *aldera* posposizioa Arakil, Txulapain eta Ezkabarten— nagusitzen zaizkigu Arakilgo, Iruñeko hegomendebaldeko, Nafarroako erdialdeko eta ekialdeko eremuetan.

Bibliografia

- Altuna Otegi, F., 1995, “Acto contriciocoa eriotzaco orduracò: Garcia de Albeniz araiarraren araberazko eskuizkribua (1778)”, *ASJU* 29/1, 83-132.
- Allières, J., 1981, “La dialectologie basque”, in *Euskal Linguistika eta Literatura: bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 103-113.
- Apat Echebarne [A. Irigaray], 1974, *Una geografía diacrónica del Euskara en Navarra*, Diario de Navarra, Iruñea.
- Apecechea, J., 1985, “Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782) V”, *FLV* 46, 283-304.
- Arakama, J., 1994, “Uharte-Arakilgo dotrina”, *ASJU* 28/2, 569-613.
- Arana Martija, J. A., 1994, “Bruno Etxenike, Bonaparteren itzultzaile eta bidelagun Nafarroan zehar”, *Euskera* 39/2, 435-440.
- Aranzadi Zientzia Elkartea, 1990, *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa*: Egiairreta, Urritzola, Larunbe, Usi, Ziaurritz, Anotz eta Olaitz herrietako etnotestuak: 197-203.
- Arraiza, J., 1988, “Ibero. Viacrucis en vascuence del siglo XIX”, *FLV* 51, 143-154.
- Artola, K., 1985, “Ezkabarteko euskara, Iruñeko udal dermioaren ondokoa, Celedonia Zenoz andrearen ahotan”, in *Aingeru Irigarayri omenaldia*, Eusko Ikaskuntza, 95-112.
- , 1992, “Hegoaldeko goi-nafarreraren azentua dela-ta (hurbiltze saiakera)”, *FLV* 60, 187-227; 214-en Ihabar.
- Azkué, R. M., 1969 [1923-5], *Morfología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- Aurrekoetxea, G., 1992, “Nafarroako euskara: azterketa dialektometrikoa”, *Uztaro* 5, 59-109.
- Bidador, J., 1992, “Noticias y restos del euskera de Val de Olo”, *FLV* 60, 277-295.
- Bonaparte, L. L., 1869, *Le cantique des trois enfants dans la fournaise, dans les trois sous-dialectes du basque haut-navarrais méridional, tel qu’il a été recueilli de la bouche des gens de la campagne*, Londres.

- Camino, I., 1991, "Aezkerazko Testuak II: Orbarako Dotrinak", *ASJU* 25/3, 929-960.
- _____, 1997, *Aezkoako euskararen azterketa dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- _____, 1998, "Zer dago dialektologiaren gibelean?", in Camino (arg.), 111-144.
- _____, 1998b, (arg.), *Nafarroako hizkerak. Nafarroako Euskal Dialektologiako Jardunaldietako Agiriak*, Udako Euskal Unibertsitatea, Bilbo.
- _____ & Lakarra, J. A., 1993, "Beriain osatuz", *ASJU* 27/3, 1029-1048.
- Campión, A., 1880, *Orreaga. Balada escrita en el dialecto guipuzcoano, acompañada de versiones a los dialectos bizcaino, labortano y suletino y de diez y ocho variedades de la región bascongada de Navarra desde Olazagutia hasta Roncal*, Librería de Joaquín Lorda, Iruñea. [Dorraoko itzulpena].
- Casas, J. M. & Abascal, A., 1948, *Mercados geográficos y ferias de Navarra*, Zaragoza.
- Ciérvide, R., 1998, "El Euskera en la Navarra medieval en su contexto románico", *FLV* 79, 497-513.
- Colman, F., 1988, "What is in a name?", in J. Fisiak (ed.), *Historical Dialectology. Regional and Social*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 111-137.
- Díez de Ulzurrun, P., 1960, "El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828", *Euskera* 5, 377-403.
- Echaide, A. M., 1989, *El euskera en Navarra: encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia, [Ziordia, Bakaiku, Lakuntza, Unanu, Murgindueta eta Oderizko datuak].
- Elizalde, F., 1735, *Apezendaco doctrina christiana uscaras*, Iruñea.
- Emeneau, M. B., 1956, "India as a Linguistic Area", *Language* 32, 3-16.
- Estornés Lasa, B., 1997, *Erronkariko uskararen biztegia*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Etxebarria, J. M., 1983, *Euskal Dialektologiarenakako testo eta ariketak*, El Carmen, Gasteiz [Etxarri Aranatz, Nabatz].
- Euskalerria Irratia & Múgica, M., 1990, *Nafarroako euskaldunen mintzoak I*, [NEM I], Nafarroako Gobernua, Iruñea [Etxarri, Lizarraga, Urritzola].
- Euskalerria Irratia, 1993, *Nafarroako euskaldunen mintzoak II*, Nafarroako Gobernua, Iruñea [Arruazu].
- Euskaltzaindia, 1921, *Erizkizundi Irukoitza*, Irañeta, Ollo eta Uharte-Arakilgo liburuxkak.
- Fagoaga, B., 1962, "Datos para la geografía histórica del euskera en Navarra", *Euskera* 7, 205-213.
- Gaminde, I., 1985, *Aditza ipar goi nafarreraz*, UEU, Iruñea, 3 liburuki.
- _____, 1986, "Esteribarreko aditzak", *FLV* 48, 183-203.
- _____, 1995, "Gipuzkeraren azentuaren azterketa akustikoa", *FLV* 69, 297-321.
- _____, 1998, "Nafarroako azentu ereduen sailkapena", in I. Camino (arg.), 23-48.
- Garesko Udala, 1993, *Izarreibarko euskara. Idatziz eta abozko testigantzak*, Príncipe de Viana & Garesko Udala.
- Gimeno, F., 1987, "A propósito de comunidad de habla: *The social dimension of dialectology* de J. P. Rona", in M. Vaquero (ed.), *Actas del I Congreso Internacional sobre el Español de América*, Academia Portorriqueña de la Lengua Española, 689-698.
- Holmer, N. M. & Abrahamson, V., 1968, "Apuntes vizcainos I", *ASJU* 2, 87-141.
- Hualde, J. I., 1996, "Arbizuko hizkeraren zenbait soinu bereizgarri", *Uztaro* 18, 49-60.
- Ibarra, O., 1995, "Cispamplonés" hizkeraren inguruan", *ASJU* 29/1, 267-318.
- _____, 1995b, *Ultzamako hizkera. Inguruko euskalkiekiko harremanak*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- _____, 1996, "Erroibarko lexikoaren gainean", *Euskera* 41-3, 929-973.
- _____, 1998, "Erroibarko hizkeraren azterketa", lan argitaragabea.

- Idoy, M., 1980, "Estudio etnográfico de Izurdiaga (I)", *CEEN* 35/36, 301-379.
- _____, 1981, "Estudio etnográfico de Izurdiaga (II)", *CEEN* 37, 43-82.
- _____, 1981b, "Estudio etnográfico de Izurdiaga (III)", *CEEN* 38, 157-208.
- Igueltz, L., 1983, "Blas Alegriaren liburu eta esku-eskribuez", *Euskera* 28-2, 335-339.
- Intza, D., 1957, "Larraun eta bere euskalkia", *Euskera* 2, 91-105.
- Iraizoz, P., 1978-1979, "Vocabulario y fraseología de Joaquín Lizarraga (I-IV)", *FLV* 29-32.
- Irigaray, J., 1974, "Interpretación de un texto euskérico de Artajona (Navarra)", *FLV* 18, 395-396.
- _____, 1982, "Estado actual de la onomástica botánica popular en Navarra (xvi). Valles de Goñi y Ollo", *FLV* 39, 273-296.
- Irigoyen, A., 1981, "Haur ola ziriola. Elementos deícticos en la lengua vasca", in *Euskalariaren Nazioarteko Jardunaldiak*, Iker 1, Euskaltzaindia, Bilbo, 365-402.
- _____, 1987, *De re philologica linguae vasconicae II*, Bilbo.
- Izagirre, K., 1967, "Altsasuko euskeraren gai batzuk", *ASJU* 1, 45-97.
- Izeta, M., 1996, *Baztango hiztegia*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Janda, R. D., 1982, "Diachronic fact vs. synchronic fiction: historical-linguistic evidence against assuming underlying grammatical uniformity for contemporary dialects of the same language", Anders Ahlqvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics*, Benjamins, Amsterdam, 149-162.
- Jimeno Jurío, J. M., 1986, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Cizur*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1989, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Olza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1990, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Iza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1997, *Navarra. Historia del euskera*, Txalaparta, Tafalla.
- _____ & Salaberri Zaratiegi, P., 1994, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Pamplona / Iruña*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____ & ____ 1998, *Artajona. Toponimia Vasca. Artaxoa. Euskal Toponimia*, Altaffaila, Nafarroako Gobernua & Sociedad de Corralizas y Electra de Artajona.
- Karasatorre, R., Erdozia, J. L. & Ulaiar, E., 1991, *Etxarri-Aranatzko euskara eta Arañaz Elkar-teko hiztegia*, Altaffaylla Kultur Elkartea, Tafalla.
- Kerejeta, M. J., 1991, "Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610", in J. A. Lakarra (arg.), *Memoriae L. Mitxelena Magistri Sacrum*, ASJU-ren gehigarriak 14, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 161-183.
- Knörr, E., 1992, "Un sermón de Martin Joseph Marcotegui, de Goñi, predicado en Ollo (1777)", in *Luis Villasanteri Omenaldia*, Iker 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 223-242.
- Lakarra, J. A., 1983, "Oharrak zenbait arkaismoz", *ASJU* 17, 41-68.
- «Larreko» [Irigaray, P. F.], 1924, "El último euskeldun de Ollo", *La Voz de Navarra*, 1924/VIII/27, Iruñea.
- Lecuona, M., 1973, "Textos vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella", *FLV* 15, 369-390.
- Lizarraga, J., 1979 [1803], *Doctrina christioarén cathechima I. Fede christioarén gáin*, Juan Apecechearen edizioa, Euskaltzaindia, Iruñea.
- _____, 1984, *Ongui iltzen laguntzeco itzgiaic*, F. Ondarra (arg.), Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1990 [1802], *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, F. Ondarraren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Maiz, E. & Mundiñano, I., 1998, *Etxarrieratik sakanerara*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Melero, M. & Múgica, M., 1994, "Propuesta para un análisis morfológico y léxico de la toponimia vasca", *FLV* 67, 439-449.
- Melis, L., Verlinde, S., Derynck, P., 1989, "La notion de dialecte supralocal: essai de définition dialectométrique", *Orbis* 33, 70-132.

- Mitxelena, K., 1977, *Fonética Histórica Vasca*, Gipuzkoako Aldundia, Donostia.
- _____, 1988 [1958], "Un vocabulario aezcoano, salacenco y roncalés preparado por el príncipe Bonaparte", *BAP* 14, 335-364, orain in *SHLV I*, 298-319.
- Nafarroako Gobernua, 1992, *Nafarroako toponimia eta mapagintza (NTM)*, XI. *Val de Olla - Ollaran*, Iruñea.
- _____, 1992b, *Nafarroako toponimia eta mapagintza (NTM)*, VIII. *Ergoiena*, Iruñea.
- _____, 1993, *Nafarroako toponimia eta mapagintza (NTM)*, XVIII. *Andia - Urbasa - Goñi*, Iruñea.
- Olano, M., 1998, *Areso eta Leitzako hizkerak*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Ollaquindia, R., 1997, "Papeles de casa Gonzaloren en Echauri", *CEEN* 70, 255-268.
- Ondarra, F., 1965, "Voces vascas de Bacaicoa", *BAP* 21: 3-4, 386-412.
- _____, 1980, "Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)", *FLV* 35-36, 173-221.
- _____, 1981 "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* 26-1, 349-365.
- _____, 1981b, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", *FLV* 38, 147-173.
- _____, 1981c, "Polikarpo Aitak zituen euskal esku-identzi zaharren aurkezpena", *Euskera* 26/2, 633-649.
- _____, 1982, "Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi", *FLV* 39, 133-228.
- _____, 1982b, "Garesko euskarari buruz zerbait", *Euskera* 27-2, 647-653.
- _____, 1982c, "Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuin y Urdazubi", *FLV* 40, 387-401.
- _____, 1985, "Juan de Beriain eta perpaua konposatua", in *Aingeru Irigarayri omenaldia*, Eusko Ikaskuntza, 219-235.
- _____, 1987, "Textos en vascuence en el pueblo de Goñi", *FLV* 49, 117-140.
- _____, 1989, "Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753)", *FLV* 53, 97-144.
- _____, 1990, "Goñerrin aurkitutako lau euskal testu (XVIII. m.)", *FLV* 55, 73-121.
- _____, 1991, "Goñerrin aurkitutako beste sei testu", *FLV* 57, 131-168.
- _____, 1992, "Goñerrin aurkitutako testuak (IV)", *FLV* 60, 297-333.
- _____, 1993, "Goñerrin aurkitutako testuak (V)", *FLV* 62, 137-153.
- _____, 1993b, "Goñerrin aurkitutako testuak (VIII)", *Euskera* 38-1, 59-124.
- _____, 1993c, "Goñerrin aurkitutako testuak (IX)", *ASJU* 27/1, 59-124.
- _____, 1993d, "Goñerrin aurkitutako testuak (X)", *ASJU* 27/3, 903-947.
- _____, 1993e, "Hemezortzigarren mendeko bertsoak", *FLV* 64, 531-553.
- _____, 1994, "Goñerrin aurkitutako testuak (VI)", *FLV* 67, 521-554.
- _____, 1995, "Goñerrin aurkitutako testuak (VII)", *FLV* 68, 173-190.
- _____, 1996, "Juan Martín de Ibero (1729-1783), Izuko parroquia (1754-1783)", *FLV* 72, 235-267.
- _____, 1996b, "Oillon 1777 urtean emandako testuak", *FLV* 73, 465-482.
- Oñederra, M. L., 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Leioa.
- Ortiz de Urbina, J., 1986, "Aspects of basque lexical phonology", *FLV* 48, 205-223.
- _____, 1994, "Datibo komunztaduraren gainean", in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua*, ASJU-ren gehigarriak 28, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 579-588.
- Pagola, R. M., 1992, "Euskara eta euskalkiak lehen eta orain", in *Euskalki literarioak*, Labayru ikastegia, Bilbo, 35-59.
- _____, 1992b, *Euskal fonetika Nafarroan I-II*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Peters, H., 1988, "On the state and possible aims of Middle English word geography", in J. Fisiak (arg.), *Historical Dialectology. Regional and Social*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 397-416.

- Razkin Lizarraga, I., 1989, "Dorrauko euskara", lan argitaragabea.
- Rijk, R. P. G. de, 1992, "'Nunc' Vasconice", *ASJU* 26/3, 695-724.
- Salaberri Zaratiegi, P., 1992, "Toponimia dialektologiaren ikerbide", in G. Aurrekoetxea & X. Videgain (arg.), *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak*, Iker 7, Euskaltzaindia, Bilbo, 619-645.
- _____, 1994, "Elizalderen Apezendaco dotrina uscaras", *FLV* 65, 7-39.
- _____, 1994b, *Eslaba aldeko euskararen azterketa toponimiaren bidez*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1996, "Iruñea: toponimia eta hizkuntza", in *Iruña eta euskara*, Iruñeko Udala, Iruñea, 21-44.
- _____, 1996b, "Amenduxen olerkiaz. Oharrak", *FLV* 71, 87-97.
- _____, 1998, "Arabako nafar hizkeren inguruan", in I. Camino (arg.), 49-87.
- Satrustegi, J. M., 1967, "Estudio etnográfico de Urdiain", *PV* 106/107, 97-125.
- _____, 1981, "Nueva contribución al fondo de textos antiguos vascos", *ASJU* 15, 75-104.
- _____, 1982, "Manuscritos vascos de Muruzábal (Navarra)", *ASJU* 16, 3-23.
- _____, 1987, *Euskal testu zaharrak I*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- _____, 1997, "Ergoiena", *Guaixe* 29, 27. or.
- Seguro, I., 1987, "Notas de Toponimia Amescoana", *ASJU* 21/1, 265-275.
- Solís, G., 1993, "Lizarragako euskararen azterketa", *FLV* 62, 95-123.
- Souza'd, J., 1994, "Characterizing a «Sociolinguistic Area»", *Orbis* 37, 148-161.
- Taeldeman, J., 1998, "Levelling phenomena in the Flemish dialects: some observations on their teleology", *Folia Linguistica* 30/1-2, 11-22.
- Ulyar, E., 1983, "Lakuntzako herriak eta Euskaltzaindiak Blas Alegria, euskal idazleari, egiten dioten mendeurrenoko goratarrea", *Euskera* 28-2, 315-334.
- _____, 1987, "Juan Miguel Gastesiren bi «mayatzeko Illabetia: Mariaren Illabetia» (Marie Santisimeren Devocioa) 1850-1854", *FLV* 49, 53-63.
- Urquijo, J. de, 1910, "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV* 4, 233-297.
- Velasco, H., 1981, "Textos sociocéntricos. Los mensajes de identificación y diferenciación entre comunidades rurales", *RDTP* 36, 85-106.
- Winter, W., 1973, "Areal Linguistics: some general considerations", in Th. A. Sebeok (ed.), *Current trends in linguistics*, XI, Mouton, The Hague - Paris, 1973, 135-147.
- Yrizar, P. de, 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* (I eta II), Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- _____, 1991, *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano II*, Kutxa & Euskaltzaindia, Bilbo.
- _____, 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional*, Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia, Iruñea.
- _____, 1992b, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro septentrional II*, Nafarroako Gobernu & Euskaltzaindia, Iruñea.
- Zuazo, K., 1994, "Burundako hizkera", in R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Euskal Dialektologiako Kongresua*, ASJU-ren gehigarriak 28, Gipuzkoako Foru Aldundia, Donostia, 297-364.
- _____, 1998, "Euskalkiak, gaur", *FLV* 78, 191-233.
- _____, 1998b, "Nafarroako euskal hizkerak", in I. Camino (arg.), 1-21.
- _____, 1998c, "Arabako euskara", in H. Knörr & K. Zuazo (arg.), *Arabako euskararen leku-koak. Ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra, Gasteiz, 125-189.
- _____, 1999, "Arabako euskararen kokagunea", *FLV* 80, 165-184.
- Zubiri, J. J. & Perurena, P., 1998, *Goizueta eta Aranoko hizkerak*, Nafarroako Gobernu, Iruñea.

À propos de la construction historique de la pastorale souletine

(On the historical construction of the pastoral of
Zuberoa)

Inchauspe, Veronique
3, rue des Graouillats
F-64100 Bayonne

Nous avons divisé notre travail en deux parties distinctes. Dans la première partie, La pastorale souletine, nous avons réfléchi à la question de l'identité du genre pastorale en Soule à partir de trois points: l'oubli nécessaire des pastorales bas-navarraises et labourdines, la quête de textes d'origine et le mythe d'origine du premier errejent (metteur en scène), souletin. La deuxième partie, Symphonie pastorale est une construction beaucoup plus subjective. Ici, nous nous sommes attaché à penser la naissance du théâtre de pastorale au sein d'une société traditionnellement pastorale pour découvrir comment les souletins parlent de leur théâtre comme d'une expression naturelle, car serrant au plus près la nature montagnaise, de leur âme et de leur culture.

Mots Clés: Théâtre. Tradition. Musique. Chant. Folklore.

Bi atal ezberdinetan banatu dugu gure lana. Zuberoako pastoralak deritzan lehenengo atalean, pastoralaren generoaren identitateaz egin dugu gogoeta, biru puntuotatik abiatuz: Nafarroa Behereko eta Lapurdiko pastoralak ezinbestean abaztu beharra, sorburuzko testuen bilaketa eta lehen "errejentaren" jatorriaren mitoa. Bigarren atala, Sinfonia Pastoralak izenburukoa, askoz antolaketa subjektiboagokoa da. Hor, tradiziozko artzain gizartearen barne irudikatu dugu pastoral antzerkiaren sorrera, jakin abal izateko zergatik beren teatroaz mintzatzerakoan Zuberoako biztanleek berezko adierazpidetzat hartzen duten, modu borretara bango izadi menditsua eta beren arima eta kultura elkartzen dutelarik.

Giltz-Hitzak: Antzerkia. Tradizioa. Musika. Kantua. Folklorea.

Hemos dividido nuestro trabajo en dos partes distintas. En la primera parte, La pastoral de Zuberoa, hemos reflexionado sobre la cuestión de la identidad del género de la pastoral en Zuberoa a partir de tres puntos: el necesario olvido de las pastorales bajo navarras y de Lapurdi, la búsqueda de textos de origen y el mito de origen del primer "errejent" (realizador) de Zuberoa. La segunda parte, Sinfonía pastoral, es una construcción mucho más subjetiva. Aquí nos hemos dedicado a imaginar el nacimiento del teatro de pastoral dentro de una sociedad tradicionalmente pastoral para averiguar porqué los habitantes de Zuberoa hablan de su teatro como de una expresión natural, que aproxima la naturaleza montañosa de su alma y de su cultura.

Palabras Clave: Teatro. Tradición. Música. Canto. Folklore.

1. Pastorale souletine

“Je n’ai jamais compris que l’on puisse appliquer avec propriété le qualificatif de théâtre basque et encore moins celui de théâtre national basque aux pastorales souletines. Si l’on tient en compte que ces représentations se trouvent circonscrites dans un tout petit territoire du Pays Basque, que le répertoire du théâtre souletin ne présente aucune originalité dans l’argument de ces pièces, et que finalement, toutes, sans exception, sont écrites dans une langue hybride, presque plus riche en éléments latins qu’en éléments basques, personne ne s’étonnera de ma réticence à accorder aux pastorales souletines, le caractère que n’ont de cesse de leur attribuer les érudits en la matière”.¹

Ainsi s’exprimait le bascologue Julio de Urquijo suite à la publication de la thèse d’Albert Léon: *Une pastorale basque: Hélène de Constantinople*, éditée en 1909.² En effet, au début de notre siècle, autant Georges Hérelle que Albert Léon —dont les travaux en Pays Basque portent sur le théâtre souletin et non sur les diverses modalités d’un théâtre basque— avaient employé sans discernement les termes “souletin” et “basque” élevant le théâtre souletin au rang de “théâtre national basque”. Ainsi, ont-ils dit que le mot “pastorale” était un terme générique par lequel les Basques (mais les Basques de quelle province?) désignaient les pièces de leur répertoire: la comédie carnavalesque, les farces charivariques et les mascarades constituant le répertoire des “pastorales comiques” et les tragédies que nous nous proposons de traiter ici, celui des “pastorales tragiques”. Bien sûr cette confusion n’était pas pour plaire à tout le monde.

En vérité il n’est point de théâtre national basque. En Pays Basque, chacune des sept provinces a ses propres traditions de chant, de danse ou de théâtre et qui sont autant d’espaces symboliques de production d’une identité à la fois locale, cantonale, “provinciale” ou basque. Et pourtant, il semble bien que chacune des provinces veuille jalousement à préserver son folklore de l’intrusion des voisins. L’on dit que la pastorale est “traditionnellement” souletine. Légitimée par un passé historique, pensée dans la longue durée, seule sa mémoire épurée, nourrie au fil des générations, semble lui imprimer un caractère authentique. De ce point de vue, les pastorales “bas-navarraises” ou “labourdines”, initiatives sporadiques dépourvues de tradition, font figure d’entreprises hasardeuses, de vaines tentatives d’imitation du théâtre souletin qui s’érige en modèle exemplaire. Jouer la pastorale hors des frontières de la Soule pose donc la question de l’identité du genre en termes de propriété. La pastorale est-elle souletine ou basque? Peut-elle se conjuguer à la mode bas-navarraise ou labourdine? Cette question de l’identité du genre avec une localisation si étroite mérite quelques remarques. Un retour sur l’histoire de la pastorale permet de nuancer cette affirmation péremptoire d’exclusivité souletine.

Le genre pastorale

Un manuscrit du poète basque Oihénart (XVIIe) intitulé *L’art poétique basque*, récemment publié et analysé par le chanoine Pierre Lafitte³ nous invite à une pre-

(1) Julio de Urquijo: “El Misterio de la Pasion representado en Fuenterrabia el ano de 1602”. *Revista Internacional de Estudios Vascos*, San Sebastian, 1909, p. 331.

(2) Albert Léon: *Une Pastorale basque: Hélène de Constantinople*. Paris, Librairie Champion, 1909.

(3) Revue *Gure Herria*, 1967, pp. 196-234.

mière approche critique de cette appropriation de la pastorale par les Souletins. En effet, il est dit dans ce texte: "... qu'un prestre natif de Saint-Jean Pied-de-Port, nommé M. Jean Etchegaray, fut l'auteur de la pastorale intitulée "Artzain Gorria" (le pâtre rouge)... Il escrivait il y a cent ans". Ce bref commentaire qui pose la question de la définition du genre "pastorale" en Pays Basque a fait couler beaucoup d'encre dans le milieu des érudits basquistants. Certains y découvrent une aire de diffusion plus étendue de la pastorale et qui comprend donc un foyer bas-navarrais. Beñat Oyharçabal⁴ réfute cette thèse avec pour contre-arguments: le titre même de la pièce qui ne relève d'aucuns des cycles du "traditionnel" répertoire de pastorale, son auteur: un prêtre,⁵ enfin, le fait même que la pièce ait été jouée plusieurs fois à Saint-Jean Pied-de-Port. "Lorsque Oihénart parle de "pastorale"—souligne Beñat Oyharçabal—rien ne prouve donc qu'il fasse allusion à ce que le terme désigne aujourd'hui dans la littérature basque. Oihénart nous confirme l'existence de théâtre au milieu du XVIIe mais l'on reste dans l'incertitude quant à ses caractéristiques".

Au dire de Georges Hérelle, en Pays Basque, l'usage de jouer des pastorales, ne se serait guère pratiqué que dans le territoire de l'ancien vicomté de Soule, c'est-à-dire, dans les vallées du Saison et du Gave de Mauléon, contrée qui comprend les cantons actuels de Mauléon et de Tardets, ainsi qu'une partie du canton de Saint Palais (Basse-Navarre). Cette répartition géographique paraît signifier que l'usage de "donner" des pastorales aurait débordé le territoire de la province de Soule pour se propager vers la région occidentale de sa province voisine. Puis, l'érudit relève que les deux pastorales "données" à Saint-Jean de Luz —seule localité labourdine qui ait connu des représentations de pastorales— ont été jouées par des troupes souletines: la première, à l'occasion d'un congrès de basquistants (le 23 août 1890) et la deuxième, en l'honneur de la célébration des "Fêtes de la Tradition Basque" (en 1894 et en 1897). Pour ce qui est des onze représentations "données" en Basse-Navarre —exception faite de la pastorale "Roland", donnée à Gabat en 1849 et des "Quatre fils Aymon", donnée à Uhart-Cize en 1851— elles sont toutes l'oeuvre de régents de pastorale souletins. Fort de ces considérations, Georges Hérelle affirmera que, tant en Labourd qu'en Basse-Navarre, la pastorale a été une importation souletine.

A lire l'article de René Godinot intitulé⁶: "Sur quelques représentations de pastorales oubliées à Cambo, Saint Pierre d'Irube et Mendive", le lecteur est convié à reconsidérer la question de l'exclusion des Labourdins de la représentation de pastorales. En effet, à l'entendre, deux des cinq pastorales "données" dans ces localités

(4) Benat Oyharçabal: *La Pastorale Souletine: étude critique de Charlemagne*. Thèse de 3^eème cycle d'Etudes Basques, Université de Bordeaux III, 1982.

(5) En Pays Basque, l'hostilité du clergé envers les représentations du théâtre populaire, aurait été plus tardive qu'en Bretagne, où, dès le XVII^eème siècle, les évêques commencèrent à fulminer contre les représentations des mystères. L'inimitié du clergé basque envers les pastorales ne daterait que de la fin du XIX^eème siècle. Georges Hérelle inclinerait pour une origine ecclésiastique des metteurs en scène de pastorales, ce qui serait dans la lignée d'une tradition médiévale. ("Les pastorales basques considérées dans leurs rapports avec l'Eglise", *Gure Herria*, 1921, pp. 201-208, pp. 308-317).

(6) René Godinot: "Sur quelques représentations de pastorales oubliées, à Cambo, Saint-Pierre d'Irube et Mendive", *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres, Arts et d'Etudes Régionales de Bayonne*, 1959, n° 89, p. 105.

auraient été jouées par des troupes labourdines: la première à Cambo (Labourd) et la deuxième à Saint Pierre d'Irube (également en Labourd). Il nous intéresse d'observer de plus près ce texte car, il témoigne de la confusion que peut susciter l'ambiguïté même du terme pastorale. C'est dans le journal *Le Messager* du mardi 2 août 1853 que René Godinot découvre un article portant sur "Les Fêtes de Cambo": "Quatre-vingts jeunes gens choisis parmi l'élite de cette belle population, joueront une pastorale. Ils seront divisés en deux bandes, l'une à pied, l'autre à cheval et revêtus du costume kaskarot ils exécuteront des danses à la mode cantabrique".⁷ L'auteur incline à penser que cette pastorale —dont la parenté avec la tragédie basque, ne serait-ce que d'après cette description sommaire, nous paraît fort éloignée— n'est autre que "Godefroy de Bouillon", une tragédie que Georges Hérelle,⁸ avait mentionnée comme ayant été jouée en 1853.

Poursuivons la lecture: "Georges Hérelle signale aussi, à Cambo, vers 1850, d'après la relation d'un nommé Challe, parue dans le Bulletin des Sciences Historiques et Naturelles de l'Homme, année 1871, la représentation d'une parade charivarique dite Tobera Moustrac qui était intitulée Jugement du Coq. Cette parade faisait suite à un charivari motivé par le remariage d'un "Américain". Quoique cette relation fasse état de quatre-vingt jeunes hommes comme plus tard en 1853 —et sans doute les même acteurs— nous ne pensons pas qu'il s'agissait là du spectacle offert le 9 août 1853 par le Comité des fêtes de Cambo. Nous croyons à la délicatesse des Camboards pour offrir à leurs visiteurs autre chose qu'une parade charivarique où serait ridiculisé quelque membre de la commune, "le linge sale se lave en famille"... Nous avons consulté l'ouvrage de Georges Hérelle et examiné avec M. Ithurriague, le dévoué directeur du Musée Basque, les manuscrits du savant professeur, sans y trouver la mention de ces représentations oubliées de nos jours".

Et pourtant, à bien lire l'ouvrage de Georges Hérelle: "Les Pastorales à sujets tragiques considérées littérairement", l'on découvre que l'érudit cite cette représentation dramatique donnée à Cambo, à titre d'exemple du recouvrement du mot pastorale. Curieusement, cette note aurait échappé à l'œil averti de René Godinot: "Le mot pastorale, ce qu'il désigne aujourd'hui, c'est moins l'oeuvre écrite appelée désormais "tragédie" que la représentation scénique de cette oeuvre et même, en général, une représentation scénique quelconque, soit tragique, soit comique. Pour les Souletins, assister à une tragi-comédie de carnaval ou à une farce charivarique, c'est assister à une "pastorale". Bien plus: en 1850, la parade charivarique donnée à Cambo fut annoncée par une affiche sous le titre de "Grande pastorale... Puisque les parades charivariques n'ont pas de texte écrit et qu'elles consistent uniquement en danses et en chants improvisés, ce n'était pas à une composition littéraire que pouvait s'appliquer en ce cas le mot "pastorale", c'était uniquement à la représentation scénique".⁹

(7) on retrouve souvent dans des documents du XIXe siècle une confusion entre les termes "cantabrique" et "basque".

(8) Georges Hérelle: "Catalogue sommaire de toutes les pastorales connues à ce jour", *Bulletin Philologique et Historique*, Paris, 1922, p.1-54.

(9) Georges Hérelle: *Les Pastorales à sujets tragiques considérées littérairement*. (1. *Technique des pièces*; 2. *Histoire du Répertoire*). Paris, Librairie Champion, p.84.

Revenons une dernière fois à l'article de René Godinot. La deuxième des pastorales labourdines que notre auteur mentionne: "Geneviève de Brabant", fut jouée à Saint-Pierre d'Irube fin février et début mars 1867. Ses acteurs étaient des jeunes gens domiciliés à Bayonne: "Le fait que ces pastorales aient été jouées fin février et début mars surprendrait davantage, mais après avoir lu un journal du 27 février, un correspondant d'Hélette annonçant le prochain séjour du bascophile Prince Louis-Lucien Bonaparte à Saint-Pierre d'Irube "où sa maison est prête", on peut supposer qu'elles étaient organisées à son intention".

Le monde de la pastorale nous découvre d'autres exemples de représentations données soit pour honorer une illustre personnalité, soit pour marquer une grande fête. Cette question qui déborde le propos de notre texte, néanmoins, nous semble intéressante et à poursuivre dans ce sens qu'elle nous révèle la manière dont la pastorale, en tant que représentation de la "tradition", ponctue l'histoire de la communauté.

Au pays de la pastorale

A défaut de pouvoir consulter une presse locale souletine (*Le Miroir de la Soule* ne paraîtra qu'en 1956), le dépouillement de la presse bas-navarraise depuis sa parution (nous voulons parler de *Le Journal de Saint Palais* qui voit le jour en 1884) nous a permis de découvrir trois pastorales jouées en Basse-Navarre par des troupes bas-navarraises, et non recensées par Georges Hérelle. La question se pose de savoir s'il s'agit là d'un oubli nécessaire ou plutôt involontaire. Cette poignée de pastorales: "Roland" jouée à Béguios le 28 février 1889, "Saint-Louis",¹⁰ donnée à Domezain le 31 mai 1903, puis une pièce dont le titre demeure inconnu, jouée à Amendeux le 22 avril 1889 (Lundi de Pâques), viennent donc s'ajouter à la liste non exhaustive de pastorales "bas-navarraises".

Notre regard s'est arrêté sur la "mystérieuse" pièce jouée au village d'Amendeux. Le chroniqueur "Cinq-Jack", dont le pseudonyme exotique ne laisse de surprendre, nous la présente comme un défi lancé aux Souletins: "Nos voisins ont failli prendre un sujet d'un intérêt palpitant d'actualité. C'est une grande pièce éclos du cerveau génial d'un barde Basque fort en vogue. Le général Boulanger en était le héros principal... Malheureusement, à la dernière heure, le comité directeur des fêtes ayant craint de froisser les opinions politiques des messieurs de Saint Palais (chef-lieu du canton) et de leurs dames, s'est résigné à se contenter du vieux répertoire... Les jeunes gens d'Amendeux se préparent à enfoncer ceux qui ont jusqu'ici donné au public le spectacle de ces représentations extraordinaires. Béguios avait déjà pas mal amusé son monde, mais Amendeux fera mieux, sûrement. Les Souletins eux-mêmes, les maîtres dans l'art, risquent fort d'être vaincus. Aussi accourront-ils en foule pour juger de la force de leurs adversaires, et pour saisir, s'ils le peuvent, les trucs nouveaux de ces acteurs dramatiques improvisés, qui, pour leur coup d'essai, promettent des merveilles".¹¹

(10) la presse annonçait la représentation de "Saint-Louis", non sous le nom de pastorale, mais de cavalcade: "Grande cavalcade à Domezain".

(11) *Le journal de Saint-Palais*; Avril, 1889.

Curieusement, Cinq-Jack nous laisse entendre que la pastorale souletine pourrait se nourrir d'innovations apportées par des Bas-navarrais, néophytes en la matière. En Soule l'on dit que la pastorale offre à un village l'occasion de lancer un défi aux communautés voisines. La décision, une fois prise, elle est irrévocable; le village se fait un point d'honneur d'aller jusqu'au bout et de faire aussi bien, voire mieux, que les voisins qui l'ont précédé sur scène. Ici, la pastorale met à concours, non plus la veine artistique de villages voisins de la communauté souletine, mais bien celle de deux provinces voisines de la communauté basque.

Plus proche de nous dans le temps "Orreaga", oeuvre de Pierre Larzabal, a été jouée en 1964 à Saint-Jean de Luz. A la sortie du théâtre, le chanoine Pierre Lafitte livre ses impressions au *Bulletin du Musée Basque*. A comparer cet essai de pastorale labourdine avec le modèle souletin, il souligne —comme Cinq-Jack pour la pastorale bas-navarraise— l'originalité du théâtre labourdin: "Au total Orreaga n'est pas une simple transposition de la pastorale souletine. Les labourdins s'en sont beaucoup inspirés pour y prendre des éléments populaires et spectaculaires avec tout ceux qu'ils permettent de variété et de liberté (s). Cette initiative aura-t-elle de brillants lendemains? C'est difficile à savoir..."¹²

"Orria" ou "La bataille de Roncevaux" est une pastorale bas-navarraise écrite par Pierre Moureu et jouée à Saint-Jean Pied de Port en 1978. "Certains" Souletins, emportés par l'indignation, n'hésitent pas à qualifier l'initiative de leurs voisins de concurrence déloyale. A les écouter, cette "caricature" du genre pastorale aurait pris des allures de farce. *Le Miroir de la Soule* (15 avril 1978) répond à la provocation de ses voisins bas-navarrais par une "Défense des traditions": "Le père Junes Cazenave, dont on sait qu'il a créé une vraie pastorale souletine: "Orhiako Naba" a assisté pour nous samedi dernier à ce que l'on a présenté à Saint-Jean Pied de Port comme une "pastorale bas-navarraise". Pour le 1er avril, c'était sans doute le poisson de Garazi".¹³

Ardent défenseur de l'âme souletine, le père Junes Cazenave, prend la plume au nom de ses concitoyens: "... Sans doute on nous a dit qu'il ne s'agissait pas d'une pastorale souletine, mais bas-navarraise. Mais alors pourquoi emprunter des caractéristiques de la pastorale souletine et dire par ailleurs que c'est une pastorale bas-navarraise? Chaque genre littéraire a ses lois et jouer avec ses lois devient une caricature du genre. Dans la pastorale souletine, en ce sens, le terme souletin n'est pas l'essentiel. Il est important dans ce sens qu'il signifie pour nous une des formes de notre culture. Chez nous, en Soule, nous disons pastorale tout court, car nous savons que la culture, si nous y sommes attachés, n'est pas une exclusivité souletine".

Que pourrait-on ajouter à ces témoignages si ce n'est rappeler que toujours la pastorale est un "enjeu": entre pays, entre villages, entre quartiers de population, entre groupes. Tout essai de caractérisation conduit à une appropriation. Toute interrogation sur la nature de la pastorale conduit à se demander à qui légitimement elle appartient.

(12) Pierre Lafitte: "Un essai de pastorale labourdine, Orreaga. Etude comparative avec la pastorale souletine", *Bulletin du Musée Basque*, Bayonne, 1964, pp. 76-86.

(13) *Le Miroir de la Soule*, avril 1978.

L'invention de la pastorale

Situer la pastorale dans le passé c'est poser la question de ses origines. Toujours, il subsiste une certaine propension à "étirer le temps", un désir d'enraciner très loin dans l'histoire du pays la naissance de ce théâtre. C'est ainsi que l'ancienneté des manuscrits devient l'une des préoccupations majeures des érudits. Rappelons que les pièces de pastorale ont circulé entre les mains de nombreux copistes qui les remanient et les retranscrivent dans la langue propre à leur temps. Le critère d'état de la langue ne peut donc être retenu comme indicateur pertinent. Les érudits préfèrent se fier aux dates inscrites sur les manuscrits.

J.A.C. Buchon, historien et paléographe, auteur de "Représentation d'un mystère dans le Pays Basque", l'un des premiers écrits sur la pastorale,¹⁴ (1839) avait un jour visité l'atelier du régent de pastorales Saffores, facteur de postes à Tardets: "J'ai visité ses archives et j'ai trouvé plus de soixante-dix pastorales manuscrites. L'une, entre autres, intitulée "Clovis" est certainement un manuscrit de 1500 et je le lui ai acheté." Cette pastorale de "Clovis" est aujourd'hui légendaire. A-t-elle jamais existé?, en tout cas elle semble à jamais disparue. Georges Hérelle¹⁵ et Albert Léon s'étaient aventurés dans une vaine recherche de ce fameux document. En dépit de leur échec ils n'ont pas douté de l'existence de ce manuscrit, preuve irréfutable, à leurs yeux, de l'ancienneté de la pastorale.

Et pourtant, Georges Hérelle, dans sa "Liste chronologique des représentations de pastorales", un fameux document où il recense toutes les pastorales jouées depuis les "origines" jusqu'en 1922, oublie de mentionner celle de "Clovis". Cette liste s'ouvre avec la pièce de "Saint Jacques", une pastorale "donnée" à Tardets en 1634. L'érudite insiste sur l'exactitude de la date: "Cette date est écrite très lisiblement sur un manuscrit de "Saint Jacques" qui pourtant n'est vieux que d'une centaine d'années. M. Omont, conservateur du département des manuscrits, estime que cette date a dû être reproduite par le copiste d'après le cahier qui lui a servi de modèle." "Jeanne d'Arc" emboîte le pas à Saint-Jacques. Georges Hérelle en a découvert un manuscrit non daté mais qui porte en filigrane la date de 1723. Enfin, vient le tour de "Elisabeth de Portugal", une pièce qui porte en bas de page, la date de 1750.

Beñat Oyharçabal¹⁶ conteste l'ancienneté de la pastorale "Saint Jacques": "La date qu'évoque Georges Hérelle ne peut être retenue. La copie de "Saint Jacques" où il a lu cette date porte en réalité la date de 1834." Le chercheur s'accorde cependant avec Georges Hérelle pour considérer que le plus ancien des manuscrits dont on ne peut contester la date est bien celui d' "Elisabeth de Portugal".

Plus de deux cent ans se seraient donc écoulés entre la représentation de "Clovis" et celle de "Elisabeth de Portugal". Cette longue période creuse ne peut manquer de

(14) J. A. C. Buchon: "Représentation d'un mystère dans le Pays Basque", *Le Mémorial des Pyrénées*, Pau, 1839.

(15) Georges Hérelle considère que cette date de 1500 doit être comprise dans le sens que les italiens de la Renaissance donnent au terme "Cinquecento" (Georges Hérelle: "Une pastorale de l'an 1500", *Revista Internacional de Estudios Vascos*, San Sebastian, 1926, pp.17-19).

(16) Beñat Oyharçabal: *La Pastorale souletine...* op.cit.

surprendre si l'on songe qu'au XIXe siècle les Souletins ont joué plus de cent-dix pastorales.

Un jour, il a dû se trouver en Soule, un homme qui, pris d'on ne sait quelle fièvre contre l'oubli, s'est emparé de la "Liste Chronologique des pastorales" pour la recopier et en multiplier les exemplaires. Puis, une fois sa labeur terminée, il dissemina les feuillets sur la géographie souletine. Au cours de notre voyage en Soule, nous avons rencontré des hommes qui, une fois la crainte dissipée, nous ont confié comme dans un chuchotement qu'il se trouvait dans leur maison, par on ne sait quel hasard, un document rare. C'est ainsi que nous avons découvert de nombreuses "Listes chronologiques de pastorales", anonymes, écrites à la plume, usées, vieilles par le temps, encore plus authentiques. L'on peut se plaire à imaginer la chaîne de circulation de ce document: de "maison" à "maison", de quartier à quartier, de village à village. C'est dire l'importance que les Souletins attachent à ce texte des origines, à ce document qui raconte leur histoire: celle d'une tradition plusieurs fois séculière.

Une tradition domestique

L'interrogation sur la datation des pastorales s'accompagne d'un mythe d'origine sur les *errejent* ou régents de pastorale. Le premier instructeur de pastorales fut, bien sûr, un Souletin; et plus précisément, un ancêtre de la famille Héguiaphal, longue lignée de pastoraliers qui s'est attachée, de génération en génération, à transmettre le flambeau de la "tradition".

Georges Hérelle¹⁷ avait recueilli de la bouche de Jean Pierre Héguiaphal I un témoignage précieux sur les origines de cette tradition domestique: "Au XVIIe siècle, un certain Jean Héguiaphal, régent d'école, aurait traduit en versets basques de nombreuses "histoires" et en aurait composé quarante-deux cahiers. Son neveu, Gabriel Héguiaphal aurait hérité de ces cahiers, mais n'en aurait fait aucun usage. Au commencement du XVIIIe siècle, les descendants de Gabriel auraient eu l'idée de faire réciter les textes des cahiers, mais sans jeu dramatique. Plus tard encore, dans les premières années du XIXe siècle un certain Jean Pierre Héguiaphal aurait ajouté à la récitation le jeu dramatique, et c'est lui qui aurait enseigné aux acteurs à accomplir sur la scène les mouvements et les évolutions qui s'y pratiquent aujourd'hui". Ce récit construit comme un véritable mythe d'origine de la pastorale assigne à chaque génération d'Héguiaphal un rôle à tenir dans le chemin qui conduit d'un texte écrit à une pièce et à sa mise en scène.

Nous avons recueilli pour notre part, une autre version de la "légende" Héguiaphal: "Se dressant au flanc d'une haute colline, la maison "Héguiaphala" embrasse d'un même regard toute la Soule. Est-ce le spectacle d'un si beau site qui a fait naître, il y a quatre cent ans, une tradition qui ne s'est par la suite jamais éteinte? C'est ainsi qu'un missionnaire eut l'idée de faire des pastorales. Peut-être voulait-il faire revivre les Miracles et les Mystères du Moyen Age ou tout simplement extérioriser l'amour profond qui le rattachait à son pays? La première représentation qu'il donna

(17) Georges Hérelle: *Les pastorales à sujets tragiques...* Chapitre IX: "Décadence et mort prochaine du théâtre basque", p. 142.

s'intitulait "Moïse". Elle fut jouée à l'ancienne église de Licharre. Ce nouveau genre plut aux Basques et s'implanta définitivement en Soule dans les années qui suivirent. Deux cent ans après, un instituteur, par la création de nombreuses pièces s'adonna entièrement à cette passion. Son fils, né aux environs de 1880 fut connu rapidement dans toute la Soule par ses diableries. Compagnon inséparable d'Etxahun, qui était presque toujours chez Heguiaphal, il a composé avec lui des centaines de chansons et d'innombrables pastorales car il avait le privilège de lire et d'écrire parfaitement, chose rare à l'époque. Il fit jouer avec beaucoup de succès "Jeanne d'Arc", "Henri IV", "François I", "Napoléon". Il entraîna dans ce même chemin son fils très jeune. Par la suite on le surnomma "Héguiphah Begui Bakhotcha" à cause d'un accident survenu durant sa jeunesse. Son père étant mort en 1879, il prit la suite de son succès. Il fit jouer sa première pastorale à Larrau où il fit interpréter "Jean de Paris". C'était d'ailleurs son lieu de prédilection car il avait été conquis par la force de caractère et la gentillesse de ces Hauts-Souletins. Sa renommée grandissant, il ne put faire jouer seul toutes ses pastorales. C'est pour cela qu'il forma des "errejent" très connus par la suite: je veux parler de Foix de Larrau, Bürgüburu de Tardets, Biscay de Viodos et Oyhamburu de Viodos... En 1895, il vend donc sa maison et part habiter à "Papanborda". Malheureusement, en 1898, un incendie brûle sa demeure, et avec elle, tous les manuscrits des pastorales et des chansons d'Etchahoun. C'est une irréparable perte. 58 cahiers de pastorales et 260 chansons ont disparu...¹⁸

Curieusement, nombre de cahiers de pastorale béarnais auraient connu la même issue fatale. C'est dire le "secret" qui auréole cette écriture, la caractéristique sacrée de ces textes ne circulant qu'entre les mains de quelques élus. C'est par ces mots que le père Lhande expliquait la disparition des chansons d'Etxahun de Barcus: "Je savais que les héritiers du poète, persuadés —selon une superstition commune à tous les peuples illétrés— que tout papier ou manuscrit peut attirer le malheur sur une maison, avaient impitoyablement brûlé tous ses écrits".¹⁹ Il nous faut cependant attirer l'attention sur le danger de lier si intimement la superstition et l'illétrisme. Georges Hérelle reprend cette croyance dite "populaire" pour rappeler comment dans les années 20 les cahiers de pastorale se font rares: "... D'autres sont les victimes d'une singulière superstition locale. Même aujourd'hui, beaucoup de Basques croient que, lorsque une personne meurt, il convient de ramasser et de brûler tous les papiers qu'elle gardait dans sa maison, par crainte que quelques-uns de ces papiers ne soient maléficiés et n'attirent le malheur sur le logis".²⁰ Où l'on retrouve le mythe du livre satanique, de Faust vendant son âme au diable.

Marcellin Héguiphah, fils de Jean Pierre Héguiphah II et petit-fils de Jean-Pierre Héguiphah I, un homme récemment disparu, avait lui aussi renoué avec la tradition familiale d'instruire des pastorales, un art qui —disait-il— "j'ai appris par imitation, faisant mes premiers pas auprès de mon père". Au sein de la famille, circule l'histoire racontant l'origine de cette tradition domestique; Marcelin Héguia-

(18) *Le Miroir de la Soule*, 4e n^o, 22 septembre 1956, signé L.H.

(19) Pierre Lhande et Jean Larraquet: *Le poète Pierre Topet dit Etchahun et ses oeuvres*, Eskualzaleen Bilzarra, 1947.

(20) Georges Hérelle: *Les pastorales à sujets tragiques...*, p. 147.

phal en a pris connaissance oralement, auprès de ses aînés: “Le premier Héguiaphal qui a fait des pastorales c’est Gabriel, juste avant la Révolution, en 89. C’était un prêtre défroqué”. Ce commentaire nous rapproche d’autres témoignages recueillis dans le monde du théâtre rural; nous pensons au théâtre breton, un théâtre, dont les premiers auteurs avaient été des anciens séminaristes.

Nous voici donc confrontés à des témoignages divers qui racontent une même origine familiale. C’est peut-être ainsi que se construit la mémoire de la pastorale souletine, toujours en mouvement, entre le mythe et histoire, tantôt basculant du côté de la légende, tantôt se rapprochant de la vérité historique ou plutôt de la vraisemblance. Aussi, pour appréhender les diverses formes d’un discours sur la tradition, il nous faudra, nous semble-t-il, penser la continuité entre une fiction et une réalité qui allégrement s’entrelacent pour donner forme au récit d’une mémoire.

2. Symphonie pastorale

“La mélodie populaire est devenue pour nous un langage inconnu et lettre morte, elle qui a été l’aliment de tant de générations. La pauvrete se retire, s’éloigne, elle s’en va vers les hautes montagnes”.²¹ C’est par ces mots que, déjà dans les années 20, le révérend père Donostia évoquait le déclin du chant basque. Pensée comme le lieu par excellence où s’abrite, voire même se replie la tradition authentique, la montagne, continue d’être, selon une opinion communément partagée, le domaine des “*botz ederrak*” (les plus belles voix): des voix puissantes, énormes, qui montent jusqu’au ciel!, dit-on à Sainte-Engrâce, un village perché dans les montagnes de Soule dont les habitants —dit-on— “parlent en chantant”. Ils chantent plus haut que leurs voisins, une ou deux gammes au-dessus des gens de plaine. “Ca c’est l’altitude, plus vous montez, plus les gens chantent haut, il doit y avoir quelque chose de naturel, c’est sûr”.

Ce mythe des “voix de la montagne” —en l’occurrence celles de *Basabiuria* (canton de Haute-Soule)— construit par opposition aux “voix de la plaine”, permet donc de s’interroger sur cette relation privilégiée qu’entretiennent l’homme, la nature et la musique. En ce pays où l’élevage ovin constitue le pilier de l’économie traditionnelle, l’exploration de cette étroite correspondance, d’emblée, nous renvoie à la figure du berger car, nos interlocuteurs sont sur ce point unanimes: “autrefois, en Soule, il y avait des chansons magnifiques grâce aux bergers”.

Le berger basque

Tout au long des XIXe et XXe siècles, des études scientifiques portant sur les Basques —œuvres d’érudits locaux— ont contribué à forger la personnalité mythique de ce peuple. José Miguel de Barandiarán, éminent archéologue et anthropologue —suivi par une école de chercheurs dont il aura été l’inspirateur— pose les fondements d’une culture basque originelle et définit son mode et lieu privilégié de transmission découvrant dans la société rurale riche d’une longue tradition pastorale le creuset de

(21) R.P. Donostia, “Comment chante le Basque”, *Gure Herria*, 1924, p. 45.

la culture authentique de son peuple, de sa mentalité, d' "une manière d'être basque". C'est bien en ces temps d'invention d'une culture en quête d'origines que la figure du berger sera élevée au rang d'illustre ancêtre.

L'interrogation sur l'écllosion du théâtre de pastorale en Soule conduit à se poser la question du mythe du berger basque et de sa représentation. Rappelons que, le terme "pastorale", emprunté au français, a connu en ce pays un curieux glissement sémantique; en effet, il ne renvoie guère à la thématique de la pièce mais plutôt à la condition même des acteurs ou à leurs origines. Georges Hérelle s'était posé la question de savoir pourquoi les Souletins donnent à leur théâtre rural le nom de pastorale: "La population de la Soule a pour principale industrie l'élevage des troupeaux. Or, ce sont ces jeunes pâtres qui forment la presque totalité des troupes d'acteurs. Quant au public devant lequel se donnent les représentations, il est composé aussi en majeure partie de pâtres et de propriétaires de troupeaux. Bref, le jour de la "pastorale" tout est vraiment pastoral sur la scène et autour de la scène, excepté la pièce elle-même".²² Puis, il note toutes les dates de représentations données entre 1750 et 1914 et en étudie les variations saisonnières: "Ainsi, les mois de printemps comptent 75 représentations, les mois d'été 26, les mois d'automne, 12, les mois d'hiver 38. Le nombre relativement grand des représentations données pendant les mois d'hiver s'explique par les fêtes de Carnaval, qui tombent en cette saison".²³ Alors même qu'il relève cet étirement dans le temps Georges Hérelle, en bon fonctionnaliste, conclut que le rythme de représentations du théâtre de pastorale reproduit le rythme social de ses acteurs-amateurs bergers; la saison la plus favorable étant le printemps, avant le départ des troupeaux pour les alpages. Enfin, l'érudite s'interroge sur le "Temps de la pastorale" du point de vue de son inscription dans le calendrier chrétien, pour découvrir que les pastorales se resserrent autour des grandes fêtes de la Chrétienté. Pâques, l'Ascension, Pentecôte et la Saint-Jean, au printemps, l'Assomption et Saint-Michel, à l'automne.

(22) G. Hérelle, "Erudes sur le théâtre basque. Les problèmes relatifs aux pastorales", *Revista Internacional de Estudios Vascos*, p. 83. Aussi, l'érudite s'interroge dans cet article sur l'absence même de scènes champêtres dans les pièces de pastorale: "A notre connaissance, il n'y a que trois pièces basques où paraissent pendant quelques instants des bergers: c'est Abraham, Saint-Eustache et Sainte Marguerite. Mais, dans Abraham, la querelle des bergers du patriarche et des bergers de Loth n'est qu'un bref incident de la longue histoire biblique; dans Saint-Eustache, il s'agit des bergers qui, selon la légende, recueillirent les enfants du saint, enlevés par un lion et un loup; et dans Sainte Marguerite, l'épisode des bergers est un morceau récemment intercalé par Jean-Pierre Héguiphall", *op.cit.*, p. 81. D'autres auteurs avaient déjà mis en exergue cette étroite relation entre un théâtre de "pastorale" et des acteurs-bergers. Citons parmi eux A. Chaho, *Biarritz entre les Pyrénées et l'Océan*, Bayonne, Andreossy, II, 1856, p. 128. A. Léon, lui, s'oppose à cette interprétation et se pose la question de savoir pourquoi les basques ont emprunté à la langue française le terme "pastorale" alors que la langue basque n'est guère dépourvue de mots pour signifier ce qui est pastoral: "Les populations basques auraient-elles eu recours à un terme emprunté pour désigner ce que, dans leur théâtre, elles ne tenaient que d'elles mêmes... alors que la langue basque peut aisément exprimer par ses propres ressources les idées correspondant aux mots *rustique*, *pastoral* et autres semblables? Mais que vaut cet argument, lorsqu'il s'agit d'une langue qui substitue avec une facilité déconcertante des vocables étrangers aux vieux mots de son vocabulaire pour désigner les objets les plus usuels, à tel point que le comte de Charencey est allé jusqu'à dire que "le basque peut être pris comme le type par excellence, à un degré plus prononcé que l'anglais, le hongrois ou le turc, des langues mélangées", *Une pastorale basque: Hélène de Constantinople. Etude historique et critique*, Paris, Champion, 1909, p.66.

(23) G. Hérelle, *La représentation des pastorales à sujets tragiques*, Paris, Champion, 1923, p. 24.

Curieusement, les témoignages que nous avons recueillis auprès des Souletins nous éloignent des conclusions de Georges Hérelle. En effet, les aînés de nos interlocuteurs n'ont gardé en mémoire qu'une seule date "traditionnelle" de représentation de pastorales: le dimanche après Pâques, ici appelé *Basko Zaharra* (Vieilles Pâques). *Pascuet* (Petites Pâques) disent leurs voisins béarnais, "Pasqueta" réplique-t-on en Languedoc, *Dimanche de Quasimodo* dit-on en français. Temps rituel de ces spectacles, il est vrai qu'il correspond plus ou moins à la date de départ des bergers pour la montagne. Seul, le pastoralier Junes Cazenave qui, par ailleurs, récuse le terme "pastorale" pour lui préférer celui de "théâtre antique basque", semble remettre en cause cette date dite "traditionnelle".

Nous savions que les travaux de Georges Hérelle portent sur les pastorales données en Soule jusqu'en 1914. Aussi avons-nous pensé que la coutume de donner la pastorale à *Basko Zaharra* renvoyait à une forme récente de la "tradition". Rappelant que depuis les années 50 les pastorales ont été déplacées à la période estivale, restait à connaître les dates de représentation pour la période de l'entre-deux-guerres, l'une des périodes, dit-on, les plus pauvres de la pastorale. Pour ce faire nous avons procédé à un dépouillement de la presse. Ce travail qui pêche par manque de rigueur — car toutes les pastorales ne font pas l'objet de commentaires dans les journaux locaux — nous a cependant permis d'observer une plus forte concentration de représentations au mois d'avril. A comparer ce calendrier festif avec un calendrier religieux, nous remarquons que toutes les pastorales, bien qu'elles s'en rapprochent, ne tombent pas le jour de *Basko Zaharra*. Dès lors, quel sens peut-on donner au discours sur la "tradition"? Pourquoi, à écouter les Souletins, les dates de représentation de pastorale que l'on découvre comme dilatées dans le temps, concourent vers un moment qui semble culminant, celui de *Basko Zaharra*? Déjà, le nom même de "Vieilles Pâques" ne peut manquer de surprendre si l'on se souvient qu'ailleurs le dimanche après Pâques est plutôt pensé comme une fête du renouveau. Enfin, il convient de souligner cette volonté de codification, ce désir de fixer ce théâtre dans le temps, alors que, nous en avons parlé ailleurs, la pastorale, semble se dérober à tout essai d'appropriation et d'immobilisation dans un calendrier rituel.

Il est dans toute pastorale une scène que l'on appelle communément la "scène des bergers" ou la "scène des moutons": brillant éloge de la nature ou ode à l'amour, ce tableau, détaché de l'action dramatique et qui échappe à la houlette du metteur en scène, est là pour nous rappeler le sens que l'on donne ici au genre "pastorale". Dans les villages de montagne, les acteurs qui campent le personnage se dépouillent volontiers de leurs vêtements de berger pour revêtir le traditionnel costume du berger basque. Ainsi "habillés", portant sur leur dos le poids historique du personnage, c'est par la porte du "Paradis" qu'ils font leur entrée sur scène: un âne de bât, un chien de "berger" et un troupeau de brebis viennent compléter ce tableau pastoral. Déjà, les jours précédant la représentation, le troupeau, guidé par un berger, quitte l'enclos proche du théâtre pour peu à peu s'initier à l'art de monter sur les planches.

Ces brebis magnifiques qui, à entendre les Souletins, sont sacrifiées pour la pastorale — car séparées de leurs compagnes dès le printemps elles se trouvent exclues du circuit économique pour l'année à venir — appartient le plus souvent à un berger du village que le "bureau de la pastorale" indemnise après la représentation. Au vu de cette

dépense somptuaire, qui nous rappelle l'excès propre à une cérémonie de prestige, l'on pressent que quelque chose d'important se joue dans cette scène bucolique. Nous nous proposons donc de dépasser l'image d'Epinal qui s'offre au regard extérieur pour réfléchir à l'enjeu dont ce troupeau est l'objet au sein même de la communauté souletine.

"A la pastorale, toujours, il s'agit de se faire voir, de se montrer à ses voisins", avouait un acteur de pastorale, dévoilant ainsi qu'en ce pays où tout le monde connaît tout le monde l'illusion de l'anonymat très vite s'évanouit dès qu'on pénètre dans les coulisses de son théâtre. L'on y découvre comment toujours agit sous divers masques un certain code de l'honneur, une forme du prestige social qui s'empare même de notre troupeau de brebis. En effet, il est en Soule des hommes qui se rendent à la pastorale ne serait-ce que pour voir, pour observer de plus près et juger de la valeur de ces bêtes qui portent sur leur corps le nom d'une famille, la marque d'une "maison" du pays. Ce rôle d'"exposition" placé sous le signe de l'esthétisme, on le retrouve loin du théâtre, à un moment culminant de la "traditionnelle" vie sociale du pays; celui de la transhumance.

Tzintzarrada

Joseph Arheix, curé de Sainte-Engrâce, fait revivre pour nous la fierté des troupeaux traversant les villages souletins: "A l'époque, j'habitais Licq. Je me souviens qu'un jour, le vieux grand-père de l'hôtel, Michel m'appelle et me dit: dis-donc, viens voir ça. C'était un troupeau de moutons de Barcus qui montait à pied... maintenant c'est fini, ils montent en camion. Il fallait voir: il y avait des centaines de brebis, magnifiques, toutes peignées, avec leurs couleurs bien peintes sur le dos, les cornes cirées, passées à l'huile et qu'on avait redressées pendant l'hiver en les chauffant. C'était un spectacle extraordinaire. Elles portaient aussi des clochettes énormes. Tout ça pour aller passer l'été en montagne... mais il leur fallait, auparavant, passer devant les maisons de Laguinge et de Licq... et les gens, dès qu'ils savaient qu'un tel montait avec son troupeau, se déplaçaient pour le voir. Ils ne passaient pas la nuit, eh! Ils passaient en plein jour. Par fierté, bien sûr..."

*Jean Baratçabal raconte...*²⁴ la vie d'un petit village souletin au début de notre siècle, il décrit avec minutie cet orgueil du paysan souletin quand vient l'heure de *bor-tirat emaitirat* (la transhumance). Déjà, les semaines précédant le voyage, les hommes se sont donné rendez-vous chez le marchand de sonnailles qui s'installe, les jours de foire, sur la place de Tardets. A l'étal du vendeur c'est tout un arsenal de *tzintzarriak* (clochettes) qui s'offrent au regard du berger: il y a *txintxa*, la petite clochette de cuivre brun et de bronze, *tzintzaskoa*, la longue cloche au corps métallique, *tzintzarri handia*, la grande cloche au son grave, puis *küsküillia*, le bourdon gros et ventru qui pèse lourd au collier des brebis. Au gré de leurs désirs, les hommes s'emparent d'une clochette ou d'une autre, la placent contre l'oreille, puis la frappent de leur couteau: "*ils choisissaient le son*". Ce son qui émane de la clochette —cette "voix" en rapport métaphorique avec son battant: un os creux qui prend le nom de *mibia* (la

(24) M. Duvert, B. Decha et C. Labat, "La vie en montagne", in *Jean Baratçabal raconte... la vie dans un village basque de Soule au début du 20e siècle*, Bayonne, Lauburu, 1998, pp. 219-284.

langue)²⁵— semble donc sceller le rapport du troupeau à son propriétaire. Par la suite, ces clochettes seront enfilées soit dans un collier taillé dans une pièce de cuir, soit dans une branche de châtaignier que le berger décore à son goût.

Rendons-nous maintenant à Ituren, un village situé en deça des Pyrénées au nord de la province de Navarre. C'est ici, dans cette petite commune réputée de longue date pour son industrie des cloches et des sonnailles, que nous avons retrouvé un récit étiologique éclairant en quelque sorte la manipulation symbolique que le forgeron²⁶ —une autre grande figure mythique du peuple basque en relation avec son pouvoir d'alchimiste— opère sur la matière, sur ce métal de cuivre qu'il semble façonner pour lui insuffler ce don de la musique. Au pays l'on chante encore les mésaventures de Erramun Joakin, le forgeron qui un beau jour s'empara de la statue de Saint-Christophe: il la fit fondre, puis il en recueillit le cuivre pour y couler des sonnailles²⁷:

*Ituringo arotza, Erramun Joakin,
asarre omen zaudē zeren degun jakin
Santuek ez laiteke fiatu zurekin:
San Kristobal urtuta joaliak egin*

*Arotzak erran dio bere andreari:
"Hurtu bebar dinagu; ekarran Santu ori"
"Gizona, nora zoaz? Pekaitu da ori."
"Etzionagu erranen sekulan nihori."*

*Ituringo garaile Ramuntxo Joakin
asarre omen zira zeren dudan jakin.
Konfesa zaitetz ongi erretorarekin:
ez dute zer fidatu Santuek zurekin.*

*Kobresko Santurikan inon bazarete;
egoten al zarete emendik aparte;
baldin arotz oriek jakiten badute,
gariak egiteko urtuku zaituzte.*

*Forgeron d'Ituren Joachim Raymond,
On dit que tu es fâché, parce que nous avons su
qu'aucun saint ne peut se fier à toi:
tu as fondu Saint-Christophe et tu en as fait des
sonnailles.*

*Le forgeron dit à sa femme:
"Nous devons fondre ce Saint; apporte-le moi."
"Mais enfin, que prétends-tu? C'est un péché."
"Jamais nous ne le dirons à personne."*

*Fabricant de sonnailles, Joachim Raymond
On dit que tu es fâché parce que je l'ai appris.
Confesse-toi bien avec le curé:
les Saints ne peuvent pas du tout se fier à toi.*

*Où que vous soyez, Saints en cuivre,
même si vous êtes loin d'ici,
si les forgerons vous découvrent
ils vous feront fondre pour faire des sonnailles.*

L'onomatopée *Tzintzarrada* —terme dérivé de *tzintzarria* (clochette) auquel vient s'ajouter le suffixe -ada qui souligne l'action même du bruit— est le nom qui en langue basque qualifie ce son, cette musique propre aux sonnailles. Il semble que par métonymie *tzintzarrada* en soit venu à signifier l'ambiance "harmonieuse" qui enveloppe les préparatifs de la transhumance. "*Tzintzarrada* c'était la musique, c'était la vraie transhu-

(25) Pour une analyse du rapport métaphorique entre le son des cloches et la voix, voir G. Charuty, "Le fil de la parole", in *Folie, mariage et mort. Pratiques chrétiennes de la folie en Europe Occidentale*, Paris, Seuil, 1997, p. 103-169.

(26) Ici comme ailleurs, le forgeron est une figure ambivalente. J. M. Satrustegui a relevé son importance en Pays Basque: "Le forgeron a vécu un traitement spécial dans les cultures archaïques. Dans le passé, la fusion des métaux était considérée comme un phénomène mystérieux relié d'une certaine façon aux pouvoirs transcendants et l'artisan qui travaillait le fer participait d'un caractère sacré à l'instar des prêtres", *Mitos y creencias*, Iruña, Line Grafis, 1987, pp. 175-177.

(27) rapporté par M. Lizarza, "Fiestas de invierno en Navarra", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, n.º 58, pp. 43-58. Cette chanson a également été annotée par R.P. Donostia, *op.cit.*, p. 298. Pour la fabrication de sonnailles à Ituren et Zubieta, voir: J. Garmendia Larrañaga, "La artesanía del cerro en Zubieta", *Cuadernos de Etnología y Etnografía de Navarra*, II, 4 (1970), p. 127-134.

mance. Celle qui se déroulait en temps normal. Durant la guerre, il en alla tout autrement... Les cloches des villages s'entendaient dans toute la vallée et trop souvent, elles annoncèrent le glas. Aucune fête... A ces époques, personne ne songeait à faire *tzintzarrada*. C'était l'affaire des jeunes et ils n'étaient pas là".²⁸ Musique de la fête, du temps de la jeunesse, qui s'éteint quand surviennent les désordres de la guerre. A suivre le récit de Jean Baratçabal, *tzintzarrada*, recueille aussi d'autres résonances, elle nous renvoie à un certain idéal d'harmonie sociale calqué sur un modèle d'harmonie pastorale.

Tzintzarrada c'est aussi la musique de l'alliance, celle du mariage, de la fécondité: "En Haute-Soule, tout récemment, un mariage a été célébré dans l'antique et pure tradition (chez Juanes, le maître d'Etcheberria, *Etcheberriko nausia*) qui a marié sa fille *leben bezala* (comme autrefois) —écrit en 1934 le docteur Jauréguiberry—...ce dimanche après la messe, les hommes, délaissant pour une fois l'auberge et le fronton, s'étaient postés à l'entrée du chemin qui mène à Etcheberria. La *tzintzarrada* devait passer par là... La *tzintzarrada* n'est pas une simple cérémonie. Elle répond à une mission: celle d'escorter les moutons destinés au festin du mariage. L'usage veut qu'ils soient offerts par l'un des parrains du conjoint".²⁹ C'est par un autre terme emprunté au lexique des sonnailles: *tzintzarroska* —le suffixe *-oskar* signifiant le tumulte, le fracas— que l'on désigne en Soule le charivari fait à l'occasion du remariage d'un veuf; le castillan reprend cette déclinaison avec le terme *cencerrada* (charivari) dérivé de *cencerro* (sonnaile).

Ainsi, dans ce pays de tradition pastorale, la vie sociale, son ordre et désordre, sa reproduction même, féconde ou stérile, semble se mesurer à l'aune de ce "bruit" des sonnailles qui parle tantôt le langage de l'harmonie, tantôt celui de la discordance.

Cette élégance suprême, cet habit de noces revêtu pour le théâtre, font-ils signe du côté du rite? De nos jours encore, le matin de la "pastorale", parées de leurs plus belles clochettes, les brebis, guidées par des bergers, prennent place dans le cortège d' "acteurs" qui, au son des cuivres, parcourt les rues du village. C'est ce qu'on appelle "mustraka", la montre. Cette kiryelle de personnages, tantôt circulant à pied, tantôt prenant place sur des charrettes tirées par des boeufs magnifiques —"habillés" et parés eux aussi leurs plus belles *txintzak*— évoquent l'image d'un autre cortège, celui d'un mariage "traditionnel". "Autrefois", en Soule, une cérémonie préluait au jour de la noce: c'était *hatüka* (les bagages, les meubles), terme qui désigne l'attelage conduit par les quatre premiers voisins de l'un ou l'autre des conjoints, transportant les "affaires" (linge, outils de travail, meubles) du fiancé ou de la fiancée jusqu'à son nouveau logis. Une poignée d' "acteurs" suivent la charrette: le parrain conduit le troupeau de brebis et le mouton engraisé pour la noce, le charpentier se prépare à installer l'"armoire" de la chambre nuptiale, la couturière, qui lui emboîte le pas, s'apprête à y ranger le trousseau qu'elle a confectionné des ses doigts habiles.

Reprenons le récit de Jean Baratçabal sur la transhumance. Une fois parées de leur plus belles clochettes, les brebis se prêtent à une séance de maquillage. Chaque pro-

(28) M. Duvert, B. Decha et C. Labat, *op. cit.*, p. 230.

(29) Dr Jauréguiberry, "Un mariage en Haute-Soule", *Gure Herria*, 1934, p. 162-169. L'on peut aussi consulter, Pierre Apheceix, "Au Pays de Soule. La Noce", *Bulletin du Musée Basque*, 1930, pp. 4-7. Pour la question du rôle du parrain dans la fécondité du couple marié, voir J. M. Satrustegui, *Comportamiento sexual de los Vascos*, Txertoa, San Sebastián, 1981.

priétaire avait pour habitude d'élaborer son propre *tintazea* (teinture) dont il usait pour tatouer différentes parties de leurs corps: il marquait un point soit sur la nuque, soit au niveau des épaules; parfois aussi il plongeait une corde dans la teinture pour ensuite enrubanner les reins de l'animal. D'une "maison" à l'autre, les couleurs ne varient guère: toujours, l'on retrouve le rouge, le bleu et le vert. La teinture ocre est réservée pour leur figuration dans le cortège de mariage. Aussi, c'est d'un oeil tout étonné que Jean Baratçabal découvre sur la scène de "Abraham", une pastorale jouée au village d'Alos en 1928, des brebis toutes d'ocre vêtues comme au jour de la noce.

Le chœur des bergers au coeur du rite

Il est temps de revenir à la scène de pastorale pour poursuivre notre réflexion sur les relations que le berger et la musique entretiennent. *Xorittua nurat hua* ("Petit oiseau où vas-tu?") est le titre que porte un vieux "chant de bergers", un chant sur lequel on aimerait bien coller l'étiquette "traditionnel" tant il semble être un modèle en son genre. "Je trouve que c'est dommage. Autrefois, on le voyait dans toutes les pastorales. C'était incontournable. Maintenant, chaque pastorale sort un nouveau chant de berger, alors que *Xorittua norat hua* c'est symbolique du chant souletin"—déplorait un Souletin à l'âme nostalgique. Et pourtant, on retrouve bien ce chant disséminé ici et là au sein de quelques pièces du nouveau répertoire: dans "Le Comte de Tréville",³⁰ puis dans "Xalbador" il est au coeur de la scène des bergers; dans "Atharratze Jauregian", extérieur à la scène pastorale, il prend place parmi ces chants qui s'offrent au spectateur comme un intermède dans l'action dramatique. Ces chants "traditionnels" s'égrènent comme des souvenirs au fil des pastorales, conjuguées avec des danses ils concourent à rompre la monotonie des *berset*; aussi, semblent-ils marquer une halte pour réunir les basques et leur faire partager quelques moments d'émotion intense.

*Xorittua nurat hua
Bi begalez aidian?
Españalat juaiteko
Elbürra düik bortian;
Juanen gütiük algarreki
Hura biürtü denian.*

*Petit oiseau, où vas-tu dans les airs, sur tes deux ailes?
Pour aller en Espagne, la neige couvre la montagne
Nous partirons ensemble quand elle aura fondu.*

*Sen Jüsefen ermita
Desertian gora da.
Españalat juaitian
Han da ene phasada.
Gibelilat so egin eta
Hasperena ardiüra.*

*L'ermitage de St-Joseph est isolé, là-haut.
En allant en Espagne, c'est là que je m'arrête.
Bien souvent, je regarde en arrière et je soupire.*

*Hasperena abilua
Maitiaren borthala.
Abil eta erran izok
Nik igorten baidala;
Bihorzian sar hakio
Hura eni bezala.*

*Soupir, va rejoindre le seuil de ma bien-aimée.
Va, et dis-lui que c'est moi qui t'envoie.
Entre dans son coeur comme elle dans le mien.*

(30) Ici, c'est la version de Etxahun-Iruri que nous retranscrivons. Les versions annotées par Pier-Pol Berçait et par Roger Idiart, diffèrent quelque peu de celle-ci.

D'ordinaire, le chœur des bergers réunit les meilleures voix du village. Feu l'*erregent* Marcellin Héguiphaphal avait l'habitude toute personnelle de choisir ses "bergers" parmi les acteurs dépourvus de l'allure qui sied à un rôle de "turc" ou de "chrétien". Il est vrai que cette scène n'impose guère de cadence à des acteurs qui s'approprient l'espace scénique avec une aisance que l'on dirait naturelle: reposant sur leurs *makila* (bâtons de bergers), ces hommes, afin d'apaiser, de dominer la nature turbulente des brebis dont les mouvements sur scène ne manqueraient d'introduire une note discordante dans leur chant, encerclent pour mieux l'orchestrer, leur troupeau de brebis. C'est alors que le jeu de la scène prend des allures de défi: le chant des bergers se mesure aux forces de la nature. Le désordre parfois gagne la scène. Malgré les efforts multipliés des bergers pour tempérer l'indiscipliné troupeau, le tintement des sonnaillles mêlé aux bêlements apeurés, sèment la confusion sur scène. Les bergers ne s'entendent plus les uns les autres. En vain ils tentent de réaccorder leurs voix. Peine perdue, brouillé, obscurci, noyé par l'agitation du troupeau, leur chant fini parfois par sonner faux.

C'est au village de Sainte-Engrâce que nous avons suivi en 1992 la préparation de "Santa Kruz". Les "bergers", fiers d'avoir été choisis pour composer le bouquet des belles voix du village, secrètement se réunissent pour peaufiner la qualité de leur chant. A la première, l'agitation des brebis finit par effacer leurs voix. Blessés dans leur orgueil, c'est avec une triste mine que les hommes regagnent les coulisses par la porte du "Paradis", le troupeau redevenu docile, leur emboitant le pas. Le soir même ils reprennent leur entraînement. A la deuxième représentation —donnée quinze jours après— ils seront parfaits. Mais, quelle que soit la prestation du chœur des bergers, le public, loin d'être malveillant, toujours applaudit sa performance. Si d'aventure, ces improvisés chefs d'orchestre, laissent échapper quelques fausses notes, c'est plutôt d'un oeil amusé que les gens du coin suivent leurs gestes désespérés pour remettre de l'ordre sur scène.³¹

Ce "bruit" dissonant —que l'on serait tenté de qualifier de charivarique— recouvrant la pureté du chant des bergers flêtri quelque peu l'image auparavant esquissé du berger qui embrasse dans un même élan la musique et la nature. Sur cette scène de pastorale où se joue, sous une forme théâtrale, un mythe des origines, ce "bruit" qui use ici du pouvoir d'inversion du rite, est peut-être là pour nous signifier l'impossibilité à réaliser cette symbiose entre l'homme et la nature. Ainsi marquée, par une discordance musicale, cette distance nécessaire qui sépare le réel de l'idéal,

(31) Nous voudrions faire un rapprochement avec l'analyse qu'Yvonne Verdier propose pour la figuration rituelle des jeunes gens dans le théâtre anglais des *Mummers*. Ce théâtre qui joue à Noël le drame de Saint-Georges a été décrit par Thomas Hardy. Les jeunes filles qui confectionnent les costumes des acteurs —leurs soeurs ou leurs fiancées— plutôt que de respecter la tradition, préfèrent jouer à qui fera le plus bel habit: "... Mais à rivaliser entre elles pour embellir chacune son protégé, "le résultat était que nul détail vestimentaire ne distinguait plus le Vaillant Soldat de l'armée chrétienne du Chevalier turc, et plus grave, saint-Georges pouvait à première vue être pris pour le Sarrasin, son ennemi mortel"... Toutefois, la confusion qui s'ensuit n'est que de surface: elle ne gêne en rien le spectateur du cru, et le relâchement de la réalisation est sans dommage pour la valeur de la représentation, c'est même là, comme l'affirme Hardy un peu plus loin, l'un des signes majeurs de l'authenticité de la coutume", *Coutume et destin, Thomas Hardy et autres essais*, Paris, Gallimard, p. 115.

nous renvoie à cette opposition entre le rite et le mythe que Claude Lévi-Strauss nous découvre par cette métaphore “la fluidité du vécu tend constamment à s'échapper à travers les mailles du filet que la pensée mythique a lancé sur lui”.³²

La voix de la nature

Si nous avons choisi de poser cette relation au monde pastoral qui nous a rappelé l'affinité séculaire du berger et de la musique, c'est comme prélude à une plus ample réflexion sur l'éclosion de ce théâtre au sein d'une société “traditionnellement” pastorale. Ce faisant nous avons réfléchi à la manière dont les Souletins parlent de leur théâtre comme d'une expression “naturelle” —car serrant au plus près cette nature montagnaise— de leur âme et de leur culture. La parole de ceux qu'on nomme ici les anciens et qui nous ont raconté leurs saisons de berger recueille les accents d'une musique liée de manière inextricable à la poésie. Comme par un jeu d'échos cette poésie nous renvoie au noyau de légendes qui parfois donne naissance à la tragédie souletine; un théâtre qui déploie peut-être dans ses gestes la forme d'expression la plus achevée d'une certaine harmonie pastorale.

Au gré de nos lectures, au fil de nos conversations avec des Souletins, nous avons donc cherché à repérer cet attribut “naturel” qualifiant tantôt la création d'un chant, tantôt l'écriture d'une poésie, tantôt la composition d'une pièce de pastorale. Alors que nous étions engagé dans la quête de cette indéfinissable qualité, les recueils de folkloristes basques nous ont dévoilé, comme par surprise, l'exemplarité de *Belatsarena* ou *Belatsa* (l'air de l'épervier): une longue mélodie vierge de toute parole que les bergers de Haute-Soule avaient pour coutume de siffloter dans leurs montagnes.

A entendre le révérend père Donostia, ce chant nous révèle la manière dont la musique puise parfois sa source dans le dialogue de l'homme et la nature; par un mouvement de leur corps les hommes miment l'envol de l'oiseau, alors, jaillit la musique. A l'image de l'épervier, la mélodie: “monte dans l'espace en décrivant des courbes d'une élégance extrême; elle plane là-haut comme l'oiseau qui guette au-dessus de lui, et tout doucement elle retourne, puis vient se poser sur les lèvres du berger... Les bergers imitent avec leurs bras toutes les ondulations de l'envolée de l'oiseau, et ces gestes deviennent une représentation graphique de la courbe mélodique”.³³

L'été 1889, Charles Bordes entreprend un voyage dans les montagnes de Soule à la recherche de quelque chanson “populaire”. Alors qu'il se réchauffe au coin du feu de l'auberge de Larrau, un jeune souletin entonne *Belatsarena*: “cette mélodie que chantent les bergers de la Haute-Soule et où ils prétendent reconnaître le vol de la buse”. D'emblée, l'air ancien de cette mélodie qui lui rappelle quelque liturgie disparue, frappe son imagination. Le lendemain, ce sera la révélation: il découvre que là-haut dans les montagnes le chant épouse à merveille son décor naturel. La communion entre l'homme, l'art et la nature semble ici pleinement réalisée: “...je l'entendis encore le lendemain de la bouche d'un berger, en plein air cette fois, sur les hauts plate-

(32) C. Lévi-Strauss, *Mythologiques* (4), *L'Homme nu*, Paris, Plon, 1971, p. 613.

(33) R.P. Donostia, *op.cit.*, p. 301. Cet air a aussi été annoté par C. Bordes, “La musique populaire des Basques”, in *La Tradition au Pays Basque*, Bayonne, Elkar, 1982 (1ère ed. 1898), p. 302.

aux qui regardent le pic d'Orhy. Le soleil avait chassé la pluie de la veille, les nuages se résolvaient dans les vallées, et le mont d'Anie tout argenté étincelait dans l'azur transparent. En entendant ce thème librement chanté, je pressentis l'art admirable qu'était le vrai plain-chant. Depuis, en l'étudiant à Solesmes, je pus constater que la naïve méthode du petit berger chantant *Belatsa* reposait sur les principes mêmes qui constituent la savante méthode bénédictine".³⁴

Après ce petit voyage du côté des écrivains romantiques, nous sommes revenu chez les bergers souletins. Ils nous ont parlé de l'atmosphère poétique qui baigne ces hautes montagnes: "Les bergers sont habitués à crier tous les jours, après les vaches, après les bêtes. Et c'est tous les jours. La voix se forme comme ça aussi, les cordes vocales. Tandis qu'en plaine ils n'ont pas de bêtes. En plaine, ils ont des champs de maïs". Inscrit dans les gestes du quotidien, ce long et patient modelage de la voix est tour à tour façonné puis mesuré par la nature qui aide le chanteur dans la discipline de son corps, dans la maîtrise de sa voix. Ainsi entraînée, la voix s'élève et portée par le vent, par "ce petit air qui souffle entre les crêtes et les vallons", elle se déploie en cascade sur fonds sonore de ruisseaux et de torrents. "Dans les villages de plaine, il n'y a pas, il n'y a pas, il n'y a pas de chanteur. Mais ce n'est pas dû au tempérament des gens de la plaine. C'est le terrain qui fait ça. Vous savez? La montagne c'est saccadé. Il y a des gorges, il y a des ruisseaux, il y a des sommets, il y a des vallées. C'est vivant la montagne".

Et puis, à la montagne, il y a aussi l'écho: "Votre voix, elle va au loin et puis elle vous revient après. Alors, ce temps de revenir... Même vous, vous posez la question: est-ce que c'est vraiment ma voix? C'est vrai, la voix vous revient, là... Celui qui va pour la première fois à la montagne, il a l'impression d'entendre quelqu'un et puis c'est l'écho. L'écho c'est comme quelqu'un qui vous contrarie. On a toujours l'impression que quelqu'un vous répond. C'est pour ça qu'on est tenté de chanter. On s'entend chanter. C'est un vice ça". Le berger chante lentement, lentement. Il vocalise, il envoie sa voix, il attend son retour. Comme dans un échange de *koblak* —ce concours d'improvisation de vers qui se joue à deux sur le mode du défi— l'écho lui renvoie son chant. Mirage de la solitude, plongé dans ce face à face avec la nature, un sentiment de dépossession de soi envahit le berger. A l'image d'un maître de musique, l'écho de sa voix, son double et semblable, l'incite à perfectionner la qualité de son chant. Aussi, devient-il un compagnon inséparable: "On s'habitue à l'écho. On l'aime. On aime l'entendre".

De la montagne à la plaine, de la plaine à la montagne, les hommes du pays circulent. Fabuleuse caisse de résonance, la montagne, pensée comme un de ces lieux qui offre à la voix une saveur toute particulière, un de ces endroits où la voix "donne" mieux, accueille aussi en son sein des chanteurs de renom résidant dans des villages de plaine; des hommes qui avant de se produire sur scène se plaisent à aller se ressourcer là-haut dans leur jardin secret: "J'avais mon endroit à moi dans la montagne. J'y allais le soir pour m'entraîner. Il n'y avait qu'une maison qui pouvait m'entendre, alors j'hurlais tant que je pouvais. Il y avait une gorge profonde entre deux montagnes où la voix s'engouffrait et filait tout droit. Et un ruisseau qui coulait tout proche. C'est très bon ça. On dirait qu'il y a un accompagnement".

(34) C. Bordes, *op.cit.*, p.302.

Puis vient le tour des bergers. Ces hommes qui résident là-haut à la montagne durant les mois de printemps et d'été, parfois quittent leur retraite pour descendre leur art de composer la musique et le chant dans les villages de plaine; à l'occasion d'une pastorale, par exemple: "Et on trouve des fois dans les pastorales, des gens qu'on n'a vu nulle part et qui n'ont pas pu se faire voir, peut-être parce qu'on ne les a pas laissés et qui ont la chance de se faire voir à la pastorale. Des bergers qu'on n'a jamais vu nulle part, qui sont à la montagne là-bas avec leurs brebis, mais pour une pastorale quand même, ils vont descendre. Pourquoi? Parce que ça leur fait une occasion. Vous savez, le souletin aime bien se faire voir un peu... en dehors de sa vie de misère" —rajoute notre interlocuteur comme pour rappeler les difficiles conditions de vie du paysan souletin —... D'ailleurs, à Roquiague, ce n'est pas un berger qui joue le rôle de sujet? Enfin, berger, il n'est pas tout le temps berger maintenant, mais... Moi, la première fois que je l'ai vu il était à la montagne, il avait une voix formidable, une très belle voix...". Cette voix "formidable" appartient à M. Larroquy, un homme qui, suivant la méthode "traditionnelle" continue de mener à pied son troupeau à la montagne de Larrau. L'été 1996, au village de Roquiague, il se coule dans la peau du président Agirre. Comme dans une mise en scène de la continuité d'une tradition —qui aujourd'hui n'est plus— le plus jeune de ses fils endosse le poids de la coutume; il revêt le costume de "berger" pour tenir dans la "scène des bergers" le rôle du tout petit garçon prêt à reprendre le flambeau de la tradition familiale.

Le berger-poète

"Traditionnellement", le poète "populaire" basque n'est guère compositeur de musique. A l'image de ses confrères gascons son chant vient plutôt se loger sur des airs empruntés: "*Aire zabar batean, bertsu berriak*"³⁵ (sur un air ancien, des vers nouveaux) dit-on en Pays Basque pour signifier la manière dont le poète brode des vers sur un canevas musical préexistant. Ces mélodies toujours circulant de chant en chant et qui tantôt s'imbriquent, tantôt se superposent —à l'instar des cahiers de pastorale, jadis soumis aux caprices de leurs copistes— semblent engagées dans un perpétuel mouvement de re-création musicale selon le goût du poète basque et de son public.

La figure du chanteur que l'on appelle ici "populaire" aisément se confond avec son homonyme le poète. A lire des ouvrages consacrés à la musique et la poésie des Basques³⁶ l'on découvre cette double articulation, ce noeud impossible à défaire et qui pourrait s'énoncer comme suit: la musique colle à la lettre comme la lettre colle à la musique. Et pourtant, les érudits qui se sont penchés sur la question, n'ont pas manqué de souligner la supériorité du verbe sur la musique: une musique au service d'une poésie plutôt déclamée que chantée et qui s'impose avec force allant parfois jus-

(35) Annoté par J. Haritschelhar, "Musique et poésie", in *Le poète souletin Pierre-Topet Etchahun*, Bayonne, Société des Amis du Musée Basque, 1969, p. 379-413.

(36) Parmi tant d'autres ouvrages l'on peut consulter: J. Caro Baroja, "Música, poesía, danza, teatro, deportes", in *Los Vascos*, Istmo, Madrid, 1971; P. Lafitte, *Le Basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Bayonne, 1941; M. de Lecuona, *Literatura oral euskérica*, Donostia, 1936; L. Michelena, *Historia de la literatura vasca*, Madrid, 1960; R.P. J. de Riezu, *Flor de Canciones populares vascas*, Ekin, Buenos Aires, 1948.

qu'à noyer la ligne mélodique dans l'ombre. Déjà, cette parole déclamée nous ouvre les portes du théâtre pour nous rapprocher du récitatif si particulier de pastorale: "Ce n'est pas encore le chant et ce n'est plus la déclamation parlée" comme l'avait si bien noté M. Buchon.³⁷

A défaut de connaître les rouages de l'écriture musicale, nombre de ces poètes "populaires" ont développé, par analogie, une manière toute personnelle d'écrire la musique: "ils ont leur note". Partition indéchiffrable pour les profanes, ce système codé de signes apparenté au solfège, leur permet de résoudre la question de la mémorisation de la ligne mélodique: "Attuli, il a sa note. Là, il fait des barres, là, un cercle, là, il tire des traits, autrement, le lendemain, il a oublié", raconte l'un de ses amis.

Au sein de ce groupe de compositeurs autodidactes, émerge la figure de Pierre Bordaçarre, mieux connu sous le nom de Etxahun-Iruri (Etxahun de Trois-Villes), le poète-paysan de Trois-Villes. En Soule, l'on dit de lui qu'il avait le "don". Rompu aux diverses formes d'expression de l'âme souletine, ce "*fils de la nature*"³⁸ a été, tour à tour, *txistulari* (joueur de flûte), *dantzari* (danseur), *pelotari* (joueur de pelote), compositeur, musicien, *koblakari* (improvisateur de vers), puis, enfin, auteur de pastorales; autant de qualités qui lui ont permis de se hisser au sommet d'une culture souletine pour endosser avec orgueil ce rôle si prisé en Pays Basque de *plaza gizona* (l'homme de la place), l'homme public par excellence. Il s'est éteint à l'automne 1979, quelques mois après la représentation de "Ximena" sa pastorale de filles; il n'a pas connu la joie d'entendre le barde "Ipharragirre", son dernier héros de pastorale, "*le plus célèbre des poètes de Euskadi, certainement le plus brillant*"³⁹ revivre sur la scène du théâtre.

A écouter l'un de nos interlocuteurs, Etxahun-Iruri, déjà, avait chanté sa mort dans "Le Comte de Tréville". D'autres soutiennent que c'est bien dans les chants de "Ximena" que l'on "sent" que le poète-paysan annonce son départ, comme si, tout à coup, sa vie se confondait avec celle de son héroïne, pour parcourir avec elle le chemin qui le mène jusqu'à l'épilogue. Quel sens donner à ces témoignages qui pensent si étroitement la fusion de l'homme et de son oeuvre? A l'image de certaines de ses héroïnes à l'âme romantique, Etxahun-Iruri, aurait-il vu son destin en songe? Nous pensons à *Ximena* puis, plus particulièrement à *Maritxu* —épouse du roi de Navarre *Santxo Abarka*, mise en scène dans la pastorale "Santxo Azkarra"— des jeunes femmes qui avaient vécu en rêve un sort toujours tragique. Ce fatalisme présent dans l'oeuvre d'Etxahun-Iruri et qui imprègne aussi l'esprit de nombre de Souletins que nous avons rencontrés nous paraît une question intéressante et à poursuivre. Déjà, nous reconnaissons le danger de la confusion entre le rôle et le personnage, cette dure épreuve placée au coeur du théâtre religieux⁴⁰ et qui se trouve ici comme déplacée du côté de l'écrivain et de sa pièce de théâtre.

(37) J.A.C. Buchon, "Représentation d'un mystère dans le Pays Basque", *Le Mémorial des Pyrénées*, Pau, 1839.

(38) Nous empruntons ce qualificatif à M.D, un homme qui, à la mort d'Etxahun-Iruri, signe avec ces sigles "Adio Etxahun", *Sud-Ouest* (20/10/1979).

(39) Cité par Etxahun-Iruri dans le prologue (*Aitzin Pheredikia*) de "Ipharragirre", une pastorale jouée au village d'Ordriarp l'été 1980.

(40) Voir Cl. Fabre-Vassas, "Le Jeu de la Passion", *L'Homme*, 111-112, 1989, pp. 131-160.

Parmi tous les témoignages, nombreux, qui rappellent la mémoire d'Etxahun-Iruri, nous avons choisi de retranscrire quelques lignes de son ami Milov Castan: il nous découvre un homme qui se fond dans la nature —épousant ici la forme d'un oiseau— pour y puiser la source de son chant: un chant qui grandit et résonne sur toute la géographie du Pays Basque. Emotion intense, sa lettre se finit par le plus beau des hommages: celui des montagnes de *Basabürna*:

“Il y a dix ans, le rossignol de Soule: Pierra Bordaçarre Etxahun se taisait, alors que dans le ciel passaient les palombes ...”*Oi Basabürü amiragarria*” (—Haute-Soule admirable) chantait-il dans une pastorale. Comme il l'aimait! Là aussi son talent s'est révélé, dès sa jeunesse, talent qui comme le feu a hésité, a grandi, s'est affermi, a pris de l'ampleur... Et les chansons ont jailli comme l'eau de la fontaine: chansons de jeunesse d'abord racontant la caserne, les événements, la montagne, la vie des villages... quelques improvisations aussi. Il avait à peine plus de vingt ans. Et puis la fleur s'est épanouie, à la fin de la guerre, quand la liberté est revenue: chansons en souletin, un souletin clair, doux, simple, populaire; chansons en français même, à la demande, à l'inspiration. Quelle facilité de création. Sa voix a ranimé en Soule la chanson bien à l'abandon et il l'a fait entendre dans tout le Pays Basque, plus loin encore... En 1979, au tout début d'octobre, comme elle était belle et ensoleillée la Haute-Soule: “*Basabürria*”. Elle te rendait, elle aussi, un superbe hommage”.⁴¹

En Soule l'on dit qu'Etxahun-Iruri avait pour habitude de broder des vers sur un air de sa composition: “Priorité à la mélodie, il avait l'art d'y ajuster les mots”.⁴² M. Hagolla, un excellent chanteur souletin, aujourd'hui disparu, nous parle de la musique de son ami Etxahun, d'une mélodie qui s'abreuve aux sources de la nature: “Etxahun m'avait dit une fois, parce que je le questionnais: tu sais comment je fais les airs? Ça dépend. C'est très bon quand il y a un petit air le soir, le petit vent. Là, dans ma tête, je fais les airs. Et puis, il faut les retenir, alors je prends des repères” —et de poursuivre— “il prenait ses repères à la montagne. Il composait en regardant les sommets, les crêtes, les vallons. Là, il y a la note dans les montagnes, dans les pics, dans les mamelons... Il la lisait dans leurs formes. Et puis, il écoutait les torrents, les ruisseaux...”. Cet art de lire la musique dans la grande position de la nature renoue avec le savoir-faire du “berger des signes”, le berger-poète pyrénéen dont Daniel Fabre écrit que: “il sait inventorier les choses de la nature pour les lire et agir sur elles”.⁴³

Né serait-ce que pour ouvrir une brèche dans cet idyllique tableau pastoral, nous voudrions glisser quelques mots sur les aptitudes au travail de ces poètes “populaires”. Partie à la recherche soit d'un paysan, soit d'un berger qui de quelque façon sublimerait à merveille son travail de la terre, la culture des champs, le soin apporté au bétail pour en faire de la poésie, nous avons tôt fait de découvrir la naïveté de notre

(41) L'on ne saurait dire dans quel journal a été publiée cette lettre. Elle nous a été remise sous forme manuscrite par M. Bédécarrax.

(42) Nous empruntons ces mots à A. Agueraray, “L'oeuvre poétique d'Etxahun-Iruri”, *Ekaina*, n.° 44, Saint-Jean de Luz.

(43) D. Fabre, “Le berger des signes”, in *Ecritures ordinaires* D. Fabre (dir.), Paris, P.O.L., 1993, pp. 157-182.

démarche. En effet, d'après les témoignages que nous avons recueillis, ces hommes communiant si fort avec la nature ne semblent guère se soucier d'une exploitation de ses richesses qui ne soit esthétique. A Allande Bordaçarre, fils d'Etxahun-Iruri, raconte que lui et sa mère devaient prêter une main forte à l'exploitation familiale: "par exemple, on disait: demain il faudra aller mettre le fumier dans le champ, ou bien il faudra s'occuper des brebis. Le père était là, comme ça, la tête entre les deux mains, en train de méditer au coin du feu. On discutait mère et fils du travail, lui on le laissait".

Ce manque d'élan pour le travail a été en quelque sorte évoqué —toujours sur le ton d'une ironie bienveillante— dans certaines pièces de pastorale. Citons à titre d'exemple "Xalbador": en visite chez son ami Etxahun-Iruri, Xalbador remercie sa femme Félicie du bon accueil que jamais elle ne manque de lui réserver: "*Merci beaucoup Félicie, vous méritez le ciel. Moi aussi, comme Pierre, je vadrouille par là...*" —Et Félicie de répondre—: "*Ab! Pour sûr, vous savez parler à vos femmes... Mais vous nous laissez volontiers toutes seules à soigner le bétail*". Etxahun lui-même, comme dans un clin d'oeil à ses confrères paysans-poètes, reprend dans sa pastorale "Ipharragirre" ce thème du poète délaissant volontiers le soin du bétail pour lui préférer la musique: "*il s'engagea comme berger durant cinq ans, mais n'étant pas doué pour ce métier, il dut y renoncer*" annonce-t-il dans le prologue de la pièce. Il est vrai que le poète Ipharragirre n'était point né sous une étoile de berger: il grandit en Pays Basque sud à la fin du XIXe siècle alors que les guerres de succession à la couronne d'Espagne opposant libéraux et carlistes saignent le pays. Suite à la défaite de la faction carliste, ce poète romantique, auteur du *Gernikako Arbola* (l'hymne national basque) est condamné à mener une longue vie d'errance. Le chemin de l'exil le conduit jusqu'à la Pampa argentine où nous le retrouvons gardien d'un troupeau de moutons. Prêtons l'oreille à une conversation avec sa femme Angela:⁴⁴

Angela:

*Koxe-Mari, goxo diüzü
Zure kbantan behatzio
Bena Üsü galtzen dira
Gure saldotik ardiak!*

*Bardaz geroztik badira
Hamazazpi herratiirik
Hola juanez girateke
Zalbe ardi gabetarik!*

*Koxe-Mari, c'est agréable
D'écouter tes chansons,
Mais souvent les brebis
S'égarer de notre troupeau!*

*Depuis hier, il y en a
Dix-sept de perdues,
A ce train-là, bientôt
Nous n'aurons plus de brebis!*

Ipharragirre:

*Hamazazpi falta dira
Bena eniz inkietatzen
Jentek bezala dizie
Libertatia txerkatzen*

*Il en manque dix-sept,
Mais cela ne m'inquiète guère,
Les brebis sont comme les gens,
C'est la liberté qu'elles recherchent.*

...

(44) Etxahun-Iruri, *Ipharragirre*, 1980, scène XX, p. 49-50.

Angela:

*Heben egoitiatat beharzü
Hürriin urthuki gitarra
Eta ordaritzat bartü
Seriwski bortü-makila.*

*Tant qu'à rester ici,
Tu dois bazarder cette guitare
Et la remplacer par
Un bon bâton de berger.*

Au sein du cayolar

De prime abord une précision s'impose: à la différence de son voisin béarnais, le Souletin n'est point berger de métier. "Traditionnellement" paysan, il fait son temps de berger à la montagne, assumant son tour de semaine au *cayolar*.⁴⁵ Terme béarnais utilisé lors de la rédaction de la "Coutume de Soule" au XVIe siècle, le *cayolar* désigne le pacage attribué à un groupe de bergers. Ce système coutumier met en oeuvre un mode original d'organisation du travail collectif: un roulement des postes dans la gestion du troupeau de brebis, la traite, l'élaboration du fromage et le soin des bêtes en période d'agnelage, fixé oralement. Géré comme une co-location, chacune des "maisons souletines" détient une part du *cayolar*, ce qu'on appelle aussi son *txotx*.⁴⁶ Dans le langage courant la confusion entre les termes *cayolar* et *olha* (la cabane) est fréquente: tantôt c'est le terme *olha* qui par extension signifie le syndicat pastorale, tantôt c'est le terme *cayolar* qui passe à désigner la cabane de bergers.

"C'est la montagne qui forme le danseur" dit un adage souletin, rappelant ainsi que le "temps de berger" est un temps fort pour l'apprentissage des *punttuk*,⁴⁷ une technique savante de danse "traditionnellement" réservée à la population masculine. Au *cayolar*, chacun des bergers apporte son art, son savoir-faire. Entre eux, les hommes se livrent des secrets: tantôt ils se copient des pas de danse, tantôt, ils se défient en chantant. Ces moments de sociabilité intense qui rassemblent une poignée d'hommes issus de divers points de la géographie souletine invitent donc à penser le *cayolar* comme l'un de ces lieux privilégiés d'échange entre communautés villageoises.

Feu l'*errejent* Marcellin Héguiphall, un homme né au début du siècle au village de Chéraute en Basse-Soule nous avait raconté sa jeunesse de berger à la montagne de Larrau. A la différence de certains de ses voisins, comme Sainte-Engrâce par exemple —village connu pour avoir vécu en vase clos, replié sur lui même jusque dans les années 70— situé sur un passage de la montagne, le village de Larrau, au territoire

(45) Voir, pour l'institution du *cayolar*, A. Aguegaray et M. Duvert, *Urdanka: un jeu de bergers basques en Soule*, Bayonne, Lauburu, 1989; J. Blot, *Histoire et civilisation basques*, Bayonne, Lauburu, 1979, pp. 81-176; J. Caro Baroja, *Los Vascos*, Madrid, Istmo, 1975; S. Ott, *Le cercle des montagnes*, Paris, C.T.H.S., 1993; J. et D. Peillen, "L'élevage ovin dans le pays de Soule", *Bulletin du Musée Basque*, n.°28, 1965, pp. 49-60; M. Richer, "Le cayolar en Soule", *La pratique actuelle du Droit Coutumier en Pays Basque*, IV Colloque sur le Droit Privé Basque, Bayonne, 1994.

(46) M. Richer, *op.cit.*, p.9 nous donne une définition du mot *txotx*: "tchotch signifie en basque: petit bâton, en relation avec la règle de bois que les bergers entaillaient autrefois pour compter les fromages qu'ils avaient fabriqués".

(47) pour une analyse approfondie des "points de principe souletin" nous renvoyons à l'ouvrage de Jean-Michel Guilcher, *La Tradition de Danse en Béarn et Pays Basque français*, Paris, La Maison des Sciences de l'Homme, 1984.

immense, a toujours été ouvert à la Soule: c'est ici que nombre de fermes souletines ont acheté leurs parts de *cayolar*.

Au fil du récit de M. Héguiaphal une figure prend corps, celle d'un artiste-né, le berger autodidacte; un homme qui en contact étroit avec la nature nous fait découvrir sous sa forme la plus pure, un art de composer la musique, la poésie et la danse⁴⁸: "Voyez, le Basque est resté très poète. Avant, il y avait des types qui faisaient de belles chansons, de très belles chansons, des illettrés qui faisaient des chansons magnifiques. Et ça, ça diminue quand même. Avant, on passait tout l'été à la montagne avec les brebis. Oui, c'est ça, c'est surtout ça. On était une dizaine d'hommes dans le cayolar. Là, on chantait, on dansait. Oui, autrefois, il y avait beaucoup de poètes grâce aux bergers, et pourtant, ils n'étaient pas très cultivés, ils ne lisaient pas et tout ça, leur poésie c'était nature". Cette forme de la poésie "primitive", si proche de la nature, avait séduit vers le milieu du XIXe siècle l'écrivain Augustin Chaho: "Il y a, à côté et au-delà du mont Orhi, dans ces hautes montagnes, les plus belles des Pyrénées occidentales, telles bergeries qui ont une célébrité littéraire dans la vallée. Nous ne citerons que la bergerie du *Sac-d'Esprit*. A quiconque saurait la langue basque et réunirait en sa personne toutes les qualités et la science poétique d'un membre de l'Académie française, nous conseillerions d'aller passer quelques heures jusqu'à minuit, en verve d'improvisation, au milieu d'une douzaine de ces bergers sauvages.⁴⁹

D'autres "récits de berger" lus ou entendus au cours de notre voyage en Soule nous éloignent pourtant de cette figure exemplaire. Revenons, encore une fois, à cet ouvrage qui porte le titre éloquent de *Jean Baratçabal raconte...* Comme nous le laisse entendre le sous-titre: *La vie dans un village basque au début du XXe siècle*, cette forme d'écriture autobiographique, ici et là enrichie de quelques précieuses notes du chercheur, se fait l'écho d'autres voix anonymes. Jean Baratçabal est né au village souletin de Sunharette en 1903. Il passe son certificat d'études avec succès, puis, très jeune, à la grande joie de son père qui aimait à dire: "*il lit trop bien pour être paysan*", il fait son entrée au collège. Ses études seront brutalement interrompues par la guerre de 14 qui mobilise tous les jeunes du pays et parmi eux le domestique et le berger de la "maison". Dès l'âge de onze ans, il abandonne à tout jamais le collège pour se rendre à l'*olha* familial situé au col d'Arhansus; un *olha* formé de vingt-quatre colataires qui proviennent des villages de Alçay, de Camou, de Cihigue, de Viodos, de

(48) Jean-Michel Guilcher souligne comment la vie au *cayolar* est l'une des circonstances qui a facilité l'échange de "danseur à danseur": "Comment ces danseurs-nés ne feraient-ils pas une place de choix à la danse dans leurs occupations? La vie commune dans la solitude, la camaraderie qu'elle fait naître, les loisirs partagés, tout facilite la communication... Dans ce pays où la transmission de personne à personne a été l'un des mécanismes fondamentaux de la tradition, la rencontre aux *cayolar* d'individus accourus de tous les horizons de la Soule, a été un facteur décisif de brassage, de diffusion et de perfectionnement de la technique", *op.cit.*, p. 310. Il nous semble qu'ici un rapprochement s'impose entre cet apprentissage au *cayolar* et l'"école de berger" que Daniel Fabre découvre: "Deux univers donc, l'école et le troupeau, le second presque toujours triomphant et désigné, depuis le XVIe siècle, comme l'ennemi de la plus élémentaire instruction. C'est toujours loin de la classe que l'enfant fait son apprentissage et l'antagonisme revient dans toutes les autobiographies. Quand l'école sera obligatoire c'est contre elle qu'il faudra se dresser pour accéder enfin à la vie d'homme", *op.cit.*, pp. 284-285.

(49) A. Chaho, *op.cit.*, pp. 165-166.

Roquiague, de Musculdy, de Lacarry et de Charitte-de-Haut. Ici, les distractions sont rares. Est-ce la guerre et le deuil qui l'accompagne qui mettent comme en sourdine l'art du *koblak* et de la danse?: "Pas de lecture, pas de cartes. Pas de danse non plus. On chantait dans la montagne mais on ne donnait pas de *bertsu*, si ce n'est ceux entendus à l'occasion d'une pastorale".⁵⁰ Et pourtant, sa réputation de danseur est grande. Déçu de ne pouvoir s'exercer à la danse "traditionnelle", il se plaisait à s'envoler jusqu'à la montagne de Ahusqui: quatre soeurs valsant à merveille l'attendaient avec impatience. On le surnommait "Juhanes, le danseur souletin".

Xikitoak

Il est dans ces montagnes une manière toute particulière de résoudre des conflits entre *cayolar* voisins: *xikitoak*⁵¹ (dérivé du verbe *xikitatu*: châtrer) est le nom donné à cette "mise en scène", à cet art de sublimer des différends sur le mode d'une poésie non seulement peu courtoise mais volontiers obscène. A l'image des *koblakari*, les hommes engagés dans ce duel verbal se défient en se lançant des quatrains rimés qui se terminent toujours au cri de *Xikito!* Aujourd'hui disparue, cette coutume s'est maintenue dans diverses communes de Haute-Soule jusque dans les années 40. C'est au village de Saint-Engrâce que l'anthropologue Sandra Ott en a glané quelques souvenirs: "Les adversaires devaient se placer à bonne distance l'un de l'autre et hurler tour à tour des insultes en vers rimés jusqu'à ce que leur colère s'épuise... Moyen efficace de contrôle social, il arrivait aussi que ces duels soient simplement mis en scène pour l'amusement de tous. Car on trouvait —et on trouve encore—ces *txikitoak* extrêmement drôles. Peu de femmes en ont entendu car les hommes ne se livraient jamais à ces joutes oratoires dans la vallée et certaines furent choquées par l'obscénité des vers que leurs maris récitèrent en notre présence".⁵²

Nous avons découvert tout récemment une autre manière de mettre en scène des *xikitoak*. C'était l'été 1998 à la pastorale de Barcus: "Herriko Semeak" (Les enfants du Pays)⁵³ une pièce, qui comme son titre le laisse deviner, narre la vie de trois enfants du pays, trois hommes à la croisée des XVIIIe et XIXe siècles dont les destins s'entrelacent pour tisser la trame de l'histoire du village de Barcus: il y a Mardo le *koblakari*, puis Pierre-Topet Etxahun, le fameux barde qui "a fait en Soule la renommée de notre village" et enfin, Uthurburu, le déserteur parti à l'aventure en Amérique de sud pour revenir au pays couvert de gloire et de richesses. L'improvisateur de vers, le poète malheureux, le basque émigré aux Amériques, nous retrouvons bien là des personnages basques "type", des figures déjà légendaires prêtes à s'incarner sur la scène du théâtre.

La deuxième partie de la pièce nous invite à suivre la longue vie d'errance d'Etxahun: recherché pour l'assassinant d'Etxegoihen, le poète trouve refuge auprès des bergers du

(50) M. Duvert, B. Decha, C. Labat, *op.cit.*, p. 241.

(51) Voir, L. Irigaray, "Chikitoak", *Igela*, n.º2 (mars-mai), Paris, 1963; D. Peillen, "Xikitoak (Zuberoako artzainen pertsoak)", *Igela*, n.º2 (mai), Paris, 1962.

(52) S. Ott, *op.cit.*, p. 148.

(53) P. Quéheille, *Herriko Semeak*, 1998, scène 14, p.66.

cayolar de *Igelu*. A son arrivée, ces hommes —assis en demi-lune face au public— sont plongés dans une partie de *txikitoak*. Écoutons donc cet échange verbal:

Bermailu:

*Ez dakiat eta badakiat
Abüntzak bixkarratzeko ditiat
Hik ez badütik egiten
Nibaurek eginen ditiat. Txikito!*

*Je ne sais pas et je sais
Je n'ai pas tondu les chèvres
Si toi tu ne le fais pas
Je le ferai moi-même. Txikito!*

Bettanborda:

*Oilo beltza kododatzez
Errün eta kanpoalat
Gure herriko jaun erretora
Badoa üzkerrotsez ohealat. Txikito!*

*La poule noire caquette
Après avoir pondu, elle va dehors
Le curé de notre village
Va au lit en pétaradant. Txikito!*

Bagaula:

*Bibitin, babatan
Hatabue errekan
Ez diat sekülan ikusi
Hainbeste ertzo herrokan. Txikito!*

*Bibitin, babata
Patatras dans le ruisseau
Je n'ai jamais vu
Tant de fous à la fois. Txikito!*

Matrice rituelle qui façonne l'Histoire, qui accueille en son sein le chant, la musique et la danse, la pastorale continue de se dévoiler pour devenir mise en scène d'un passé révolu; telle une vitrine du passé, elle nous rappelle des us et coutumes qui, à l'instar des *sikitoak*, nourrissent l'imaginaire d'une culture souletine dite traditionnelle.

La montée au ciel

*Le chant sacré assure la communication
entre la tribu des excellents et le monde
des dieux. Il est, plus que tout, Parole
dont le mouvement conduit du même au
même, des hommes en tant que région
du divin au divin lui-même.*

Pierre Clastres,
Le grand parler.

La pastorale, s'achève toujours sur un moment d'intense émotion: la mort du héros. Dans un dernier souffle de vie, un ultime soubresaut, les yeux rivés au ciel, le "sujet" entonne le chant de la mort: tel une source d'où jaillit le sacré, ce chant s'élève, puissant, et monte jusqu'au ciel. C'est alors que s'ouvre la porte du "Paradis".

Afin de mieux cerner l'enjeu métaphysique de cette ultime scène de pastorale, rappelons brièvement la configuration de l'espace théâtral. La communication entre l'avant-scène où évoluent les acteurs et l'arrière-scène ou coulisses s'effectue par le truchement de trois portes: à gauche, tendue de bleu, la porte des "Chrétiens" (les Bons) à droite, tendue de rouge, la porte des "Turcs" (les Méchants), une porte cen-

trale s'ouvre sur le monde céleste entrevu lorsque coulissent deux pans de drap blancs croisés.⁵⁴ La scène figure la terre, au-dessus: la voûte céleste, les dessous de scène —où plongent les “Turcs” empoignés par les “Satans”— nous renvoient en enfer. Ce découpage horizontal et vertical de la scène, souvent se superpose dans l'imaginaire des spectateurs qui —comme nous l'ont laissé entendre certains de nos interlocuteurs— déplacent volontiers le Ciel du côté des Chrétiens et l'Enfer du côté des Turcs, la porte centrale toujours figurant la pureté: “C'est par là que sortent les forces célestes”. A l'heure de sa mort, le *sujet* se place au centre de la scène (la terre) de dos à la porte centrale (le ciel). Ainsi figuré, à la jonction de ces deux mondes, alors que ses compagnons ramènent son corps par la porte du Paradis, son chant, semble libérer son âme pour la conduire tout au long de l'échelle céleste, droit vers le ciel.

“Moi, j'aurais bien vu comme scène finale, une conversation entre Uthurburu, Etxahun et Mardo, tous les trois réunis au Paradis”. Nous sommes dans un petit bistrot souletin au lendemain de la représentation de *Herriko Semeak*. Par cette chaude journée d'été, réunis autour de quelques verres, un groupe d'hommes commente avec force gestes et exclamations cette pièce du tout jeune Patrick Quéheille, néophyte dans l'art d'écrire des pastorales. L'impression générale est bonne, même très bonne, elle sera corroborée par la presse et les érudits en la matière. Seule la scène finale dérange quelque peu les gens du cru. Après la montée au ciel de Uthurburu, le spectateur est invité à redescendre sur terre. La pièce s'étire encore avec quelques scènes de la vie locale, les acteurs se traînent jusqu'à l'épilogue; une vague d'ennui gagne les rangs du public. L'émotion extraordinaire suscitée par le chant de la mort, tout à coup retombe. Alors, les Souletins se plaisent à rêver d'un final qui les auraient maintenus bien haut dans le ciel.

En pays souletin, ce thème des héros basques se retrouvant là-haut au Paradis, déjà, avait été exploré au tout début de notre siècle. Un homme qui s'efface derrière le pseudonyme de *Joanes Garaztarra* publie dans l'hebdomadaire *Eskualdun Ona* un petit texte onirique.⁵⁵ Situons la scène: l'auteur est au ciel, il y rencontre un trio de

(54) Une précision s'impose: dans le théâtre souletin, la “droite” et la “gauche” se comprennent toujours, non par rapport aux spectateurs, mais bien par rapport aux acteurs. Georges Hérelle relève que cela correspond à un usage plus que séculaire, à une tradition qui remonte au Moyen Age, *La représentation...*, pp. 45-54. Dans les mystères religieux, bien sûr, cela correspond aux emplacements du paradis et de l'enfer, G. Cohen, *Histoire de la mise en scène dans le théâtre religieux français du Moyen-Age*, Paris, Honoré Champion, 1926 (1ère éd. 1906). La dimension métaphysique de l'espace théâtral, ainsi signifiée, laisse supposer que le lien avec le théâtre médiéval est toujours présent. En ce qui concerne la symbolique des couleurs associées au monde des “chrétiens”, au monde des “turcs” et au monde “céleste” —le bleu, le rouge et le blanc— les interprétations sont nombreuses qui laissent parler une subjectivité toute personnelle. Nous citons, à titre d'exemple, un témoignage recueilli par Georges Hérelle et rapporté par Mme. C. d'Abbadie d'Arrast, *Etchauzeko Anderia. Causeries sur le Pays Basque. La Femme et l'Enfant*, Donostia, Elkarlanean, 1998 (1ère éd. Paris, Rudeval, 1909), p. 113: “M. Hérelle demande pourquoi, dans les pastorales, le bleu est la couleur des bons et le rouge celle des méchants. -Sans doute parce que —répond Mme. Carricaburu d'Arthez—, le bleu est la couleur de la Sainte Vierge, idéal de pureté et de vertu, le rouge est la couleur du diable parce que le feu qui le brûle éternellement est rouge”.

(55) J. Haritschelhar, *op.cit.*, p. 18, cite ce texte comme exemple de contribution à la création de la légende de Etxahun de Barcus.

koblakari: Etxahun de Barcus, Otxalde, puis un inconnu qui répond au nom de Uchtordoki Baigorri-Kua. Ces trois hommes qui représentent chacune des provinces du Pays Basque nord, à savoir la Soule, le Labourd et la Basse-Navarre, se trouvent là réunis avec pour mission de juger de la qualité des chansons qui s'élèvent de la terre. Le verdict tombe, sévère: aucun des jeunes improvisateurs n'a le talent des anciens. Le rêve s'efface. Etxahun et Otxalde quittent froidement la scène. Uchtordoki envoie le bonjour aux villages de Baigorri et d'Urdos.

Histoire sainte

<i>Gaurko pastoral süjetak</i>	<i>Les "sujets" de pastorale</i>
<i>Ez dira haboro saintiüak</i>	<i>Ne sont plus des saints</i>
<i>Badüitiie Kalitateak</i>	<i>Ils ont leurs qualités</i>
<i>Bai eta ere narriöak</i>	<i>Et aussi leurs défauts.</i>

Par ces quelques vers issus de l'épilogue de sa pastorale *Atharratze Jauregian*, Pier-Pol Berçaits, entend signifier que le "traditionnel" répertoire de pastorales qui poursuivait son inspiration dans la Bible et les légendes hagiographiques semble à jamais révolu. Et pourtant, bien que la pastorale dite "moderne" —qui comprend les oeuvres créées depuis le "renouveau" des années 50— ne porte plus sur scène la vie des saints, il nous semble qu'elle invite à découvrir une autre manière de construire la sainteté.

C'est-ce que j'ai découvert sur le terrain. L'été 1998, avant de nous rendre à la représentation de *Herriko Semeak*, nous avons fait une petite escapade jusqu'au cimetière de Barcus pour découvrir que les mêmes pots de géraniums, offerts par la communauté de la pastorale, fière représentante de la communauté villageoise, fleurissent, en ce jour de fête, les tombes de ces trois enfants de Barcus. Puis, vient l'heure de la "messe pastorale". A l'église, une "scène" frappe mon imagination: Le prêtre cède la Parole aux acteurs: "Mardo", "Etxahun" et "Uthurburu", en costume de scène, quittent leurs bancs pour se rendre à l'autel. À tour de rôle, chacun des acteurs adresse, la prière des morts à son illustre homonyme. Quel sens donner à cette relation privilégiée qui, en ce lieu sacré, s'établit entre l'acteur et le personnage? Comment peut-on penser cette communication entre terre et ciel, entre les défunts et leurs représentants sur terre juste avant de se produire sur scène? Il nous semble que cela renvoie à une certaine manière de recevoir le rôle, à ce geste de "faire descendre le personnage" que Claudine Fabre-Vassas met à jour dans le théâtre de la Passion.⁵⁶

Quelques jours plus tard, alors que nous parcourions un article de Ximun Peyran, un homme qui, selon son habitude, livre au journal local *Le Miroir de la Soule* ses impressions de pastorale, un passage portant sur l'homélie qui bénit la pastorale retint notre attention⁵⁷: "Le curé Labrouche, l'officiant, ne veut pas être de reste et dans son homélie, tout en commentant l'évangile du jour, y introduit, par un habile jeu de passe-passe, 3 presque "saints" inattendus: à savoir, Mardo, Etxahun et Uthurburu!"

(56) Cl. Fabre-Vassas, *op.cit.*

(57) Ximun Peyran, "Pour sa pastorale Herriko Semeak Barcus a fait fort et bien!", *Le Miroir de la Soule*, Mauléon, (8/8/1998).

Puis vient l'heure de la représentation. Le choix même du langage souligne l'analogie entre la pastorale et un office religieux: "Regardez les acteurs et les spectateurs, lorsqu'ils sont à la pastorale, ils sont pris comme à la messe". Le charme opère. "La pastorale fait partie de la vie des Souletins comme l'office religieux pour le peuple des fidèles". Elle est vécue comme une profession de foi. Jean-Louis Davant souligne la forte empreinte religieuse de la pastorale, d'un religieux au sens où l'entendait Durkheim qui lie les membres de la communauté: "La pastorale est d'origine religieuse et il reste encore un aspect religieux très fort, non seulement religieux-chrétien, mais religieux au sens qu'il rassemble tout le peuple dans une espèce de célébration liturgique. On touche au sacré..."

Emportés par une même émotion, acteurs et spectateurs, rassemblés par ce jeu dans cet espace théâtral fortement ritualisé, communiant dans une même foi pour faire connaître, pour honorer, pour ressusciter certains de leurs morts parfois célébrés, le plus souvent maudits par l'Histoire. Personnage peint aux couleurs locales ou bien héros national, à l'image de la vie d'un saint patron, la vie du *sujet* de pastorale se construit comme un récit exemplaire, comme un modèle à suivre par la collectivité en ce jour rassemblée: la communauté villageoise, la communauté souletine, la communauté des Basques. Aussi, quel que soit le *sujet* porté sur scène, toujours l'Ancêtre illustre finit par gagner le Paradis.⁵⁸

L'heure du départ⁵⁹

*Urepel hortan bazen artzain bat
Izarrekin mintzo zena
Agian hola sortu zitzaion
Bersoetarako sena.*

Jon Lopategi.

*Dans ce coin d'Urepel existait un berger
qui parlait aux étoiles.
C'est sans doute ainsi que naquit en lui
le sens de l'art poétique.*

C'est par ces vers que s'ouvre la pastorale de "Xalbador".

Pour clore cet épisode "pastoral", suivant le fil ténu, fragile, qui court de la figure du berger-poète puisant dans la nature la source sacrée de son chant à cet ultime chant qui s'élève au théâtre, nous avons choisi, parmi tous les héros basques, de rappeler la montée au ciel de Xalbador. La vie de ce berger-poète, de cet homme excellent de manière incomparable dans l'art de composer des *koblak* a été portée sur scène peu de temps après sa mort, l'été 1991, au village de Larrau. Xalbador (Sauveur)

(58) J.P. Albert nous rappelle la position de l'église catholique par rapport au destin posthume de l'homme: "... elle autorise la certitude quant à l'accès au paradis des saints ou des enfants morts juste après le baptême, "ces petits voleurs de paradis", comme on les a parfois appelés. Au contraire, elle est très réservée en ce qui concerne la damnation: seuls Judas et Caïn peuvent, selon certains, être tenus pour damnés avec une totale certitude. Le séjour au purgatoire déplace un peu ces enjeux du savoir: destin le plus probable des communs des chrétiens, il invite surtout à s'interroger sur la durée des peines et les moyens de les adoucir, *Le Sang et le Ciel, les saintes mystiques dans le monde chrétien*, Aubier, 1997, p. 347-348. Seulement, l'espace métaphysique de la pastorale, construit selon un modèle dualiste, ignore l'existence du purgatoire comme troisième lieu de la géographie de l'au-delà.

(59) Nous empruntons ce titre à la scène n.° 26 de la pastorale; scène de la mort de Xalbador.

—de son vrai nom Fernando Aire— est un homme qui a toujours vécu à la montagne, sur les hauteurs de Urepel, en Basse-Navarre.

Le père Roger Idiart, auteur de la pièce, nous a raconté pourquoi il a choisi la montagne de Larrau comme décor de sa pastorale. A l'entendre ce choix semble presque s'être imposé de lui-même: "Il y avait de telles affinités entre Urepel et Larrau! Premièrement, ce sont deux villages de montagne, et moi, la montagne, ça me séduisait. Xalbador était berger et poète. A Larrau aussi il y avait un fameux poète: Ligueix, ami intime d'Etxahun et qui composait comme Xalbador, des vers sur des mélodies connues. A Larrau aussi il y a des bergers, ils ont de belles voix... Et puis Larrau, c'est un village un peu phare, c'est un carrefour, un lieu de rencontre extraordinaire pour les bergers, alors tout ça me plaisait..."

Le village souletin répond en écho à son voisin bas-navarrais; l'on y retrouve une identité des lieux et des hommes. La pastorale continue donc de déplier son faisceau de sens pour se découvrir à la fois comme un lieu de la mémoire et un lieu de circulation d'un savoir. Au gré des épisodes de "Xalbador", l'on surprend comment subrepticement s'insinue le fil de la transmission de la poésie orale. Déjà, dans le prologue de la pièce, l'auteur entame un retour sur l'histoire de Larrau. Il rend hommage au poète Sala-Borthiry, puis à Ligueix —dont les chants, mêlés à ceux de Xalbador, s'égrènent tout au long de la pastorale— pour rappeler la mémoire de ceux qui ont renoué avec l'art de leurs maîtres: "*une étoile dans leur sillage: Pierre Etxahun Iruri*".

Entrons dans la pastorale. Très vite, après avoir fait la connaissance du tout jeune "Xalbador", l'auteur nous convie à une fête: la "noce de Ligueix", un mariage qui réunit la fine fleur des jeunes poètes-improvisateurs basques: nous y reconnaissons Etxahun-Iruri le Souletin, puis Xalbador, le Bas-navarrais qui vient juste de se faire connaître, enfin, celui qui deviendra son inséparable compagnon de *koblak*: Martin d'Ahetze, le Labourdin. Nous retrouvons donc ce thème des provinces basques comme enlacées, nouées par le *koblak*, non plus au ciel, cette-fois-ci, mais ici-bas sur terre. Les épisodes s'enchaînent, au fil des scènes, l'on sent comment, peu à peu, s'élève l'âme du berger-poète basque. Enfin, voici le poète à l'automne de sa vie. Les Basques organisent une fête en son honneur: sept *koblakari* représentant chacune des provinces basques, nord et sud confondus, offrent leurs vers au poète. Michel Aire, qui a renoué avec la veine de *koblak* de son père Xalbador —reprenant d'ailleurs son nom de scène auquel il a apposé le chiffre II comme pour bien marquer cette continuité dans la transmission de cette tradition familiale— lui rend hommage au nom des Souletins. Ses vers chantés sur la mélodie de: *Bi berset dolorusik* ("deux vers empreints de douleur") le fameux poème d'Etxahun Barcus s'achèvent par l'offrande de la musique de la *txiülila* (flûte) et de la danse des Souletins.

"*Compagne de ma vie, Viens toi aussi avec moi. Mon heure est venue: Allons donc ensemble*". Par ces mots que Xalbador adresse à sa femme Léoni en cette journée qui consacre son art du *koblak*, le poète annonce son ultime voyage. "*Pressentiment*" est le titre que Roger Idiart a choisi pour cette scène. Xalbador ne se remettra point de son malaise, il ne survit que quelques jours à cette fête qui déjà annonce le déclin de sa vie. Nous savons que la pastorale toujours exige dans sa composition une progression

de l'action, une émotion qui va in *crescendo* jusqu'au sommet crucial de la mort du héros. Intensément, le père Roger Idiart, nous fait revivre la mise en scène de ce tableau final:

“Le village de Larrau avait une chapelle, la chapelle de Saint-Joseph, dans la forêt de hêtres vers Erroimendy. Cette chapelle est historique. Je veux dire qu'elle a sauvé la vie de beaucoup de gens, parce qu'étant située sur le chemin de Saint-Jacques, elle servait de refuge aux pèlerins. Elle était un point de ralliement des bergers aussi et puis elle avait une jolie cloche avec un son très argentin. Voilà qu'un jour, alors que nous préparions la pastorale, un chasseur s'est aperçu qu'il y avait eu une avalanche de neige et que la neige avait balayé, avait emporté la chapelle. Alors, évidemment, les acteurs ils étaient très..., sentimentalement ils ont pris ça comme un coup, croyants ou pas croyants, pratiquants ou pas pratiquants. La chapelle c'était quelque chose... c'était le lieu de haute-montagne... Ils sont venus me voir et ils m'ont raconté ce qui s'était passé. Je leur ai dit que ce serait bien d'intégrer ça dans la pastorale, et le samedi suivant, je leur ai apporté le vieil air qui est le chant de Larrau, *Xoritua nurat hua* auquel j'avais rajouté un couplet: “En automne, la neige a démoli notre ermitage. Nous autres, Larraintar, cette nouvelle nous afflige. Unissons nos forces, car “Monsieur Besoin” nous l'impose”. Et vous ne savez pas ce qu'ils ont fait? Premièrement ils ont pleuré, parce que ça les a touchés et l'un d'entre eux a dit: on ira chercher la cloche, on ira la sauver, et alors, ils sont partis la chercher, avec des bottes jusqu'à la taille, dans la neige, et sont revenus avec la cloche qui, par bonheur, n'était pas cassée. Et le jour de la pastorale de “Xalbador”, ils ont fait un donjon, un petit clocheton, et dans la scène finale, avant que le berger Xalbador ne meure, il se tourne vers sa cabane et il dit des choses très belles, et alors, là, l'émotion était à son comble...”⁶⁰

Ce moment d'émotion intense est partagé par la communauté villageoise de Larrau, un village connu en Soule pour être très divisé et qui se découvre donc réuni symboliquement, le temps de la pastorale, autour de cette chapelle rappelant au son de sa cloche les bergers souletins. Transposée sur l'espace théâtral, (re)mise en scène le jour de la représentation, cette cloche sonne le glas de la mort de Xalbador. Une dernière fois elle réunit la communauté d'acteurs qui fait corps avec le poète pour l'accompagner à l'heure de son départ. La voix du berger-poète qui nous a guidés tout au long de la représentation, définitivement s'éteint. Par ce chant final qui s'élève et transcende l'homme, Xalbador devient l'incarnation de l'un des mythes les plus puissants du peuple basque: le mythe fondateur de l'“ancêtre berger”.

“A la pastorale de Larrau il faisait un temps magnifique, magnifique. Alors, vous aviez ces montagnes de l'autre côté, ces choeurs qui donnaient tout ce qu'ils pouvaient. On aurait dit que les montagnes faisaient écho”. Peut-on rêver plus idy-

(60) L'on remarquera que les habitants de Larrau semblent s'être appropriés le chant *Xoritua nurat hua*.

llique tableau pastoral que cet instant magique où l'homme entre en résonance avec la nature par le biais de la musique? Aisément l'on peut se figurer ce *finale*: la cloche de Saint-Joseph, les clochettes des brebis, la montagne, le chœur des bergers, un temps réunis pour jouer le dernier accord, l'ultime note d'une symphonie pastorale. Seulement, les brebis sont là qui s'agitent sur scène au rythme de leurs sonnailles, une "voix" qui grandit, se répand, puis finit par briser cette harmonie pastorale: "A Larrau chaque brebis avait une note de l'octave, mais ça n'avait pas donné, ça avait été une cacophonie terrible".

A la mort de Xalbador, l'apôtre Saint-Pierre,⁶¹ mûni des clés du "Paradis", fait son entrée sur scène. C'est par ces mots qu'il accueille le poète:

Jundane Phetiri

*Phetiri arrantzaliak
Agurtzen zütii, Xalbador,
zii izan ziren artzaina
Botzik beität ikbusten hor*

*Lür Hartan biek dizüü
Auz hunki zerbait eginik
Bortha boi gustin igaiten
Ahal düzüla diot nik*

La marin-pêcheur Pierre

*Te salue, Xalbador,
Car j'ai plaisir à voir ici
Le berger que tu as été.*

*Tous deux, nous avons sans doute
Fait quelque bien sur la terre:
Je déclare que tu peux
Franchir aisément cette porte.*

Puis, apparaît le Seigneur. Par un jeu de mots, il rappelle que "l'homme est fait à l'image de Dieu":

Artzain Huna

*Xalbador, zük eta nik ber izena dizüü.
Zü, Xalbador bazira, ni Salbazale nüzü.
Gustian tziauri hunat eta so egidazü
Delako Artzain Huna begien bixtan düzü
.....*

*Xalbador, toi et moi, nous avons le même nom:
Si tu es Xalbador, moi je sui le Sauveur.
Viens ici à ton aise et regarde-moi:
Le Bon Pasteur, le voilà sous tes yeux.*

Enfin, vient le tour de la communauté. Les acteurs renouent avec la métaphore biblique du berger et son troupeau:

Oroek:

*"Ni naiz Artzain Ona" zük zinion aspaldi
Izen eder horren gai gu ez gira sendi.
Gu artzain xume batzu bainan zure ardi.
Zure korletik kanpo ez gaitela geldi!
.....*

*Je suis le Bon Pasteur, disiez-vous autrefois,
Nous ne nous sentons pas dignes de ce beau nom.
Simples bergers, nous sommes aussi Vos brebis;
Pussions-nous ne pas rester hors de votre enclos.*

(61) Dans le théâtre de pastorale Dieu n'apparaît jamais sur scène. Aussi, avons-nous trouvé dans d'autres pièces la figure de Saint-Pierre à la porte du paradis, à l'heure de la mort du héros. Dans "Ximena", c'est sous la forme d'un lépreux qu'apparaît Saint-Pierre pour mettre les protagonistes à l'épreuve. Enfin, en Pays Basque, les récits sont nombreux qui mettent en scène Jésus et Saint-Pierre sur terre: *Trentekutzilo; La nappe, l'âne et le bâton; Le battage de blé; Une reine dans la forêt; ...*

Oroek khanta:

*Artzain Hunak düti bere ardiak ezagützen
Izen bedera emaitz düti ejerki deitzen
Orai gük Xalbador artzaina botzik zelilat lagüntzen
Hunen jitiak beik—tü oro alageratzen.*

Tous chantent:

*Le Bon Pasteur connaît ses brebis;
Il appelle en douceur chacune d'elles par son nom.
Aujourd'hui nous avons la joie d'accompagner au
Ciel le berger Xalbador car son arrivée nous réjouit tous.*

“Dans le sillage de Xalbador” est le titre que porte la dernière scène de cette pastorale. Xalbador au “Ciel”, de jeunes improvisateurs anonymes —car n’étant pas encore parvenus à se faire un nom dans ce monde des *koblak*— s’apprentent à renouer avec l’art de la poésie orale; ils ont pris pour modèle le poète qui vient juste de s’éteindre. Ainsi se ferme la pastorale de Xalbador, laissant toutefois un peu de jour, le chas d’une aiguille par où s’immisce le fil de la transmission. Puis, doucement, comme dans toute pastorale, les pas de danse des Satans, suivis par le dernier des chants: l’hymne au village, instant ultime de la renaissance de la communauté villageoise, nous mènent jusqu’à l’épilogue, jusqu’à ce bouquet de vers final qui invite la communauté des Basques à suivre la voie de Xalbador, à persévérer dans ce dur entraînement du *koblak* avec pour ultime exhortation: “*Que Xalbador soit pour nous une source de lumière*”.

Ce chant qui nous élève si haut au-dessus de la terre, ces pas de danse— bien que confiés à des Satans— qui suivent la montée au ciel du héros, nous ramènent à la mémoire les mots par lesquels le père Donostia, parachevait son hymne à la chanson basque: “Rythme chanté, rythme dansé, dès lors qu’il participe de la vraie beauté, c’est-à-dire du divin, il se fait prière, il devient la liturgie, il devient le rite qui faisait danser David devant l’arche. Nous nous élevons... non pas seulement par notre voix et notre agilité au-dessus de la terre, mais nous nous élevons vers les cieux. A chaque peuple, et au plus traditionnel, le peuple basque de conserver jalousement la semence que Dieu y a déposée pour qu’elle fructifie éternellement et confirme cette parole de St Augustin, ce me semble, “que les cieux ne sont qu’une vaste et parfaite harmonie”...”.⁶²

La quête du chant

Il est temps de redescendre sur terre pour réfléchir à la question de la circulation du chant et de la poésie orale, pour creuser plus avant quelques aspects de la transmission de cet art du *koblak* dont certaines des grandes figures souletines peu à peu ont affleuré au cours de ces dernières pages. Ce faisant, nous avons entamé un retour sur des études fruits de la plume d’érudits basquistes qui passionnément se sont atta-

(62) R.P. Donostia, “Quelques caractéristiques de la chanson basque”, *Gure Herria*, 1923, p. 685.

chés à combler le fossé se creusant entre des *koblakari* en quête de texte et des textes en quête d'auteur, soit à réduire l'écart qui sépare des hommes dont l'oeuvre poétique véhiculée oralement a traversé le temps sous le couvert de l'anonymat et un fonds de chansons basques qui, à défaut de propriétaire, est devenu l'héritage d'une mémoire collective. Aussi, ceux qui se sont penchés avec curiosité sur ce précieux legs des anciens se plaisent à imaginer les hommes qui en furent les heureux inspirateurs puis, tous ceux qui au cours de son long voyage dans le temps se sont emparés de ce fonds malléable pour le modeler, pour le parfaire, pour en effacer la marque de l'auteur, le remettre en mouvement et lui imprimer une vie nouvelle, parfois aussi une nouvelle histoire.

Récapitulons: nous avons cité Beñat Mardo le barcusien "le plus ancien et talentueux des bertsolari du Pays Basque" notait en 1856 Augustin Chaho⁶³ pour souligner l'immensité de l'oeuvre de ce *koblakari*: "vingt volumes ne contiendraient pas ses oeuvres s'il avait eu un sténographe avec lui dans les séances poétiques qu'il donnait en toute occasion". Quelques années plus tard, en 1870, J.D.J. Sallabery⁶⁴ nous offre la version intégrale de *Beñat Mardoren khantoria* (La chanson de Mardo), une chanson de défi où s'affrontent à coups de sarcasmes, notre poète, tailleur de son métier et un adversaire fabricant de clochettes. En voici la première strophe:

*Ni deitzen nük Beñat Mardo, Barkoche Bachabilako:
Orhoitzen bait eztizadala khantorerik hunt haboro;
Eztakika ni nizala bürüzagi hartako?
Je m'appelle Bernard Mardo de Barcus, quartier de la Basse-Ville
Je t'en prie, ne te mêle plus d'improviser des chansons,
Ne sais -tu pas que suis maître en cela?*

Entrons au ^{xx}e siècle. En 1950, le père Lafitte⁶⁵ publie deux chants satiriques de Mardo; c'est le père Lhande qui les a dénichés dans un cahier de chansons oublié dans le grenier de son château familial. Quelques années plus tard, M. le chanoine Narbaitz adresse à Louis Dassance un carnet de chansons du ^{xviii}e et du ^{xix}e siècles: figure dans ce recueil un chant "donné" par Beñat Mardo à l'occasion des "noces des Berdeco", un mariage qui, comme l'indique la note qui accompagne le texte en bas de page, fut célébré en 1769. Renseignement précieux pour un homme qui, en vain, avait cherché jusqu'alors à situer cet "ancien" poète dans le temps: "A quelle époque vivait-il au juste? Mary-Lafon, que cite P. Lafitte, parle du ^{xvii}e siècle; Georges Lacombe qui disait lui être apparenté, penchait pour le début du ^{xix}e siècle..."⁶⁶

Louis Dassance poursuit sa quête. Il reconnaît dans la légende poétique *Arbotiko prima eijerra* (La jolie héritière d'Arbouet) —un chant que M. de Jaurgain,⁶⁷ en 1897, avait attribué à un "Souletin" convié au mariage d'une jeune noble de Arbouet vers

(63) A. Chaho, *op.cit.*, p. 159.

(64) J.D.J. Sallabery, *Chants populaires du Pays Basque*, Bayonne, 1870, p. 209.

(65) P. Lafitte, Deux chansons de Beñat Mardo", *Gure Herria*, 1950, pp. 293-299.

(66) L. Dassance, "Chronique de la chanson basque. A propos de Beñat Mardo", *Gure Herria*, 1967, pp. 289-296.

(67) J. de Jaurgain, "Quelques légendes poétiques du Pays de Soule", in *La Tradition au Pays Basque*, Bayonne, Elkar, 1982 (1ère éd. 1898), pp. 408-409.

1760— la veine poétique de Mardo. Enfin, il s'intéresse aux personnages mis en scène dans "Le dialogue entre un paresseux et un vieux galant" pour soulever la question des variations sur un même thème: en effet, les versions que Augustin Chaho⁶⁸ et Francisque Michel⁶⁹ en avaient recueilli déjà au XIXe siècle se reflètent comme dans un jeu de miroir: chez le premier, le "vieux galant" nous renvoie l'image d'un Mardo vieillissant aux prises avec un "jeune paresseux" qui répond au nom de Idiart. Chez le second c'est Mardo qui y tient le rôle du "jeune paresseux" face à Idiart, reconverti en "vieux galant".

La pastorale "Herriko Semeak" se nourrit de quelques-uns de ces chants de Mardo: nous y retrouvons *Beñat Mardoren Kantorea*, *Arbotiko prima eijerra*, puis *Bar-koxeko gathü jalen kantorea* (Chanson des mangeurs des chats de Barcus). Et pourtant, ce dernier chant, nous avons entendu dire qu'il était le fruit de l'imagination créatrice d'Etxahun de Barcus. Un jour, M. Hagolla nous en avait chanté quelques couplets, puis, il nous en avait raconté l'histoire: "Des jeunes gens du quartier de la Madeleine de Barcus étaient partis à la chasse et il fallait qu'ils ramènent un ou deux lièvres pour les manger au restaurant du coin. Ils n'avaient pas trouvé de lièvre, alors ils avaient tué le chat de Paradis, une maison qui existe encore. Le voisin Salazar, dont la maison n'existe plus avait tué le chat de Paradis. Alors, je ne sais pas... ont dit que cette chanson est d'Etxahun de Barcus, mais, le dernier couplet, il le chante en français, il dit: "*cette chanson a été composée le 11 février 1793*" ce qui voudrait dire qu'il l'avait écrite à l'âge de 11 ans, alors, je ne sais pas quand même...". D'autres chants d'Etxahun de Barcus mêlés à ceux de Mardo, puis à ceux de jeunes compositeurs de notre fin de siècle s'égrènent tout au long de la pastorale de Barcus.

Chacun des érudits reprend donc et corrige les travaux de ses aînés. C'est à dessein que nous avons relevé les dates de toutes ces publications pour mieux marquer les lacunes, les "trous historiques" que dévoile la quête du chant. La pastorale nous éloigne de cette chronologie qui scande le temps de l'histoire: elle recueille les échos du *koblak* puis, elle brasse tous les chants pour nous donner à voir une continuité dans la circulation et la reproduction de la poésie orale. Car, nous sommes ici du côté de la coutume, du côté du rite qui abolit le temps, qui efface les distances pour venir se loger dans ces creux, dans ces marges que l'approche historique ne saurait combler.

Souvenons-nous de la rencontre de Etxahun de Barcus et Otxalde là-haut dans le ciel. L'amitié entre ces deux hommes a été pérennisée dans *Etxahun eta Otxalde*, une chanson de défi poétique qui raconte dit-on, la rencontre des deux grands poètes. Ici aussi, la question s'est posée de savoir lequel de ces deux hommes en était l'heureux auteur. Le révérend père Lhande; le premier à s'être vraiment intéressé à la vie d'Etxahun de Barcus, entreprend en 1922, un voyage sur les terres du poète. C'est à dos de mulet qu'il parcourt les vallées barcusiennes de Gaztelondo, de Jauregiber-Ibarra et de Malta, à la recherche de quelque témoignage précieux sur la vie de ce barde qui semble avoir plongé dans l'oubli: "Les premières personnes que j'ai consultées ne savaient me dire si ce barde avait vécu sous le premier Empire ou la troisième Répu-

(68) A. Chaho, *op.cit.*

(69) Francisque Michel, *Le Pays Basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*, Elkar, 1981 (1ère éd. 1857), p. 367.

blique”.⁷⁰ Il s’arrête donc chez le paysan, il interroge la mémoire des anciens, il recherche dans la tradition orale l’empreinte du poète de Barcus. Ainsi rencontre-t-il, parmi tant d’autres, le souvenir d’un *Etxahun eta Otxalde* qui rappelle la victoire d’Otxalde face à son adversaire Etxahun, aux eaux d’Ahuzki en Soule. Le père Larrasquet reprend les travaux de son confrère. Il découvre une nouvelle version de *Etxahun eta Otxalde*. Changement de décor: nous sommes invités à quitter la Soule pour découvrir comment Etxahun remporte le défi au village bas-navarrais d’Hasparren.

Etxahun eta Otxalde semble donc s’être reproduite comme par bourgeonnement pour donner naissance à diverses versions circulant dans la tradition orale. En dépit de la difficulté à retrouver dans cet éventail de “copies orales” celle qui serait la version première et authentique, le père Lhande et le père Larrasquet s’accordent pour attribuer ce chant à Etxahun de Barcus. Rassemblant le matériau recueilli, ils publient en 1946 *Le poète Pierre Topet dit Etchahun et ses oeuvres*. La veine poétique d’Etxahun se joue sur deux tempo: d’une part les “élégies”, de l’autre les “satires”. *Etxahun eta Otxalde* a dû leur paraître inclassable: à défaut de pouvoir être répertoriée, elle a trouvé refuge dans une rubrique qui sous le titre “autres” abrite une poignée de chansons qui ont comme quelque chose d’indéfinissable.

La quête du père Lhande et du père Larrasquet soulève la question de la confusion entre l’histoire et la légende. Ce noeud impossible à défaire, placé au coeur de la production poétique invite, nous semble-t-il, à reconsidérer le caractère autobiographique de certaines des oeuvres véhiculées par la tradition orale. Jean Haritschelhar⁷¹ éclaire d’une lumière nouvelle l’histoire de cette chanson aujourd’hui légendaire. En 1967, il nous révèle que son auteur n’est point Etxahun de Barcus, mais bien son adversaire Otxalde. Preuve irréfutable à l’appui, il présente une nouvelle version d’*Etxahun eta Otxalde*: c’est un manuscrit qu’Otxalde lui-même présente en 1890 au “concours de la chanson basque” qui se tient à la ville de Mauléon. Encore faut-il rappeler qu’Etxahun de Barcus est décédé depuis déjà 28 ans. Aussi, remet-il en question les interprétations de ceux qui l’ont précédé pour découvrir dans cette chanson —qu’il retrace plutôt du côté de la fiction littéraire que de l’autobiographie— non plus un défi entre Etxahun et Otxalde, mais bien un défi que ces deux hommes lancent à la communauté des poètes basques et partant l’hommage d’Otxalde à la mémoire de son ami disparu.

Ce “concours de la chanson basque” qu’évoque pour nous Jean Haritschelhar s’inscrit dans le programme des “fêtes basques”, une initiative soutenue depuis 1851 par Antoine d’Abbadie d’Arrast, mécène de la culture basque. Ces “fêtes”, pensées comme une mise en scène de la totalité de la société rurale basque font la part belle à la poésie: à la forme écrite, bien sûr, mais aussi, et ceci nous intéresse au plus près, à son penchant oral, c’est-à-dire à l’art du *koblak*. Pierre Bidart évoque ce moment historique, cette reconnaissance première de la création poétique orale, ou, pour reprendre ses mots, de “l’oraliture”: “Par les “fêtes basques”, pour la première fois, l’expression orale, incarnée dans l’acte d’improvisation, est érigée en symbole du populaire primitif bas-

(70) P. Lhande, J. Larrasquet, *Le poète Pierre Topet dit Etchahun (1786-1862) et ses oeuvres*, Bayonne, Euskalzaleen Biltzarra, 1946, in-8°, p. 5.

(71) J. Haritschelhar, “Etchahun eta Otxalde”, *Gure Herria*, 1967, pp. 65-82.

que et placée en situation de proximité avec la forme écrite représentée par la poésie".⁷² Aussi, met-il en relief, cette valorisation de la poésie orale qui trouve en cette deuxième moitié du XIXe siècle, un prolongement dans les écrits de Augustin Chaho, un homme qui exalte la figure du barde "populaire". Souvenons-nous que c'est à cette même époque que nous avons situé les premiers tâtonnements de la quête du chant. Augustin Chaho le Souletin et Francisque Michel avaient été les premiers à en recueillir les échos; d'autres érudits viendront qui, comme nous l'avons vu, reprendront leurs travaux pour y ajouter les fruits de leur moisson.

Enfin, pour fermer la boucle de cette circulation de la poésie orale, il nous faut revenir à la pastorale "Xalbador". Cette pièce fait intervenir trois générations de *koblakari* du XXe siècle: la génération de Ligueix, puis celle des hommes qui avaient pris sa relève: Xalbador, Mattin d'Ahetze et Etxahun-Iruri, enfin, la jeune génération anonyme, car, encore privée de reconnaissance sociale dans le monde du *koblak*. Chacune de ces générations, nous l'avons-vu, rappelle la mémoire de ses aînés. Le poète nomme ceux qui lui ont transmis le savoir. Par ce geste il leur rend hommage mais aussi et surtout est-ce une manière de se relier à ceux qui, dans ce monde d'élus, lui ont insufflé l'inspiration et partant légitime son oeuvre. Tels des maillons d'une longue chaîne, tous ces hommes prennent place sur le long fil de la transmission, à la fois, se rattachant au passé et s'ouvrant à l'avenir, comme pour bien marquer la pérennité de la tradition.⁷³

Retour au texte anonyme

Au cours de ce voyage dans le temps, nous sommes donc passés, après un long détour, du texte anonyme, "atemporel", à la figure du poète anonyme qui juste vient d'éclorre. Le texte anonyme nous renvoie à un fonds commun de chansons, à une poignée de légendes poétiques, toujours présentes dans l'imaginaire des Souletins. "Nous ne saurons certainement jamais à quel artiste anonyme nous devons ces chants admirables qui nous émeuvent au bout de tant d'années: *Bereterretchen khantoria*, *Atharratze jauregian*, *Apez belcharen kantuak*, *Bazterretik bazterrerat*, *Lurraren pean* ou *Alageraz...*" déplore, nostalgique, Louis Dassance.⁷⁴ Ces vieilles chansons souletines avaient bercé l'enfance de Jean Baratçabal: "...je me rappelle trois vieilles chansons: *Berterretxen khantorea*, *Agota*, *Atharratze Jauregian*. Elles étaient très chantées, avant 1914, par mes soeurs à la maison".⁷⁵ Parfois, avions-nous dit, la pastorale puise sa source dans ce "traditionnel" noyau de légendes poétiques: en 1958, Etxahun-Iruri brode sa pastorale "Berterretx" sur le canevas de la chanson qui porte le même nom. Quelques années plus tard, "Atharratze Jauregian", la pastorale de Pier-Pol Berçaitis, se tisse autour de la légende. Enfin, découvrirons-nous, l'été 1999; "Agotak", la dernière création du pastoralier Junes Cazenave.

(72) P. Bidart, "Ethnographie et esthétique des traditions populaires basques dans les concours de poésies basques", in *Antoine d'Abbadie 1897-1997. Congrès International* (Hendaye 1997), Donostia: Eusko Ikaskuntza; Bilbao: Euskaltzaindia, 1998, pp. 263-288.

(73) Cl. Fabre-Vassas découvre ce modèle de la chaîne dans la transmission d'un texte, celui de l'écriture de la Passion, "L'écriture de l'écriture", in D. Fabre (dir.), *Écritures...* pp. 157-182.

(74) L. Dassance, *op.cit.*, pp. 295-296.

(75) M. Duvert, B. Decha, C. Labat, *op.cit.*, p. 130.

Parler de ce fonds commun de légendes nourrissant un “théâtre du poétique”, invite à réfléchir au sens que prend, au pays de la pastorale, la mise en scène d’un texte qui ne porte plus la marque de son auteur. Souvenons-nous du débat qui agite la “traditionnelle” société souletine à l’aube de ce qui a été appelé le renouveau de la pastorale. Déjà, les “anciens” nous avaient raconté qu’ “autrefois”—ce passé défiant toute chronologie et qui semble se jouer du temps— il n’était pas permis aux Souletins de donner une pastorale avant le centenaire de la mort du *sujet* porté sur scène. Entamons un retour sur l’histoire. Cette nouvelle vague de la pastorale s’ouvre avec “Etxahun de Barcus” une pièce de Etxahun-Iruri, donnée au village de Barcus l’été 1953. Le poète s’est éteint en 1856. Ses descendants, résidant au village d’Esquiule, se refusent à déroger à la règle. Ils font appel à la compréhension des Barкусиens pour respecter le “temps” que la coutume prescrit. Bravant l’interdit, les Barкусиens, gagnés par l’impatience de se donner à voir sur la scène de leur théâtre, s’aventurent quand même à jouer leur pastorale “quelques années à l’avance”. En 1991, au grand dam de la famille et des proches de Xalbador, le père Roger Idiart porte sur scène la vie du poète bas-navarrais décédé en 1979. De nouveau la critique acerbe se réveille. Il semble donc que les “cent ans” dont parlent nos interlocuteurs ne font pas toujours un siècle, ils nous renvoient plutôt à la longue durée, au temps nécessaire pour le mûrissement du personnage dans l’imaginaire des Souletins. Ainsi, découvrons-nous une exigence de ce théâtre, plutôt qu’une règle explicite, un de ses usages consacrés par la tradition: faire entrer le personnage dans la légende, “laisser le temps fleurir le personnage”.

Cette discussion soulève aussi une autre question que nous voudrions maintenant creuser, celle-là même de la propriété du *sujet* la pastorale. A qui légitimement appartient-il? Le temps de faire entrer le héros dans la légende correspond aussi, nous semble-t-il, au temps requis pour qu’il passe du domaine privé et familial au domaine public. Cet effacement de l’individu au profit de la communauté nous renvoie, comme dans un jeu de miroir, l’image d’un homme qui s’efface derrière sa matière; nous voulons parler du “traditionnel” auteur de pastorale: à la fois metteur en scène et “copiste”, cet artisan du bricolage n’hésite pas, pour les besoins de sa mise en scène à couper, juxtaposer, voire imbriquer divers cahiers “originaux”. Ainsi, au fil de la (re)écriture du “traditionnel” répertoire de pastorales, la production individuelle, la création “originale” tend à se fondre ou plutôt à se confondre dans un texte qui est passé dans le domaine du collectif. Au vu de cette règle du jeu qui toujours tend à effacer la marque du propriétaire, “Agotak”, “La chanson de Berterretx” et “Atharrazte Jauregian”, cette poignée de chansons qui déjà ne portent plus l’empreinte de leur auteur, figurent, nous semble-t-il, comme autant de morceaux choisis, prêts à se couler dans le moule de la pastorale, à se soumettre aux contraintes rituelles d’un genre qui toujours agit dans ce sens de la dépossession.

L’une des révolutions qui accompagne la renaissance de la pastorale —et qui signifie une rupture dans le mode de transmission— est, à notre entendement, la séparation des rôles d’auteur et d’*errejent* (metteur en scène), deux fonctions qui jusqu’alors incombaient à un seul homme. Désormais, l’auteur qui revendique son statut d’écrivain, crée des oeuvres originales qui seront mises en scène par l’*errejent*.

Qu'en est-il de la créativité de l'auteur lorsqu'il s'attaque à ce fonds de poésies qui, déjà, appartiennent à la mémoire collective? L'auteur s'arrime au texte, puis, de quelque façon, le déplie, pour le réorganiser et le modeler sur la ferme charpente de la pastorale. Ainsi, semble-t-il renouer avec le "traditionnel" savoir-faire de l'instituteur de pastorale, avec l'homme qui plutôt que créer, commente un texte qui ne lui appartient pas. Cette méthode de travail nous renvoie à la technique de recopiage propre à la production du texte sacré: "... selon un pli hérité de la transmission orale, les fonctions de reproduction et d'accumulation sont confondues, comme sont mêlés le copiste et l'auteur. Les textes sacrés devaient être copiés par des individus, toute addition prenant la forme d'un commentaire, dont le statut était nécessairement inférieur".⁷⁶ Découvrir comment la pastorale parfois se noue, s'enroule autour d'un chant "traditionnel", invite à poursuivre une réflexion sur le passage de la poésie orale à la poésie écrite, ou sur ce que nous pourrions appeler une certaine façon de passer de l'art de réciter des *koblak* à l'art d'écrire des pastorales.

A la mode des *koblakari*

Au fil des générations, les Souletins ont dit et redit ces chant "populaires" appris auprès de leurs aînés, parfois ils en ont refait la trame poétique, enfin, ils ont mis en compétition leur veine poétique pour rivaliser de dextérité, d'imagination et de célérité, dans la composition et l'échange de vers selon un thème et une rime données; nous voulons parler du *koblak*. M. Héguiaphal nous avait raconté sa manière toute particulière de penser le passage du chant à l'échange de *koblak*: "C'était le dimanche. C'était le dimanche et alors on chantait. Après la messe les gens se réunissaient. L'un sortait ceci, l'autre sortait cela, alors c'est comme ça qu'ils ont commencé à faire des *koblak*, parce qu'ils faisaient des duels, enfin des duels... des concours".

Esquiule est un village qui vit de manière exacerbée son identité de village frontière: "Administrativement, on dépend d'Oloron, mais pour le folklore on est Basques". Partout en Soule, Esquiule est considéré comme un berceau du chant. Au fil du temps, cette veine musicale a été entretenue par ses habitants que l'on dit dotés de puissantes voix. M. Bédécarrax, né en 1918, est le fils de chez Château, le bistrot du village. Il nous raconte le chant qui avait bercé son enfance. Puis, les années passant, il grandit en musique, avec pour compagnons, les maîtres du *koblak*:

"Quand j'étais petit, il y avait un gars qui avait déjà été reconnu comme chanteur et pour qui on avait fait un disque. Il s'appelait Laborde. Laborde Zaharra, le vieux Laborde on l'appelait. Il avait un phonographe chez lui et très souvent, pas tous les dimanches, mais... on allait écouter son disque, 'le disque de Laborde'... et puis, il y en a eu d'autres qui sont morts. Alors, ces gens-là, ils chantaient du matin au soir chez moi, au bistrot. Le midi, ma mère leur donnait la soupe et leur faisait une omelette. Et puis, l'après-midi, ça repartait. Alors là c'était café-rhum, café-rhum, café-rhum. Le soir, encore un peu de soupe et ils partaient chez eux vers quatre ou cinq heures du matin. Et tout le village était aux fenêtres pour les écouter. Ces gens-là, j'é-

(76) Jack Goody, *La culture des fleurs*, Paris, Seuil, 1994, p. 115.

tais tout le temps avec eux, jusqu'à partager avec eux, la soupe et l'omelette le midi. Après, j'ai grandi et ils ont continué à venir. Puis, il y a eu une autre génération de chanteurs, avec Hagolla et Largiburu de Saint-Jean Pied de Port, et puis d'autres. Ça chantait, ça chantait, des heures et des heures. Il y avait des chants que personne ne connaissait, qui leur étaient réservés, et puis d'autres, que tout le monde reprenait en chœur. Jusqu'il y a une dizaine d'années, tous les dimanches après-midi ils ont continué à venir au bistrot. Tandis que maintenant c'est fini, il n'y a plus personne".

Outre ces réunions dominicales, à Esquiule, il est un jour consacré au chant: le lundi de la fête patronale qui tombe au mois d'août. Xalbador, Mattin d'Ahetze et Etxahun de Trois-Villes, toujours étaient fidèles au rendez-vous. Chacun de ces hommes se voit assigner un rôle, une place toute particulière dans ce monde du *koblak*: "Mattin c'était un *koblakari* de banquet, il allait souvent animer les noces, Xalbador était très fort lui, il avait une allure sérieuse, mais avec la plume c'était Etxahun".

C'est par ses amis qu'Etxahun-Iruri faisait connaître ses chants. M. Bédécarrax, M. Hagolla, M. Castillon, faisaient partie de ces intimes à qui il confiait le secret de ses dernières créations. Etxahun, dès qu'il avait terminé un chant, faisait passer le message à M. Bédécarrax, le seul parmi ses élèves à posséder une voiture. Ce dernier écrivait à ses condisciples: "tel jour, à telle heure, je viendrai vous chercher pour aller chez Etxahun". Réconfortés par un bon petit vin, ils passaient la nuit entière en compagnie de leur maître. Cependant, ils ne recevaient qu'une seule leçon. Jamais, ils n'auraient osé retourner chez Etxahun pour peaufiner leur apprentissage. Relais entre l'auteur et le public, c'est dans les bistrots du village qu'ils retissent la parole d'Etxahun; recréant ses chants à la mode des *koblakari*: "L'un se souvenait d'une strophe, le deuxième d'une autre. Alors on disait eh! Hagolla, je ne crois pas que ce soit tout à fait ça, c'est un peu plus haut. Alors, entre tous, on y arrivait".

Cette manière de composer un chant, puis de le transmettre et de l'apprendre s'inscrit, nous semble-t-il, dans un processus caractéristique de la production orale. Parry et Lord ont mis en évidence ce mode de circulation dans les récits homériques et balkaniques: "... le poète d'une société orale apprend ses chants *oralement*, les compose *oralement* et les transmet *oralement*... avec la poésie orale nous avons affaire à un processus original dans lequel apprendre, composer et transmettre se confondent presque".⁷⁷

L'écriture du *koblak*

Etxahun-Iruri s'initie à l'art du *koblak* dès l'âge de 18 ans. Il a pour "maîtres spirituels" Ligueix de Larrau et Léon Sallaber d'Ossas. "C'étaient ses deux Bons-Dieu" raconte l'un de ses amis. A entendre Etxahun le *koblak* est un art difficile: en premier lieu, il requiert de posséder un don, encore nécessite-t-il d'un long temps d'entraînement, enfin, il est bon de trouver un adversaire de force égale, souligne-t-il, rappelant la verve mordante d'un tandem mémorable: Mattin d'Ahetze le labourdin et Xalbador le bas-navarrais. Puis, vient un temps où Etxahun cesse le *koblak* pour s'adonner à l'é-

(77) A.B. Lord, *The Singer of the Tales*, Cambridge, Mass., 1960, p. 5. Annoté par Jack Goody, *La raison graphique, la domestication de la pensée sauvage*, Paris, ed. de Minuit, 1979, p. 72.

criture de pastorales. Ainsi effectue-t-il son passage. Déjà, du temps de sa jeunesse, sous la houlette de Léon Sallaber d'Ossas, il s'était initié à monter sur les planches en jouant dans deux pastorales: "Alexandre le Grand" en 1923, puis "Charlemagne" en 1936.

Les Souletins expliquent l'aisance "naturelle" de Etxahun-Iruri à écrire des pastorales de par sa qualité de maître dans l'art de composition des *koblak*. Car, en effet, à les entendre, l'écriture des pastorales n'est autre chose que la transcription de cet échange verbal, la composition des pièces souletines —des quatrains rimés ou assonancés écrits sous forme de dialogues— renouant avec le savoir-faire des *koblak*. Au vu de cette suprématie accordée à l'oralité et qui tend à occulter, voire à refuser le pouvoir créateur de l'écriture, l'on entrevoit comment se pense en Soule la question du passage de l'oral à l'écrit. L'art du chant et de la poésie orale se continuant dans l'écriture pour enlacer l'expression théâtrale de la pastorale, d'emblée, l'écrit, plutôt qu'un mode de production qui aurait son formalisme et sa rhétorique propres, nous apparaît comme un pâle reflet ou prolongation naturelle de la création orale.⁷⁸ La production orale et écrite de tous ces hommes qui proviennent du chant, semble intimement liée, comme impossibles à dissocier. Le texte de pastorale recueille les échos du *koblak* pour nous renvoyer au *koblak*: il est écrit pour être déclamé par les acteurs, leur récitation poétique nous rapprochant à nouveau du chant.

L'on dit d'Etxahun-Iruri que des amis lui apportaient ses sources. Pour sa première pastorale: "Etxahun Koblakari", c'est l'*errejent* Marc Eyharcet, mieux connu sous le nom de Marc Uthurry, qui s'en allait au village de Barcus glaner des renseignements sur le personnage. S'ajoutent à cette quête les chants "autobiographiques" du barde barcusien qui s'égrènent tout au long de la pièce. En écrivant "Etxahun de Barcus", la poésie chantée du barde —qui, sauf rares exceptions n'avait pas laissé de trace écrite de sa production— Etxahun-Iruri marque un passage de la poésie orale à la poésie écrite. Souvenons-nous de Lohïdoi, l'acteur magnifique, toujours grandissant, qui n'a eu de cesse d'envoûter le public souletin chaque fois qu'il s'est coulé dans la peau de "Etxahun-Koblakari". Il est des Souletins qui aiment à plonger jusqu'au temps de la préhistoire pour y découvrir les racines profondes d'un chant si proche de la nature: "Moi, j'ai toujours dit qu'il avait la voix de l'homme des cavernes, des hommes préhistoriques, oh!, il n'avait pas le fini peut-être, mais de toute façon, il ne faut pas dans les pastorales. Et lui, il avait une voix nature, nature... et forte. Pour moi, ça a été le roi des *sujets*".

Théâtre du poétique

Etxahun-Iruri poursuit sa carrière d'homme de théâtre. En 1955, il porte sur scène "Matalas", la vie du fameux curé révolutionnaire de Moncayolle, puis, en 1958 c'est "Berterretx", "la véritable pastorale souletine, celle-là" à entendre l'*errejent* Battitta Urruty. Jean de Jaurgain,⁷⁹ un homme qui se passionne pour la poésie et la tradition

(78) Ici l'on peut rappeler l'analyse de Jack Goody sur la "transmission créatrice", *La raison graphique...*, chapitre II, chapitre VIII. Ainsi, note-t-il: "... aux "formes fixes" orales l'écriture ajoute une formalisation supplémentaire, et il serait erroné de croire que la poésie telle que nous la trouvons dans les premières cultures écrites est une survivance de l'expression orale et non le produit spécifique d'une littérature écrite", p. 262.

(79) J. de Jaurgain, *op.cit.*, pp. 368-383.

des Basques, en était tombé sous le charme: “Il faut avoir entendu cette magnifique complainte, chantée à pleine voix, la nuit, dans nos montagnes, pour en apprécier toute la beauté, l’indéfinissable expression de mélancolie et d’étrangeté... C’est assurément l’un des types nationaux les plus complets de nos vieilles légendes euskariennes”. L’érudit replace cette ballade qui chante sous forme de dialogues la mort de *Berterretx* —un homme, victime des violentes querelles opposant depuis le XIVe siècle les familles des Luxetins et des Gramontais— vers le milieu du XVe siècle. Héros de légende, *Berterretx* a marqué de son empreinte le sol du pays souletin: “... dans la campagne d’Etchebar, non loin d’Atherey. On y voit encore aujourd’hui, enclavée dans la basse-cour, une croix de pierre érigée à l’endroit même où fut tué le malheureux Berterèche”.

En ces premières années du renouveau de la pastorale, “Berterretx”, parvient à réveiller la fibre sensible des Souletins. Toutefois, le danger est là, menaçant, d’un trop plein d’innovations: “La pastorale Berterretx a montré que l’âme basque est immortelle... Berterretx a réconcilié la jeunesse souletine avec la pastorale... Les puristes ne seront pas d’accord avec nous, mais vaut-il mieux voir mourir l’antique théâtre plutôt que de lui insuffler un vent nouveau qui lui permettra de vivre encore longtemps? Cependant, il ne faut pas dépasser les limites atteintes à l’occasion de Berterretx si l’on veut conserver à la pastorale son authenticité”.⁸⁰ La carrière de pastoralier d’Etxahun-Iruri, longue et fructueuse, ne s’éteindra, comme nous l’avons vu, qu’avec son dernier souffle. Jamais il n’oubliera ces hommes qui, en l’initiant à l’art du *koblak*, l’avaient en quelque sorte propulsé sur la scène du théâtre. Ainsi, dans le prologue de “Chiquito de Cambo”—une pastorale donnée en 1967— il prie ses “pères spirituels” de bien vouloir l’inspirer: “*Koblakari défunts de l’époque, Topet, Ligueix ou Oxobi. De votre génie éclatant, Veuillez bien m’éclairer*”. D’autres hommes viendront et qui prendront la relève. A leur tour, ils ne manqueront pas de rappeler la mémoire de ceux qui les ont précédé sur scène: “*Cette année, voilà déjà six ans qu’Etxahun est mort. En sa mémoire, réservez-nous bon accueil. Car, c’est lui qui nous a donné le sujet de ce jour. Que notre spectacle soit en quelque sorte un hommage*”. C’est par ces mots qu’Allande Agueraray ouvrait sa pastorale “Allande d’Oihénart” en 1985.

“Atharratze Jauregian”, la dernière pastorale de Pier-Pol Berçaits, se tisse autour d’une légende qui, en un premier temps, porta le titre de *Ozaze Jaurgainian*. Puis, à la suite, de sa mise en circulation orale elle a été rebaptisée sous le nom de *Atharratze Jauregian*. Ici, nous plongeons dans les guerres de religion qui au XVIe siècle, divisent le pays. Marie de Jaurgain, une jeune fille de dix-sept ans, épouse de force ou de raison le baron de Luxe, un homme âgé d’une cinquantaine d’années. Charles de Luxe défend la cause catholique face au protestantisme; serré de près par les huguenots, il quitte le pays avec une poignée de ses hommes pour s’exiler à Ochagavia, village navarrais de la vallée de Salazar. Jean de Jaurgain découvre des affinités entre “La chanson de Berterretx” et “Atharratze Jauregian”, une “manière d’aller ensemble” et de par la musique et de par la poésie. A lire la pastorale “Atharratze Jauregian”, nous, retrouvons les même ressorts dramatiques que ceux que Georges Hérelle⁸¹ avait

(80) *Le Miroir de la Soule*, (6/9/1958).

(81) G. Hérelle, *Les pastorales à sujets tragiques considérées littérairement. I. Technique des pièces. II. Histoire du répertoire*, Paris, Champion, 1926, pp 35-40.

explicité pour le “traditionnel” répertoire de pastorales, à savoir, l’amour, la guerre et la religion. Pier-Pol Berçaits, son auteur, un homme connu comme excellent chanteur et compositeur —et qui effectue en quelque sorte, lui aussi, son passage, nous a parlé d’un texte de pastorale qui est à la fois musique, d’une mise en scène qui se noue autour d’une belle histoire d’amour, d’une manière de traiter un thème guerrier de façon romantique. “Atharratze Jauregian” recueille aussi d’autres échos. L’exil de ce Souletin au village de Ochagavia, nous remet en mémoire l’image des bergers souletins, jadis conduisant leurs troupeaux sur les terres fertiles de la vallée de Salazar. Enfin, faut-il rappeler le pèlerinage à la vierge de *Muskilda*, accueillant le jour de sa fête, le 15 août et le 8 septembre, des Souletins et des Bas-navarrais se rendant à Ochagavia pour offrir leurs danses et leur musique aux Navarrais.

Quelle émotion étreint les Souletins alors que s’élèvent au théâtre des chants connus quoique souvent plongés dans l’oubli à l’image de *La chanson de Berterretx* ou *Atharratze Jauregian*? Ici, nous voudrions rappeler la réflexion de Denis Laborde à propos de la démarche de *Sü Azia*, une association souletine qui avait entrepris, il y a de cela quelques années, une labeur de collecte du chant souletin. Denis Laborde revendique la dimension d’une culture “à inventer dans la transmission”. Aussi, pose-t-il la question de l’identité du chant souletin à partir d’une première gageure: “définir ce que serait le chant souletin”: “... Gageons que l’essentiel est ailleurs. Non dans ces efforts multipliés pour caractériser un chant et lui apposer le label “souletin”, mais dans cette situation de communication privilégiée où, à un moment donné et dans un contexte façonné, un chanteur chante *Abaide Delezius Huntant* et un auditeur reconnaît la séquence vocale entendue comme, effectivement *Abaide Delezius Huntan*. Gageons que l’essentiel est là, dans cette trans-fusion, dans la connivence d’un partenariat qui dessine ce savoir partagé où se dit une culture commune”.⁸²

Retour aux sources

Tout au long de ce texte, nous avons donc essayé de nous rapprocher de la nature, tentant de repérer ici et là, à partir de matériaux épars, ce que signifient pour les Souletins les racines “naturelles” de leur culture. Nous avons dit que le théâtre de pastorale déploie peut-être par ses gestes la forme la plus achevée d’une certaine harmonie pastorale, nous entendons par là, une certaine harmonie entre l’homme, la nature et la culture. L’auteur de pastorale, à l’heure d’écrire sa pièce, encore ressent-il le besoin de fouler le sol de la montagne souletine. Jean-Michel Bedaxagar, avait écrit “Augustin Chaho” dans la forêt souletine, s’abritant sous un arbre avec son panier rempli de dictionnaires. Le père Roger Idiart était parti écrire “Xalbador” à la montagne, mûni d’un crayon, d’un cahier et d’un bâton avec lequel il scandait le rythme des versets. Plus tard, ses “acteurs” souletins, qui, dit-on, ont toujours le “sens” de la pastorale —il nous semble que cela renvoie au sens de la musique— l’aideront à peaufiner ses chants: “Moi, je les ai suivis dans leur suggestions, mais ils se trompent rarement. Ils ont un sens de la musique, incroyable! Ils me disaient: tel chant, non. La mélodie ne nous a pas convaincus et évidemment ce n’était pas facile.

(82) Denis Laborde, “L’invention d’une tradition. Sü Azia et le chant souletin”, *Ekaina*, Saint-Jean de Luz, n.°42, 1992, pp. 180-189.

Il y avait dix-huit chants. C'est surtout une mélodie qu'ils m'ont modifiée. C'était celle qui m'avait donné le plus de boulot. Mais, ce n'était pas bon, ils avaient raison".

Bien sûr, le "naturel" tend à se confondre avec le "populaire", pour toujours signifier une culture que l'on porte en soi, expression d'une vie et d'une histoire et qui s'oppose à une démarche militante, à une prise de conscience intellectuelle de la nécessité de transmettre une culture en la réimposant.

Nous avons ouvert cet épisode de la pastorale en parlant du langage musical des habitants de Sainte-Engrâce, aussi, voudrions-nous maintenant leur rendre la parole. Les Engrâciens sont connus pour avoir une façon toute singulière et originale de donner les versets et les chants de la pastorale. L'on dit qu'ils effectuent une ritournelle entre le troisième et le quatrième vers. A l'occasion de leur dernière pastorale, "Santa Kruz", le père Junes Cazenave, auteur de la pièce, a tenu à ce que tous les acteurs respectent cette règle "traditionnelle": "C'est Beñat Achiary qui a composé la mélodie des chants sur des textes que j'ai écrit moi-même. Beñat Achiary a évidemment le sens de la musique souletine. Cependant, je crois qu'une ou autre fois, il a compliqué un peu le chant et les acteurs l'ont ramené à la réalité. C'est ça qui est frappant aussi. Ils sont tous musiciens. Ils ont le goût de la musique simple. Beñat Achiary a donc fait une partition et à partir de là c'est eux-mêmes qui improvisent. Je lui en ai parlé de ça à Beñat. Je lui avais dit: laissez libre cours aux acteurs d'improviser et c'est beaucoup plus beau, parce qu'à ce moment là, d'un verset à l'autre, ils vont improviser et le jour de la représentation ils improviseront encore".

Cette liberté de création de l'acteur de pastorale a conduit Jean-Louis Davant à écrire *Eüskaldünak Ivaultzan* (Les Basques pendant la Révolution) —une pièce jouée en 1993 au village de Gotein— en y supprimant la rime. L'auteur s'en explique dans l'opuscule de sa pièce:

"Pourquoi ai-je supprimé la rime? Pour avoir la rime, on doit tordre la phrase. D'un côté, on complique la tâche de l'auditeur. Il doit comprendre à mesure qu'il entend, car on ne suit pas une représentation théâtrale comme on lit un livre... Une autre raison de supprimer la rime: certains bons acteurs la suppriment eux-mêmes ou plutôt l'effacent, en remettant souvent à l'endroit et dans le bon sens la phrase qui était à l'envers... Toutefois, je veux garder strictement le rythme et la mesure, avec huit pieds, pour aider l'acteur et par conséquent l'auditeur: une paire de syllabes sur la langue, un pas sur la scène, l'une et l'autre ne faisant qu'un dans le public".

Ainsi, nous rappelle-t-il la difficulté d'harmoniser le pas et la parole, ce récitatif si particulier, rebelle à s'accorder de manière arbitraire à une cadence de danse, mais encore faut-il synchroniser le pas et la musique.

Si nous avons ouvert cette réflexion en parlant des "voix de la montagne" et plus précisément de la relation que l'homme, la nature et la musique entretiennent, la question de l'improvisation, des facultés même de création poétique de l'acteur de pastorale, me paraît un thème intéressant et à poursuivre qui déborde cependant le cadre de ce texte.

Axularren eta haren obraren harreraz (Iritziak, ikerketak eta beste)

(On the reception of Axular and his work
(Opinions, research...))

Salaberri, Patxi
Irakaslegoaren Unibertsitate Eskola
Euskal Filologia Saila
J. Ibañez de Santo Domingo, 1
01006 Vitoria-Gasteiz

Axularrek eta haren liburuak (Gero, 1643) biru mende luzeotan barrena izan duten harrerari buruzko begirada historikoa aurkeztu nahi da artikulu honetan, egungo ikerkuntzak Axularren arazoaz aztertu eta ebatzi duenaren berri zenbait emanez. Ildo horretatik, gizarreak historian zehar urdazubiarrak erakutsi duen ikuspuntuaz gainera, euskal idazleen testigantzen berri ere eskaintzen da. Orobat, modu berezian azpimarratzen da azken urteotako ikerkuntzak jorratu dituen alor garrantzitsuenak, batik bat islada bibliografikoa izan dutenak. Horrela, Axularren biografiari buruzko ekarpenekin batera, obraren inguruko ikerkuntzen zertzelada nagusiak aurkitu ahal izango dira bertan, planteamendu erlijiosotik hasita idazlanaren alderdi linguistiko-literarioetaraino. Jakina, Gero liburuaren izaerak eta ospeak eskatu legez, oharpen sakonagoa egiten da liburuaren originaltasunaren eta prosaren azterketaren inguruan burututakoaz.

Giltz-Hitzak: Euskal Literatura. Kontrarreforma. Axular. Errezeptiona. Ikerketak.

El objeto del artículo es presentar una visión histórica sobre la recepción que en estos tres siglos largos han tenido Axular y su libro (Gero, 1643), aportando algunas noticias de lo analizado y establecido sobre el caso de Axular por la investigación contemporánea. En este sentido, además del punto de vista que la sociedad ha mostrado sobre el urdazubiarrak a través de la historia, se da a conocer el testimonio de diferentes escritores vascos. Asimismo se hace especial mención de las áreas en que ha trabajado la investigación en estos últimos años. De esta manera, junto a las aportaciones a la biografía de Axular, en este trabajo podemos encontrar las principales circunstancias analizadas por las investigaciones en torno a su obra empezando por el planteamiento religioso hasta el aspecto lingüístico-literario de la misma. Tal y como exige la naturaleza y renombre del Gero, se dedica una atención preferente a los resultados de la investigación sobre la originalidad del libro y de su prosa.

Palabras Clave: Literatura Vasca. Contrarreforma. Axular. Recepción. Investigaciones.

Le but de cet article est de présenter une vision historique sur l'accueil réservé, au cours de ces trois derniers siècles, à Axular et à son livre (Gero, 1643), en apportant quelques informations sur ce qui a été analysé et établi sur le cas d'Axular par les chercheurs contemporains. Dans ce sens, outre le point de vue que la société a montré sur ce ressortissant d'Urdazubi à travers l'histoire, on fait connaître le témoignage de différents écrivains basques. De même, on fait une mention spéciale sur les domaines dans lesquels la recherche a travaillé au cours de ces dernières années. De cette façon, nous pouvons trouver dans ce travail, en même temps que les apports faits à la biographie d'Axular, les principales circonstances analysées par les chercheurs concernant son oeuvre, en commençant par l'aspect religieux jusqu'à l'aspect linguistico-littéraire de celle-ci. Telle que l'exige la nature et la renommée du Gero, on prête une attention spéciale aux résultats de la recherche sur l'originalité du livre et de sa prose.

Mots Clés: Littérature Basque. Contre-réforme. Axular. Réception. Recherches.

0. Ez bide da artikulu hau Axularren obraz eta balioaz esandako guztiaren zerrenda exhaustiboa egiteko tokirik aiposena, behialako baiezpenez hartatik¹ hona askotxo izan baitira euskal letren munduan Axularren irudiaz, obraz eta gorentasunaz mintzatu direnak. Badira, edonola ere, hainbat lekuko eta idazleren aitortpenak zinezko erreferentzia bilakatu direnak Axularren idazle mailaren pertzepzioaren historian eta kontsiderazio berezia behar dutenak.

Aniztasun handikoak diren arren, ardatz biren inguruan harilka litezke guztiak, besteak beste ardatzok Axularrek izan duen harrera desberdinez mintzatzen direlako, eta batik bat haren obraren garrantzia nabarmentzen dutelako. Ildo horretatik, euskal gizarteak egin dion harrera orokorraz dihardutenak leudeke lehendabizi, eta, horrezaz gainera, azken urteotan irakurlearen harrera mota bera bideratzen duten ikerketen multzoa (autore eta obra bat "hartzeko" modu zientifikoa, alegia), bigarrenik.

1. Urdazubiarraren obra ezagutu duten guztiak haren maisutasuna aitortu behar izan dute liburuan islatzen diren arlo gehienetan: hizkuntz trebetasunean, lexiko aberastasunean, prosaren lilura lortzeko baliabideetan, etab. Eta zeharka bada ere, garaikideengandik XX. mendeko azken irakurleenganaino, esan liteke aitortpen kolektiboa egin izan zaiola haren *Gero* liburuari ere.

Nolanahi ere den, eta damurik, laudorio erretorikoez eta egiazkoek landa ez da datu gehiegirik euskal irakurle xumeen artean Axularrek eta haren liburuak izan zuten harreraz, urri-urriak baitira esparru horretako lekukotasun aztarnak.

Horrelako liburu baten harreraz mintza zekigukeen ale-kopuruari dagokionez, esaterako, ez dago datu zehatzik eta ezin jakin daiteke eskuz esku barreiatuak ibili zirenak zenbat izan ziren, ez zenbat irakurle zuzen edo zeharkako (talde-irakurketen bidezkoak) izan zitzaizkeen. Kalkuluak luzatzeotan, inguruko hizkuntzetan argitaratutako antzeko obraren erreferentziez baliaturik egin beharko lirateke, baina, betiere, funtsik gabeko hurbilketak izaten segituko lukete.

Edozein modutan, Larramendik zioenez, Axularren liburua guztiz arrakastatsua izan zen XVIII. mendearen erdialdera bitartean: "*Anda en manos de muchos y debiera en las de todos los Bascongados*" (*Diccionario...* 1745, XXV or.; gurea da letrakera zeharra).

Orobat, Francisque-Michelen arabera, Axularren *Gero* obraren harrera ezin hobea izan zen hemeretzigarren mendean euskaldunen artean:

"Le *Gueroco guero* est encore regardé de nos jours comme le meilleur livre de la modeste littérature de ce pays, pour la choix et la propriété des expressions, pour la vivacité des tournures et la noble simplicité du langage" (Michel 1857: 1983, 474).

Eta berdintsu hurrengo urteetan ere. Halere, bestelakoa dirudi azken mende erdiko pertzepzioak; hots, ale-kopuruaren datuak eskuragarriago izan arren, egoera erlijio-soaren aldaketak eta batez ere horrelako obraren genero eta idaztankearekiko dagoen "distantziak" bestelako harrera mota batez hitz egiten dute, ez hain jendetsua, "gur-tzaileagoa" zenbaitetan eta, guztiaren aurretik, espezializatuagoa.

(1) Axular "Viro magni nominis in nostra cantabria" zela zioen Dissaneche garaikideak (*Gero* 13 or.)

2. Baina lehenik eta behin, euskaltzale eta filologoen eremu hertsietatik kanpora isur zitekeenaz gain, ezin ahaz daiteke Axularrez euskaldun arrunten artean betidanik izan den “pertzepzio” berezia eta, batik bat, nola geratu den haren presentzia ahozko tradizioan isladaturik.

Ez dira eskasak esparru honetan Barandianek berak eta beste hainbatek behin eta berriz gogora ekarri dituzten narrazioak eta guztietan “imaginario colectivo” delakoaren partaide gisa agertzen da urdazubiarra: Salamancako leizeetan deabruarekin ikasi zueneko narrazio edo ipuin moduko haietatik aurrera (Barandiaran 1956a), Axularren irudia euskal Krisostomo baten mailakotzat azalduko da gehienetan. Eta hori guztia Axularrengan ezohiko jakituria² (eta jakituria azaltzeko hizkuntz jariotasuna, ziurrenik) antzematen zelako nonbait.

Ahozko tradizioaren bidez iritsitako pertzepzio horrezaz gain, ezin ahaz daitezke errealitatean herri xeheak Axularren obra zerbait misterioitsu eta bekaturako bide bezala ikusi izan duela maiz. Adierazgarria izan daiteke, esaterako, Olhetako gizon hartaz kontatzen zena, hots, *Gero* zahar bat zuela gordeta “sorginkeriazko liburu bat” bailitzen (Lafitte 1956, 341).

3. Axular-zale bezala agertu diren autoreen zerrenda oparoa bada ere,³ zenbait aukeraturen adierazpenek oso argi erakusten dute nondik nora joan diren Axular eta haren obrarekiko jokamoldeak.

Gorago aurreratu bezala, zinez esan daiteke XVIII. mendean Joannes Etxeberri Sarakoarekin hasi zela harrera komentatuaren zikloa Axularren *Gero*-ren balioari dagokionez. Tamalez, ez zen Etxeberri bere garaian literatur eraginik izan zuen autorearen suertatu: euskal prosaren kaltetan ziurrenik, alperrikaldu egin baitzen haren lana harik eta Urkixok berrehunen bat urte beranduago argitara eman arte.

Halere, Etxeberri Axularren obraz isuri zituen hitz eta iritziak haren inguruan hedaturik bide zegoen sentsibilitate literario baten adierazgarri diren neurrian, baliagarriak zaizkigu Urdazubikoaren errezeptzioaz ohartzeko. Izan ere, *Escuararen batsapenac* izendatu den liburuan “P. Axular, Saraco Errotora Escuarazco autoretaric hautuena eta famatuena” kapituluan, honela mintzatu zen Etxeberri:

Beraz, [...] arraçoïn dut nic-ere, Aitcindari, eta Buruçagui bat gure Escurarentçat bilhatu nahi içatea? Ordea nor erranen dut dela, nic orai hemen bilhatcen dudan Aitcindaria, eta Buruçaguia, baicic P. Axular gure Errotor famatua, eta ospe handitaco hura? Eguiazqui Escual-herrian hau da bakharra, hambat autoren liburuetan çauntçan gauçac, arantçepetic atheraric beçala, eta Theologiaren mami hautua bilduric escuaraz ederquienic arguitara eman darocuna; Halatan beraz baderraquet escuarazco Autoretaric hau dela Aitcindaria, Buruçaguia, eta lehena? (*Escuararen batsapenac* 6. §, 143 or.)

Eta, aurrerago, Axularrek izan zuen arrakasta praktikoaz:

Oraino bertce-alde maiz ikusten dugu, nola gure predicari batçuec ekhartcen tuzten bere predicuetan Axularren obraticcaco parte batçuec; ceinez baliatcen baitira

(2) Ahozko tradizioaren arabera, badirudi jakintza arloa Axular arruntasunetik at zeukatela garai-kideek: sorgin baten seme bezala ikusia, fenomeno naturalei aurre egiteko ahalmen bereziekin, deabruarekin ikasten egona, etab. (ik. Barandiaran 1956a, 1956b eta 1974)

(3) Axularren liburuaz egindako balorapen gehiagorako, ikus Villasante 1972, 105-119.

bere perpausen beztitceco eta edergailluztatceco: ordea eztiote mereciesten erraita: *Hau Axular famatuac dio*. Bertce hainitz Autor arrotz mendreagori ohore hunen emaitiaz batere dudaric eguiten eztutelarican (15.§, 147 or.)

Etxeberriren iritziz, eta laudorioen arrosarioekin jarraituz, “merecitu du deit dadin Escuararen, eta Escual-herrico Escualdun Dotor, Ainguirua beçalacoa” (7.§, 144 or.)

Balorazio eta iritzi hauek, zalantzarik gabe, zirkulu batzuetan Axularri buruz hedaturik zegoen maisutasun irudia —idazle zein teologo/filosofo gisa— uzten dute agerian.

Ildo horretatik, bidezkoa da pentsatzea Manuel Larramendirenganaino iritsi zela sarartuari buruzko irizkidetasun hori. Sarako Exeberriren hainbat lan ezagutzen zituen Larramendik Axularren hizkeraz dioena laudorioen mailakoa da:

El bascuence (Axularrena, alegia) es elegante, propio, puro, abundantísimo, el asunto tratado por principios, probado por la Sagrada Escritura, Padres de la Iglesia, ejemplos y semejanzas muy oportunas: los vicios pintados al natural y convenientísimos sus remedios (*Diccionario Trilingüe*, 1745, xxxv or.).

Berdintsu jarraituko du Axularren obraren harrerak XIX. mendean ere, Intxauseren *Guero guero* berrizatuaren planteamendua horren lekuko garbia delarik. Dena den, aho-berdintasun horren aurrean, Axularren idaztankerak badu disidente kualifikaturik ere, besteak beste Duvoisin bera:

La parole d’Axular est abondante jusqu’à l’excès; elle n’est pas toujours d’un très bon goût. Ce n’est pas dans son livre qu’il faut chercher le modèle du style, ni la pureté du langage (apud Altuna 1987, 77)

Izan ere, bortitza bezain garbia da kapitainaren planteamendua Axularren hizkuntzarekiko: “ce n’est pas dans le *Guero guero* qu’il faut chercher cependant le beau basque” (*idem*, 78). Duvoisinen ustez, euskara eder hori bilatzekotan, “on le trouvera plus certainement dans l’oeuvre de son vicaire, Harizmendy, qui traduit en vers l’Office de la Sainte Vierge” (*Ibidem*).

Salbuespen bakarra, dena den, baina nahikoa autore laudatu/kritikatuaren aurrean zinezko balorazioak egiten hasteko beharra nabari zedin eta, aldi berean, obra klasiko nagusitzat geratuko zen liburua berrargitaratzeko premia antzeman zedin eta haren egilearen inguruko datuetan aztertzeo jakin mina piztu.

Ildo horretatik, Urkixoren ekoizpen kutuna zen RIEV aldizkaria medio, Gero-ren lehen edizioaren faksimila hasiko da argitaratzen (RIEV iv-vi, xi eta xxiv) eta, halaber, Añibarroren bizkaierazko bertsoaren lehen berrogeita bi kapituluak (RIEV xiv-xvii, xix-xxii eta xxiv) eta lehendabiziko apunte biografikoak (Urquijo 1911). Axularren liburua ezagutarazteko ahaleginen artean ez da faltako gipuzkerara isurtzeo saiorik ere (J. Ateagarena, Euskal Esnalea, 1909tik aurrera).

Saio horiek, alabaina, ez zuten jarraipenik izango ia mende erdi beranduagorarte. Horrela, eta hamar-hamabi urteko zikloak errespetatuz, *Gero*-k edizio desberdinak (elebiduna, faksimila, etab.) ezagutuko zituen handik aurrera: 1954 (4. edizioa, Lekuonarena), 1964 (5. edizioa, Villasanterena), 1976 (6. edizioa, Villasanterena), eta

1988 (Euskaltzaindia). Modu askoz ere apalagoan, plazaratu berri ditugun testu-hautaketa dibulgetzaile modukoak ere azken urte hauotako zikloa ixtera letozke (1998 eta 1999).

Guztiarekin, eta onerako zein txarrerako, azpimarratu behar da zabaltze filologi-koen ahaleginen ondokoak izan direla kritikan eta, ondorioz, jendearengan Axularren obrari buruz geratu pertzepzio homogeneoa (topikoa?) hedatu duten iritziak.

4. Literatura guztietan errezeptzio mailaren araberakoa izan ohi da obrari eskainitako lan eta ikerketena bera ere. Ildo horretatik, zalantzarik gabe esan daiteke azken mende honetan jaso izan duela Axularrek bere balioarengatik zegokion errezeptzioaren kategoria, izan ere areagotuz joan baitira hari eta haren obrari eskainitako ikerketak, azkenak 1999ko apirilaren 12an eta 13an Baionan burutu Kolokio monografikoak bildu nahi izan dituelarik.

Ikerketa guztien artean, literaturaren historiari arduratu den bibliografia aipatu beharko litzateke lehendabizi. Haien helburua oinarritzko ikuspuntu historiko-literarioa eskaintzea izan den heinean, literaturaren protagonistek eta haien obrek jendar-tean ezagun bihurtzeko aukera izan dute.

Ezagutarazte lan horretan ohargarria da Francisque-Michel-ek *Le Pays Basque* (1857) liburuaren bidez egindako ahalegina. Haren ondoren ez dira gutxi izan urdazubiarraren irudia eta obra literaturaren historian kokatzen eta nabarmentzen saiatu direnen saioak: Orixe (1927), Lafitte (1941), Etxaide (1958), Mitxelena (1960), Villasante (1961), Sarasola (1971; 1976), Mujika (1979), Itziar Mitxelena (1981), Orpustan (1996) eta Kortazar (1997) eta beste zenbaitenak.

Bestalde, obra dibulgetzaileen euskarria den heinean, arreta bereziagoa eskatzen du bibliografia espezializatuak (ik. Villasante 1974), norabide eta interesgune desberdinak antzeman baitaitezke Axularren eta haren obraren inguruko ikerkuntzan, batez ere urdazubiarraren biografia arloan eta obraren planteamenduan eta ikuspuntu erlijiosoan, alderdi formaletan eta, nola ez, prosaren tratamenduari dagokionean.

5. Axularren biografiari dagokionez, eta XVI-XVII. mendeetako historia-atal parzialak osatzeko dagoen dokumentu eskasian, Urkixo (1911 eta 1912a), A. Irigarai (1953 eta 1974), Labayen (1956), Manuel Lekuona (1954), eta Villasante (1972) aipatu beharko lirateke. Horiekin batera, garrantzitsuak dira A. Irigarai eta J. Agirrerren artikulua (1978) eta azken honek argitaratutako perfil biografikoa eta dokumentuak (Aguirre 1980). Berrikiago, Axularren biografia eta obra dibulgetzea izan du xedetzat Altunak ere (1996).

Baina saratarraren bizitzaz dakigun apurra urriago bihurtzen da Axularren eta haren garaikideen prestakuntza akademiko-kultural zehatza planteatzeko orduan. Eskasia honen aurrean, dena den, azpimarragarriak dira Itziar Mitxelenak burututako saio argi-emaileak (1974; 1977).

6. Oro har, hizkuntz ikuspuntua izan da urtetan Axularren obrara hurbiltzeko giltza nagusia; eta linguistikokoaren barranean, honelako bereizketarik egin ahal bada

bederen, atal lexikoa eta morfosintaktikoa izan dira baloratu diren ia bakarrak, bai obra onetsi dutenen artean eta bai gaitzesteko erabakia hartu zutenen artean.

Horrela, obraren planteamenduaz esan dena gaia deskribatzera mugatu da eskuarki, Ibarren esplikazio-nahiaren salbuespenarekin. Horregatik agian izan da Ibarren *Genio y Lengua* liburua (1935) ondoko urtetan hain eraginkorra: giltza filologikoez harantza, liburuaren planteamendu eta funtzionamendu orokorra ulertzen saiatu zelako eta, horretan oinarriturik eta jeneralizatzeko asmoz, literaturaren klabeak eskaintzen jakin zuelako. Harek aurkeztu proposamenak *Gero* irakurtzeko eta ulertzeko sistema egokia eskaintzen bide zuen. Harrezkero interpretazio gehienak Ibarrek jorratutako bidetik abiatu izan dira, alegia Axularrek bere obran bertan gauzatu zituela gerokoentzat idazteko baldintza edo arau izan behar zuten ezaugarriak: pedagogikoa, pragmatikoa eta jeniala.

Urgell (1991) izan da Axularren obra interpretatzeko teoria hau kolokan jarri duen lehena oso lan interesgarri batez. Bertan, Ibarrek Axularren obran atzematen bide dituen ezaugarrien oinarriak dira zalantzatan jartzen direnak.

7. Damurik, are gutxiago komenta liteke Axularren planteamendu aszetiko-teologikoaz, inor gutxi arduratu baita liburuaren edukiaz eta bertan antzeman litezkeen joerak, isiluneak, beste tradizioekiko paralelismoak eta bestelako puntuak finkatzen.

Ezaguna da Intxausperen "liburua ordenatzeko" nahi hartatik sortutako zitua (1864), eta, beharbada, horixe izan da liburuaren mamia "katolikoki" ulertzeko egin den saiorik handiena, burututako espurgazioek benetako barne kontraesana sortu bazioten ere nahi / asmo horretan.

Urkixok berak ere ez zuen horretaz gehiegi sakondu, baina laburtuta utzi zuen puntu horri buruz pentsatzen zuena Etxeberri Sarakoaren hitzak bere bihurtu zitueanean: "único *euskaldun* que, en tiempos pasados, supo, dejándose de traducciones literales, recoger y expresar en hermoso vascuence el meollo más selecto de la Teología católica" (Urquijo 1911, 538).

Jakina, arazoa etor liteke *Gero* liburuan ematen diren pautas aszetikoak "el meollo más selecto de la Teología católica" gisara agertzen direnean. Baina ez da horrelakorik planteatu luzaroan. Gehienik ere, planteamendu teologiko-erlijiosoa problematizatzen ez duten lanak dira agertu direnak. Teologiari buruzko argitalpenen artean, esaterako, Balenziagarena da azken urteotan kaleratu den adierazgarrienetakoa (1990). Katolikoan probetxu izpiritualeko helburu soilaz, Axularren testuen glosatze eta zenbait kontzepturen katalogatze lana da, dena den.

Orobat, Xarritonek berriki kaleratu artikuluan (1997) urdazubiarraren teologiaren ulerpenerako bainoago hazpandarraren tesien sustatzeko aitzakia atzematen da.

8. Gorago adierazi bezala, badirudi hizkuntza bera, dituen maila diferenteetan, izan dela ikertzaileak gehien erakarri dituen. Ildo horretatik, azken mende erdi honen hasieran, Lekuonaren iritziak (1954) izan ziren sektore zabal batzuen pertzepzio linguistiko-literarioa laburbildu zutenak, batik bat urdazubiarrari leporatutako erdarakada eta barbarismoei dagokienez.

Guztiarekin, azken hogeita bost urteotakoak izan dira ziturik sistematizatuena eta sendoenak eskaini dituztenak. Horrela, aitortu behar da ikertzaileen interesgunea ezezik idazleena ere gertatu izan dela —ezin zitekeen bestela!— urdazubiarraren hizkuntza. G. Arestiren “Flexiones verbales empleadas por Pedro de Axular en su obra *Guero*” (1971) lanarekin hasita, azken urteotako ikerlanetaraino (Odriozola,...), kateak ez du etenik ezagutu, tartean J. Arzamendi, M. Azkarate eta beste hainbaten lanak agertu izan direlarik.

Nabarmentzekoa da, dena den, Villasantek atal honetan ere egin duen lan erraldoia: lexikografia arloan prestatutako *Axular-en hiztegia* (1973) askietsirik ez nonbait, eta morfosintaxi arloari ekin zion. Haren ondoren aurkeztutako emaitzak,⁴ Axularren irakurle eta hizkuntzazale guztien erreferentzia bihurtu dira.

9. Ezaguna den bezala, Erretorika oroz gainerik jarduera komunikatiboaz arduraz den heinean, igorleak bidali nahi duen mezuaren sortze-unetik beretik hartzailearenganaino iristeko dauden urrats guztiez arituko da eta pausu horiek arautzen saiatuko. Ildo horretatik, azken urteotako ekarpen bakanen bat kenduta, ez dirudi arlo hau hizkuntzaren alderdi formalena bezain emankorregia gertatu denik, ez bada obraren originaltasunaz eta formaz jardun duten lanen esparruan.

Axularren obraren “originaltasun” mailari dagokionez, ustezko iturriekiko askatasunaren arabera izan da neurtua gehienetan, iturriekiko urruntasun-hulbiltasunak originaltasun-(ez)az epaitzeko premisa huts bezala jokatu duelarik.

Gero-ren originaltasunik eza baieztatu izan dutenen berbaldiak normalean papeperatu gabe geratu diren arren, badirudi iritzi horren hedapenak ondorioak izan dituela urdazubiarraren obra zuzenean ezagutzeko egokierarik ez dutenen ikerlanetan. Hori dela eta, agian alor honetan azken urteotan agertu diren lanen artean esan-guratsuena eta, aldi berean, harrigarriena A. García del Moral eta A. Román de la Rosa-ren eskutik datorrena izango genuke.

Beste guztiagatik serioa eta interesgarria den artikuluan zalantza izpirik gabe adierazten da egia ez den zerbait, edo egokiago nahi bada, frogatzeke dagoen zerbait hain zuzen, hots, Axularren *Gero* liburua itzulpen hutsa dela.⁵

(4) Ikus, besteak beste, Villasante 1978, 1980 eta 1981-1982.

(5) Ikertzaile horiek Fray Luis de Granadaren omenez 1988an burutu zen Nazioarteko Kongresuan aurkeztu “Fray Luis de Granada, autor europeo” izeneko artikuluan (García del Moral eta Román de la Rosa 1993, 269), eta Luis de Sarriaren bibliografian sakontzeko elementu aberatsen artean, bat-batean eta inolako daturik ez oinarriarik eskaini gabe, *Gero* liburua “Traducciones” delako atal baten barnean aurkeztu zuten. Zehatzago izateko, “Vida de austeridad y de misericordia” atalaren barruan, azken azpiatlean, Luis Granadakoarenak bide diren “Otro breves opúsculos” izenekoenean alegia, honako informazio hau plazaratu da:

“*Tratado de las postrimerías* (con el *Vita Christi* de 1559, *Obras*, XI, pp. 395-405, y en *Oración y meditación*, *Obras*, II, pp. 98-210). *Contra los que dilatan la penitencia para la hora de la muerte* (primera *Guía*, libro I, cc. 8-9; *Obras*, X, pp. 42-60).

Traducciones:

Trattato de i quatro estremi ultimi dell’huomo, Roma, José d’Ageli, 1576. Reedición: Venecia, 1601. [...]

Guero bi partetan partitus (sic) *eta berecia...*, Bordelen, 1643 [...]” (García del Moral eta Román de la Rosa 1993, 269).

Baina horrelako salbuespen funtsgabeei muzin egin arren, egia da bat baino gehiago izan direla originaltasunaren inguruan egindako saio serioak, nahiz eta gora-behera askorekin beharbada.

Urkixok, esaterako, ez bide zuen burutu sistematikoki ikertu nahi izan zituen eraginen azterketa, horretarako asmo tinkoa erakutsi zuen arren. Halere, Urkixori zor zaizkio libururaren originaltasunaz isuri diren iritzirik zabalduenak (Urkixo 1912b). Mitxelelak ere zenbait bide urratzeko azterna eta ohar metodologikoak eskaini zituen (1971).

Bestalde, aipamenei dagokien bezainbatean, gogoangarria da Lafitteren ekarpena (1943). Iragarairen lantxoak (1954), akats eta hutsarte nabarmenak baitzituen, agerian utzi zuen lan osoago baten premia. Aipuen atalean, P. Etxeberria (1973) aipamen bibliko guztien erreferentziak identifikatzen, zuzentzen eta finkatzen saiatu zen, jakin gabe lan hori ordurako Urkixoren liburutegian bertan zegoela eskuz prestatu-rik, nahiz eta zenbait akatsez zipristindurik.⁶ Etxeberriarenak bazuen zuzendu beharreko huts nabarmenik, inolaz ere.

Horiezaz gainera, gogoratu baino ez atal honetan —batzuetan zeharka, bestetan zuzenago— sakontzen —eta inoiz nahasten!— lagundu duten bestelako saioak ere. Horra hor, esaterako, Chaho, Humboldt, Schuchardt, Farinelli, Azkue, Mitxelena, Villasante eta beste hainbaten lanak eta oharrak.

10. Ezer gutxi esan liteke bestelako alderdi erretorikoez egindako ikerketei buruz, duela gutxira arte erabateko gabezia somatzen baitzen euskal letretan Erretorikaren ekarpen eta eraginei dagokienez. Neurri handi batean, burutu gabe egon da XVI eta XVII. mendeetan ikasketa humanistikoetan hain garrantzitsua izan zen disziplina honek euskal idazleen obretan izandako isladaren azterketa.

Edozein modutan ere, XX. mendea aurreratu ahala agertu dira lehenengo balorazio orekatuak Axularrek erabili hizkuntzaz eta estiloaz. Ildo horretatik, haren idaztankeraz zuzenen aritu direnetako bat Manuel Lekuona izan da, urdazubiarraren estiloaren ezaugarri nagusiak zehaztu baitzituen 1954an kaleratutako *Gero*-ari prestatu zion hitzaurre ospetsuan:

Esakun laburra. Estilo laburra. Eta, izan ere, Axular eztegu bat-ere parrafo-zale. Luze itz egingo dizu aldiz aldiz; bañan iñoiz ere ez parrafo bakar luzean. Sorta txiki asko dun itzaldia degu beti aren itzaldia. Eskutada txiki asko batuko dizkigu arek zama aundian; bañan beti ere olaxe, sortaka; ez bein ere, mahats-aiena iduri, parrafo nahasi, klausula luze, arnas-etengabeko periodo bakar batean. Aditza, berboa, maiz *indicativo-an*. *Gerundioz* eta *participioz* eta *subjuntiboz* eta *relatiboz* asko luzatu gabea beti ere para-grafoa... luzabidez eta luzagarriz aizatu gabea, «anpatu gabea», berak liokean bezela.

Ots, orratik! Ez uste izan orrenbestez, Axular'en estiloa, arnas-estuko estilo lakonikoa danik. Estilo lakonikoa, ebakia, itz-neurtua, Kempis'en *De imitatione*-rena bezela, edo Salomon'en *Proverbia* -rena bezela, azal eta mami, dana labur. Ez. Axular askotan gai luzeari ditzeko. Eta eraz, berriz, zati labur bakoitza leunkiro alkar-

(6) Eskuizkribuaren egiletza Fray Lucio M^o Núñez delakoarena bide da, honela agertzen baita idatzi-rik orrien hasieran: "B.P. Fray Lucio M^o Nuñez / Colegio de San Buena Ventura / Guarecchi / Firenze" (ik. "Julio de Urquijo" fondoa, 8.022 zkia.)

rzen du zati urkoakin. Ortarako du ark, daukan bezelako arte, daukan bezelako Retorika. Retoriko bortitza baita, izan ere, gure Sara'ko Erretor zar, antziñako Tolosa'ko edo Salamanka'ko ikasle gotorra... (Lekuona 1954, xxi-xxii)

Badirudi, dena den, Mitxelenaren iritzia izan dela orekatuenetariko bat eta idaz-tankeraz zabaldu den ikuskera egokien edo laburbildu duena. Honela zioen Axularren estiloa komentatzean:

Abundante y con una ligera propensión a la elocuencia, la expresión es siempre precisa y ceñida a destacar la fuerza del razonamiento. No hay en Axular huellas de barroquismo y sí más bien, aunque con mayor sobriedad, una cierta semejanza con la manera de fray Luis de Granada. Siempre se han celebrado con razón sus admirables versiones de textos latinos, tan vascas como exactas (Mitxelena 1960, 74)

Edozein gisaz, eta hedaturako iritzi horiek inolaz ere gutxietsi gabe, bere garaian bi ahalegin serio agertu ziren. Eta jarraipenik izan ez bazuten ere, bi-biak, zein bere planteamendutik, Axularren prosaz arduratu ziren.

Alde batetik, Oterminek argitaratu gabe utzi zuen ikerketak (1973) maila semantiko-ideologikoa, fonetikoa eta sintaktikoa hartu zituen abiapuntu obraren erritmoa osatzen duten osagarrien azterketarako. Hasiera itxaropentsua izan bazen ere, damurik etenketaz bezalako fenomeno bat gertatu zen ikerketa erretorikoan Axularrek Granadarekiko zuen dependentzia demostratuago eta "hedatuago" edo geratu zenean (ik. Villasante 1972). Handik aurrera ikerketak kualitatiboki Axularren itzulpen eta hizkera arlora mugatu ziren, originaltasun erretorikoaren eremu irristakorrek baino biziki ziurrago diren horietara, zalantzarik gabe.

Bide horretatik, J.A. Letamendia, Axularren obraz ziharduen argitaratu gabeko lizentziatura memoria baten ondoren, sarartuaren baitan zegoen "itzultzailearen ezin ukatuzko estilo nahia [...] eta [...] beronen erretorika zaletasuna axola handiko eragile bezala" agertzen saiatuko zen aipamenean itzulpenetan erretorika klasikoaren eragina somatzen zuten artikuluetan (1977 eta 1981). Bestalde, Axularren ekarpen erretorikoen eremuan murgildu da gure lana ere (1997).

Amaitzeko, aipatu baino ez urdazubiarraren estiloa erreibindikatzeko egin den saioa (Goikoetxea Arrieta 1991).

Orotara, egin dena asko eta interesgarria den arren, ez dirudi Urdazubiko autorearekin dagoen zorra kitatzeko aski izan denik. Ildo horretatik, eta euskal literaturan idazlerik gorentzat jotzen den heinean, haren "harrera" zabalago eta sakonago bihurtu ezinbestekoa litzateke ikerlanak areagotzea eta ezagutarazteko argitalpen bereziak (edizio kritikoak barne) prestatzen hastea. Hortik aurrera letorkeenak, zalantzarik gabe, idazle klasiko handi baten harrera normaldu batez hitz egingo liguke.

Bibliografia

- Aguirre Gaztambide, J., 1980, "Notas sobre Pedro de Axular, autor del Guero", *FLV* 35-36, 403-426.
- Altuna, P., 1987, "Duvoisinen eskuizkribu argitaragabea", *FLV* 49, 65-95.
- _____, 1996, "Pedro de Axular (1572?-1644)", in Aulestia, G. (ed.): *Los Escritores. Hitos de la literatura clásica enskérica*, Gasteiz, Vital Kutxa-Fundación Sancho el Sabio, 177-208.

- Aresti, G., 1971, "Flexiones verbales empleadas por Pedro de Axular en su obra *Guero*", *FLV* 3, 197-221.
- Arzamendi, J., 1973, *Las frases condicionales en Axular*, lizentziatura-tesina, arg. g. Axular, *Guero*, Bordele, 1643 (faksimila: Bilbo, Euskaltzaindia, 1988).
- Azkarate, M., 1980, "-n/ -z erlazio hizkiak denborazko aditz lagunetan Axular eta Etxeberri Sarakoarengan", *Euskera* 25, 1980, 401-416.
- Balenziaga, J.M., 1990, *Axularren Teologia*. ("*Gero*"ri zenbait oharpen), Bilbo, Ed. Mensajero.
- Barandiaran, J. M., 1956a, "Axular chaharraz kondaira pollit zonbeit", *Gure Herria* XXVIII-6, 355-364.
- _____, 1956b, "Axularren eginkizunak eta Axularren izena", *Euskera* I, 285-293.
- _____, 1957, "Axular'en itzala", *Gure Herria* XXIX, 97-110.
- _____, 1974, "Axularren argia eta itzala", *FLV* XVI, 89-102.
- Etxaide, J., 1958, *Amasei Seme Euskalerriko*, Zarautz, Itxaropena (orain: Donostia, Erein, 1990).
- Etxeberria, P., 1973, "Axular-ekin ikasle", *Euskera* XVIII, 75-118.
- Etxeberri, J. ("Etxeberri Sarakoa"), *Laburdiri Escuararen batsapneac*, 1712 (*RIEV* XXVIII, 1907, 85-201).
- García del Moral, A., Román de la Rosa, A., 1993, "Fray Luis de Granada, autor europeo", in Askoren artean: *Fray Luis de Granada. Su obra y su tiempo*, II, Universidad de Granada, 247-284.
- Goikoetxea Arrieta, J.L., 1991, "Axularren estilotik", *Euskera* 2, 36. zkia., 619-653.
- Ibar (Mokoroa, J.), 1935, *Genio y Lengua*, Tolosa, Mocoroa Hermanos.
- Irigaray, A., 1953, "Piarres de Axular", *Egan*, 1-13.
- _____, 1954, "Liburu hunetan aipatzen diren autoreen izenak", in *Axular: Gero*, 4. ed., 461-462.
- _____, 1974, "Axularren berri gutti ezagunak", *FLV* XVI, 123-128.
- Irigaray, A. - Aguirre, J., 1978, "Un documento inédito sobre Axular", *FLV* 30, 487-492.
- Kortazar, J., 1997, *Euskal literatura txikiaren historia*, Donostia, Erein.
- Labayen, A.M., 1956, "Axular-en bizitzea eta oroitzapena", *Gure Herria* XXVIII-6, 333-340.
- Lacombe, G., 1943, "Varia sur Axular et son livre", in A.A.: *Axular 1643-1943 (Troisième Centenaire du Guero)*, 19-2; eta *Gure Herria*, 1956, XXVIII-6, 365-370.
- Lafitte, P., 1941, *Le basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*, Baiona.
- _____, 1943, "Les citations d'Axular", in A.A.: *Axular 1643-1943 (Troisième Centenaire du Guero)*, 38-39.
- _____, 1956, "Axular'en liburuaz", *Gure Herria* XXVIII-6, 341-344.
- Lekuona, M., 1954, "Aitzin-solas", in *Axular: Gero*, 4. ed., IX-XXXII or.
- Letamendia, J.A., 1977, "Erretorika klasikoaren eragina Axularren aipamenen itzulpenetan", *Euskera* XXII, 157-167.
- _____, 1981, "Equivalencias léxicas vasco-latinas en el GERO de Axular", *ASJU* XV, 165-234.
- Michel, F.-X. ("Francisque-Michel"), 1857: 1983, *Le Pays Basque. Sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*, Donostia, Elkar.
- Mitxelena, K., 1960, *Historia de la Literatura Vasca*, Madrid, Ediciones Minotauro.
- _____, 1971, "Descubrimiento y redescubrimiento en textos vascos", *FLV* 3, 149-169.
- Mitxelena, I., 1974, "Sobre la estancia de Axular en la Universidad de Salamanca", *FLV* XVI, 85-88.
- _____, 1977, "Axularren titulua", *FLV* 25, 57-68.
- _____, 1981, "La literatura religiosa labortana del siglo XVII", *Muga* 17, 62-74.

- Mujika, L.M., 1979, *Historia de la literatura euskerika*, San Sebastian, L. Haranburu.
- Narbaiz, P., 1956, "Axular-en egunean elizako predikua", *Gure Herria*, 633-634.
- Odriozola, J. C., 1990, *Axularren kasu-markadun adizkiak*, Gasteiz, doktorego-tesia, arg. g.
- Ormaetxea, N. ("Orixe"), 1927, "Euskal-literaturaren atze edo edesti laburra", *Euskal Esnalea* 17, 194-196.
- Orpustan, J.-B., 1996, *Précis d'Histoire littéraire basque. Cinq siècles de littérature en euskara*, Baigorri, Editions Izpegi.
- Ostermin, A., 1973, *Aproximación al ritmo de la prosa de Axular*, Deustoko Unibertsitatea, Lizentziatura tesina.
- Salaberri, P., 1997, *Axularren prosa erretorikaren argitan*, Bilbo, EHU.
- _____, 1998, *Axularren historia*, Iruñea, Pamiela.
- _____, 1999, *Axular. Antologia*, Bilbo, Ibaizabal-Kriseilu.
- Sarasola, I., 1971, *Euskal literaturaren historia* (gaztelera: 1976, *Historia social de la Literatura Vasca*, Madrid, Akal).
- Urgell, B., 1991, "Axular eta Larramendi", *ASJU XXV-3*, 901-928.
- Urquijo, J., 1907, "Una observación de M. Dubarat", *RIEV I*, 37.
- _____, 1911, "Axular y su libro", *RIEV V*, 538-555.
- _____, 1912a, "Axular y su libro (continuación)", *RIEV VI*, 292-303 eta 547-551.
- _____, 1912b, *Una fuente del Guero (Axular imitador de Fr. Luis de Granada)*, Saint Jean de Luz: J. Dargains.
- _____, f.g., "Las citas del Guero", eskuizkribua, 8.022 zkia.
- _____, f.g., "Variantes de las dos primeras ediciones del Guero", [1900?], eskuizkribua, 9.186 zkia.
- Villasante, L., 1961, *Historia de la Literatura Vasca*, Bilbao, Ed. Sendo (2. edizioa, zuzendua eta gehitua: 1979, Ed. Aranzazu).
- _____, 1972, *Axular: Mendea, Gizona, Liburua*, Ed. Franciscana Aranzazu, Oñati.
- _____, 1973, *Axular-en hiztegia*, Aranzazu, Oñati.
- _____, 1974, "Bibliografía Axulariana", *FLV XVI*, 135-152.
- _____, 1978, *Estudios de sintaxis vasca*, Ed. Franciscana, Oñati 1978
- _____, 1980, *Sintaxis de la oración simple*, Ed. Franciscana, Oñati
- _____, 1981-1982, "Las oraciones causales en Axular" *FLV 37*, (1981), 9-18; *FLV 38* (1981), 9-21; *FLV 39* (1982), 9-20; *FLV 40* (1982), 359-386.
- Vinson, J., 1880, "Le Guero Guero d'Axular", *Revue de Bibliophiles II*, 104-109.
- _____, 1891, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque*, Paris, J. Maisonneuve (Orain: *Essai {...}*), 1983; *Bibliographie de la Langue Basque*, San Sebastián, Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo", 1984).
- _____, 1898, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque (Additions et corrections; citations et références; Journaux et revues)*, Paris, J. Maisonneuve (Orain: *Essai {...} Complement et supplément*, 1983; *Bibliographie de la Langue Basque*, San Sebastián, Seminario de Filología Vasca "Julio de Urquijo", 1984).
- Xarriton, P., 1997, "Axular-i galdezka", *Egan 3/4*, 131-146.

J.A. Mogelen “Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos”: antzinatearen erabilpena euskararen apologiaren auzian

(“Basque versions of several selected harangues and speeches by the best Latin authors” by J. A. Mogel: the use of antiquity in the cause of apology of the Basque language)

Torregerai, Elena
Eusko Ikaskuntza
Miramar Jauregia - Miraconcha,41
20007 Donostia

Villoslada, Iñaki
Santa Klara kalea, 29, 4.esk
20100 Errenteria

J.A. Mogelen Versiones Bascongadas euskal literaturaren mugarri bat dira, euskarazko lehenengo exempla bilduma baitira. Euskal Herrian XIX. mendearen hasierako tradizio klasikoaren transmisioaren forma berezi hau W. Von Humboldek gorpuzten duen euskal hizkuntzagatik Europan suzpertu zen interesaren ondorio bat da. Horren ondorioz, Mogelen obra garaiko kultura europarraren ereduaren arabera euskara aurkezteko behararen emaitza da. Hauen arabera gure hizkuntza, hizkuntza klasikoaren perfektzioaren paradigmarekin konparaketari eutsi behar zion bera gaitasuna erakusteko eta kultur tresna bihurtzeko.

Giltz-Hitzak: Tradizio klasikoa. Erretorika. XIX. mendea. Euskara.

Las Versiones bascongadas de J.A. Mogel constituyen un hito en la literatura euskérica, ya que forman parte del primer catálogo de exempla traducido al euskara. Esta particular modalidad de transmisión de la tradición clásica en la Euskal Herria de principios del siglo XIX se produjo principalmente a causa de un interés europeo por la lengua vasca de carácter coyuntural, personificado en la figura de W. von Humboldt. Como consecuencia de ello, la obra de Mogel es el resultado de la necesidad de presentar en sociedad al euskara de acuerdo con los patrones del conocimiento en la cultura europea de la época, según los cuales, nuestra lengua debía resistir la comparación con el paradigma de perfección de las lenguas clásicas y demostrar su capacidad para convertirse en instrumento de cultura.

Palabras Clave: Tradición clásica. Retórica. Siglo XIX. Euskara.

Les Versiones Bascongadas de J.A. Mogel marquent date dans la littérature en langue basque, puisque elles font partie du premier catalogue d'exempla traduit en cette langue. Cette particulier modalité de transmission de la tradition classique au Pays Basque du début de XIXème siècle s'est produit à cause d'un intérêt européen par la langue basque de type conjoncturel, personifié par W. Von Humboldt. Par conséquent, l'oeuvre de Mogel est le résultat du besoin de présenter en société à l'euskara selon les modèles de la culture européenne de l'époque, pour lesquels, notre langue devait résister la comparaison avec le paradigme de perfection des langues classiques et démontrer ainsi sa capacité de devenir un instrument de culture.

Mots Clés: Tradition classique. Rétorique. XIXe siècle. Euskara.

1802. urtean, Tolosan, F. de Lama editoreak J. A. Moglek idatzitako izenburu luzeko liburuxka bat argitaratu zuen "*Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos. Demonstracion practica de la pureza, fecundidad y eloqüencias del idioma Bascuence contra las preocupaciones de varios Escritores extraños, y contra algunos Bascongados, que sólo tienen una noticia superficial del idioma patrio*".

Europako literatura eta historiografiaren barruan, "Peru Abarka"ren autorearen beste liburuxko honek, gaiaren aldetik, batez ere, ez zekarren inolako berrikuntzarik, Erdi Arotik bertatik, baina, neurri handiago batean, Berpizkundearen garaitik, Mendebaldeko literaturan barnean Antzinatearekin zerikusirik zuten obra ugari baitzeuden: mundu klasikoaren autore nagusien berrikuspenak ziren batzuetan, edota herri bakoitzeko hizkuntzan Antzineko pentsamenduaren eta gertaeren itzulpenak bestetan, baita ere Erroman eta Grezian kokatutako obren argitalpenak, etabar.¹ Euskal Herrian, berriz, J.A. Mogelen lan hau, garai hartan, berri-berria zen, XIX. mendearen hasierara arte, Euskal Literaturan, inork ez baitzuen horrelako pausorik eman.²

Dakigunez, lehenagotik ere bazeuden Euskal Herrian letragigon batzuek egindako idazle klasikoaren hainbat itzulpen, edota, autore horien *dicta* famatuena euskarazko bertsiotzak. Baina Mogelen liburuaren berdin-antzekorik ez zegoen. Beraz, Mogelen testua arakatu ondoren gure buruari galdetzen badiogu zertan datzan Markinako apaizaren obraren berritasuna, esan beharko genuke lehenengo aldiz etsenplu bilduma oso bat irakur dezakegula euskaraz. Zer dira, baina, *exempla* hauek? Eta are gehiago, zer dira etsenpluen bildumak? Eta zertarako balio dute? Bada, lehenengo eta behin esan behar dugu etsenpluaren generoa, generoa bada, tradizio klasikoaren funtsezko elementua dugula. Berez, etsenplua Antzinateetik zuzenetik datorkigu; dagoeneko K.a. I. mendean autore ezezagun baten *Rhetorica ad Herennium*-ek,³ horrelaxe definitzen zuen *exemplum*-a: "fidagarria den pertsonaia ospetsu batek kontatzen duen gertaera edo ahoskatzen dituen hitz gogoangarriak". Definizio hau guztiz latindarra izan arren, etsenplua aski ezaguna eta erabilia zen oraindik askoz lehenagotik, Greziako literatura eta historiografian, mota horretako istorio eta adibideak *polis* klasikoaren hizlarien artean oinarritzko tresnak izanak ziren eta. Baina, egia aitortzeko, ahozko eta idatzizko diskurtsoetan etsenpluen erabilerari fama handiena eman ziona, Cicero maisua izan zen. Bere obra ospetsuetan mota guztietako etsenpluak aurkitzen ditugu: historikoak, moralak, filosofikoak, literaturatik ateratakoak, eta abar.⁴ Hari irakurriz, konturatzen gara etsenpla hauek irakurleari eta publikoari portaeraren eredu gisa eskaintzen zitzaizkiela. Aldi berean, helburua gizartearen irudi idealizatu bat transmititzea zen.

Etsenpluak figura erretoriko gisa jarraituko du bere ibilbidea Antzinateetik, Erdi Aroan eta Aro Modernoan zehar. Gehienetan, "*miroir des princes*" deituriko tipoko liburuetan azalduko dira. Obra hauek gobernariei beren estatuak gobernatzeko aholkuak emateko idazten ziren. Hezkuntza lan hori Antzinateko etsenpluen bidez egiten zen nagusiki, errege eta jauntxoaren gertaera edo esakerak gogora ekarriz.

(1) I. Muñoz Valle, *Actitudes ante la cultura clásica a lo largo de la historia*, Madrid 1971.

(2) J. Kortazar, "Mogel eta bere garaia", *ASJU* 1982, XVI, 51 orr., Mogel XVIII. mendeko gizona izanez, guztiz neoklasikoa zen X. Altzibar, "J.A. Mogel", *Bidegileak* 11 orr., "*Versiones bascongadas...*" obra neoklasikoa da, irakasteko asmoarekin idatzita.

(3) *Rhetorica ad Herennium* IV 49, 62.

(4) A.W. Robinson, *Cicero's use of people as exempla in his speeches*, UMI 1989.

Horretarako, obra hauen egileek adibide hauek guztiak berariaz prestatutako bildumetatik ateratzen zituzten. Beraz, askotan ez ziren jatorrizko iturriak erabiltzen, hau da, Antzinateko klasikoak zuzenean ez ziren erabiltzen. Erdi Arotik aurrera, batez ere, bildumek beste helburu bat izango dute, erlijiosoa, gero ikusiko dugun bezala. Holako prozedurak, etsenpluaren jatorrizko zentzua aldatzen zuen noski, baina, aldi berean tradizio klasikoaren iraupenerako bide berriak zabaltzen zituen.

Erdi Arotik aurrera etsenpluen zabalkuntzarako eremu aproposena Elizaren predikazioarena izango da ia beti. Horretan eskeko ordenen nekeak eta lanak funtsezkoak gertatu ziren. Askotan fraile hauek sermoiak prestatzeko zituzten koadernoetan Ebanjeliotatik ateratakoekin batera Antzinateko etsenplu asko eta asko aurkitzen dira.⁵ Eta hor argi ikusten da goian aipatzen genuena, hots, etsenpluen helburuaren aldaketa. Antzinateko etsenpluak politikarien hezkuntzarako erabiltzen ziren, baina Erdi Arotik aurrera zentzu politiko hori gobernuari buruzko tratatuetan oraindik gordetzen bada ere, etsenpluen helburu nagusia herritarren hezkuntza erlijiosoa izango da, eta ez lehen bezala, herritarren hezkuntza politikoa. Antzinateko jatorrizko etsenpluetatik teknika erretorikoa gordeko da bakarrik, pertsuasioarako tresna bat izaten jarraituko dute, alegia. Hau guztia kontuan harturik Erdi Aroko etsenpluez aritzean J. Le Goffek hurrengo esan ahal izan zuen: "*Un récit bref donné comme veridique et destiné à être inséré dans un discours (en général un sermon) pour convaincre un auditoire par une leçon salutaire*".

Hurrengo mendeetan etsenplua figura erretoriko gisa sendotuko da. Gehienetan, etsenplua pertsuasio modu bezala erabiltzen da predikatzaileen eta liburu moralen egileen artean.⁶ Edonola ere, azpimarratu behar dugu apaizek eta moralistek aukeratzeko zuten etsenplu kopurua oso murrizta zela, anekdota gutxi eta ezagun batzuk erabiltzen zituzten eta. Horrelaxe etsenpluaren erabilera bera teknika bihurtu zen eta bertute edo pekatu bat ilustratzeko Ebanjelioekin istorioekin gertatzen zen bezala, etsenplu egokiak bazeuden, behin eta berriro errepikatzen zirenak. Era honetan, Scipio, buruzagi erromatarra lizunkeriaren kontrako etsenplu modua erakusten zen; Solonek, beste aldetik, gobernari zuzenaren irudia errepresentatzen zuen, eta abar. Era honetan, predikatzaileen lana errazten zen, publikoa ohituta baitzegoen etsenplu horiek entzutera eta, noski, bere esanahia ezagutzen zuen, istorioaren Antzinateko testuinguru historikoa berarentzat erabat ezezaguna izan arren. Predikatzaileentzat horren lagungarriak ziren etsenplu bilduma horietan kontatzen ziren anekdotak ia beti berberak izaten ziren.

Hau guztia kontuan hartu eta gero, gure ustez, J.A. Mogelen *Versiones bascongadas* liburua euskarazko lehenengo etsenplu-bilduma bezala defini daiteke. Bertan, Damocles eta Falisco maisuaren istorioekin batera, Alejandroren gaisotasuna, Catilinaren arenga, Ciceronek Catilinaren kontra egindako diskurtsoaren hastapenak, Germanikok soldaduei egindako errieta, eta lizunkeriaren kontrako Scipionen hitzak irakurtzen dira. Guztiak dira Antzinateko gertaera eta esaera aski ezagunak eta behin eta berriro errepikatuak. Baina Mogelen obraren bitxitasuna ez zetzan gaian, baizik eta euskararen erabilpenean Antzinateko ereduak zabaltzeko; horiek dira, gure ustez, bere obraren berrikuntza eta garrantzia, Euskal Literaturarako.

(5) J. Berlioz, M.A. Polo de Beaulieu, *Les Exempla médiévaux*, Carcassonne 1992, 19 orr.

(6) Ibid. 18 orr.

I. Tradizio Klasikoaren Transmisioa

Mogelek berak liburuaren gipuzkerazko lehenengo edizioaren hitzaurrean hauxe adierazten digu: “*Es la primera vez que hablan en Bascuence Ciceron, Salustio, Tacito, Tito Libio, y Curcio*”. Dena den, Markinakoa ez zebilen erabat zuzen, izan ere, urte batzuk lehenagotik latinetik euskarara idatzitako itzulpen batzuk bazeuden: Silvain Pouvreaux egindakoak eta 1786. urtean Labastidek Cesarren Komentarioei buruz egindako itzulpena.⁷ Lan hauek tradizio klasikoaren transmisioaren ikuspuntutik aztertu ondoren, esan behar dugu Antzinateko idazle nagusien testu batzuen euskaratze-lana letragizon gutxi batzuen ardura intelektualari zor diogula. Aldi berean, honek Euskal Herrian ere Europa osoan bezala kultura klasikoaren ezagutza gutxiengo baten eskuetan zegoela adierazten digu. Orobat, nabarmendu behar dugu, gure herrian Klasikotasunaren testuen itzulpen lana askoz ere neurri txikiagoan eman zela eta, batez ere, beranduago. Baina, ez zen kezka intelektuala bakarrik letragizon horiek idazle klasikoen euskarazko itzulpenak egitera bultzatu zuena; Mogelen obraren atzetik bazeuden beste interes batzuk.

Interes aniztasun hau itzultzeko aukeratutako testuetan bertan atzeman daiteke. Badakigu Markinakoa poesia latindarra zuela oso gustukoa, Horazio batez ere, Vargas Ponceri bidalitako gutunetan idazle honen erreferentziak azaltzen baitira. Gainera, bere iloba Bizenta Mogelen liburuan “*Ipui onac*”-etan berak itzultitako Esoporen alegiak azaltzen dira.⁸ *Versiones bascongadas*-en testuak, ordea, historiagileenak dira. Testu horiek pertsonaia famatuen diskurtsoak dira, hortaz, pentsa dezakegu, azken finean, Mogelen interes nagusia ez zela Salustio, Tito Libio edo Tacitoren pentsaera bera, baizik eta testu horien oratoria maila, hau da, beren eredu erretorikoa. Ikuspuntu honetatik, aukeraketa hori ez zegoen urrun bere poesiari buruzko gustuetatik, zeren eta Mogelek Horaziorenganako miresmena poetaren hizkuntz trebetasunean oinarritzen baitzuen. Momentuz, Mogelen lehentasuna ez zegoen Historiaren kontakizunean, baizik eta Antzinateko historiagileek pertsonaien ahotan jartzen zituzten hitzetan. Hizkuntz trebetasunagatiko kezkek, *Versiones* egiterakoan apaizaren helburu zehatza agerian uzten digu: euskal hizlarietako ondo hitz egiteko eredu eskaintzea. Baina, zeintzuk izaten ziren bere garaiko hizlariak? Elizako predikarzaileak, dudarik gabe, eta horientzat dira liburuxkaren diskurtsoak: “*Hai multitud de eclesiásticos que no pueden hacer unas pobres versiones...dejan por miedo la instrucción de sus parroquianos y he deseado darles doctrinas travajadas para que o las lean del pulpito o se faciliten en hablar al estilo de la religión, con lo que no habrá tanto trabajo en predicar.*”⁹

J.A. Mogelen bizkaierazko bertsioaren hitzaurreko azken lerro hauen arabera, badakigu apaiza oso kezkatuta zegoela elizgizonetako ez zutelako oratoria sakratua behar bezala lantzen.¹⁰ Beraz, esan dezakegu Markinakoa helburu nagusia, bere obran tradizio klasikoen itzulpenak eskaintzean, predikazioaren hobekuntzarako tresna bat

(7) J. Vinson, 128 orr.

(8) J. Kortazar, *op. cit.*, 49 orr., Mogelek Vargas Ponceri idatzitako eskutitz batean bere alegietako iturri klasikoak aitortu zituen.

(9) J. Gárate, “Cinco cartas inéditas de Juan Antonio Moguel”, *Ensayos euskarianos*, Bilbo 1935, 218-219 orr.

(10) X. Altzibar, “Juan Antonio Moguel y su obra literaria”, 352 orr.

ematea zela. Bere ustez, idazle klasikoaren testu hauek oso baliagarriak ziren hizlari berriei diskurtsoaren teknikak erakusteko, ondo hitz egiteko eredu bat baitziren. Honekin guztiarekin, Mogelek Euskal Herrian tradizio klasikoaren transmisioaren ardatz bat erakusten digu, predikazioarena, hain zuzen ere.¹¹ Pentsatu behar dugu sermoiak nagusiki kultura gabeko laikoei zuzenduta zeudela. Beraz, beraietan Ebanjelioetako istorioak eta Antzinateko etsenpluak parekatzea oso garrantzi handikoa da, sermioen bidez, nola edo hala publikoari kultura forma bat eskaintzen baitzaio. Noski, kultura hori ez zen markagabea, Elizaren mezu bat zuenez, gizarte eredu bat proposatzeko eta jarraiarazteko diseinatuta zegoen. Edozein kasutan, helburu ideologiakoak oso zehatzak izan arren, horrek ez zuen, inola ere, galarazten Antzinateko etsenplu famatuaren errepikapenak tradizio klasikoaren transmisioari laguntzea.

Beraz, predikazioa funtsezko elementua izan zen Euskal Herrian tradizio klasikoaren transmisiorako. Testamentuetako eta Antzinateko istorioen kontaketa bateratuak oinarrizko ezagupen maila ematen zion publikoari. Teknika honen arabera, Ebanjelioetako pasarteekin gertatzen den bezala, mundu klasikoari buruz errepikatzen zen anekdota bakoitzak bere garaia eta esanahia zituen. Antzinateko istorioekin batera, predikatzaileek testu klasikoetan agertzen diren ideia nagusi batzuk: dekadentzia, barbarotasuna, *otium*-a eta antzekoak, garai guztietako sermoietan transmitituko dituzte. Modu honetan, entzuleak kultur klasikoaren funtsezko kontzeptu eta ideia batzuk barneratzen zituen, testuinguru historikoa ezagutu ez arren. Azkenik, kontzeptu horiek guztiak bere kultura propioaren parte bihurtuko dira.

Tradizio klasikoaren erabilpena euskal predikazioan begi bistakoa da XVIII. mendeko bi euskal predikatzaile nagusien obretan, Aita Kardaberaz eta Aita Mendiburu. Hernanikoaren *Euskararen Berri Onak* gainera, euskara kultur hizkuntza bihurtzearen aldekoa izanik, latinaren eta grekeraren eredia onartzen zuen gure hizkuntzaren garapenerako. Edonola ere, biek sermoietan autore klasikoaren aipamenak erabiltzen zituzten ideiak sendotzeko. Ohitura honek tradizio klasikoari oihartzun zabalagoa eman zion, biak ere bere garaiko euskal predikatzaile famatuena izan baitziren. Entzulegoari dagokionez, Kardaberaz, bietako herrikoiena izan zen eta bere predikatuak Euskal Herria osoan ziren ezagunak.¹² Mendiburu berriz, hizkuntz dotoretasunaz gehiago kezkatzen zen. Dakigunez, Mogelek bion sermoiak entzun zituen eta gustukoak izan zituen.¹³ Beharbada Kardaberaz eta Mendibururen adibideak eta ondorengo bere bizitzako esperientziak —bizkaitarren utzikeria euskararen kontue-

(11) I. Villoslada, E. Torregerai, "Euskararen Berri Onak eta tradizio klasikoaren transmisioa XVIII. mendean Euskal Herrian", *Tokiko Historia III. Ihardunaldiak*, Gasteiz 1995 (prentsan).

(12) I. Villoslada, E. Torregerai, *op. cit.*

(13) J.M. Lojendio, "Mogel", *Egan* 1954, 2-4, 157 orr., dena den, Mogelek Kardaberaz nahiago zuen "Uste dei libru onetako euskera izango dala aditua Giputz guzian. Bizkaiko erri askotan, ta Naparroa geienean. Kardaberaz libruak aditzen errazagoak dira Euskal-errietan, Mendibururenak baiño. Onak itz asko artu ditu Napar euskeratik, ta nola urruti dauden bata besteagandik Naparroa ta Bizkaia, ez ala Giputzak (bada oek erdian daude) errazago egiten zaie Bizkaitarrei aditzea Kardaberaz itzkeren giputz utsekoa, Mendibururen giputz-naparra baiño. Au ez da esatea, Mendibururen euskera ederra ez dala da egiaz eta itzaz garbiago ta euskeratsuagoak Kardaberaz zen libruetakoak baiño ala ere onenak leku zabalagoan aditzen dira, esan dedan arrazoiagatik. Nik ere oni jarraitu diot aleginez, arrazoi beragatik." X. Altzibar, "Juan Antonio Mogel y su obra literaria", *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, 324 orr.

tan—,¹⁴ Mogelen iritzia gipuzkoarren alde makurtu zuten, bere ustez Gipuzkoako apaizak euskal hizkuntzak behar zuten trebetasun eta lanaz Bizkaikoak baino gehiago arduratzen ziren. Honek esplikatuko luke bere obratxoaren “*Versiones bascongadas...*”en lehenengo argitalpena gipuzkerazkoa izatea, Mogelek Probintzian aurkitu baitzuen bere itzulpen lanak merzei zituen errekonozimendua eta bultzada: “*Haviendo leído algunos clérigos guipuzcoanos las versiones bascongadas de las arengas latinas y gustados por la pureza del idioma, el impresor de tolosa deseo imprimirlas.*”¹⁵

Dena den, *Versiones bascongadas* idazteko ideia ez zen sortu Mogelen, euskal hizkuntzaren apologistaren, kezka intelektual propioetatik. Berez, apaizak testu latin-darrak euskarara itzuli zituen W. von Humboldten eskaera bati erantzuteko: “*...un pasaje de Salustio traducido por el Cura Moguel a instancia mía*”.¹⁶ Lan honen bidez, Markinakoak prusiarrari lagundu behar zion Europako beste jakintsuen aurrean euskara aurkezten: “*El sabio prusiano quiere demostrar que el idioma bascongado es eloquente, puro y fecundo. Por su súplica e influzo, he hecho las versiones de varias arengas...*”, eta bide batez, hizkuntza klasikoen parean euskararen gaitasuna kulturaren edozein mailatan erakutsi behar zuten: “*euskararen garbitasun, aberastasun, zernahi adierazteko gaitasun eta adierazkortasun eta elokuentzia erakusteko eta frogatzeko*”¹⁷. Beste modu batean esanda, euskarak Euskal Herritik kanpora ateratzeko tradizio klasikoaren eredia jarraitu egin behar izan zuten Europako jakintsuen artean onartuta izateko.¹⁸ Humboldtek eredu klasikoaren bidez euskara hizkuntza ikasgarria bihurtu nahi zuten.

II. Testuen Azterketa

II.1. *Versiones bascongadas*-en argitalpenak

Mogelek bide ezberdinak jorratu zituen bere obra argitaratzeko. Murgak eskatu zion bezala *Versiones bascongadas*-etako gipuzkerazko lehenengo bertsioa, bizkaieraz ere moldatu zuen eta biak argitaratzeko prestatu zituen.¹⁹ Lehenago Tolosako F. de Lama editoreak gipuzkerazko bertsioa argitaratu zuen; geroxeago bizkaierazko bertsioa agertu zen. Bien artean ezberdintasun nabarmenak daude, lehenengo eta behin, argitalpen

(14) Hitzaurrea “*Sarri alkarregaz berba egin dogu, Bizkaiko jaun, abade ta nik legezko soñokoa darabilen askoren nagitasun, alperreteria ta ardurarik eza, euskerea ikasteko liburuakaz nururik ausi бага, bada eztaukee liburu bizkai euskerea irakatsi leienik.*”

(15) J. Garate, “Cinco cartas inéditas de Juan Antonio Moguel”, *Ensayos euskarianos*, Bilbo 1935, 218-219 orr.

(16) W. Von Humboldt, *Correcciones y adiciones al Mithridates de Adelung sobre la lengua cantábrica o vasca*, RIEV, Donostia 1933, 71 orr.

(17) X. Altzibar, “Humboldt...”

(18) W. Von Humboldt, *Correcciones...*

(19) X. Altzibar, 29 orr. 52 o. “*Se Juntaron los amigos Murga, Consiliario de Vizcaya, Presidente, Ortes, Mazarredo, Azedo, Herran Torre alta, Corcuera, Romarate de numero, el Excmo. Sr. D. Josef Domingo de Mazarredo, veterano, e yo el Secretario nombrado por estas Juntas por ausencia de los Amigos Secretarios y Vicesecretario (...)* Habiendo presentado D. Juan Antonio Moguel un Ensayo manuscrito de Poesía Bascongada en varias fábulas traducidas del Castellano y diferentes versiones Bascongadas impresas de algunas arengas de autores latinos se acordó darle por su aplicación y zelo manifestándole el sentimiento que tiene la sociedad de que el estado de sus fondos no le permita contribuir a la impresión de dicho Ensayo y le nombró Socio Literato” (Bilbao julio de 1802). Archivo de la Diputación de Alava (Fondo Prestamero). *Juntas Generales de la RS.B.* (eskuzko kopia).

moduetan: gipuzkerazko bertsoia aparteko liburuxka bezala argitaratu zuen Mogelek, aurrean azalgarria den hitzaurre batekin; bizkaierazkoa, berriz, *Peru Abarka* liburua- ren gehigarri bat bezala argitaratu zen. Sarrera moduan Mogelek bi apaizen —Fr. Pedro de Urliaren eta D. Juan de Sandiaren— arteko eztabaida²⁰ eskaintzen digu itzulpenen zergatia hobeto argudiatzeko eta bizkaitarren utzikeriaz euskararekin kezu azaltzeko. Gipuzkerazko eta bizkaierazko hitzaurren artean mamizko ezberdintasunak daude, gure ustez. Gipuzkerazkoak ideologikoki pisu handiagoa du, bizkaierazkoa, ordea, praktikara zuzenduago dago, ekintzara bultzatzeko pentsatuta. Dirudienez, Mogelek pentsatu zuen lurralde bakoitzeko irakurleek itzulpen beharrari buruz azalpen ezberdinak behar zituztela. Baina honetaz, geroago jardungo dugu.

Versiones bascongadas-ek argitalpen batzuk izan ditu urteetan zehar. Aspaldian J. Garatek *La época de Astarloa y Moguel* bere obra famatuan zerrendatu zituen. Lehenengo 1802. urtean Tolosan egin zen; 1857. urtean, Berlinen,²¹ Carl August Fr. Mahn hizkuntzalariak bere *Denkmaeler der baskischen Sprach-n* sartu zituen. Horregatik hau bigarren argitalpentzat jotzen dugu. Lehenengo bi hauek gipuzkerako bertsoiak ziren, bizkaierazkoak, lehen esan dugun bezala, *Peru Abarkaren* argitalpen anitzekin aterako dira.

II.2. Testuen aukera

Gipuzkera eta bizkaierazko bertsoien artean ezberdintasun gehiago ere badaude. Garrantzitsuenetarikoa bat testuen aukeraketan dago. Ez dugu pentsatu behar Moge- lek intentzio gabeko testurik aukeratu zuenik, soilik beren dotoretasuna edota ikus- garritasunagatik. Etsenplu bakoitzaren atzetik asmo ideologiko bat zegoen eta itzulpenen aurkezpen orokorrean ere. Hori dela eta, Markinakoak latinetik euskarara itzuli zituen testuen aukera bera aztertzea da, oso datu esanguratsuak baitaude tra- dizio klasikoaren transmisioaren ikuspuntutik. Komeni da, Mogelen testuen selekzioa bi adarretatik aztertzea: batetik, testuen selekzioaren historia laburra egitea, horrela ikusiko baitugu tradizio klasikoari buruz zeuden iritzi ezberdinak eta perspektiba ani- tzak. Bestetik, idazleen selekzio bera, nagusiki historiagile latindarrena.

Hasiko gara ikusten, beraz, Mogelen liburuxkan azaltzen diren etsenpluak nola aukeratu ziren. Humboldt-ek latindar testuak euskaratzeko oinarrizko enkargua egin zuen, hala ere, Mogelek mandatua aurrera eraman zuen modua polemikoa izan zen. "*Versiones bascongadas...*" en euskaratuko testuei buruzko eztabaida Humboldt- en eta Mogelen arteko bitartekariarekin sortu zen, J.M. de Murga y Barredarekin hain zuzen, garai hartan Bizkaiko Diputazioko lehendakaria zenarekin.²² X. Altzibarren iritzi- z, Murga Euskal Herrian Humboldt- en informatzaile politikoa zen. Dirudienez,

(20) X. Altzibar, "J.A. Mogel"..., 11 orr., ematen duenez, bi elizgizon hauek Añibarro eta Mogel izango lirakeke.

(21) Vinsonek esaten du 1847. Urtean izan zela.

(22) F. Verástegui, "La RSBAP, W. Von Humboldt y José María Murga. Una aproximación de la psicología a la historiografía política", *W. Von Humboldt Un puente entre dos pueblos*, RIEV 41, 1996, 513 orr "...Don José María Murga y la Barreda, natural de la villa de Marquina en el señorío de Vizcaya, primogénito de Don Miguel Antonio de Murga y Andonegui, de edad de 7 años no cumplidos, se hallaba tan extraordinariamente adelantado en el saber, que traducía con facilidad y elegancia los autores clásicos latinos, los franceses y los italianos que leía y escribía corrientemente el carácter griego poseía la historia sagrada y la mitología"

ahalduna gizon kultura eta tradizio klasikoan aditua zen, Hunboldt bera bezala.²³ Idazlan politiko ezberdinak idazteaz gain Antzinateko pertsonaia ospetsu batzuen biografiak bildu zituen: “*Vidas de célebres varones griegos y romanos*”.²⁴ Hau guztia kon-tuan harturik ez da harritzekoa Verastegui Murgaren eta Humboldtten arteko eskutizetatik aterata ematen duen informazioa. Bertan, prusiarrak euskal testuetako adibide bakarrak erlijiosoak direnez gero, bizkaitarrari Tacito, Salustio edo Tito Livioaren itzulpen batzuk bidaltzea eskatzen dio, ahalik eta literalenak posible bada, bere herriko filologoaren artean euskara ezagutzera emateko. Humboldtnek adierazten duenez, Murgari egiten dio enkargua kulturako pertsona zelako eta euskara dotorea hitz egiten duelako. Ematen duenez, Murgak ez zuen bere burua gai ikusi lana behar bezala betetzeko eta horregatik, J.A. Mogeli eskatu zion egiteko, Humboldtten beraren iritziz Bizkaiko hizkuntzalari hoberenetariko bat hura baitzen.²⁵ Markinakoak, bere kabuz, Humboldtten eskaerari Quinto Curcioren etsenplu bat erantsi zion: “*Hizo aquel amigo con la mejor voluntad lo que se le pedía y añadió un trozo de Q. Curcio...*”.

Baina, itzulpenak ez ziren izan Murgaren gustukoak, Markinakoak nagusiki arenga militarrek itzuli zituelako eta bere ustetan aukera horrek ez zuen Humboldtnek eskatutakoa betetzen. Eta horrelaxe adierazi zion prusiarrari hurrengo eskutitzean “...pero por razones que hubo para ello, usó del dialecto Guipuzcoano que yo apenas entiendo; y fuera de esto eligió en todos los Autores citados arengas, que es donde la traducción, que Vm. Quería literal quanto fuese posible, exige mayor libertad; y de esta forma se tomó tanta que a veces pareció a mi escrupulosa conciencia que no solamente ponía unas figuras por otras, sino aún que se apartaba del sentido.”. Bere ustetan Mogelen hankasartze bat zena konpondu nahian, Murgak apaizari etsenplu proposamen bat egin zion Humboldtten oinarrizko eskaerari, bere iritziz, hobeto moldatzen zena: “*Así me ballé con que su trabajo, aunque mui apreciable y digno de remitirse a Vm. Con elogio como lo hago, no era propio para los fines que Vm. deseaba y hube de cansar de nuevo al mismo amigo, rogándole que me traduxera en ambos dialectos Vizcaino y Guipuzcoano, y con la mayor exactitud que permitiera el genio de ellas, las dos historias de Damocles, el favorito de Dionisio de Siracusa, y del Maestro de los niños Faliscos que por su sencillez recomienda y copia Rollin en el Tratado de los Estudios*”.²⁶

Mogelen lehenengo etsenpluen bildumak hurrengo anekdotak biltzen zituen: Quinto Kurzioren Alejandro Handiaren gaixotasuna, Salustioaren Catilinen hitzaldia, Ciceronen diskurtsoa Catilinen kontra, Tacitoren Germanikoren hitzak soldadu matxinatuen kontra, Tito Libioren Scipionen diskurtsoa Hispaniako menpekoei, Dionisioren Damoclesen istorioa eta Tito Libioren Falisco maisuaren kontakizuna.²⁷ Antzinateko etsenplu ezagunetariko batzuk, dudarik gabe. “*Versiones bascongadas...*” en argitalpenetan etsenpluen ordena batzuetan aldatzen bada ere, guztietan anekdota berberak azalduko dira.

(23) J. Gárate, “Cinco cartas inéditas de Juan Antonio Moguel”, *Ensayos euskarianos*, Bilbo 1935, 215 orr.

(24) X. Altzibar, “Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)”, *Euskera* 1986, 1, XXXI, 24 orr.

(25) X. Altzibar, “Humboldt, Astarloa eta Mogel”, *RIEV* 41, 589 orr.

(26) F. Verástegui, *op. cit.*, 514-515 orr.

(27) J. Gárate, *La época...* 54-55 orr. A. Abbadie, *Grammaire euskarienne*, 44 orr. Rodríguez Ferrer, 16 orr. Allendesalazar, *Euskalerrriaren alde* V, 586 orr. Aita Zavalak esaten zuen bertsiok bizkaieraz zeudela. 1802. urteko lehenengo argitalpean Talisco eta ez Falisco idatzita dago.

Beraz, zer esan nahi du hiru pertsonaren partehartzeak liburuaren itzulpenen aukeraketan? Lehenengo eta behin, dudarik gabe, gaia garrantzitsua zela. Humboldtten asmoa ez zen nolanahikoa, berak ikuspegi filologikotik ezagutzera eman nahi zuen euskara Europan. Berarentzat, itzulpenak, modu batean, euskararen aurkezpen karta ziren. Humboldtnek egin zuen eskaeran Salustio, Tito Libio eta Tacito egotea guztiz esanguratsua da; hirurak historiagileak ziren, K.a I. mendeko. eta K.o. I. mendeko autoreak, Erromako urrezko garaietako kronikalari ospetsuenak; baita ere Erromako gerra inportanteen kontagileak eta, aldi berean, pentsalari politikoak. Humboldtnek euskaraz ezagutzen zituen testu bakarrak erlijiosoak zirenez, politikaz aritzen ziren testuetan euskararen gaitasuna erakutsi nahi zuen. Inola ere ez da ahaztu behar prusiarrak autore hauek aukeratu zituela bere herriko filologoei erakusteko. Orduan, pentsa dezakegu jakintsu horien artean hiru idazle latindar hauek errespetatuenak edo ospe handienetakoak izango zirela.

Mogelek Humboldtten asmoa ezagutzen zuen, eta euskarara itzultzeko autoreen obretatik arenga militarrik aukeratu zituen. Baina ez kasu guztietan, honetan Murga ez zen zuzen ibili. Apaizak bere kabuz aukeratu zituen etsenpluak aztertzen baditugu, Quinto Curcioren Alejandro Handiaren gaisotasuna eta Ciceronen Catilinen kontrako hitzaldia Senatuaren aurrean, konturatuko gara Mogelek arenga baino gehiago indar dramatikoko uneak bilatzen dituela. Markinakoa halako "klimax" behar du pertsonaien hitz jariora justifikatzeko eta horregatik estatusuneko momentuak aukeratzeko. Hau guztia oso argi ikusten da liburuaren beste etsenpluak ere aztertzen baditugu: Catilina bere azken batailan, Germanico matxinatuen aurrean edota Scipio garaituei errukitasuna eskaintzen. Guztiak krisi larriko uneak dira eta aiprosenak dira hizkuntz trebetasuna erakusteko. Beraz, Mogelek bere etsenpla bilduma osatzeko muturreko egoerak aukeratzeko, non pertsonaiek diskurtso aberatsak egiteko aukera ederra baitzuten, eta gogora dezagun, gure ustez, Mogelen kezka nagusia "*Versiones bascongadas...*" idazterakoan euskal hizkuntzaren aberastasuna eta gaitasuna frogatzea zela. Hortan datza bere etsenpluen aukeraketaren arrazoibidea eta honek ere esplikatuko luke Ciceroren Catilinen kontrako diskurtsoa sartzea beste etsenpluen artean. Esan dugu Humboldtnek Salustio, Tito Libio eta Tacito eskatu zituela euskararen aberastasuna erakusteko, baina Europako tradizio klasikoaren arabera hizkuntz trebetasunaren irudia, dudarik gabe Cicero zen. Are gehiagó, Euskal Herrian bertan Aita Mendibururen hizkuntz trebetasuna adierazteko, Cicero euskalduna esaten zaio. Hori dela eta ez da batere harrizkoa Mogelen helburua euskararen gaitasuna erakustea bazen, Ciceroren hitzaldi bat euskaraz ematea; zer hori baino frogabide hoberik, euskararen gaitasuna erakusteko?

J. M. de Murga ordea, ez zegoen ados Mogelen aukeraketarekin. Hala eta guztiz ere, Humboldtten enkargua jaso zuenean Markinakoa gizon aiprosena iruditu zitzaion lana betetzeko. Beharbada, politikariak pentsatu zuen Mogelen aukera guztiz bestelakoa izango zela apaizaren hezkuntza kontuan harturik. Dakigunez, *Peru Abarkaren* autoreak eskola garaitik filosofiarekin harreman estuak izan zituen. Calatayuden ospe handiko maisu bat izan zuen, B. Pou,²⁸ *Theses Bilbilitanae Institutionum Historiae*

(28) L. Villasante, "Miscelánea. J.A. Moguel, estudiante en el colegio de jesuitas de Calatayud", BAP 1962, 325-327 orr.

Philosophicae-en autorea. Obra honi Mogelek latinezko hitzaurre bat idatzi zion.²⁹ Hel-dutasunean apaizak filosofia ikasten jarraitu zuen eta Pascalen pentsaerak itzuli zituen.³⁰ Hori zela eta, pentsa zitekeen Mogelen aukera latinetik euskarara tradizio klasikoaren testu famatuak itzultzean filosofiaren aldetik joango zela. Edota poesiaren aldetik, Mogelek, izan ere, Horazio zuen gustukoa eta horregatik, Astarloari bidalita-ko eskutitzetan Markinakoak askotan erabiltzen zituen Horazioaren hitzak.³¹ Honez gain, Mogelek, idazle latindarrak bezala, pentsatzen zuen poesiak gizonen erabilgarri-tasunerako eta gusturako izan behar zuela, hau da instrukzioak erakargarria izan behar zuela. Baina Humboldtten enkargutik desbideratu zenean Quinto Curcio eta Cicero-nen etsenpluak aukeratu zituen, biak, dramatikoak izatean, aproposenak irudituko baitzitzaizkion euskararen aberastasuna eta malgutasuna frogatzeko.

Murgaren ideia itzulpen selekzioari buruz berriz, oso bestelakoa zen. Berak pro-posatzen zituen etsenpluak, Damoclesen ezpataren istorioek eta Falisco maisuaren kontaerek, ez zuten zer ikusirik Mogelek egindako aukeraketarekin. Azken bi etsen-plu hauetan inportanteena ez zen hitzaldiaren estilistika, baizik eta testuaren mezua, guztiz moralizantea zena. Gogoratu behar dugu Murgak Antzinateko pertsonaia ospetsuen biografiak idatzi zituela, beraz, berarentzat tradizio klasikoaren erabilgar-ritasuna ejenplaridatean zetzan eta horregatik ez zituen Mogelen itzulpenak gustu-ko izan, hizkuntza mezua baino garrantzitsuagoa baitzen. Bestetik, Murgak Mogeli egindako gomendioaren bidez, iturrien berri ematen digu eta horrela badakigu bi etsenplu hauek Rollinen tratatutik atera zituela. Rollin, XVII. mendeko Frantzian erretorika klasikoaren maisu ospetsua izan zen. Antzinatean aditua, bere obra ezagu-nenean, *Ikasketen tratatuan*, aholkuak ematen erretorika hobetzeko eta publi-koaren sentimenduak astintzeko. Helburu horrekin, bere ustez, Antzinateko etsenplu esanguratsuenak izan zitezkeenak bildu zituen.

Hortaz, gure ustez "*Versiones bascongadas...*"en egituran apurketa nabaria dago. Alde batetik, Mogelek aukeratutako testuak daude, Alejandro Handia, Catilina, Cicero, Germanico eta Scipioren arenga militarrik, eta bestetik, Murgak proposatu-takoak, Damocles eta Falisco maisuaren istorio moralistak. Ildo honetatik esan deza-kegu bi lagun bizkaitarrek tradizio klasikoaren erabilgarritasunaren bi ideia ezberdinak zituztela, apaizarentzat testu klasikoak, kasu honetan, euskararen gaita-suna neurtzeko tresna dira, politikariarentzat ordea, edozein kasutan, tradizio klasi-koak bere ereduaren funtzioa gorde behar du. Dena den, iritzi ezberdintasan honetan, gure ustez, ñabardura ideolojiko sakona ikus daiteke, guztiz garrantzitsua. Mogel predikatzailea izateaz gain hizkuntzalaria zen eta horregatik euskararen tre-betasuna lantzeaz arduratzen da batez ere. Murgak, politikaria izanik, kontrol lana zehatza egiten du. Bere kezka nagusia, hizkuntz dotoretasunez gain, euskaraz ema-ten denaren komenientzia politikoa da eta aukeran, nahiago ditu mezu moralaz bete-tako etsenpluak.

(29) X. Altzibar, *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, astarloatarrak, Frai Bartolomé*, Bilbo 1992, 117 orr.

(30) X. Altzibar, *J. Antonio Mogel Urkiza. Jaiotzatik 250. urtemuga*, Eibar-Markina 1995, Mogelek *Pascalén gogamenak* izeneko obra 1790. urtean itzuli zuen.

(31) A. Zelaieta, *Peru Abarcáren berrinakurtzea*, Donostia 1979, 118 orr. Horacio, *Ad Pis.* 139 *Ad Pis.* V.

II.3. Itzulpenak eta neologismoak

J.A. Mogelek, Murgak eskatuta, "*Versiones bascongadas...*" en bi bertsio egin zituen, bat gipuzkeraz eta beste bat bizkaieraz. Hemen ez dugu egin behar bi euskalkien arteko ikerketa filologiko konparatiborik, baina bai esango dugu itzulpenen artean ezberdintasun nabarmenak daudela, batez ere bi arlotan: perifrasiaren erabilpena eta hitzen aukeraketan.

Adibide moduan ikus ditzagun Salustioaren testuaren bertsio ezberdinak:

Jatorrizko testua:

*"Comptum ego habes, uerba uiris uirtutem non addere; neque ex igaro strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patere solet. Quem neque gloria, neque periculo excitant, nequincquam hortere, timor animi auribus officit."*³²

Gipuzkeraz:

"Ezagaturic daducat, ene Soldaduac, ez dirala itz soil, ta utsequin azcortcen, ta pizcortcen guizonen biotz erori, ta macalduac. Soldadutegua, nagui ta buru-zalea bada, leena gueldituco da, erausi, jardun, ta equin guciequin."

Bizkaieraz:

"Ezagaturik daducat, neure soldaduak, eztireala berba soil ta utsakaz azkortu ta bizkortuten gizonen biotz iausitu ta makalduak. Soldautegua nagi, burugin ta lepozalea bada, irautsi, iardun ta ekin guztiakaz leena geratuko da eta igituko ezta ezetara."

Goian esan dugun bezala hiru itzulpenen arteko ezberdintasuna nabaria da. Mogelek perifrasiak erabiltzen ditu esaldiari jatorrizko zentzua bilatu nahian, baina ez du inolaz ere itzulpen literalik egiten. Modu honetan erakusten du euskararen aberastasuna, baina aldi berean, Mogel Salustioaren testua interpretatzen ari da. Hau guztia oso argi ikusten dugu Mogelen itzulpenen ondoan gaur egungo itzulpen kritiko bat jartzen badugu:

*"I am well aware, soldiers, that words do not supply valour, and that a spiritless army is not made vigorous, or a timid one stout-hearted, by a speech from its commander. Only that degree of courage which is in each man's heart either by disposition or by habit, is wont to be revealed in battle. It is vain to exhort one who is roused neither by glory nor by dangers; the fear he feels in his heart closes his ears"*³³

Ikusten dugun bezala, Mogelek itzulpenetan Catilinaren diskurtsoaren ideia edo mezua atera du, baina ez du hitzez hitz euskaratu. Hori zen Murgak ikusi zuena Mogelen bertsioak irakurtzean eta kezkatuak utzi zuena. Horregatik, apaizak Salustioaren testuaren beste bertsio bat egin behar izan zuen Humboldtentzat, eta honek *Adelungen Mithridatesi zuzenketak* liburuan sartu zuen. Gipuzkerazko itzulpenaren beste bertsio bat zen:

(32) Salustio, *Cat.* 58.

(33) *Sallust*, Oxoniensis 1968.

“Ezaguturic daducat, soldaduac ez diela itzac guizonai azcortasunic erasten; ta aguintariaren irautnsi ta equiñ-equin ez dala Soldauteguia nagui baldana bada pizcortzen, ez da ere beldurtia sendotzen”³⁴

Aldaketa, ordea, ez zen hain handia. Izan ere, itzultze-lanari dagokionez Mogelek uste zuen testuak euskaratzeko inportanteena ez dela jatorrizko hitzei leial izatea, baizik eta euskararen dotoretasuna. Beraz, itzultzaileak testuaren mezua errespetatzen badu, bere hizkuntz trebetasunaz kezkatu behar du. Garrantzitsuena ez da testuaren mamia, hizkuntzaren zuzentasuna baizik, kasu honetan, euskararen zuzentasuna.

Euskalki bat baino gehiago erabiltzean Mogel bakoitzaren aditz, hitz eta modu propioak erabiltzeaz arduratu zen. Hitzei dagokienez, esate baterako, gipuzkerazko testuetan aurkitzen ditugun *etsai*, *burni*, eta *eman* hitzak bizkaierazko itzulpenetan *arerioa*, *burdin*, *emon* gisa azaltzen dira. Gure ikerlanarentzat interesgarriagoa da, dudarik gabe, Mogelek bere itzulpenetan erabiltzen duen hiztegia. Idazle klasiko hauen testuetan askotan Erromako testuinguru politiko eta historikoaren konzeptuak azaltzen dira. Horregatik, interes handiko gauza iruditzen zaigu Markinakoak euskaraz darabilen terminologia berezia aztertzea, prozesu honetan atera daitezkeen ondorio ideolojikoak oso aberatsak baitira. Erromari dagozkion konzeptu batzuk euskaratzeko neologismoak erabiltzen ditu batzuetan, baina, beste batzuetan Mogelen garaiko euskal erakundeen izenak edo Espainiako Koroaren erakundeak ematen ditu Antzinako erakundeen ordezko gisa.

Hona hemen hitz deigarrienen zerrenda:

<i>Centurio</i>	<i>Euntaria</i>
<i>Consul</i>	<i>Ondocuslea</i>
<i>Forum</i>	<i>Auzitegia</i>
<i>Imperator</i>	<i>Agintari</i>
<i>Imperium romanum</i>	<i>Erromako agintaritza</i>
<i>Legatos</i>	<i>Ekautuak, bialkinak</i>
<i>Res publica</i>	<i>Taldeaguintea/Taldegauza/Taldelurr</i>
<i>Summus uir</i>	<i>Abade nagusia</i>
<i>Senatus</i>	<i>Batzarra</i>

Zalantzarik gabe, hitz andana honetan Erromako konzeptu politiko nagusien interpretazio pertsonal baten aurrean gaude. Gehienetan, gure autoreak Antzinateko erakunde politikoak bere arokoekin asimilatzen ditu eta horregatik lehenengoak izendatzeko bere garaiko hitzak erabiltzen ditu. Horrela, botere eta justiziarekin zerikusia duten hitzak ordezkatzeko XVIII. mendeko hitzak darabiltza: *agintari*, *auzitegi*, *batzarra*. Erromako erakundeak bere garaikoenekin ezin direnan pareketu, ordea, Mogelek neologismoak erabiltzen ditu: *euntaria*, *ondocuslea*, *taldegauza*.

Orain, ikus dezagun Mogelen interpretazio hauen esanahi ideologikoa hitzez hitz: — *Consul*:

Mogelek bi hitz erabiltzen ditu *consul* itzultzeko: *ondocusle* eta *begirale*. Hala ere, bi hitzei zentzu berbera eman nahi zien: zainketa lana. Dakigunez, *consul* Erromako

(34) W. von Humboldt, *Correcciones y...*, 74 orr.

errepublikako goi kargu nagusia zen, oreka eta kontrol funtzioak betetzen zituen. Ikuspegi honetatik kontsulak estatuko goi mailako boterea errepresentatzen zuen. Mogelek *begirale* titulua ematen dio konsulari intentzio osoz. Berarentzat consula Erromako *begiralea* edo *ondoecuslea* da, hitz batez, Erromako zaindaria zen, eta ez zeukan agintzeko gaitasunik.³⁵

Aldiz, Mogelek *imperator* euskaraz definitu behar izan zuenean *agintaria* erabili zuen, honek agintzeko gaitasuna bai baitzeukan. Mogelek, Erromako gizartean boterea edo agintzeko gaitasuna itzuli behar duenean *agintari* edo *gerra-buru* hitzak erabiltzen ditu, hau izango litzateke adibidez Falisco maisuaren istorioaren kasua: "Erromarrac inguratu cituzten Faleriocoac Camilo Aguintari, edo guerra-buru zutela.", "Camilo agintari edo buru ebeela..."

— *Senatus*:

Mogelek *Senatus* batzarra hitzarekin itzultzen du, baina erabilpen ezberdinak ematen dizkio. Senatua Erromako *patresen* bilera zen, benetan gobernuaren burua, estatuko erabakiak hartzen zituen. Erabat aristokratikoa zen eta itxia. Erakunde honen izena itzultzeko *batzarra* hitzaren aukeraren zergatia Mogelek berak adierazten digu: "Para la voz Senado tenemos en uso Batzarea es decir Junta de ancianos, o varones de maduro juicio y autoridad pública". Erromako senatuaren esanahi politikoa guztiz ezberdina izan arren, XVIII. mendean oso ohikoa zen asanblada aristokratikoak Erromako senatuarekin identifikatzea, ohore emateko modu bat bezala. Baina esan dugun bezala, zentzu politikoa erabat ezberdina zen.

— *Legatos*

Erroman legatu hitza bi funtzio ezberdinetako erabiltzen zen. Cesarren garaitik legatua legio baten agintea zuen ofiziala zen, senatuaren partaide zen eta enperadorea ordezkatzeko zuen. Gero, Prinzipadoaren hastapenetan legatua askotan probintzia inperialetako gobernadorea zen. Mogelek itzulitako Tacitoren testuan legatuak Senatuaren enbaxadoreak dira, enperadorearen errepresentanteak dira eta hiru kasuetan zentzua berbera da.³⁶ Hala ere, Mogelek testu berebetean legatos hitzarentzat bi euskal ordain eskaintzen dizkigu: *batzaarreko ecautuak* eta *bialkinak*. Gure autoreak euskararen aberastasuna erakutsi nahiz, irakurleari hitz berbera itzultzeko aukera ezberdinak ematen dizkio.

— *Forum*

Auzitegia, eztabaidatzeko bilerak egiten den lekua. Baina Antzinatean, batez ere Erromako errepublikaren garaian eztabaida horiek judizialak izateaz gain, politikoak ere baziren. Foruma irekia zen, eta sistema politikoa mugatua izan arren, auzi politikoak denak entzuteko lekua bazegoen. Baina Mogelen Antzinateko Errejimenearen gizartean ez dago eztabaidarako aukerarik, sistema politikoa absolutista zenez eraba-

(35) Larramendik bere hiztegian *consul* itzultzeko *bacarquidea* proposatzen du, baina aukera honetan ez dago Erromako erakundearen arrastorik.

(36) Tacito, *Ann.* I, 42 "hic tantum, interfici centuriones, eici tribunos, includi legatos..." "Hostium quoque ius et sacra legationis et fas gentium rupistis" 43 "Vos quoque, quorum alia nunc ora, alia pectora contueor, si legatos senatui..."

ki guztiak erregearen esku daude. Horregatik auzitarako egiteko leku bakarra epaitegia zen, eztabaidagarria zen gauza bakarrak arazo judizialak ziren eta. Orduan, ulergarria da Mogelen aukera Forum hitza itzultzerakoan, eztabaidatzeko lekua hartu behar bazuen, bere garaiko eztabaida-leku bakarra auzitegia zen.

— *Summus uir*

Abade nagusia hitzen aukeraketa itzulpena egiteko etsenpluen moldaketa ideologikoaren adibide zuzena da. Bertan, Mogelet, elizgizona zenez, erlijioarekin zerikusia duen guztia kristautzen du, Scipio eta Tiberio Gracoren garaia Kristo aurrekoa bazen ere. Honek etsenpluen deskontestualizazio sakona adierazten digu eta antzinatearen moldaketaren adibide paregabea da.

III. "Versiones Bascongadas..." en Azterketa Ideologikoa

III.1. Hitzaurreak:

J.A. Mogelet bi sarrera moduko argibide testu ezberdin prestatu zituen "*Versiones bascongadas...*" etako gipuzkerazko eta bizkaierazko bertsiotarako. Gipuzkerazkoan gatzelerazko hitzaurre bat dugu, eta bizkaierazkoan berak deitutako "autua" edo bi elizgizonen arteko euskarazko eztabaida agertzen da. Formaren aldetik biak oso ezberdinak badira ere, funtsean sarrera argibide hauetan Mogelet helburu berbera adierazten du: "*euskereak badituala berba bizkor, apaindu, zoli ta adiutuak gauza goratuak azaldetako*". Hitz batez, euskara edozertaz tratatzeko gai dela. Hori dela eta, esan dezakegu bi bertsioren oinarri ideologikoa oso antzekoa dela.

Gipuzkerazko argitalpenaren hitzaurrea mamitsuena da, zalantzarik gabe. Bertan, Mogelet bere kezka hiru ataletan deskribatzen du: lehenengoa, euskararen barbarotasunaren ideia deseuztatzea; bigarrena, euskararen gaitasuna frogatzea hizkuntza klasikoaren ereduaren bidez; eta hirugarrena, euskaldunei erakustea beren hizkuntzaren balioa. Azken puntu hau da hain zuzen ere bizkaierazko bi elizgizonen arteko elkarrizketaren argudio nagusia eta horregatik, gure ustez, hitzaurretako lotura puntu nagusia du.

Mogelet amorrubiziaz erakusten du euskara hizkuntza barbaroa deitzen dutenen kontra: "*...que el Bascuence es un lenguaje grosero y bárbaro, y que no recibe elegancia*". Barbarotasuna Antzinateko egunetatik gaur egun arte bazterte forma bat da.³⁷ Talde zabal honetan sartzen den guztia tradizionalki zibilizaziotik at geratzen da, eta kultura nagusitik kanpo kokatzen den guztiak ez du jakintsuen interesa merezi. Euskara barbarotasunaren barnean uzteak kultur hizkuntzen artean ez dagoela suposatzen du eta, ondorioz, ez dela gai goi mailako pentsamenduak adierazteko. Kalifikazio honen bidez, euskara tradizio klasikoaren mundu banaketaren arabera sailkatzen ari da, alde batetik zibilizatuak, eta bestetik barbaroak. Dakigunez, greziarrek sortu zuten lehenengo aldiz barbaro hitza, bere kulturatik kanpo zegoen guztia definitzeko.³⁸ Greziarren definizioa, hasieran, hitz egindako hizkuntzan oinarritzen zen.

(37) Zenbait idazle, *Occidente y el otro: una historia de miedo y rechazo*, Gasteiz 1996.

(38) J. De Romilly, "Les barbares dans la pensée de la Grèce classique", *Phoenix* 1993, , 2, 283-292 orr.

Berez, barbaro hitza, bar-bar espresiotik dator, greziarrentzat ulertezina ziren hizkuntza guztiak deskribatzeko erabiltzen zen onomatopeia mespresagarritik. Beranduago konzeptu politikoekin nahastu bazen ere, barbarotasunaren oinarritzko konzeptu hau gorde zen eta, horrela hizkuntza zibilizazio neurtzeko tresna bat bezala gorde zen. Honetan oso nabaria da tradizio klasikoaren oinordetza gure kulturaren. Horregatik ere ez da harrigarria Mogelek erabilitako argudio euskararen barbarotasuna deuseztatzeko: "*El señor Bowles, que ha viajado por la España asegura que la lengua Bascongada suena dulcísimo al oído; nada tiene (según Scaligero) de barbaro, nada de estridor de dientes, es dulcísima, suavísima, y sin duda antiquísima*". Beraz, Mogelek erakutsi nahi du euskara ez dala bar-bar mespresagarriaren antzeko hizkuntza bat.

Ideolojikoki tradizio klasikoaren arabera sailkatuta zegoen mundu intelektual batean aritzeko barbarotasunaren barnean konsideratuta izatea gainditu behar zen oztopo bat zen, dudarik gabe. Hori egiteko Mogelek aukeratu zuen bidea ez zen pentsamendu klasikoarekin haustearena, baizik eta euskera bertan sartzearena. Bere itzulpenen bidez, Markinakoak latina eta euskararen arteko konparaketa bat proposatu zuen, bien artean elokuentziarako iaotasunean ezberdintasunik ez zegoela frogatzeko: "*Si se continua en semejantes versiones, y se aplican a esta lengua las reglas oratorias, escribiendo arengas originales, no se publicará que es lengua grosera*". Hau ere izango litzeteke euskarara itzultzeko erretorika latindarraren testu nagusien aukeraketaren beste arrazoi bat: "*...he hecho las versiones de varias arengas, y oraciones selectas de Q. Curcio, Tito Libio, Tacito Salustio, y tambien las de los dos exordios de las dos oraciones de Ciceron contra Catilina: todas piezas de la mayor elegancia*", "*Para el estilo de sencilla elegancia he vertido dos Anecdotos latinas...*". Mogelen itzulpenei esker euskarak erakutsiko du gai dela kultur hizkuntzetan adierazten den guztia latinaren dotoretasun berberarekin komunikatzeko. Beraz, Markinakoak barbarotasuna gainditzeko dotoretasunaz baliatzen da, euskara hizkuntza barbaroa den ideia aldentzeko: "*Ruego a los Sabios de la Nacion instruidos en los idiomas Hebreo, Griego Latino lean estas versiones oratorias, y nos digan despues, si es pobre, infecunda, y mercenaria la lengua antigua de España: si es grosera, barbara, ineloqüente*".

Etsenplu bilduma guztietan bezala "*Versiones bascongadas...*" en helburu nagusia pertsuasioa da. Dakigunez, pertsuasioa oratoria eta erretorikaren oinarri nagusia da. Mogelek euskara tradizio klasikoaren parean kokatu behar duenez, erretorika klasikoaren autore nagusiaz baliatzen da: "*¿Si una lengua de pura invención, formada a costa de mendigar voces a otras varias, imperfectísima en su cuna, pudo llegar para el siglo de Augusto à tal grado de elocuencia, a qual podría llegar un idioma rico y fecundo en voces y expresiones enérgicas, suavísimo, y dulcísimo, si hubiera hallado unos genios como los de Salustio, tito Libio, Tacito, y Tulio para reducirle al arte oratorio ?*". Horrela elokuentziarako trebetasuna bera pertsuasio tresna bihurtzen da. Mogelek latinaren testu onenak aukeratzen ditu bere irakurlegoa komentatzeko. Baina Markinakoak gipuzkerazko eta bizkaierazko bertsoietan oso ondo ezberdintzen ditu bere publikoaren beharrak eta "*Versiones bascongadas...*" etako erabilpena.

Gipuzkerazko hitzaurrean Mogelek erakusten digu obra hau hedakuntza zabalerako prestatu duela: "*Ruego a los sabios de la Nacion instruidos en los idiomas Hebreos, Griego y latino lean estas versiones...*". Besteak beste, apaizak "*Versiones...*" itzuli ditu,

lehenengo eta behin Espainiako ikerlarien ezjakintasuna konpontzeko “*Si los Mayenses, Nicolas Antonios, los Martis, Belazquezés, Bayerès hombres à la verdad de una vasta erudición hubieran tenido la curiosidad de estudiar el lenguaje antiguo de España...*”; bigarrenz Humboldt enkargua betetzeko: “*Un noble y Sabio Prusiano, llamado Varon de Humboldt (...) Venia comisionado de alguna Sociedad de Sabios, que intentan descubrir las Lenguas matrices, primitivas u originales*”; hirugarrenz, euskaldunen hizkuntzarekiko utzikeria salatzen: “*Pero es preciso confesarlo con vergüenza (...) Los que se precian de leer decentemente la lengua francesa a costa de violentar los labios, y fatigarse en tomar lecciones, se ven confusos quando toman un libro Bascongado*”; eta azkenik, predikatzailentzat: “*Advierten lo mismo en algunos Predicadores tratando en asuntos mas abstractos y elevados*”.

Gipuzkerazko bertsioaren argitalpenean asmo ideolojiko sakona dago, hizkuntzei buruzko garaiko eztabaida mamitsuenetan sartzeko helburu zehatza somatzen da. Humboldt enkargutik abiatuta gipuzkerazko hitzaurrea euskararen apologiaren dokumentu bat bihurtzen da. Eta gainera testuaren argudio nagusia tradizio klasikoaren ildotik egituratzen da. Hori dela eta, esan dezakegu liburu honetan nola edo hala euskal literaturaren oinarritzko gaietako bat, hau da, euskararen apologiaren auzia Antzinatearen eredu ideolojikoetik bideratu zela. Mogelen obraren asmo nagusiaren sakontasun hau “*Versiones bascongadas...*” etako bizkaierazko bertsioan galduko da. Azken honetan, apaizaren helburua erabat pedagogikoa da, berak aitortzen duen bezala “*Versiones...*” hauek predikatzailen hezkuntzarako prestatuta daude: “*Sarri alkarregaz berba egin dogu, Bizkaiko jaun, abade ta nik legezko soiñikoa darabilen askoren nagitasun, alperreteria ta ardurarik eza, euskerea ikasteko liburuakaz bururik ausi бага, bada eztaukee liburu bizkai euskerea irakatsi leienik*”. Bizkaierazko bertsioak Peru Abarkaren gehigarri gisa argitaratuak izan zirenez, liburu honen helburu pedagogikora moldatuta daude eta horrela, behin eta berriro azpimarratzen den ideia, hauxe da, apaizak, euskera landu behar dutela elokuentziaren maisuak izateko. Beraiantzako “*Versiones...*” en erabilgarritasuna bere hizkuntz ereduan egongo litzateke, eta ez tradizio klasikoaren transmisio ideolojikoan. Beraz, bizkaierazko bertsioan Mogelek azaltzen duen kezka bakarra predikatzailen hizkuntz hezkuntza da.

III.2. Testuen transmisio ideolojiko: Antzinatearen irudia

“*Versiones bascongadas...*” etako testuak ikuspegi historiko batetik aztertzen badira, hasteko, testuen arteko nahaste kronolojiko azpimarratu beharko genuke. Irakurketan ikusten den lehenengo gauza deigarria gipuzkerazko eta bizkaierazko bertsioetako etsenpluen orden aldaketa da: Alexandroren izqundea bere eritasunean bere *Adisquide ta sendaguillai*, Catilinaren izqueta erreguzkoa bere soldaduai, Ciceronen I.a izqueta Batzarrean eguiña Catilinaren contra, Ciceronen II.a izqueta Catilinaren contra Germanicoren izqundea soldatu Scipionen izqueta nagusi gaste bati, Gaiztoen viotzac zauritzen ditu barreneco arraceta Talisco maisuaren billaukeria; Alejandroren berbakuntzea bere gaisotasunean adiskide ta osagileea, Catilinaren iardun erreguzkoa bere soldaduai matxinatuai, Germanikoaren berba iarduna soldadu matxinatuai, Eszipionen iarduna errege gazte bati, Marco Tulio Ciceronek Catilinaren kontra eguiñiko lenengo berbaldiaren aurrena, Marco Tulio Ciceronek Catilinaren kontra eguiñiko bigarren berbaldiaren aurrena, Gizon dongeen biotzak zaurituten ditu barruko arrak, Falisko maisuaren billaikeria.

Beraz, badugu beste argudio bat baieztatzeko Mogelen ardua nagusia ez zela transmisio historikoa, baizik eta hizkuntzaren dotorezia. Ikuspuntu honetatik erabat ulergarria da kronolojiarekiko utzikeria. Ez zaio axola Scipio, Germanikoaren atzetik aipatzea edota Falisco maisuaren historia, Erromako sorkuntzaren aroan kokatzen dena Prinzipadoaren garaiko etsenpluak kontatu eta gero, idaztea. Berarentzat kezka nagusia hizkuntza da. Etsenpluen autoreen aldetik Mogelek ez du jarraitzen idazle-en kronologia, ikusten dugunez Quinto Curtiorekin hasten du, eta gero Salustio, Cicero, Tacito, eta Tito Libio erabiltzen ditu, ordena ezberdinean bertsiorekin arabera. Autore horietaz Mogeli interesatzen zitzaiona beren nagusitasuna zen Antzinatearen autoreen artean eta ez fideltasun kronologikoa. Mogelek, Inperioaren garaian autore hauek hizkuntzalari trebeak izatearen ospea zutelako aukeratu zituen eta ez Erromako historiagile nabariak zirelako.

Hau guztia esan eta gero, aitortu behar dugu Mogelek transmititzen duen Antzinatearen irudia obraren helburuak baldintzatuta dagoela. Ikusi dugunez, Antzinatea bera ez zen garrantzitsuena. Honen ondorioz, Mogelen obraren bidez ezagutzen den Antzinatea deskontestualizazioz jora dago. Honez gain, Klasikotasunaren ideia hau XVIII. mendeko pentsamoldean eta gizartean onartuta izateko moldatuta dago. Honen adibideak dira Mogelek itzulpenetan hartzen dituen lizentziak, bera elizgizona zenez, Erromako jainkoei zuzenduta dauden espresioak aurkitzen dituenen kristautzen ditu, besterik gabe: "*Neque enim di sinant tu Belgarum quamquam offerentium decus istud et claritudo sit...*",³⁹ "*Eztagiala Jaungoikoak gura inoiz Beljiarrak buru arroak erabiltea...*".

Hala eta guztiz ere, ukazina da testu hauen bidez Antzinatearen irudi bat transmitzen dela, baina "*Versiones bascongadas...*" en kasuan portaera moralaren adibide bat eskaintzeko zuzenduta daude. Mogel elizgizona zenez, hizkuntz dotoretasunaz gain mezuaz ere kezkatu zen eta horregatik etsenplu gehienak gizon publikoen erantzukizuna bultzatzeko aukeratu zituen. Azken finean, "*Versiones...*" etsenplu bilduma guztiak bezala, bertute katalogo bat baitira. Etsenpluen helburu nagusia gizartearen ikuspegi idealizatu eta moralista eskaintzea da eta horregatik Mogeli Antzinatea bera ez zaio axolik, baizik eta bertatik atera daitekeen bizitzarako adibide moralak. Ebanjelioetan bezala historigarritasuna ez da kezkarria, inportanteena mezua baita. Hori bai mezuaren indarra sendotzeko autoritateen izena aipatzen da, baina inportanteena irakurlearen hezkuntza moralak eta ideologikoa da. Beraz, Mogelek eskaintzen digun Antzinatearen irudia bikoitza da, alde batetik, hizkuntz perfektzioaren adibide bikainen iturria eta, bestetik, portaera moralak zuzenaren ereduak. Baina bi kasuetan Mogelek eskaintzen digun Antzinatearen irudia erabat kontestugabekoa da.

IV. Konklusioak

J.A. Mogelen "*Versiones bascongadas*"-en azterketatik ondorio nagusi batzuk atera ditugu. Euskal Herrian tradizio klasikoaren transmisioa, salbuespen eskasekin, elizgizonen eskuetan egon izan da. Hori zela eta, herri xehearentzat Antzinateari buruzko informazio gehiena sermoien bidez bideratzen zen. Ondorioz, askotan, eza-

(39) Tacito, *Ann.* I, 43.

gutza murriztua eta kontestugabea izaten zen. Maila jasoagoko informazioa, tradizio klasikoari gagozkiola, Mogelek "Versiones"-etan eskaintzen duena adibidez, idazleak berak adierazten digun bezala, gizarteko goi-mailako jendearentzat erreserbatuta zegoen: ilustratuentzat eta predikatzailentzat. Kultura mota hau eliteen hezkuntzarako gordetzen zen.

Beste aldetik, Mogelek euskararen apologian Aita Kardaberaren eredia jarraitzen du. Euskarak hizkuntza klasikoaren antzera gaitasun erretorikoa erakutsi behar du, kultur hizkuntza bihurtzeko. Mogelen kasuan, euskarak behar-beharrezkoa du latinaren espresio ereduari hurbiltzea Europako beste hizkuntzen artean merezi duen tokia hartzeko. Euskarak, ezaguna izateko eta Europako jakintsuen interesa pizteko, gaitasuna erakutsi behar zuen kultura forma tradizionalen arabera; eta ezinbestekoa zen, orduan, trebetasuna erakustea Klasikotasunaren testu erretoriko nagusien aurrean.

Azkenik, ohartarazi nahi dugu, gure ustez, euskal literaturarako sermoigintzan dagoen etsenplaren harrobia ugaria eta emankorra dela ikerlariarentzat. Herri askotan egin den eredia jarraituz proposatzen dugu Euskal Literaturan, historiografian eta sermoigintzan erabiltzen diren etsenpluen bilduma bat osatzea. Modu honetan gure herriaren kulturaren eraikuntzari buruz piska bat gehiago jakiteko moduan egongo gara.

Bibliografia

1. Iturriak

Moguel y Urquiza, J. A., 1802, *Versiones bascongadas de varias y oraciones selectas de los mejores Autores latinos*, Tolosa.

Mogel, J. A., 1994, *Peru Abarka*, A. Arejitaren edizioa, Bilbo.

2. Bibliografia orokorra

Akesolo, L., 1965, "De bibliografia mogueliana", *BRSBAP* 21, 1, 91-92 orr.

Altzibar, X., 1986, "Euskaldunen nazio eta hizkuntza (1770-1830)", *Euskera*, 1, XXXI, 17-45 orr.

_____, 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak. Mogeldarrak, astarloarrak, Frai Bartolomé*, Bilbo.

_____, 1995, *J. Antonio Mogel Urkiza. Jaiotzatik 250. Urtemuga*, Eibar-Markina.

_____, 1991, *J.A. Mogel, Bidegileak*, Gasteiz.

_____, 1996, "Juan Antonio Mogel y su obra literaria", *Los escritores. Hitos de la literatura clásica euskérica*, Vitoria, 323-355 orr.

_____, 1996, "Humboldt, Astarloa eta Mogel", *W. Von Humboldt: Un puente entre dos pueblos*, *RIEV* 41, 587-595 orr.

Barceló, J., 1982, "Humboldt en el País Vasco", *Viajar* 39, 75-79 orr.

Bidart, P., 1986, "Peru Abarca: espace imaginaire et paradigme perdu", *La production sociale des spaces*, Université de Pau, 27-47 orr.

Etxegarai, K., 1883, "Mogeltar izkribalari bikañei oriopena", *Euskal Erria*, VIII, 82.

_____, 1926, "Mogeldarrak eta euskera", *Euskera* VII, 1, 8-25 orr.

Garate, J., 1935, "Cinco cartas inéditas de Juan Antonio Moguel", *Ensayos euskarianos*, Bilbao, 215 orr.

_____, 1936, *La época de Pablo Astarloa, y Juan Antonio Moguel*, Bilbo.

_____, 1983, "Dos cartas inéditas de Guillermo von Humboldt dirigidas a Madrid", *P. Lafiteri omenaldia*, Bilbo, 775-782 orr.

- Humboldt, W. Von, 1933, *Correcciones y adiciones al Mithridates de Adelung sobre la lengua cantábrica o vasca*, Donostia, J. Garateren itzulpena.
- Irigoyen, A., 1978, "La época de Astarloa, Moguel y Humboldt", *Euskal Erria (1789-1850)*, *Actas del Coloquio Internacional de Estudios Vascos*, Bayonne, 149-166 orr.
- Kortazar, J., 1982, "Mogel eta bere garaia", *ASJU*, XVI, 47-53.
- Larrañaga, L. F., 1970, "El proceso inquisitorial de Juan Antonio Moguel", *BAP*, 263.
- Lojendio, J. M., 1954, "Mogel", *Egan*, 2-4, 16-24 orr.
- Muñoz Valle, I., 1971, *Actitudes ante la cultura clásica a lo largo de la historia*, Madrid.
- Rüegg, W., 1959, "Antike" als Epochenbegriff", *Museum Helveticum* XVI, 111 orr.
- San Martín, J., 1959, *Juan Antonio Mogel. Bere bizitza eta lanak*, Zarautz.
- Verástegui, F., 1996, "La RSBAP, W. Von Humboldt y José María Murga. Una aproximación de la psicología a la historiografía política", *W. Von Humboldt: Un puente entre dos pueblos*, *RIEV* 41, 511-527 orr.
- Villasante, L., 1962, "Miscelánea. Juan Antonio Moguel, estudiante en el colegio de jesuitas de Calatayud", *BAP* 325-327 orr.
- _____, 1964, "Texto de dos impresos sumamente raros de Juan Antonio de Moguel", *BAP*, 61.
- Zelaieta, A., 1979, *Peru Abarkaren berrirakurtzea*, Donostia.
- Zenbait Idazle, 1960, "J.A. Mogel", *Euskerak*, 23-183 orr.

Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades erkatuaz (III): Gaztelania

(Comparing the *Trilingual Dictionary* and the
Dictionary of Authorities (III): Spanish)

Urgell, Blanca
Euskal Herriko Unib.
Lan Harremanen Eskola
Sarriena Auzoa, z/g.
48940 Leioa

Lan honetan Larramendiren Hiztegi Hirukoitza iturri-bizkuntza —gaztelania— aztertu da; ereduak nomenklaturan izan duen eragina, hiztegi elebidunari egokitzeko sarrerera-maila bakoitzean egin behar izan diren aldaketak, eta esanabi azalpenen forma, betebeharrak eta etorkia. Sarrearen eta baren osagaien azterketak ezinutzizko datuak eskaintzen ditu hiztegi euskal ordain motei buruz, besteak beste, baita inoiz euren etorkiari buruz ere.

Giltz-Hitzak: Gaztelania eta Euskara Hiztegia.

En este trabajo se analiza la lengua-fuente del diccionario bilingüe de Larramendi, el castellano: la contribución del modelo en nomenclatura, los cambios efectuados en cada nivel para adecuarlos a la condición bilingüe del diccionario, y la forma, función y procedencia de las precisiones de significado. Entre otras contribuciones importantes, el análisis de la entrada y sus componentes ofrece datos inestimables sobre el tipo de equivalentes vascos que podemos encontrar e incluso, en algún caso, sobre su origen.

Palabras clave: Diccionario de Castellano y Euskera.

Dans ce travail, on analyse la langue-source du dictionnaire bilingue de Larramendi, l'espagnol: la contribution du modèle en nomenclature, les changements effectués à chaque niveau pour les adapter à la condition bilingue du dictionnaire, et la forme, la fonction et la provenance des précisions du signifié. Parmi d'autres contributions importantes, l'analyse de l'entrée et ses composants offre des données inestimables sur le type d'équivalents basques que nous pouvons trouver et même, dans certains cas, sur son origine.

Mots Clés: Dictionnaire d'Espagnol et Euskera.

O. Sarrera

Lan honi hasiera ematerakoan (Urgell 1998a), hiztegi elebidunei buruzko ohiko azterketen akats nagusienetakoa norberarena ez den hizkuntzari jaramonik ez egitean datzala nioen. Beste hizkuntza bateko eredurik egon dela susma daitekeen orotan, ezinbestean jarrera horrek ikertutako hiztegia gaizki ulertzea dakar berekin, zeren eta, besteak beste, haren hizkuntz osagaiak elkarrekin zuzenean lotuta egonik, eredu eta ereduko hizkuntza erabakigarri izan baitaitezke are beste hizkuntzaren gertakariak behar bezala azaltzeko.

Lehenengo emanaldi hartan izaera eta egiturazko zenbait ezaugarri, eta bigarrean (Urgell 1998b) sarreraren egitura eta haren eduki osagarriak aztertu ondoren, oraingo honetan *Hiztegi Hirukoitza*-ren gaztelaniazko zatia ahalik eta xehekiena aztertzeari ekingo diogu. Berariaz, hainbat hizkuntzatako ikerketetan —eta euskarazkoetan orobat edo areago, agian— nabaria den ohitura bat hautsi nahi izan dut, *HH*-aren euskarari jaramonik ez egitetik abiatuaz. Zeren eta bere egituratik beretik dator gaztelania oro har —eta gaztelaniazko eredu, zehazkiago— hiztegiko eduki lexikografikoa erabakitzen eta ordenatzen duen hizkuntza izatea.

Balirudike, honenbestez, Ibarren “pie forzado” delakoaren teoriari atxiki nabilela neu ere, gaztelania-euskara egiturak *HH*-ko euskal edukia baldintzatu zuela demostrotu nahian. Eta ez da hala; aitzitik, ereduak baldintzatu zuela aldezen ari naiz, eta ez hizkuntzen ordenak: gaztelania-euskara zein euskara-gaztelania hiztegia egitea erabaki, ereduak eragin bera izan dezakeela, alegia. Adibide ona da fra Antoni Oliver-en *Vocabulari mallorquí-castellá* (a. 1787):¹ Oliver-ek ere *DAut* izan zuen eredu; alabaina, bere hiztegiak gaztelania bigarren lekuan jasotzen du, mallorkeraren ondoren eta latinaren aurretik; gaztelaniazko hitzetarako bere dialektoko hitzak bilatuaz eta alderantzizko ordenan jarriaz egin zuen, noski. Ereduarekiko atxikimenduak ezagun gertatuko zaigun ondorio bat izan du: “La dependència confessada del castellà ha fet que Oliver inclogués com a lemes formes catalanes que només són en realitat una traducció artificiosa del model: així, *accio afectada*, perquè al davant té el castellà *melindre*” (Colon & Soberanas 1986: 126).

Haatik, eredu funtsezkoago den zerbaiten ageriko aurpegietatik bat baino ez da: hiztegitagilearen egitasmoarena, alegia. Honek egiten du eredu garrantzizko, eta harekiko erkaketari zentzua ematen: gutxienez berdindu nahi zukeen marka non dagoen erakusten digu, erakutsi ere. Lehiaketa horretan hiztegitagileak hiztegitagintzari buruz ez eze, oro har hizkuntzari buruz zituen ideiek —eta garaiko giroak berebat— berebiziko esanahia daukate: Larramendik badaki euskarak aurrean jar dakioken edozein hiztegitako hitzak adierazteko gaitasuna duela, zeren haren erraiak miatzen urteak eman ondoren hitzberrigintzarako bere hizkuntzak dituen mekanismoak ongi ezagutzen dituelakoan baitago.² Eredu baino ez du behar, beraz, ezagutza hori gau-

(1) Eta adibide ona izango da, orobat, Pouvreauren euskara-frantsesa-(latina-gaztelania) hiztegia, haren eta Oudinen arteko loturak xehekiago miatuko diren unetik: Lakarrak (1995: 22 t. hur.) hurbilketa ezin adierazgarriagoa gauzatu du alde honetatik.

(2) Ene usteko, hiztegiari ez eze Larramendiren lan osoari dagokionez *HH*-ko hitzaurrearen pasarte garrantzitsuena, “De la gran dificultad que he tenido en componer este Diccionario” deritzon atalaren hasiera da (Larramendi 1745: li-liii): bertan oso xeheki kontatzen digu ezer baino lehenago gaztelania

zatzeko. Jokabidea orain arrotz egin badakiguke ere,³ ongi ikusia izan zen Larramendiren garaian eta lehenago ere (cf. Lakarra 1994 eta 1995), eta berak lainotasun osoz aitoritzen du, estali beharrik gabe, “voces facultativas” direlakoak denak asmatu beharra izan duela, edo hainbat erdal hitzen ordaintzat maileguak baino ezin eskaini ditzakeela (zeren “no ha avido Bascongado que fabrique voces propias y acomodadas al carácter de su lengua”, 1745: xlvii) dioenean.

Ereduak hiztegi-gileari zer eskatzen dion ezagutzea, hortaz, bere erantzuna nondik datorren eta nolakoa den jakiteko biderik sendoenetakoa da, bai berez, baita bestelako ikerbideei —hala nola iturriei— ekiteko oinarri trinkoak eskaintzen baititu: gauzak non eta zeren arabera antolatuak dauden jakiteak bakarrik ematen duen ziurtasun mota, alegia.

Lan honek bi zati argi ditu: Lehenean, eduki orokorreko ezberdintasunak aztertu dira, hots, nomenklaturan eta sarrerako gainerako osagai lexikaletan (adierak, esapideak eta errefrauak) *DAut*-etik *HH*-ra gertatu diren kenkerak, aldaketak eta eransketak (§ I). Bigarrenean, berriz, *HH*-ko gaztelaniazko azalpenak nolakoak diren, nondik eratu diren eta Larramendik zertarako erabiltzen dituen miatuko dugu (§ II). Bai batean bai bestean aurreneko emanaldiko corpus berbera erabiliko dut: A (I, 6, 56 eta 106), C (I, 156 eta 206), D (I, 256), E (I, 306 eta 356), G (I, 406), I (II, 21), M (II, 71), O (II, 121), P (II, 171), R (II, 221), S (II, 271), T (II, 321) eta V (II, 371). Orotara *DAut*-eko 857 makrosarrera eta *HH*-ko 891 mikrosarrera izango ditugu aztergai eta adibide, beraz.

I. Eduki orokorreko ezberdintasunak

Gaztelaniazko nomenklaturaren hurrenkeran Larramendik batzuetan bere erara jokatu zuela jakin eta gero, orain haren edukiarekin zer egin zuen aztertzeo garaia iritsi da, bien nomenklaturak erkatuaz ezer erantsi edo kendu zuen egiaztatzeo.

Azterketak joerarik indartsuena edukia bakantzea izan zela erakusten digu, eta bi eratara: *DAut*-eko sarrera nagusi zenbait, eta adiera, esapide eta errefrau anitz kenduaz (§ 1), eta sarrera eta azpisarrera asko bidalketa-dei bihurtuaz (§ 3). Alabaina, dena ez da kenketa. Alde batetik, ereduak edukia bestela antolatzeko zioen bat ere izan zuen (§ 2). Bestetik, batez ere euskara deskribakizun izateak, *DAut*-ek eskaintzen ez zuen informazio multzo bat eranstera eraman zuen. Informazio orokorra, guztiz gramatikazkoa, dagoenez aztertu dugu; atal honetan, nomenklaturan erantsi

ikasi zuela “repasando lo que antes sabía” eta gero *DAut* astiro, hausnartuaz, irakurri zuela; gaztelaniazko hitzei euskal ordainak emateko ordua iritsita, berriz, atzera egin zuen eta, inolako laguntzarik gabe bere burua ikusita, berak bere kasa euskara ikasteari ekin behar izan ziola, “primero en mi Dialecto Guipuzcoano, y después en los otros, hasta que los reduje a método y Arte”. Argi dago, beraz, hiztegia egiteko nahiak gramatika eragin ziola, eta gramatika eginez gero bakarrik ekin ahal izan ziola hiztegiari. Gramatiken eta hiztegien arteko lotura —Lakarrak hainbestetan eta hain argiro ikusarazi diguna— ez da, beraz, boladan egon zitekeen zerbait, Larramendi bezalako hiztegi-gile *amateur* bati une batetik aurrera ezinbesteko bilakatu zitzaion eginbeharra baizik.

(3) Alabaina, arrotz egiten baldin bazaigu, ez da orain euskaraz hartara jokatzeko ez dugulako, bestaldera begira egiten dugulako baizik: interesgarri oso izan daiteke Elhuyar 1996 edo *Hiztegi 3000* (1996), adibidez, alde honetatik aztertzea, zenbat lehendabiziko lekukotasun eskaintzen dituzten (eta zein eredu erabili duten) jakitearean.

zituen gauzak (sarrera, adiera zein esapide berriak) miatuko ditugu (§ 4). Joera nagusiaren —hots, hiztegia laburtzearen— kontra jokatzeko duen beste eransketa mota bat badago, azkenik: *HH*-an dauden sarrera errepikatuen kopuru ez txikia (§ 5).

1. Larramendiren hautapenak

Larramendiren esana, alegia, hitzez hitz jarraitu ziola *DAut*-i, *cum mica salis* hartu behar da. Honetaz ohartzeko aski dateke gogoratzea corpusean *DAut*-ek 857 makrosarrera dituela eta *HH*-ak, berriz, 891 mikrosarrera: aldeak 34 baino ez lituzke utziko Akademiaren hiztegiaren adiera, esapide eta erretraugariak jasotzeko. Bistan da, beraz, bakanketa lana handia izan dela, baina ez maila guztietan neurri berean gertatu da, ez eta beti arrazoi berengatik. Ondoko atalen helburua maila bakoitzean Larramendik zein osagai eta nolakoak alde batera utzi zituen erakustez gain, horretarako izan zituen zioak ahaleaginean zehaztea izango da.

1.1. Sarrerak

DAut-eko 857 sarreretatik 210 (%24,5) galdu egin dira batetik bestera igarotzean. Ondoko taulan jasotzen diren datuak hauexek dira: (1) *HH*-ko orrialdea, (2) *DAut*-eko sarrera kopurua, (3) alde batera utzitako sarrera kopurua eta (4) haien portzentaia orrialdeko:

(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)	(4)
<I, 6>	27	9	%33,3	<II, 21>	69	8	%11,6
<56>	81	39	%48,1	<71>	28	5	%17,9
<106>	38	8	%21,1	<121>	49	8	%16,3
<156>	26	7	%26,9	<171>	20	7	%35
<206>	62	18	%29	<221>	33	6	%18,2
<256>	67	18	%26,9	<271>	48	8	%16,7
<306>	61	19	%31,1	<321>	52	9	%17,3
<356>	77	15	%19,5	<371>	73	14	%19,2
<406>	46	12	%26,1				

Taulako emaitzetatik dagoeneko ondorio orokor zenbait atera ditzakegu. Ohartu hiztegian zehar hiru zati aski argi egin daitezkeela: lehen bi orrialdeek, A letrakoak (beti bezala berezi xamarrek), kenketa portzentaiarik handienak ematen dituzte; bi hauek kenduta, berriz, portzentaia aski egonkorak dira: I. liburukiko gainontzeko orrialdeetan %20-30 inguruan (7tik 5etan %25etik goiti) daude; eta II. liburukian (171. orko erpina kenduta) %10-20 inguruan (7tik 6tan %15etik goiti). Beraz, A letran gehien kendu zuela esan daiteke, eta oro har I. liburukian gehiago, II. ean baino; batz bestekoka esanda, A letran %40 inguru,⁴ I. liburuko gainerako letratan %25,8 eta II. liburukian %19.

(4) Kopurua ikaragarria da, baina bi orrialderen gainekoa baizik ez izanik —baita antzemandako bestelako arrazoiengatik ere— komeniko litzateke A letran azterketa zehatzagoa egitea.

1.1.1. Ageriko arrazoiak

Larramendik bi erako salbuespenak adierazi zituen Hiztegiaren hitzaurrean: germaniaren hitzak eta hitz zaharkituak. Konpli da, beraz, ezer baino lehenago zehaztea hauetara zer nolako zatia dagokien hiztegi batetik bestera galdu diren hitzen kopuruan.

Germaniaren hitzei dagokienez, nabarmena da bi hiztegien arteko aldea ez dutela oso neurri txikian baizik azaltzerik, berez *DAut*-en osotasunean deus gutxiko kopurua osatzen baitute. Gure corpusen 3 (baztertutako hitzen %1,4) baino ez dira: *guido*, *guinchado* eta *salvatierra*.

Zer esan gehiago ematen dute hitz zaharkituek. Larramendik, jadanik aipatu dugu, “También puede ser que se me ayan escapado algunas pocas voces antiquadas” aitortzen zuen (1745: liv), hori aitortzea bada, zeren eta zalantzarik gabe hauxe baita galeraren arrazoietatik bat. Ikus ditzagun orrialdeko, honelakorik agertzen ez den orrialdeak kenduta, (1) hitz galduen kopuru orokorra, (2) haietatik *DAut*-ek “antiquada”-tzat —inoiz adierazpen konplexuagoen bitartez— jotzen dituenen kopurua, (3) haien portzentaia galduetara buruz, eta (4) zein hitz diren:⁵

<I, 56>	39	12	%30,8	alfadía, alfaja, alfalfez, alfaya, alfeña, alfeñado, alferizado, alfilel, alfirecia, alfirez, alfolla, alfofigo.
<106>	8	1	%12,5	asseguranza.
<156>	7	3	%42,9	cabezai, cabeza, caboral.
<206>	18	11	%61,1	cobdicia, cobdiciar, cobdicioso, cobdiza, cobegera, cobijadura, cobijera, cobramiento, cobrir, coce, coceadura.
<256>	18	3	%16,7	defensar, defeso, degredo.
<306>	19	3	%15,8	embarcadura, embargamiento, embargoso.
<II, 21>	8	1	%12,5	intima.

Orotara, galdutako 34 hitzen (%16,2) kontu ematen digu eta, corpusaren arabera, hitz zaharkituak bakantzea oso nabarmenki batez ere I. liburukiko gertakaria da, bigarrenean ziur aski ia eraginik izan ez duen bitartean.

Labur bilduz, Larramendik agerian ematen dituen bi arrazoen artean, 37 hitz (%17,6) baino ez ditugu azaldu. Bistan da hitz gehienak bestelako arrazoiak galarazi dituztela. Kenketa lanean ez nahierara, irizpide gutxi-asko trinko batzuekin baizik aritu zela erakusten digu azterketak. Gure corpusak, bere txikian, hiru arrazoi nagusi eskaintzen dizkigu, eragin txikiago daukaten beste batzuekin batera, hurren ikustera goazen bezala.

1.1.2. Partizipioak

Hona hemen Larramendik aitortzen ez duen arrazoi nagusienetako bat. Halaz ere, badirudi ez aitortua ulergarria ez eze espero izatekoa zela. Izan ere, Larramendiren sisteman euskal partizipio mugagabea erdarazko infinitiboaren ordain normala da,

(5) Besterik esaten ez dudana bitartean, hauek berak izango dira ondoko atalen tauletako osagaiak.

eta erdarazko partizipioarena, berriz, partizipio mugatua: “Comentar, *azaldu, edarguitu*”, “Comentado, *azaldua, edarguitua*”, adibidez. Larramendi ez da alboko erdaren eta euskararen arteko asimetria honekin topoz topo egiten zuen lehen hiztegiilea: Harrietek bere gramatikako hiztegiaren bi prozedura ezberdin erabili zituen, hiztegiaren norabidearen arabera (Lakarra 1993: 158): euskara-frantsesean euskal aditzizenari infinitiboa eta, partizipioa jasotzen duen gutxietan, birritan emandako partizipio mugatuari frantsesezko partizipio maskulino eta femeninoa dagozkie:

aberastea, <i>s'enrichir</i>	aditcea, <i>entendre</i>
aberastua, <i>s'enrichi, m.</i>	aditua, <i>entendu, m.</i>
aberastua, <i>s'enrichie, f.</i>	aditua, <i>entenduë, f.</i>

Frantsesa-euskara hiztegian, ordea, salbuespen bakar batekin, frantses infinitiboa eta euskal aditzizena baino ez ditu ematen. Larramendi erdibidean geratuko da. Lehenago (Urgell 1998b: § 3.2) ikusi dugu *DAut*-ek partizipio maskulino eta femeninoa, biak sarrera beraren azpian jasotzen dituen arren, Larramendik eskuarki genero bereizketa alde batera utzi duela. Ereduari atxikita, baina, ez du erabat saihesten bi hizkuntzen arteko asimetria, euskal zatian errepikapenak maiz sortzen dituen. Baditu, halere, estrategia batzuk errepikapenok saihesteko, hala nola “Descoger, *desbildu, destolestu, zabaldu*”, “Descogido, *desbildua, &c.*”, eta hauen barnean sartzen da aditz zenbaiten partizipioa zeharo ezabatzea. Zerrendatik kenduko ditugu aditza bera ezabatu —edo bildaketa-dei bihurtu— delako desagertzen diren partizipioak (hauetaz ik. § I, 1.1.5).

<I, 6>	9	2	%22,2	abominado, abonanzado.
<106>	8	3	%37,5	asegurado, asentado, asserrado.
<256>	18	1	%5,6	dehesado.
<306>	19	11	%57,9	embalado, embalijado, emballenado, embalsamado, embalsado, embalumado, embarbascado, embarnecido, embarrado, embarrilado, embastado.
<356>	15	4	%26,7	estufado, estuprado, esturado, eternizado.
<II, 71>	5	1	%20	maquilado.
<121>	8	1	%12,5	observado.
<221>	6	1	%16,7	rascado.
<371>	14	1	%7,1	vestido.

Orotara, beraz, galdutako 25 hitzen (%11,9) kontu ematen digu partizipioaren desagertze honek. Azpimarra dezadan hiztegi guztiko gertakaria dela: 306. orrialdeko erpina aditzak bereziki ugari diren zati bat baino ez da.

1.1.3. Hitz eratorriak

Tartean behin familia bateko hitzen bat desagertzen da, normalean eratorri bat:

<I, 6>	9	1	%11,1	aborrecedor.
<56>	39	7	%17,9	alfalfar, alfanjonazo, alferazgo, alforjado, alforjero, alforjitas, alforjuela.

<106>	8	2	%25	asseguramiento, asentamiento.
<156>	7	3	%42,9	cabido, cabildada, cabillo.
<206>	18	1	%5,6	cocheril.
<256>	18	4	%22,2	defendedor, defendiente, defension, dehesero.
<306>	19	4	%21,1	embaracillo, embarazadamente, embarazadillo, embarazador.
<356>	15	4	%26,7	estudiosamente, estudiosidad, estudio-sissimo, eutrapelico.
<406>	12	6	%50	guedejilla, guerrilla, guiamiento, guijarrazo, guijarrillo, guijeño.
<II, 21>	8	3	%37,5	interrogante, interrogativo, intestinal.
<71>	5	2	%40	mañuela, maquilón.
<121>	8	2	%25	obstinadissimo, ocasionadissimo.
<171>	7	3	%42,9	pictorico, piedrecilla, piernitendido.
<221>	6	2	%33,3	rarissimo, rasante.
<271>	8	2	%25	salvante, sandalino.
<321>	9	5	%55,6	temedor, temerosissimo, temperatissimo, templadico, templadissimo.
<371>	14	6	%42,9	verruquilla, versillo, vertiginoso, ⁶ vestidillo, vetilla, vexaminista.

Ikus daitekeen bezala, honelako bakanketak orrialde guztietan aurkitzen dira. Arrazoi indartsu bat, bada: galdutako 57 hitzen (%27,1) atzean dugu. Atzizki batzuk desagerkizunago dira besteak baino, guztiz txikigarriak (15) eta superlatiboak (7): lehenengoetatik bat edo batek irauten du corpusean, baina bigarreneko guztiak desagertu dira. Hona hemen errepikatzen diren bestelako erator atzizkiak: *-dor* (4), *-nte* (4), *-miento* (3), *-azo* (2), *-ero* (2), *-ico* (2), *-mente* (2) eta izen balioko partizipioak (2).

1.1.4. Ezobiko hitzak

Egindako sarrera bakanketaren zergatien bila, *DAut*-ek ematen duen gehigarritzko informazioari garrantzi berezia aitortu behar zaiolakoan nago. Desagertzen diren sarrera nagusietatik 47k (%22,4) hitza gutxi erabilia, dialektala, txantxetako, asma-tua, latin hutsa, etab. bezalako iruzkinak daramatzate *DAut*-en. Badirudi, beraz, Larramendiren esana egiatik hurbilago legokeela, baldin eta gorago ikusi ditugun hitz zaharkituez gain oro har ezohikoak —arrazoiak arrazoi— diren hitz zenbait ere “beharbada” kendu zituela esan izan balu. Jarraian azalpenka sailkatuko ditut, zeinek bere garrantzia hobeki erakus dezan; alabaina, kontuan izan behar da hitz batzuetan arrazoi bat baino gehiagok joka zezakeela, agian.

Talderik handiena (18 hitz, %8,6) *DAut*-ek “de poco uso”, “no tiene ya uso”, “es menos usado que...” eta antzeko adierazpidez azaltzen dituen hitzek osatzen dute:

(6) *DAut*-en *vestigioso*, huts argia.

<I, 6>	9	5	%55,6	abominador, abonamiento, abundarse, aborrecedero, aborreciblemente.
<56>	39	1	%2,6	algaida.
<206>	18	1	%5,6	cobdo.
<256>	18	3	%16,7	defensatriz, dehender, dehendimiento.
<356>	15	4	%26,7	estultamente, eternal, eternalmente, evangelistero.
<II, 321>	9	1	%11,1	temperacion.
<371>	14	3	%21,4	vero, versar, vespertillo.

Bigarreanean dialektalismoak ditugu, 11 hitz (%5,2) azalduaz:

<I, 56>	39	7	%17,9	aletría, alevo, alfarge, alfarma, alficoso, alfonsearse, algaido.
<106>	8	1	%12,5	asestadero.
<206>	18	1	%5,6	cocarar. ⁷
<256>	18	2	%11,1	defenecimiento, defunsion.

DAut-ek "voz inventada", "jocosa" edota "voluntaria"-tzat jotzen dituen hitzak beti desagertzen dira *HH*-an; halaxe gertatzen da bederen gure corpusean, adibideak asko ez badira ere, 6 (%2,9) orotara:

<I, 156>	7	1	%14,3	cabizbaxar.
<406>	12	1	%8,3	guedejar.
<II, 71>	5	1	%20	mañanar.
<171>	7	2	%28,6	pido, pidón.
<321>	9	1	%11,1	tempestividad.

DAut-ek "es voz puramente latina", "es voz latina" eta antzeko adierazpideez agertzen dituen hitz zenbait eta, hain gabe, aldamenean dakarren latinarengatik halakotzat jo daitezkeen beste zenbait ere desagertutakoen artean ditugu,⁸ orotara 5 (%2,4):

<II, 71>	5	1	%20	mapalia.
<121>	8	1	%12,5	obtento.
<271>	8	3	%37,5	sampsuchino, sancta sanctorum, santus.

Badira batzuk azalpen bakarria hitz berezituak izatean aurki lezaketenak, hots, Arkitekturari, Auzitegiari, Astronomian, etab. bakarrik erabilera daukatenak; orotara 8 hitz (%3,8):

<I, 56>	39	1	%2,6	alfeiza.
<106>	8	1	%12,5	asserto.
<206>	18	1	%0,1	cochinata.

(7) *DAut*-ek ez du agerian esaten, baina *coca*-ren eratorria da, eta argi aski geratzen da amerikanismoa dela.

(8) Hauen estatusa behar bezala ulertzeko, interesgarria izan daiteke Covarrubiasen antzeko hitzei buruzko iruzkinetako bat ezagutzea: "MACULA, este vocablo es más Latino que castellano, pero al fin se usa del" (ap. von Gemmingen 1992: 29).

<256>	18	3	%16,7	defensoria, deferente, defluxo.
<406>	12	1	%8,3	guarnes.
<II, 21>	9	1	%11,1	interusurio.

Azkenik, bada sail handi bat *DAut*-en azalpenetan zuzenean kendua izateko ziorik aurkitzen ez duena, baina haien artean dauden hitzek, itxuraz zein esanahiaz, ezohikoak direla erakusten digute. Orotara 16 hitz (%7,6). Erdiak baino gehiagok gaztelaniaz beste ordainen bat badu, kendutakoa baino ohikoagoa, eta Larramendik huraxe jaso zuela erakusten saiatzen naiz behean. Taldean harrigarri egiten zaidan bakarra *alfil* da, baina hemen sailkatu dut, beste inon sailka ezin zitezkeenez gero:⁹

ALETO. Especie de halcón que se cría en las Indias...

ALFAMAR. Manta o cobertor, y lo mismo que Alhamar (cf. *HH* "Manta" eta "Cobertor").

ALFELICHE. Lo mismo que Alferecía (cf. *HH* "Alferecía").

ALFENICADO, DA. Metaphóricamente se dice de la cosa que es sumamente blanda, delicada y sutil.

ALFIL. Pieza del juego del Axedrez.

ALFITETE. Composición de massa como la sémola o sarro, o como los hormigos y alcuçuz de Andalucía.

COCATRIZ. Serpiente que se cría en el Nilo, lo mismo que Crocodilo (cf. *HH* "Crocodilo").

COCHITEHERVITE. Modo de hablar baxo y vulgar que se compone de palabras bárbaras, con que se significa que se hace o se ha hecho alguna cosa atropelladamente...

ESULA. Una de las siete especies u diferencias de la hierba llamada en Castellano Lechetrezna... (cf. *HH* "Lechetrezna").

ETNA. Lo que está mui encendido y ardiente, y como echando llamas. Díxose assí a semejanza del monte Etna...

EVEHENTE. Lo mismo que Ascendente. Es epíteto que se suele dar al Nodo boreal de la Luna... (cf. *HH* "Ascendente, término de Astronomía").

GUERMES. Enfermedad que padecen las aves de rapiña en la cabeza, tragadero y oídos, y son muchos granos pequeños...

INTITULATA. El título o inscripción del libro u otro escrito (cf. *HH* "Título, inscripción").

RASCON. Ave lo mismo que Rey de Codornices.

SAMPUSCO. Lo mismo que Almoradux (cf. *HH* "Almoradux").

VEROS. En el Blason son unas figuras como copas o vasos de vidrio...

1.1.5. Desagertutako hitz nagusien ondorenak

Aditz bat sarrera normala osatu beharrean bidalketa-dei bihurtuta geratzen denean, aditz-multzoko beste osagaiak, gututz partizipioak, desagertzen dira. Askoz adibide gutxiago eskaintzen duen arren, berbera gertatzen da, jakina, beste norabait bidaltzen den edozein hitzen eratorriekin. Honekin 14 hitz (%6,7) azal daitezke:

(9) Jakina, oharkabeen ahaztutako hitzen bat edo beste ere egon daiteke.

<I, 6>	9	1	%11,1	abondado.
<56>	39	3	%7,7	alfarero, alfardilla, alfardón.
<306>	19	1	%5,3	embarnizado.
<406>	12	1	%8,3	guarnido.
<II, 21>	8	2	%25	interrogado, intimidado.
<121>	8	2	%25	obtenido, obviado.
<221>	6	1	%16,7	rascuñado.
<321>	9	2	%22,2	temperante, temperado.
<371>	15	1	%6,7	verosimilitud.

1.1.6. -se aditzak

Erakutsi dut dagoeneko (Urgell 1998a: § 5.1.3) sarri xamar Larramendik ereduari atxikitzen zaiola aditz arrunta eta *-se* aditza sarrera banatan emanaz, nahiz eta eskuarki euskaraz aditz beraz edo berez adieraz daitezkeen, laguntzailearen aldatze soilarekin. Inoiz edo behin, ordea, errepikapena saihestu du, *-se* aditza ezabatuz. Orotara 5 hitzetan (%2,4) eman daitezkeen azalpena da, eta ohartu batez ere II. liburukiko gertakaria dela:

<I, 206>	18	1	%5,6	cocerse.
<II, 171>	7	1	%14,3	picotearse.
<271>	8	1	%12,5	sangrarse.
<371>	14	2	%14,3	versarse, vestirse.

1.1.7. DAut-en "véase"-ak

Hitz bat *HH*-an ez agertzeko arrazoi bat, *DAut*-en bidalketa-dei huts gisa azaltea da; orotara 5 hitz (%2,4):

<I, 56>	39	2	%5,1	alfonsí, alfonsina.
<256>	18	1	%5,6	de forma.
<II, 121>	8	1	%12,5	obsidional.
<171>	7	1	%14,3	pictima.

1.1.8. Sarrera bakanketak

Larramendik hiztegia laburtzeko daukan estrategien artean bat da bi sarrera hurbiletatik bat egitea. Honela azaltzen diren hitz desagertuak orotara 20 dira (%9,5) eta, asko ez badira ere, ohartu adibideak nahiko erregularri banatzen direla lagin guztian zehar. Maiz, familia bereko hitzekin bidalketa-dei bakar bat eratzeko eginak dira (">" zeinuak *DAut*-eko hitza nora doan adierazten du):

ABONDAR > Abondamiento, abondar.	VERMINOSO > Vermicular, verminoso.
COCEDRON > Cocedra, cocedrón.	VERRUECO > Verrocal, verrueco.
INTERROGAR > Interrogación, interrogar.	VERTIGINOSO > Vértigo, vertiginoso.
OBTENER > Obtención, obtener.	VESTIMENTO > Vestimenta, vestido.
RASCUÑO > Rascuñar, rascuño.	

Bestetan, berriz, sarrera normal bakar bat lortzen da, euskarazko eta latinezko ordainekin:

ALFILEL > Alfiler, y en lo antiguo *alfilel*.

CABILLO > Cabito, cabillo.

DEFENSION > Defendimiento, defensión.

EMBARAZADAMENTE > Embarazosamente, embarazadamente.

ETERNALMENTE > Eternamente, eternalmente.

GUIJEÑO > Guijarreño, guijeño.

INTERROGANTE > Interrogación, interrogante.

MAQUILON > Maquilero, maquilón.

OCCIDENTE > Occaso [sic], occidente.

RAREZA > Raridad, rareza.

TEMEDOR "Lo que es digno de temerse" eta "El que teme" > Temedero, temedor // Temiente, temedor.

1.1.9. Aldaketak

Hitz bakar bat azalgabe geratu zaigu; halaz ere, corpusean ia ezereza izan arren, badirudi ezin dugula hortik bet-betan erabaki *HH* osoan ere hala izango denik. Kontua da DEGENERANTE sarrera ez dela bere lekuan agertzen, eta bai ostera inolako zalantzarik gabe bere ordekoa den "(El que) degenera u ha degenerado" (cf., beharrezkoa balitz, *DAut*-en definizioa: "El que degenera"). Itxurazko kenketa bat baino ez da izan, beraz.¹⁰

1.1.10. Labur bilduz

DAut-eko hitzak *HH*-an ez agertzeko aurreneko ataletan jorratu ditugun zioak hurrengo taulan bilduta daude, eraginaren arabera kokatuak. Kontuan har bedi hitz batzuek azalpen bat baino gehiago erdietsi dutela. Taulak (1) arrazoa, (2) eragindako hitzen kopurua eta (3) portzentaia jasotzen ditu hurrenez hurren:

ezohiko hitzak	64	%30,5
eratorriak	57	%27,1
zaharkituak	34	%16,2
partizipioak	25	%11,9
sarrera bakanduak	20	%9,5
hitz nagusiaren desagerpenak eragindakoak	14	%6,7
-se aditzak	5	%2,4
<i>véase</i> -ak	5	%2,4
germaniakoak	3	%1,4
itxura aldaketak	1	%0,5

(10) Sarrerako beste maila batzuetan dauden itxurazko kenketez eta gehiketez ik. § I, 2.

Dagoeneko esan daiteke Larramendik *DAut*-en eduki lexikografikoa batez ere norabide batean inausi zuela: alegia, garai hartako hitzun neutro —dialektalistorik gabeko— eta jaso —baina ez jasoeqi— batek menperatzen ez zituen edo, ziurrenik hobeto, menperatu beharrik ez zuen hitzen aldetik, zeren eta “ezohiko hitzak” deitu ditugunen, hitz zaharrituen eta germaniakoen artean desagerpenen ia erdiak azaltzen baitira. Hortaz, *DAut* batzuetan gehiegizko eredu gertatu zitzaiola egin behar dugu, zeren eta Sevillan edo Murtzian, *Fuero Juzgo* edo kronika zaharretan, edota Quevedoren jolas poetiko batean bakarrik agertzen diren hitzak jasotzea, bestelako arrazoiak tartean ez izatera (etimologiak, adibidez), alferrikako lantzat jo baitzuen, eskuarki halako hitzek gaztelaniaz esanahikide arrunt ezagunagoak dituztenez gero. Aukeraketa, oro har, zentzuzkoa dateke, bere xedea gaztelaniazko liburuetan euskaldunak ikasten ari ziren kultura (garaikidea, jakina) euskarara itzultzeko baliabideak eskuratzea baitzen.

Eragin gutxiago izan duen arren, berriz, partizipioen eta *-se* aditzen desagerpena euskal lexikografiaren historiako daukan garrantziarengatik bereziki azpimarratzekoa da, ezen erreferentzi hizkuntzen eta euskararen artean dauden asimetriak eragindako erredundantzien saihestean urrats bat izan baitzen, oraino txikia izanda ere.

Gainerako erabakiak ere oro har lexikografikoak dira, baina antolakuntzari baino gehiago hiztegiaren tamainari dagozkio, nik uste. Esanahikide hurbilak sarrera bakar batean bilduaz hiztegiaren erabiltzailea gehiegi kaltetu gabe hiztegia zertxobait txikitzea lortzen da, nabarmena denez. Eratorrien murrizketak antzerako esanahia daukake, baina, hasieran batez ere, alderantzizko joera ere izan zuela kontuan izanik (ik. § 4), kenketa erabaki pisutsuago baten ondorioa izan zela dirudi: alegia, une batetik aurrera ulertu bide zuen gramatikaren eta hiztegiko gainerako eduki zehatzaren bitartez edozein euskaldunek, behar izatekotan, arazorik gabe berak irekitako bidetik aurrera egin zezakeela, batzuetan behintzat.

1.2. Adierak

Hitzetan baino, adieretan igartzen da areago Larramendik *DAut*-ekin egin zuen murrizketaren handia. Gure corpusean, Larramendik aukeratu dituenetatik *DAut*-en adiera bat baino gehiago duten hitzak 216 dira, eta haietatik *HH*-an 36k (%16,7) bakarrik gorde dituzte denak.¹¹

Badirudi adiera guztiak gordetzeko joera zertxobait sendotzen dela, beti ere bere txikian, 2. liburukian; kontuak honela daude, orrialdeko adiera bat baino gehiago duten sarrerak denak gorde dutenekin erkatuaz:

(11) 36etatik bakar batean (*abonar*-en) adiera kopurua handitu egin da; 6 bider (*abono*, *cocer*, *cocido*, *guerra*, *mañoso* eta *templar*-en) sarrerak adiera zenbait galdu eta beste zenbait irabazi egin ditu. Hemen kenketak bakarrik hartuko ditut kontuan; gehiketez, ik. § I, 4.1.

<I, 6>	1/7	%14,3	<II, 21>	1/14	%7,1
<56>	2/9	%22,2	<71>	2/10	%20
<106>	0/9	%0	<121>	4/14	%28,6
<156>	1/8	%12,5	<171>	1/9	%11,1
<206>	4/18	%22,2	<221>	4/11	%36,4
<256>	1/19	%5,3	<271>	5/14	%35,7
<306>	2/10	%20	<321>	3/16	%18,8
<356>	2/18	%11,1	<371>	2/21	%9,5
<406>	1/9	%11,1	orotara	36/21	%16,7

Adiera edukia errazkienik gorde duten sarrerak, bi adieradunak izan dira (33 orotara, %91,7); handik gora, *cochinilla*-k 3 eta *mañero* eta *témpano*-k 4na adiera gorde dituzte, baina salbuespenak dira. *HH*-aren joerarik sendoena adiera kopurua batera jaistea da. *DAut*-en, oro har, bi adieradun sarrerak usukoenak direlarik, 2 > 1 jaisketa 88 bider (galdutakoan %40,7) gertatzen da; hona gainerakoak:

3 > 1 (24 bider); 4 > 1 (15); 5 > 1 (2); 6 > 1 (2); 13 > 1 (1); 3 > 2 (12); 4 > 2 (11); 5 > 2 (5); 6 > 2 (1); 7 > 2 (2); 8 > 2 (1); 13 > 2 (1); 4 > 3 (2); 5 > 3 (2); 6 > 3 (2); 7 > 3 (1); 13 > 3 (1); 5 > 4 (2); 9 > 4 (1); 16 > 5 (1); 10 > 5 (1); 10 > 7 (1); 12 > 8 (1).

Honek esan nahi du, laburbilduz, 216 adieradun sarreretatik 84k (%38,9) bakarrik mantendu dutela adiera bat baino gehiago; 160 sarreretan (%74,1) murrizketa %50 edo gehiagokoa izan dela; eta, orotara, *DAut*-eko 683 adieretatik *HH*-an 336 bakarrik (%49,2) gorde direla. Inausketa itzela, edonola ere.

Hautatutako adieraz den bezainbatean, murrizketa hobekien definitzen duen gertakaria, *DAut*-eko lehen adiera 209 aldiz gorde dela da, hau da: murrizketak zazpitan bakarrik (*embaimiento*, *estufilla*, *mañoso*, *ocaso*, *temblante*, *tempestad*, *vertedor*) adiera nagusiaren suntsipena erakarri du. Honek, lehen eta behin, euskaraz behin eta berriz ordain berbera izango luketen adierak nagusiari itsatsi dizkiola esan nahi du; batzuetan agerian, neurri bateraino bederen:

GUARNECER. Circundar o rodear alguna cosa...

Guarnecer, plazas, vestidos, *goarnitu*, *gordacaitu*...

GUARNECER. Vale también adornar los vestidos...

GUARNECER. Se toma también por engastar alguna cosa en oro...

GUARNECER. Significa también presidiar alguna Plaza...

GUARNECER. Metaphóricamente vale adornar una cosa con otra...

GUARNECER. En la Volatería vale poner lonja y cascabel al ave de rapaña.

baina bestetan *de facto*; jarriko dudana adibideko inausketa handienetakoa izan da (1/13) eta adiera gehienek —zenbat esatera ez naiz ausartzen— argi dago euskaraz

itzulpen bat eta bera leukaketela edo, osterantzean, irakurleak hiztegiko esanahikide berezituagoetan (*adornar, guarnecer, dissimular, etab.*) errazago bila litzakeela:

VESTIR. Cubrir o adornar el cuerpo con el vestido. Vestir, *janci, jaunci, beztitu.*

VESTIR. Por extensión se toma por adornar cualquier cosa...

VESTIR. Se usa también por guarnecer o cubrir alguna cosa...

VESTIR. Vale también dar a otro liberalmente, u de limosna, con que se vista.

VESTIR. Metaphóricamente vale adornar con conceptos y palabras...

VESTIR. Vale asimismo disfrazar u dissimular artificiosamente la realidad...

VESTIR. Significa también andar vestido...

VESTIR. Se dice por extensión de los brutos y plantas, respecto de las pieles u corizas...

VESTIR. Significa también hacer los vestidos para otro...

VESTIR. Vale también instruir a alguno de noticias...

VESTIR. Vale asimismo afectar alguna pasión del ánimo, demostrándolo exteriormente (...): y así se dice: Fulano vistió el rostro de severidad...

VESTIR. En la Architectura es guarnecer u cubrir enteramente la fábrica de hyeso...

VESTIR. Usado como substantivo, se toma por lo mismo que vestido.

Inoiz, ideia hori buruan zuela agerian utzi zigun Larramendik: "Ala, en todas las demás significaciones, *egalá*", "Caer, tiene otras significaciones, y en las más es *erori, jauci*".

A letran, gure corpusaren arabera, gerta daiteke adiera ez benetan desagertzea, beste batera gitea baizik, baina berezkotasuna nolabait gordeaz:

ASEGURACION. Resguardo y seguro que se da (...). Lat. Fiducia, ae. Cautio, onis. Securitas, atis. Asseguración, (...). Lat. Cautio, securitas. De una paga...

ASEGURACION. Contrato que se hace entre dos o más personas de poner en alguna parte dinero...

ASSEGURAR. Dar firmeza a una cosa (...). Assegurar, poner segura alguna cosa,
 Lat. Rem aliquam stabilem facere... (...). Lat. Stabilem facere. Una
 ASSEGURAR. En términos de comercio... paga...

Sarrera mailan jadanik ikusi bezala (§ 1.1.8), adiera mailan ere inoiz edo behin itxuraz desagertutako adiera familiako esanahikide batera eramana izan da:

VERTEDERO. El sitio u parage adonde se vierte u por donde se vierte. Vertedero, vertedor.

VERTEDOR. Lo que vierte. Aplícase regularmente en los puentes u otras fábricas a las figuras o canales por donde se da curso a la agua...

Bestalde, *DAut*-eko sarrera nagusien ezabaketa azaltzeko baliatu ditugun irizpi-deek hemen ere zerikusia izan dute; ikus ditzagun adibide batzuk:¹²

Adiera zaharra edo zaharkitua:

ABONDO. Copiosa y abundantemente, con abundancia y largueza. Abondo, con abundancia...

ABONDO. Término antiguo, que significa...

ALFANEQUE. Ave de rapiña, especie de halcón... Alfaneque, ave de rapiña...

ALFANEQUE. Significa también la tienda o pabellón de campaña. Es voz antiquada.

Hedadura gutxikoa:

COCA. Droga o hierba... Coca, yerba...

COCA. Es también cierta hoja pequeña y verde que se cría en el Perú... Coca, una hoja...

COCA...

COCA. En algunas partes, como es en Galicia y la Mancha, llaman así a la que comúnmente se llama Tarasca...

VERTER. Derramar u vaciar alguna cosa, arrojándola. Verter, *isuri*.

VERTER. Significa en Madrid...

Germaniakoa:

MARAÑA. La abundancia de malezas.. Maraña, abundancia de maleza...

MARAÑA. Por translación significa el enredo y confusión que suele haber en las madexas de seda, hilo, lana... Maraña en la seda, hilo, lana...

(12) Hurrengo adibideetan bestelako arrazoiez desagertzen diren adierak aipatu baino ez ditut egiten.

- MARAÑA. Metaphóricamente significa el enredo, confusión...
 MARAÑA...
 MARAÑA...
 MARAÑA. En la Germanía significa la muger pública.
- SANGRIA. Incisión de la vena... Sangría, incisión de la vena...
 SANGRIA...
 SANGRIA...
 SANGRIA...
 SANGRIA..
 SANGRIA. Se toma también por lo mismo que sangradura. Sangría, lo mismo que *sangradera* [sic]...
 SANGRIA. En la Germanía significa la rasgadura...
- Gutxi erabilia:
- COBERTOR. Cierta género de manta... Cobertor, *oestalquia*...
 COBERTOR. Vale también lo mismo que Cubierta o tapa. Tiene poco uso en este significado...
- ESTUFAR. Caldear, calentar... Estufar, *berotu*...
 ESTUFAR. Se toma también por Estofar y guisar la carne; pero en este sentido no tiene uso...
- Lexiko berezitukoa:
- OBTUSO. Lo que está sin punta. Obtuso, sin punta...
 OBTUSO. En la Geometría.
- VESPERTINO. Lo que pertenece a la tarde... Vespertino, *arratsaldeco*, *arrasteguicoa*...
 VESPERTINO. Se llama en la Astronomía...
- Irizpide berri eta oso indartsu bat sartzen da, ordea: lehenago (Urgell 1998b: § 4.7) "garapen semantikoak" deitua. Paper handia dauka honek adiera ugalketan, jakina denez, eta neurri beretsuan *DAut*-etik *HH*-ra galdu diren adieren desagerpean. Begiak goiko *vestir*-a bihurtzen baditugu, hango hiru adiera azalpen honek zuritzen dituela ikusiko dugu; zeren eta han esandakoarekin (hots, Larramendik adiera nagusiaren aldeko apostua egin zuela) erabat lotuta baitago. Erants ditzagun era ezberdinetako adibide zenbait:
- COCEAR. Dar golpes con los pies... Cocear, *osticatu*...
 COCEAR. Meaphóricamente vale resistir...
- DEGRADAR. Privar, deponer a alguna persona... Degradar, *eiderperatu*, *ohorejausi*...

- DEGRADAR. Por Antonomasia se entiende del Clérigo a quien privan...
- DEGUELLO. La acción de degollar... Degüello, véase *degollación*.
- DEGUELLO. Por extensión se suele llamar así la parte estrecha de alguna cosa...
- ESTUDIO. Aplicación a saber y entender... Estudio, *articasdea, estudioa...*
- ESTUDIO...
- ESTUDIOS. Figuradamente se suelen llamar las mismas obras, escritos y tratados...
- ESTUDIO...
- ESTUDIO...
- ESTUDIO...
- INTRATABLE. Lo que no se puede tratar o manejar... Intratable, *uquitezgarria...*
- INTRATABLE...
- INTRATABLE. Por analogía se dice de los caminos...
- MAQUILAR. Medir, cobrar y sacar para sí el molinero... Maquilar, *lacatu...*
- MAQUILAR. Por semejanza significa cercenar y desfalcicar alguna cosa de la porción principal...
- SANGRE. Humor roxo... Sangre, *odola...*
- SANGRE...
- SANGRE. Se toma también por qualquiera cosa útil que haya costado trabajo (...): tomada por Metonymia, la causa por el efecto...
- SANGRE...
- VERRIONDEZ. El zelo de los puercos... Verriondez, zelo de los puercos...
- VERRIONDEZ. Por translación se dice de las hierbas que están lacias...

Hau dela eta, ezin adierazgarriagoa da —erdaraz “aviso para navegantes” deitu ohi diren horietakoa, inondik ere— honetaz Larramendik hitzaurrean egin zuen iruzkina:

...si los Bascongados se toman, como pueden, la licencia de usar la analogía y metáfora, será el Bascuence incomparablemente Lengua más fecunda que las otras: las quales, con especialidad el Romance, si cercenan esas locuciones figuradas, perderán más de la mitad de lo que llaman afluencia (Larramendi 1745: xii).

Bazekien zertaz hitz egiten ari zen, noski.

1.3. Esapideak

Mailaz maila jaitsi ahala murrizketa areagotzen da. Larramendik aukeratutako sarreretatik *DAut*-en esapideren bat daramatenak 83 (%12,8) dira, eta haietatik 24k (%28,9) bakarrik gorde dute zerbait. Zenbaki hori, nolana hikoia ere ez izaki, errealtate nabarrago bat estaltzen ari da. Gertatu denaz ongi jabetu nahi badugu, alde esanguratsu bi azpimarratu behar ditugu adieren eta esapideen artean: Batetik, hitza galdu ezean, adiera bat bederen gorde behar da, jakina; esapideetan, berriz, 59 sarre-ratan (%71,1) ez da bat ere geratu. Bestetik, adieretan 16koa izan da corpusean aurkitu dugun kopururik altuena; esapideetan askorekin gainditzen da, 76ra (ez behin, bitan baizik: *cabeza* eta *pie*-n) iritsiaz. Beraz, badirudi guretzat zenbat esapide dauden jakingarriagoa dela, zenbat esapidedun sarrera dauden baino. *DAut*-en 423 esapide ezberdin daude bilduta, eta haietatik 69k (%16,3) bakarrik iraun dute *HH*-an.

Desagerpenaren arrazoiak ez bide dira bereziak, aurreko ataletan bezala. Antze-man dezakedan arrazoi objektibo bakarra, haietako zenbait *DAut*-en bidalketa-deiak izatea da; cf., adibidez:

MAÑANA SERA OTRO DIA. Véase Día.

TEMPLAR GAITAS. Véase Gaita.

Al temple. Véase Pintura.

VESTIDO Y CALZADO. Véase Calzar.

Baina honek oso eragin txikia du laginean (%1,7). Gainerantzean, susmoa dut oro har gaztelaniazko esapideei axola gutxi ziela Larramendik, eta badirudi esapideek bestalde jasaten dituzten eransketek (ik. § 4.2) sendotuko luketela nire susmoa. "Esapideak" izenarekin bataiatu dudana taldea, sarreraren gainerako osagaien aldean, saski-naski bat da *DAut*-en, honako talde hauek gutxienez barneratuaz¹³: esapide adierazleak ("Noche toledana", "PIE DE ALTAR", "Tomar *pie*", etab.), loturazko esapideak ("AHORA BIEN" zein "Al *pie* [de]" motakoak), kolokazioak ("CABEZA DE BANDO, DE PARTIDO, TUMULTO Y OTRAS COSAS", "PIE GEOMETRICO"), hitz elkartu zenbait ("AGUAMANOS", "AGUANIEVE" vs "AGUAMANIL") eta esaerak ("Estar con un *pie* en la sepultura").

Argi dago aipatutako guztiak ez daudela egoera berean, ez hizkuntzan bertan, ez eta, hainbat gutxiago, hiztegi elebidun bati begira. Kolokazioak, esate baterako, esapideen aldean finkotasunik gabekoak eta esanahi gardenekoak direnez (Hausmann 1989:1010), haietako hainbat hiztegiak bestela aska zitzakeen, osagaiak zein bere lekuan eskainiaz, alegia. Esapideak, eta batez ere esaerak, hizkuntza batenak bai eta nekez beste batenak izan ohi dira (Casares 1992: 196). Badirudi Larramendik ulertu

(13) Ziurrenik garaiko beste edozein hiztegi handitan bezala. Ez da berez Akademiaren akatsa: jakina, artean hainbat hobekuntza egin dira, bai lexikologian baita lexikografian ere, esapide eta bereziki kolokazioen atalean, baina, halaz ere, batzen dituen gauzen arteko mugak gaur ere hein handian zehaztugabe, eztabaidapean kasurik onenetan, daude (cf. Haensch *et alii* 1982:249 t.hur.); gainera, nabarmena denez, sintagma osatzen duten hitzen arteko lotura historikoki aldakorra da (Casares 1992: 93-94). Haren edukia deskribatzeko, Akademiaren hiztegiak gutxi adina ezagutzen dituen Casaresen lanaz (1992) baliatu naiz, beti oso ortodoxoa ez den arren, oso argia delakoan. Ahaleginean, ortodoxoago bilakatu dut, Haensch *et alii*, 1982 eta Hausmann 1989-rekin.

ASSI. Adv. de tiempo y su inmediación: como quando se dice Assí que llegó la noticia, assí que amaneció...	Assí que, denotando tiempo, se hace con la terminación verbal correspondiente al <i>desde que</i> , que es <i>anean</i> , y el adverbio <i>bereala</i> , <i>bertatic</i> .
INTIMO. Significa también amigo estrecho...	Intimo amigo, <i>onetsia</i> , <i>adisquide biotze-coa</i> .
RASERO. Metaphóricamente significa igualdad rigurosa...	A todos por un rasero, <i>guciac erabatera</i> , <i>guciac arrasquin batez</i> .
SALVO. Usado como adverbio, equivale a con exclusión o excepción de alguna cosa...	Salvo uno, todos los demás, <i>bat ez beste guciac</i> ; ¹⁴ <i>salbu bat</i> , <i>berce guziac</i> , <i>ezpada bat</i> , <i>beste guciac</i> .
TEMPLE. Metaphóricamente vale la calidad u estado del genio (...); y assí se dice, estar de buen o mal temple.	Está de buen temple, <i>onguiroa dago</i> , <i>gozaldiaz dago</i> . Está de mal temple, <i>gaizguiroa dago</i> , <i>gozacaitza</i> , <i>gozaguea dago</i> .

b) Adiera bihurtu diren esapideak:

Hombre abonado.	Abonado, en hazienda, <i>aberatsá</i> , <i>dirutia</i> , <i>onic asco duena</i> .
Dar <i>cabezadas</i> .	Cabezadas, de el que duerme, <i>culuscac</i> , <i>loculuscac</i> .
Juego de la <i>Oca</i> .	Oca, juego de la oca, <i>oca</i> .

3. Bidalketa-deiak

Bidalketa-deiek bi erako lanak bete ditzakete: sarrera osatzea, informazio gehiago aurki daitekeen beste batera bidaliaz, edo sarrera bere gutxieneko neurrian uztea; bigarrenen, sarrera bera edukiz hustuta bidalketa-dei bihurtzen da, jakina. *DAut*-en lehenengo erakoak dira agertzen diren ia guztiak; adibidez:

ALFAJOR. Lo mismo que Alajú. Véase. ALFAR. fol.42. No lo hace el adobo, sino que este gentilhomme se ha criado con rosquillas de *alfajor*.

Bigarren modua, gutxi-gutxitan baino ez du baliatzen: gure corpusean 12 sarrera baizik ez daude era honetara antolatua. Haietatik 10 aldaera hobetsien kontu emateko dira:

ALFONSI. Véase Alphonsí.	SAMUGA. Lo mismo que Xamuga.
ALFONSINA. Véase Aphonsina.	VEROSIMIL. Véase Verisimil.
COCEDRA. Véase Colcedra.	VEROSIMILITUD. Véase Verisimilitud.
COCEDRON. Véase colcedrón.	VERROCAL. Véase Berrocal.
PICTIMA. Véase Epithyma.	VERRUECO. Véase Berrueco.

(14) Jat. *guciaz*.

Batean bakarrik badirudi esanahikide batera bidaltzekoa dela: “GUAY. Véase Ay”. Eta, azkenik, beste baten xedea hitza lagundu ohi duten hitz bakanen sarreretara bidaltzea da: “OBSIDIONAL. Véase Línea y Corona”, egiatan hauen azpiko LÍNEAS OBSIDIONALES eta CORONA OBSIDIONAL esapideetara daramana.

HH-an proportzioak guztiz alderantzizkoak dira. Aztertu dudun corpuseko 891 sarreretatik 151k daramate bidalketa-deia, eta haietatik 133 (%88,1) dei hutsak dira. Hurrengo ataletan, Larramendik hainbeste erabilitako prozedura honek nolako motak dituen (§ 3.1), zeintzuk diren bere betebeharrak (§ 3.2), nolako hitzak eragiten dituen (§ 3.3) eta deien eraginkortasuna (§ 3.4) azaltzen saiatuko naiz.

3.1. Dei motak

3.1.1. Sarrera normal batean

Aurreratu bezala, hauek dira usukoenak DAut-en; HH-an, berriz, zortzi (%5,3) baino ez, eta erdiak 6. orrialdean daude. Ohartzekoa da adierazpidea normalduta dagoela (“véase” denetan), baina deiak ez daukala leku zehatzik sarreran: buruan, erdian zein bukaeran joan daiteke, bukaera alderako joera handixeagoa badu ere. Ikus ditzagun adibide guztiak:

- <6> Abonar, salir por fiador. Véase *fiador*, *afianzar*. Ha dicho cosas bellas en su abono, *gauza ederrac esan ditu bere ontzatean*. Qué podrás hablar en abono de un ladrón? *Cer hitzegin dezaquezu, cer erausi daguquezu lapur baten ontzatean?*
Abono así, en particular de fiemo, de estiércol, &c. *Cimaurrá, iñaurquina, basará*.
Lat. Fimus, is; stercus, oris. Véase *estiércol*.
Abonar así, *cimaurtú, iñaurquindu, basaratú*. Véase *estercolar*, y allí se dirá la diferencia de abonos y sus nombres.
- Abordo, *ertzatzea, ertzaera*. Lat. Appulsus, commissio. Abordo, véase *bordo*, ir a bordo, *ontzian egotea, ontzira joatea*. Lat. In navi esse, ad navem accedere.
- <106> Asseguración, *segurutztea, segurundea, bermea, bermegoa*. Lat. Cautio, securitas. De una paga, *ditá*. Véase *saneamiento*.
- <206> Cocido así, *verdoldua*. Lat. Semi coctus, véase *sancochar*.
- <71> Maraña, véase enredo, *naspilla, catrambilla*. Lat. Fraus, dolus.
- <171> Piedad, *biotzuquia, biotzuquiera, biozbera*, véase *lástima, compasión*.

Sarrera normalaren eta dei hutsaren artean geratu diren adibide batzuk ere badiugu, dela latina, dela euskal ordaina, baina bietako bat bakarrik, erantsi duelako:

- Degolladura, véase *degollación*. Lat. Vulnus jugulo inflictum.
- Embaidor, *bairatzallea*, véase *engañador*.
- Embaimiento, *baira*, véase *engaño*.

3.1.2. Etimologia batean

Orotara 5 adibide (%3,3) ditugu; haietatik hiruk, beste dei normalen antzera, etimologia daraman aldaeratik euskal ordainak daramatzanera bidaltzen dute (“Assensios”, “Guay”, “Veta”). Beste biek, berriz, zeregin berezia daukate: bigarren mailako etimologiatik etimologia nagusira bidaltzea. Hemen ere adierazpidea “véase” da eta bukaera aldera agertzen, baina erreparatu lehenetik beste hiruretara dagoen joskera ezberdintasunari:

Abordar, viene de *borde* u *bordo*; y este nace de el Bascuence, véase.

Assensios, es palabra Bascongada que significa axenjos. Véase *axenjo*.

Asserrar, *cerratu*, *cerraztu*. Tiene origen Bascongado. Véase *sierra*. Lat. Serra secare.

Guay, interjección, lo mismo que *ay*, se tomó de el Bascuence, y significa ay de nosotros, de *gu* o *guen*, nosotros, véase *ay*.

Veta, lo mismo que vena, véase. Esta voz *beta* en el mismo sentido es muy usada en Bascuence...

3.1.3. Gramatikazko obarrak

Birritan (%1,3), deia beste nonbait azaltzen diren gramatikazko azalpenetara —batean adizki trinkoak, bestean denborazko menperagailuak— bidaltzeko da; oso sarrera bereziak dira:

Véanse en el verbo *parecer* los irregulares de el *irudin*, que sirven comúnmente (s.v. *asemejarse*).

Así que, denotando tiempo, se haze con la terminación verbal correspondiente al *desde que*, véase; y también *quando*, que es *anean*, y el adverbio *bereala*, *bertatic*.

3.1.4. Bidalketa-dei butsak

Haek dira gehien-gehien agertzen direnak, orotara 111 (%73,5). Asko direnez gero, sarreren normalkuntzan urrats gutxitxo emana den hiztegi batean espero zitekeen bezala (honetaz gehiago ik. Urgell 1998a: § 4), 12 adierazpide ezberdin aurkitzen ditugu. Hona hemen, bakoitzeko adibide batzuk eta agerraldien kopuruak orotara eta orrialdeko zehaztuta:

1. Orotara 38 (%34,2). Orrialdeko: 2 (I, 6)- 6 (56)- 0 (106)- 3 (156)- 2 (206)- 0 (256)- 0 (306)- 1 (356)- 1 (406)- 2 (II, 21)- 1 (71)- 6 (121)- 0 (171)- 3 (221)- 5 (271)- 3 (321)- 3 (371).

Abonanza, lo mismo que bonanza. Véase.	Sandix, lo mismo que <i>albayalde</i> ,
Cabezalero, lo mismo que <i>albacea</i> , véase.	véase.
Estuque, lo mismo que <i>estuco</i> , véase.	Versión, lo mismo que <i>traducción</i> ,
Maraguto, lo mismo que <i>foque</i> , véase.	véase.

2. Orotara 35 (%31,5). Orrialdeko: 0 (I, 6)- 1 (56)- 1 (106)- 4 (156)- 3 (206)- 3 (256)- 3 (306)- 5 (356)- 0 (406)- 2 (II, 21)- 1 (71)- 2 (121)- 1 (171)- 1 (221)- 3 (271)- 3 (321)- 2 (371).

Alfóndiga, véase <i>albóndiga</i> .	Evanecer, véase <i>desaparecer</i> .
Cabo de escuadra, véase <i>escuadra</i> y <i>oficial</i> .	Piedra cenizal, véase <i>sel</i> .
Cochino, sucio, véase <i>puerco</i> .	Temoso, véase <i>temático</i> .

3. Orotara 19 (%17,1). Orrialdeko: 0 (I, 6)- 0 (56)- 0 (106)- 0 (156)- 1 (206)- 1 (256)- 3 (306)- 7 (356)- 0 (406)- 1 (II, 21)- 1 (71)- 2 (121)- 2 (171)- 1 (221)- 0 (271)- 0 (321)- 0 (371).

Cobrase, *recobrase*, véase. (Poner) pies en polvorosa, *escapar*, *huir*, véase.
 Evacuación, *diarrea*, *camaras*, véanse.
 Intimo, *interior*, véase. Rasgo, *garbo*, véase.
 Mañanear,¹⁵ *madrugar*, véase.

4. Orotara 6 (%5,4). Orrialdeko: 1 (I, 206)- 1 (II, 221)- 1 (321)- 3 (371).

Cocedra, cocedrón, véase *colcedra*. Temperancia, temperanza, véase *templanza*.
 Rascuñar, rascuño, véase *rasguñar*. Vermicular, verminoso, véase *gusaniento*.

5. Orotara 4 (%3,6). Orrialdeko: 1 (I, 6)- 1 (II, 21)- 1 (121)- 1 (371).

Abondamiento, abondar. Véase *abundamiento*, *abundar*. Obtención, obtener, véase *consecución*, *conseguir*.
 Interrogación, interrogar, véase *pregunta*, *preguntar*. Verrocal, verrueco, véase *berrocal*, *berrueco*.

6. Orotara 2 (%1,8). Orrialdeko: 2 (I, 256).

Defensivo, por *defensa*, véase. Definición, por *decreto*, véase.

7. Orotara: 2 (%1,8). Orrialdeko: 1 (I, 406)- 1 (II, 271).

Guarnir, antiquado, *guarnecer*, véase. Salvedad, antiquado, *impunidad*, véase.

8. Orotara 1 (%0,9). Orrialdeko: 1 (I, 56).

Aleve, en lo antiguo significaba *alevosía*, véase.

9. Orotara 1 (%0,9). Orrialdeko: 1 (I, 56).

Alfarda, oy *farda*, véase.

10. Orotara 1 (%0,9). Orrialdeko: 1 (I, 56).

Alfayate, voz antiquada, lo mismo que *sastre*, véase.

11. Orotara 1 (%0,9). Orrialdeko: 1 (I, 106).

Assentar, por tomar o dar asiento. Véase *sentar*.

12. Orotara 1 (%0,9). Orrialdeko: 1 (II, 171).

(Poner) pies en pared, es *insistir*, véase.

1. eta 2. adierazpideak dira, alde handiaz, gehien erabiliak gure corpusean: beste guztiek batera hartuta hauen erdia inguru baino ez dute egiten. Haatik, paretsuan badabilta ere, ohartu 2.ak oro har banaketa erregularragoa daukala hiztegi guztian zehar. Badago gutxienez beste xehetasun bat, hiztegi osoan 2.aren alde mintzo dena,

(15) Jat. *mañanear*.

batetik, eta bestetik 3.aren indarra gutxietetik urrundu behar gaituena, alegia, 4.etik aurrerako adierazpide guztiak gehien erabiltzen diren hiru horien aldaerak baino ez direla, ondoko eskeman ikus daitekeen bezala (parentesi artean denak batuta egiten duten deien kopurua azaltzen da):

- 1-10 (=39).
2-4-5 (=45).
3-6-7-8-9-11-12 (=27).

Azkenik, erreparatu 10.ak 1.ari eta 7, 8 eta 9.ak 3.ari eransten dioten informazioa diakronikoa dela (“antiquado”, etab.); berriz, 6, 11 eta 12.ak 3.ari adierazpidea luzatu baino egiten ez duten (eta, beraz, ekonomiaren kontra doazen) hitzak (“por”, “es”) gehitzen dizkiote. Bigarrenaren aldaerek, aldiz, informazioa trinkoagotzera jotzen dute bi hitz bakar batera (4) eta bi hitz zein bere kidera (5) bidaliaz.

Esanguratsuki, bestalde, agerraldi bakarra baino ez daukaten sei adierazpideetatik bost (8, 9, 10, 11 eta 12) lehenengo liburukian batzen dira, C letratik atzera.

3.1.5. Agindurik gabeko deiak

Bidalketa-deien antzera eratuak, baina “véase” falta dutela, sarrera kopuru ez txiki bat (22 orotara, %14,6) aurkitzen dugu corpusean. Badakigu, bestalde, *DAut*-en ere ez direla ezezagunak, itxura guztien arabera gutxiengoan badaude ere; goian aipatu 12 bidalketa-dei hutsetatik bat hauxe da: “SAMUGA. Lo mismo que Xamuga”. Besteak ez bezala, honek ere “véase” falta du. Gogoratzea baino ez dugu adierazpidearen aldetik normaldu eta bakunduago dauden hiztegi modernoetan laburdura batek (“ik.”), zeinu batek (*) edo letra-tipo batek (beltza, demagun) bete ohi duela “véase”-aren lekua, beti ere ekonomiaren mesedetan. Beraz, azken finean honelakoak bidalketa-deitzat har ditzakegula dirudi. Ikus ditzagun orain, adierazpideka, gure corpusak eskaintzen dizkigun adibideak:

1. Orotara 10 (%45,5). Orrialdeko: 1 (6)- 1 (206)- 1 (21)- 1 (71)- 1 (171)- 4 (321)- 1 (371).

Abonar el tiempo, lo mismo que <i>abonanzar</i> .	Temblante, lo mismo que <i>tembleque</i> .
Cocho, cocha, lo mismo que <i>cocido, da</i> .	Tembloso, lo mismo que <i>temblón</i> .
Interromper, lo mismo que <i>interrumpir</i> .	Temperatura, lo mismo que <i>temperamento</i> .
Marañado, lo mismo que <i>enmarañado</i> .	Templanza, lo mismo que <i>temple</i> de aire, &c.
Picudo, lo mismo que <i>picotero, hablador</i> .	Veste, lo mismo que <i>vestido</i> .

Kopuruan sartu beharko genuke honako hau ere: “Interposita persona, *hitzarteduna, hitzartecoa*, lo mismo que *interlocutor*”.

2. Orotara 5 (%22,7). Orrialdeko: 3 (356) - 1 (406)- 1 (321).

Et, antiquado, y, conjunción.	Guarnimiento, antiquado, <i>adorno</i> .
Evad, antiquado, <i>mirad</i> .	Templamiento, antiquado, <i>templanza</i> .
Evenir, antiquado, <i>suceder</i> .	

3. Orotara 2 (%9,1). Orrialdeko: 1 (171)- 1 (371).

Piértega, antiquado, lo mismo que <i>pértiga</i> .	Vesquir, antiquado, lo mismo que <i>vivir</i> .
--	---

4. Orotara 1 (%4,5). Orrialdoko: 1 (306).

(No) embargante, es lo mismo que *sin embargo*.

5. Orotara 1 (%4,5). Orrialdoko: 1 (71).

Mañero, en lo antiguo era *substituto* para pagar por otro.

6. Orotara 1 (%4,5). Orrialdoko: 1 (371).

Vestidura, lo mismo. Lat. *Indumentum*.

7. Orotara 1 (%4,5). Orrialdoko: 1 (171).

Pieza, lo mismo que *porción*, antiquado.

Ohar hauen adierazpideak bat datoz —erabat batzuetan, ia-ia bestetan— bidalketa-deienekin, “véase” kenduta. Egokitasunak honako hauek dira:

1 = 1 // 2 = 7 // 3 = 10 // 4 = 1 // 5 = 8 // 6 = 1 // 7 = 10

Bidalketa-deien 1. adierazpideari bete-betean dagokiona hemen lehena da; 4.ak “es” aditza eranstean dio; 6.a, berriz, ekonomiaren aldeko saiorik indartsuena da: izan ere, sarreraren hurrenkera honako hau da:

Veste, lo mismo que *vestido*.

Vestido, *soñecoa, jazcaya, jaunzcaya, aldagarria, filda, abillamendua*. Lat. *Vestis, vestitus*.

Vestidura, lo mismo.

Talde honetako sarrerak beste zerbaitean datoz bat: batean izan ezik (“marafiado”), hurbil-hurbil (orrialde berean kasu gehienetan) dauden, inoiz familia berekoak diren hitzei buruzkoak dira denak. Sarrera hauetatik gehienak (11 orotara), beraz, ingurune hitz bati buruzkoak dira, eta emango luke honelakoetan “véase” alfertzat jo zuela Larramendik. Alabaina, ohartu behar da dei normalak diren sarreretan ere badirela —eta aski sarri— honelako gertakariak (cf., eman adibideen artean, “temoso”, “íntimo”, “rascuñar” edo “temperancia”, nabarmen batzuk baino ez aipatzearren).

Bigarren taldea (8 hitzekoa) ñabarragoa da adierazpidearen aldetik: 3.a ia-ia 10. adierazpide bera da, baina, hemengo guztiak II. liburukikoak izaki, “voz antiquada” “antiquado” laburragoaz ordezkaturata dago; 7.ak osagaien ordena aldatuta beste ezberdintasunik ez du. 5.a, berriz, 8. adierazpidearen kidea da, hemen “era” eta han “significaba” aditzarekin (berriro ere II. liburukian laburragoa I.an baino). Hauen ezaugarria, informazio diakronikoa eskaintzea da. Bidalketa-deietan honelako 5 baino aurkitu ez ditugunez gero, gure corpusaren arabera badirudi, beraz, era honetako informazioa maizago “véase” deirik gabe eskaintzen dela *HH*-an.

3.2. Bidalketa-deien betebeharrak

3.2.1. Esanahikideak lotzea

Aztertutako corpusean agertzen diren edozein motatako 151 bidalketa deietatik 132k (%87,4) esanahikide batera bidaltzen dute irakurlea. Nabarmena da, beraz, esanahikidetasunak paper nagusi bat jokatu duela Larramendik *DAut*-etik ahalik eta

informazio gehiena ahalik eta leku laburrean emateko egin duen saioan: sarrerako atera zaigun 2 lerroko batz bestekoan (ik. Urgell 1998a: § 1), zalantzarik gabe, zeri-kusi handia dute gehienetan lerro bakar batean geratzen diren bidalketa-dei hauek.

3.2.2. Hurbileko hitzak bakuntzea

Familia beraren barruan esanahi bereko hitzak egonez gero, hiztegitileak oso tarte laburrean euskal ordain berberak errepikatu beharko lituzke. Ekonomiaren kontrako gertakari hauek saihesteko, hain zuzen, sarritan (34 bider, %22,5) deiez baliatzen da (zeinuak deiak nondik nora bidaltzen duen adierazten du):

Aleve > Alevosía. Alevoso > Aleve. Cabezal > Cabecera. Cabezuela > Cabecilla. Cabimiento > Cabida. Cocedura > Cocción. Cocho > Cocido. Defensible > Defendederó. Defensivo > Defensa. Degolladura > Degollación. Degüello > Degollación. (No) embargante > (Sin) embargo. Guarñir > Guarñecer. Internamente > Interiormente. Interno > Interior. Picudo > Picotero. Rasco > Rascadura. Rasgadura > Rasgón. Salvatiguez > Salvagería. Sanado > Sano. Temblante > Tembleque. Tembloso > Temblón. Temedero > Temedor. Temoso > Temático. Temperancia > Templanza. Temperar > Templar. Temperatura > Temperamento. Templamiento > Templanza. Templanza > Temple del aire. Temple > Templarios. Verticidad > Vertibilidad. Veste > Vestido. Vestidura > Vestido. Vestimenta > Vestido.

Hertsiki familia berekoak ez izan arren, antzera jokatu du oso hurbil dauden ondoko hauekin ere:

Abonar el tiempo > Abonanzar. Embargar > Embarazar. Intestino > Interior. Intimo > Interior. Obyecto > Objeción. Ocha > Octava. Ochava > Octava.

Orotara, beraz, gutxienez 41 dei (%27,2) zio honegatik azal daitezke.

Ohartzekoa da, amaitzeko, familia barruko deien xedea beti sarrera bera izan ohi dela: *degollación* (*degolladura* eta *degüello*), *interior* (*interno*, *intestino* eta *íntimo*), *octava* (*ocha* eta *ochava*), *templanza* (*temperancia* eta *templamiento*), *vestido* (*veste*, *vestidura* eta *vestimenta*).

3.2.3. Aldaerak lotzea

Corpusean 12 sarreratan (%7,9) elkarrekin lotzen diren sarrera-buruak ez dira esanahikideak zehazki, hitz beraren aldaerak baino: normalean, *DAut*-ek zaharkituztat ematen duenetik erabiltzen ari denera bidaltzen du *HH*-ko deiak, ereduaren iradokizunak onartuaz:

ABONDAMIENTO. (...) Es voz anti- Abondamiento, abundar. Véase *abun-*
 quada, y modernamente se dice *damiento, abundar.*
 abundamiento.

ABONDAR. (...) Es voz antigua y de poco uso, porque comúnmente se dice abundar.	
ALFONDEGA O ALFONDIGA. Lo mismo que Alhóndiga. Es voz antiquada.	Alfondiga, véase <i>albóndiga</i> .
ASSENSIOS. (...). Lo mismo que Axenjos. Véase. Es voz baxa y vulgar...	Assensios, (...). Véase <i>axenjo</i> .
COCEDRA. Véase Colcedra.	Cocedra, cocedrón, véase <i>colcedra</i> .
COCEDRON. Véase Colcedrón.	
ESTUQUE. Lo mismo que Estuco.	Estuque, lo mismo que <i>estuco</i> , véase.
INTERROMPER. Lo mismo que Interrumpir. Tiene poco uso.	Interromper, lo mismo que <i>interrumpir</i> .
PIERTEGA. Lo mismo que Pértiga. Es voz antiquada.	Piértiga, antiquado, lo mismo que <i>pertiga</i> .
RASCUÑAR. Lo mismo que Rasguñar.	Rascuñar, rascuño, véase <i>rasguñar</i> .
RASCUÑO. Lo mismo que Rasguño, que es como oy se dice.	
SAMUGA. Lo mismo que Xamuga.	Samuga, lo mismo que <i>xamuga</i> , véase.
TEMPANO. Lo mismo que Tympano.	Témpano, lo mismo que <i>tímpano</i> , véase.
VEROSIMIL. Véase Verisimil.	Verosimil, véase <i>verisimil</i> .

Orobat, aldaera ortografikoek deia eragin dezakete, noiz *DAut*-i jarraiki, noiz bere irizpide edo zalantzei:

_____	Etica, enfermedad, véase <i>bética</i> .
VERROCAL. Véase Berrocal.	Verrocal, verrueco, véase <i>berrocal</i> ,
VERRUECO. Véase Berrueco.	<i>berrueco</i> .

Gure corpusean ez dago behar bezala ordezkatuta, oro har gune "beroak" harra-patzen ez dituelako, baina orokorrean honelako deiek ere pisu handia daukate Larramendiren hiztegian. Besteak beste, sarrera erantsiei buruzko atalean (§ 4) erakusten saiatuko naiz ortografiatzko aldaerak eta deiak asko ugaltu zituela Larramendik *DAut*-en aldean (cf. *ética* gure adibidean).

3.2.4. Bestelako xedeak

Beste xede bat sarrera-buruaren aldaketaren berri ematea da; hau birritan aurkitu dut, eta bietan preposizioa aurrean itsatsita daramaten hitzak —eta haien esapideak, etab.— beste leku batean agertuko direla iragartzeko eginak dira:

ABORDO. El acto de abordar...

ABORDO. También se usa esta voz para decir que se ha estado en alguna embarcación...

DEFUERA. adv. de lugar. Lo que está o se ve de la parte exterior de cualquier sitio u cosa...

Caer por *defuera*..

Por *defuera*...

Abordo, *ertzatzea, ertzaera*. Lat. Appulsus, commissio. Abordo, véase *bordo*, ir a bordo, *ontzian ego-tea, ontzira joatea*. Lat. In navi esse, ad navem accedere.

Defuera, véase fuera.

Lehen adibidea aski ñabarra da (A-ren hasieran espero daitekeen bezala), *DAut*-en bi adiera ezberdin (izena eta preposiziodun esapidea) sarrera bakarrean emateaz gain, bigarrenaren adibideak ematen baititu, berari dagokion deia gorabehera.

Beste behar bat, sarrerako hitzarekin erlazionatuta dagoen hitzen batera eramatea da; eskuarki, sarrera-buruaren aldamenean datorren azalpenaren partaide izan ohi da eta, beraz, berarekin esanahi bereko ordaina erraz erdiets daiteke; gainera, deian sarrera-buruaren esanahikide bat ere badator, corpusean agertu zaizkigun aletan bederen:

Abonar, salir por fiador. Véase *fiador, afianzar*.

Cabo de esquadra, véase *esquadra* y *oficial*.

Corpusean batere ordezkapenik izan ez arren, beste bat dagoeneko ezagutzen dugu (ik. Urgell 1998a: § 5.3): familiakako antolakuntza dela eta, familiara —zehazkiago, aditz-multzoaren burua den infinitibora— daramatenak: “Abertura. Véase abrir”, “Abierta, to, vease *abrir*” edota “Acierto, véase *acertar*”, adibidez.

Azkenik, gogoratu etimologiadun sarreretan (ik. § I, 3.1.2) batzuetan deiak etimologia nagusira bidaltzeko erabiltzen dituela, eta badela inoiz adizki trinkoak luzez azaldu diren lekurako deiren bat ere (ik. § I, 3.1.3).

3.3. Bidalketa-deiek eragiten dituzten hitzen nolakoa

3.3.1. Adierak eta esapideak ere

Murrizketarik handiena —goian ikusi dugu— eskaini adieren eta esapideen kopuruan gertatu da. Gure corpusean ageri da adiera murrizketan deiek ere paper handia jokatu dutela: Batzuetan deia besterik ez delako geratzen; adibidez:¹⁶

ALFAJOR. Lo mismo que Alajú. Véase. Alfajor, lo mismo que *alajú*, véase.

ALFAJOR. Se llama también cierta bebida compuesta de vino...

Beste batzuetan, era ezberdinetako konbinazioetan, adiera bat edo batzuk dei huts bihurtu direlako; adiera bat baino gehiago gorde duten 83 hitzetatik 40k (ia erdiak, hortaz) dei bat daukate gutxienez; adibidez:¹⁷

(16) Ikus *alfarda, cobija, degolladura, degüello, embarnizar, eunucho, obtener, temblante, vestidura* eta *veta* ere.

(17) Ikus *cabezal, cabezón, cabezuela, cochino, defender, defensivo, definición, embargar, embarrar, estupor, evacuación, interrogación, íntimo, mañero, oca, ochava, picudo, piedad, pieza, rapto, rasgo, sangradera, sangría, témpano, templanza, temple* eta *verónica* ere.

ALEVE. Vale lo mismo que Infiel, desleal, pérfido, aleroso y traidor...	Aleve, traidor, (...) <i>aribea, bearia, etoa, etoya</i> . Lat. Proditor, ris.
ALEVE. Lo mismo que Alevosía o traición. Es término antiguo...	Aleve, en lo antiguo significaba <i>alevosía</i> , véase.
OCASION. Oportunidad o comodidad de tiempo o lugar...	Ocasión, <i>mugua, derechea, parada, mugaldia, goaitaldia</i> .
OCASION. Vale también causa o motivo...	Ocasión, lo mismo que <i>causa, motivo</i> , véase.
OCASION. Significa también peligro u riesgo.	Ocasión, lo mismo que <i>peligro</i> , véase.
OCASION. Se toma también por tiempo oportuno, sazón y coyuntura.	————

Batek interes berezia dauka: *estupor*-ek DAut-en zituen bi adierak mantendu ditu, baina biak dei bihurtuta:

ESTUPOR. Entorpecimiento de los nervios...	Estupor, <i>entorpecimiento</i> , véase.
ESTUPOR. Vale también admiración, assombro, pasmo...	Estupor, <i>admiración, assombro</i> , véanse.

Gure corpusean aski berandu arte ez da ia deirik aurkitzen esapideetan; badira batzuk halaz ere:

(No) embargante, es lo mismo que <i>sin embargo</i> .	(Poner) pies en polvorosa, <i>escapar, huir</i> , véase.
(No) obstante que, véase <i>aunque, después que</i> .	Piedra cenizal, véase <i>sel</i> .
(Irse por) pies, <i>escaparse</i> , véase.	Sangre de espaldas, véase <i>almorrana</i> .
(Poner) pies en pared, es <i>insistir</i> , véase.	

3.3.2. DAut-ek ez eragindakoak

Irakurleak dagoeneko susmatzen bide du Larramendik deiak beti edo gehienetan DAut-en iradokizunak baliatuaz osatu zituela. Aztertu ditugun 151 deietatik 21i (%13,9) bakarrik ez die DAut-ek zuzenean biderik eman. Ikus ditzagun, arrazoi orokorrak ahal den heinean zehaztuaz:

a) Familia bereko esanahikideak direnean, ezeren beharrik ez zuen bere kabuz lotura asmatzeko: *aleroso, cabezuela, defensible, degolladura, picudo, salvatiquez, tembloso, temedero, temoso, templanza, verticidad*.

b) DAut-en ez dauden hitzak direnean, bistan da Larramendik moldatuak direla; bi kasutan (*rasgadura, sanado*) eratorriak dira, behin (*ética*) grafi aldaera eta beste behin (*abonar el tiempo*) esanahikidetik oso hurbil dagoena. Interesgarrienak, inondik ere, ereduak jasotzen ez dituen adierak (*abono, abonar así* eta *cocido así*) eta esapideak (*piedra cenizal*)¹⁸ dira.

(18) Honetan, deiaren jomuga den *sel* ere ez dago DAut-en.

c) Sei kasutan, Larramendiren erabakiak dira, *DAut*-ek zuzenean ez baitzion inolako laguntzarik eskaintzen: *abordo*, *aseguración*, *cabo de esquadra*, *embarrar*, (*no obstante que*, *salvedad*, *sangre de espaldas*).

d) Bi bereizi behar ditugu: hain zuzen euskal gramatikazko kontuei buruzkoak (ik. § I, 3.1.3).

3.3.3. *DAut*-ek eragindakoak

Larramendik *DAut*-ek sarreran eskaintzen dituen gai ia guztiak baliatu ditu, nahiz neurri ezberdinetan, bidalketa-deiaren jomuga hautatzeko:

a) *DAut*-en dei hutsak (5 kasutan, %3,4); adib.:¹⁹

SAMUGA. Lo mismo que Xamuga. Samuga, lo mismo que *xamuga*, véase.

VEROSIMIL. Véase Verisimil. Verosímil, véase *verisimil*.

b) *DAut*-eko sarrera normaletan agertzen diren “véase”-ak (orotara 7tan, %4,7); adib.:²⁰

ALFABEGA. Lo mismo que Alabega, Alfabega, lo mismo que *albahaca*, Alhabega y Albahaca. Véanse. véase.

ALFALFA. Hierba mui conocida con este nombre en los Reinos de Murcia y Valencia, introducido ya en muchas partes de España, donde su propio nombre es Mielga. Véase. Alfalfa, lo mismo que *mielga*, véase.

c) *DAut*-ek agerian eskaini esanahikidea edo esanahikideetatik bat(zuk); sarrienik “(Es) lo mismo que” aurkezpenaz agertzen dira. Oro har talde honek, alde handiaz, *HH*-ko dei gehienak eskaintzen ditu (orotara 62, %41,6); adib.:²¹

CABEZON. (...) Covarr. dice que es lo mismo que Encabezamiento... Cabezón, lo mismo que *encabezamiento*, véase.

CABO. (...) Llámase también Promontorio. Cabo de mar, véase *promontorio*.

ESTUPOR. Vale también admiración, assombro, pasmo. Estupor, *admiración*, *assombro*, véanse.

EVACUACION. Se toma vulgarmente por la copia grande de humor excremental que los Médicos llaman Diarrhea, y el común Cámaras. Evacuación, *diarrhea*, *cámaras*, véanse.

MARAGUTO. Lo mismo que Foque. Maraguto, lo mismo que *foque*, véase.

(19) Ik. *cocedra*, *guay* eta *verrocal* ere.

(20) Ik. *alfageme*, *alfajor*, *alfóndiga*, *assensios* eta *cobertura* ere.

(21) Ik. *aleve*, *alfonsario*, *aseguradamente*, *assentar*, *cabezalero*, *cabimiento*, *cocctneo*, *cocedura*, *cocho*, *embaimiento*, *emballestado*, *embargar*, (*no*) *embargante*, *embarnizar*, *embastardar*, *estuque*, *et*, *étnico*, *eupatorio*, *evad*, *evenir*, *guarnir*, *gueltre*, *internamente*, *interno*, *interposita persona*, *interromper*, *intestino*, *marañado*, *obyecto*, *oca*, *ocasión* ('causa, motivo'), *ocasión* ('peligro'), *ocha*, *ochava*, (*poner*) *piés en polvorosa*, *piedad*, *piertega*, *pieza*, *rapto* ('éxtasis'), *rasco*, *rascuñar*, *samblage*, *sangradera*, *temblante*, *témpano*, *temperancia*, *temperar*, *temperatura*, *templamiento*, *verónica*, *vértigo*, *vesquir*, *veste*, *vestidura*, *vestimenta* eta *veta* ere.

d) *DAut*-ek definizioan eskaini esanahikideetatik bat(zuk) (orotara 20, %13,4); aurrekoaren oso antzekoa da, maiz erredaktoreak aukeratutako formulatan baino bereizten ez dena; adib.:²²

COCHINO. Metaphóricamente se llama así la persona que es desaliñada, asquerosa o puerca.	Cochino, sucio, véase <i>puerco</i> .
EMBARAZADA. Se dice de la muger que está en cinta y preñada.	Embarazada muger, <i>preñada</i> , véase.
ESTULTICIA. Locura, bobería, necedad y falta de juicio.	Estulticia, <i>necedad</i> , véase.
EUNUCHO. El hombre castrado que común y vulgarmente se llama Capón.	Eunucho, véase <i>castrado</i> , <i>capón</i> .
INTIMIDADO, DA. (...) Amedrentado, turbado de miedo o temor.	Intimidar, lo mismo que <i>amedrentar</i> , véase.

e) *DAut*-en definizioan haren lekua betetzen duen hitza, nahiz zehazki esanahiki-dea ez izan (orotara 9, %6):²³

ESTUPOR. Entorpecimiento de los nervios.	Estupor, <i>entorpecimiento</i> , véase.
SANDIX. El albayalde preparado al fuego y quemado hasta que toma un color mui roxo...	Sandix, lo mismo que <i>albayalde</i> , véase.

f) *DAut*-en definizioko hitz bat (orotara 8, %5,4):²⁴

CABEZAL. Se llama también una almohada larga que coge todo el ancho de la cama, y se pone a la cabecera de ella...	Cabezal, la almohada larga, véase <i>cabecera</i> .
EMBAIDOR. El que engaña y embeleca...	Embaidor, <i>bairatzallea</i> , véase <i>engañador</i> .
VERMICULAR. Lo que tiene gusanos o los cría.	Vermicular, verminoso, véase <i>gusaniento</i> .

g) *DAut*-en definizioa (orotara 2, %1,3):

MAÑERO. Se usaba en lo antiguo por delegado para pagar por otro.	Mañero, en lo antiguo era <i>substituto</i> para pagar por otro.
OCCISION. Muerte violenta.	Occisión, <i>muerte violenta</i> , véase.

h) *DAut*-en etimologia (orotara 3, %2):

ABORDAR. (...) Es voz compuesta de la partícula A, y del nombre Bordo.	Abordar, viene de <i>borde</i> u <i>bordo</i> , y éste nace de el Bascuence, véase.
DEFUERA. (...) Es compuesto de la preposición De, y de la voz Fuera.	Defuera, véase fuera.

(22) Ik. *alfayate*, *cobrar*, *defender*, *defensivo*, *estúpido*, *evanecer*, *eversión*, *interrogación*, *íntimo*, *obtener*, *obviar*, *sanción*, *tempestivo*, *verrucaria* eta *versión* ere.

(23) Ik. *cobija*, *estuoso*, *guarnimiento*, *mañanear*, *maraña*, *obtestación* eta *raptor* ('robo') ere.

(24) Ik. *asserrar*, *mañera*, (*irse por*) *piés*, *rasgo* eta *temple* ere.

- DEGUELLO. (...) Viene del Latino *Decollatio*, que significa esto mismo. Degüello, véase *degollación*.
- i) DAut-en latina (orotara 2, %1,3):
- DEFINICION. Significa también Decisión u determinación de alguna duda, pleito u contienda, hecha por autoridad o superioridad de Juez; y assí se llaman Definiciones las resoluciones u determinaciones de los Concilios y de los Papas. Lat. *Decisio. Decretum, i.* Definición, por *decreto*, véase.
- Poner *piés* en la pared. (...). Lat. *Tenaciter insistere.* Poner piés en pared, es *insistir*, véase.

3.3.4. Ezobiko hitzak

DAut-ek HH-ari deien xedea eskaintzeaz gain, arrazoiak ere sarritan berak egiten dituen hitzei buruzko iruzkinak dira. Bidalketa-deietatik 40tan (%26,8), hitzak zaharkituak edo gutxi erabiliak dira; adib.:²⁵

- ABONANZA. (...) Es voz que no tiene uso, porque ya se dice comunmente bonanza. Abonanza, lo mismo que bonanza. Véase.
- EUPATORIO. (...). En Castellano, vulgar y comúnmente, se llama Agrimonia. Eupatorio, yerva, véase *agrimonia*.
- GUARNIMIENTO. El adorno y vestidura de la persona. Es voz antiquada. Guarnimiento, antiquado, *adorno*.
- INTERROMPER. Lo mismo que Interrumpir. Tiene poco uso. Interrumper, lo mismo que *interrumpir*.
- MAÑANEAR. Madrugar mucho, levantarse mui temprano. Trahe esta voz el P. Alcalá en su Vocabulario, y tiene poco uso. Mañanear, *madrugar*, véase.
- OBTESTACION. Protesta o amenaza (...). Es voz de poco uso... Obtestación, véase *protesta*.

Haien arteko zenbait (cf., adib., *estulticia, estuoso, estúpido, et*), gutxi erabiliak izateaz gain, "puramente latina" antzeko iruzkinaz agertzen dira. Ziurrenik, erabilerari buruzko oharrik gabe agertzen denean ere, halako iruzkinak —hitz bat latin edo greko hutsa dela esateak, alegia— nolabaiteko garrantzia izan du Larramendiren hau-

(25) Ik. *abondamiento* (eta *abondar*), *abordonar*, *alfarda*, *aleve*, *alfageme*, *alfayate*, *alfondiga*, *alfonsario*, *cabezalero*, (no) *embargante*, *embastardar*, *estulticia*, *estuoso*, *estúpido*, *et*, *evad*, *evanecer*, *evenir*, *guarnir*, *interrogación*, *mañero*, *mañera*, *obyecto*, *piértega*, *pieza*, *rascuño*, *salvatiquez*, *salvedad*, *temblosa*, *templamiento*, *verónica*, *vesquir*, *veste* eta *vestimenta* (eta *vestimento*) ere.

tapenean, hitz horiek esanahikide ezagunagoak dituztenean. Orotara 11 kasu argi (%7,4) idoro ditut; adib.:²⁶

COCCINEO, NEA. Lo mismo que Purpúreo. Es voz puramente Latina <i>Coccineus</i> .	Cocíneo, lo mismo que <i>purpúreo</i> , véase.
ESTUPOR. Entorpecimiento de los sentidos. Es voz Latina <i>Stupor</i> .	Estupor, <i>entorpecimiento</i> , véase.
ETHNICO, CA. Lo mismo que Gentil. Es voz Griega...	Ethnico, véase <i>gentil</i> .
EVERSION. Destrucción, ruina, desolación. Es voz Latina <i>Eversio, nis</i> .	Eversión, <i>destrucción</i> , véase.
TEMPERANCIA o TEMPERANZA. Lo mismo que Templanza. Es voz puramente Latina.	Temperancia, temperanza, véase <i>templanza</i> .

Alabaina, oro har bidalketa-deiak antolatzeke eragingarrienik suertatu den faktorea, *DAut*-ek haren esanahikide bat oro har —den hura gaztelaniaz, den latinez— eskaintzea izan da.

3.4. Bidalketa-deien eraginkortasuna

Larramendik gehien erabili ohi dituen bidalketa-deiek informaziorik galdu gabe hiztegia laburtzen laguntzen diote. Hiztegi-tako lanabes ezinutzizkoa izan ohi badira ere, argi dago ez irakurlearentzat, ez egilearentzat erosoak direla. Aparteko lan bat eskatzen diote bai batari, begiratzera joan den hitzetik beste batera joanaraziz, bai besteari ere, sarreraren arteko koordinaketa bereziki zainduaraziz; bigarrena da garrantzizkoena, noski, zeren eta bere lana behar bezain ondo beteko ez balu, hiztegiaren erabiltzaileari alferrikako lana eragingo bailioke. Erabiltzaile garenez, denok dakigu honek zer nolako amorrazioa eman dezakeen; alabaina, ulertu behar dugu hiztegi-gilearen lanaren handia, areago orain baino arras baliabide tekniko gutxiago ziren garaietan. Baldintzok buruan izanik, beraz, interesgarria izan daiteke *HH*-aren alde honetatiko zuzentasuna neurtzea.

Jakina, *HH*-ko dei gehienek bere papera betetzen dute, behar den lekura bidaliaz; alabaina, corpusean, inora ez daramaten edo leku okerrera daramaten 9 dei (%6) aurkitu ditut. Ezin esan daiteke kopurua harriztekoa denik, eta bai ordea, ia-ia gutxi dela pertsona bakar batek egin eta zuzendu duen hiztegi erraldoi bat izanda. Ikus ditzagun orain, banan-banan, antzematen diren gertakariak:

a) Lautan, era ezberdinetara, hitz zehatza ez dugu gero aurkitzen, nahiz familia-korik baden: (1) “Abondamiento, abondar. Véase *abundamiento, abundar*” sarrerari gero ABUN-en *abundar* sarrerak bakarrik erantzuten dio; (2) “Abordonar, lo mismo que *bordonear*”-ek ez dauka erantzunik BORD-en, non *bordón, bordoncillo, bordonería, bordonero* bakarrik azaltzen diren; (3) “Evad, antiquado, *mirad*”-ek ez du —baina ezta

(26) Ik. *eunucho, interposita persona, sandix, temperar, temperatura* eta *verrucaria* ere.

behar ere— erantzunik *mirar* azpian; eta (4) “Occisión, *muerte violenta*, véase” dela eta, egiatan gero ez dago horrelakorik: irakurleak “muerte, activamente, *erioda*” kausituko du, gehienera jota; s.v. *violento* ematen dituen ordainak, berriz, halakoa den pertsonari dagozkionak dira (*borcharia*, *queisaria*).

b) Hirutan, bidalketa-deiak beste dei batera darama, eta hirugarrenean soilik edireten da lortu nahi zen informazioa; hona hemen erabiltzaileak egin behar duen bide gogaikarria:

Eunucho, véase *castrado*, *capón* > Castrar, castrador, &c. véase *capar* > Capón, *chiquiratua*, *irancia*...

Rapto, lo mismo que *éxtasis*, véase > Extasis, extático, véase *arrobamiento*, *arrobado* > Arrobamiento, arrobo, *éxtasis*, *cenruztea*, *cordebaguetzea*...

Vértigo, vertiginoso, véase *vaguido* > Vaguido de cabeza, véase *vaido* > (baina orrialde berean) Vaido de cabeza, *zorabilla*, *burucó aldia charra*.

c) Batean, grafiak huts egin dio: “Marañado, lo mismo que *emmarañado*” vs “Emmarañar, *catrambilatu*...”.

d) Beste batean, irakurlea gupil zoro batean sarrarazten du: “Cabo de mar, véase *promontorio*” <> “Promontorio, lo mismo que *cabo*, véase”.

Aipatzekoa den beste huts bat, hasierako hitz batean egin zuen agindua ez bete da: “Abonar así, *cimaurtú*, *iñaurquindu*, *basaratú*. Véase *estercolar*, y allí se dirá la diferencia de abonos y sus nombres” > “Estercolar, *goroztu*, *gorotzatu*, *goroztatu*, *cimaurtu*, *cismaurtu*, *iñaurquindu*, *basaratu*”.

4. Erantsitako sarrerez

Badago guretzat —baita espainiar filologoentzat ere, ausaz— interes berezia duen beste frogakizun bat: Larramendik hitzaurrean “he añadido algunas otras [voces] que no se encuentran en el Diccionario Español” (1745: liv) baieztatu zuen, eta gure zeregina, badirela egiaztatu ondoren, zein eta zein eratakoak diren zehaztea izango da.

Corpusean, *HH*-ak jasotzen dituen 647 sarrera nagusietatik berriak orotara 12 (%1,9) baino ez dira. Ohi bezala taldeak egiten baditugu, gainera, berehala antzemango dugu benetan Larramendiren ekarria alde honetatik oro har oso txikerra dela:

a) Aldaera ortografikoek eragindako sarrera berriak:

embaramiento (+ envaramiento) / ENVARAMIENTO

embararse (+ envararse) / ENVARAR

embarado (+ envarado) / ENVARADO

ética (+ hética) / HETICA

b) *DAut*-ek jasotzen ez dituen partizipioak: *abordado*, *asesado*, *obstruído*, *sanado*.

c) *DAut*-ek jasotzen duen familia bateko hitz berriak:

obvenirse / OBVENCION

ocasional / OCASIONALMENTE, etab.

rasgadura / RASGAR, RASGADO, etab.

Beti bestela dabilen A-ren hasieran (1-20 or.) bilaketa bera egin dut, ostera, eta zati horretan gauza interesgarri gehiago edireten da, inondik ere:

a) Aldaera ortografikoak oso-oso sarri aurkitzen dira zati honetako sarrera berrien artean; taldetxo bat aldaera nagusirako bidalketa-deia egiteko baino agertzen ez direnek osatzen dute:

abajar / ABAXAR	abivar / AVIVAR
abechucho / AVECHUCHO	abla / HABLA
abitar / HABITAR	abocar / AVOCAR
abito / HABITO	abuvilla / ABUBILLA
abituar / HABITUARSE	accidente / ACCIDENTE

baina gehien-gehienak sarrera normalak dira:²⁷

aberes / HABER	acayrelado / ACAIRELADO
aberia / AVERIA	acéfalo / ACEPHALO
abestruz / AVESTRUZ	aceitero / AZEITERO
abezado / AVEZADO	acelerar / ACCELERAR
abiar / AVIAR	acelerado / ACCELERADO
abiado / AVIADO	aceleración / ACCELERACION
abil / HABIL	aceleradamente / ACCELERADAMENTE
abilidad / HABILIDAD	acemilero / AZEMILERO
abilitar / HABILITAR	acento / ACCENTO
abilitado / HABILITADO	acentuar / ACCENTUAR
abiltar / AVILTAR	acentuado / ACCENTUADO
abion / AVION	aceñero / AZEÑERO
abismo / ABYSMO	acequia / AZEQUIA
abismar / ABYSMAR	acerola / AZEROLA
abispa / AVISPA	acinado / HACINADO

Normalean erabiltzen dugun 17 orrialdeko corpusean, honelako 4 aurkitu ditugu (orrialdeko 0,2); A-ko laginean, berriz, 40 (orrialdeko 2).

Azken finean sarrerak ugaldu baina informazioa lehengo bera denez gero, oso antzekoak dira *DAut*-eko sarrera berean agertzen diren bi formaren banakatzeak:

_____	Abejaruco.
ABEJERUCO, o Abejaruco.	Abejeruco.
_____	Abuela.
AVUELO, LA.	Abuelo.

Alabaina, oso esanahi ezberdineko adibideak dira: *abejaruco* sarrerakide ohira darman bidalketa-dei hutsa da; beraz, A letraren hasieran *DAut*-eko informazioa bere erara antolatzeke Larramendiren joeraren beste erakusgarri bat baino ez. Bestean, berriz, grafia gorabehera, euskal ordain ezberdinak eman beharri erantzun dio sarrera bikoizketarekin.

(27) Larramendiren grafi zalantzek eragindako errepikapeneterako, ik. § I, 5.1.

Bete-beteen sail honetan kokatzekoak dira, ordea, eransten dituen preposiziodun sintagmak, beti ere hitz nagusiaren lekura bidaltzeko:

Abueltas de esso, *orrequin batean, orrez naste*. (...). Véase *vuelta*.

Abuenas, de buenas a buenas, véase *bien, buena*.

Abulto, véase *bulto*.

A cada passo, véase *cada*.

A cozes, véase *coz*.

b) Partizipio berriak berdintsu dabilta bi laginetan (bietan 4 ale, orrialdeko 0,2): *abismado, abordado, acechado, acocotado*. Ostera, A-n gure corpusean ikusi ez dugun zerbait agertzen da, hots, sarritan *-se* aditzak erantsi egin zituela: **abaxarse, *abismarse, *ablandarse, abnegarse, abrigarse, *aburrirse, acañabearse, *acañonearse, *aclarse*.

Denek *DAut*-en hutsuneak betetzen dituzte, noski; baina izarrak markatu ditudanek badirudi euskal kideek bi jokoak —iragankor eta iragangaitza— izan dezaketela azpimarratzeaz beste xederik ez dutela: A letrako zehatz-nahiaren beste adibide bat, beraz.

c) Familietako partaide berrietan ere, alde handi bat igartzen da sail batetik bestera; corpusean 3 adibide (orrialdeko 0,2) baino ez daude, eta A letrako laginean, berriz, 18 (orrialdeko 0,9); ohartu *-dor* atzizkiak berriki eraturako izenen sailari (orotara 13): *abatanador, abatidor, abejita, abilmente, abjuración, abollador, abultador, aburrimiento, acallador, acanalador, acañoneador, acaudalador, acendrador, acepillador, acerador, acertable, achicador, achicharrador*.

d) Corpusean ez bezala, A letrako behaketan hitz berriak eta are familia berriak aurkitzen ditugu: *abetunar / abstruso / aburrado, aburrarse / acalcar, acalcado, acalcardor, hacerlo acalcar / acenoria / achocharse, achochado*.

Bilaketa bera P letraren hasierako 20 orrialdeetan eginez, ostera, ez dut sarrera berri bakar bat ere aurkitu.

4.1. Erantsitako adierez

Adierak dira *DAut*-etik *HH*-ra murrizketarik handiena jaso duten sailetatik bat (§ I, 1.2). Corpusean,²⁸ berriz, 6 adiera berri agertzen dira, batzuk adiera-familia osoak sortaraziaz. Ikus ditzagun, ezkerretara *DAut*-eko adiera guztiak eta eskuinetara *HH*-ko berriak bakarrik jazorik:

ABONAR. Aprobar...

Abonar el tiempo.

Abonar a otro. Es salir por él saneándole y fiándole...

ABONO. La afirmación o aprobación...
Abono. En las cuentas es el seguro...

Abono de tierras, sembrados, huertas,
&c. Abono así, en particular de

(28) Alde batera utzi ditugu, *DAut*-ek eskuarki bateratuta ematen dituen eta *HH*-an bitan edo gehiagotan (zein bere adierako aditzaren azpian agertuz) banatzen diren partizipioak (ik. Urgell 1998a: § 5.4.7.1). *Abonar* eta *cocer*-ek segituan bi adibide eskainiko dizkigute.

- Abonos. En las haciendas se llamaban antiguamente las mejoras...
- ABORRECIBLE. Digno de ser odiado...
- ABSOLUTO. Despótico, independiente, soberano...
- Absoluto. Latamente se toma por libre, resuelto...
- COCER. Preparar con fuego...
- COCER. Por analogía se dice también de otras cosas que no se cuence al fuego...
- COCER. Metaphóricamente vale premeditar...
- COCER. Hervir...
- COCERSE. Deshacerse...
- MAÑOSO. Lo que tiene o se hace con maña.
- MAÑOSO. Se toma también por el que tiene maña y habilidad.
- A-ko lehenengo 20 orrialdeetan, berriz, adiera erantsi gehiago aurkitzen ditugu, 21 orotara, hitz batzuetan berriak bat baino gehiago izaki, gainera:
- ABACERIA. Tienda donde se vende azeite, vinagre, pescado seco y otras menudencias.
- ABACERO. La persona que se obliga en las villas o lugares a mantener la tienda de Abacería...
- AVISPON. Voz de la Germanía. El que anda reconociendo donde se podrá robar.
- ABOGAR. Defender los abogados en juicio...
- [gorago ikusia]
- [gorago ikusia]
- [gorago ikusia]
- ABRIGAR. Arropar, reparar y defender del frío.
- ABRIGAR. Metaphóricamente es defender...
- ABRIGO. Lo que defiende del viento, lluvia o frío. El reparo u defensa contra estas incomodidades.
- ABRIGO. Metaphóricamente vale defensa, patrocinio, amparo...
- fiemo, de estiércol, &c. Abonar assí. Abonado assí. Abonador assí.
- Aborrecible, objeto digno de aborrecimiento.
- Absolutas proposiciones, dichos sin ninguna restricción.
- Cocer en agua. Cocido assí.
- Mañoso, *mañatsua*, *mañaduna* <-ña>, *mañatia*, significa en Bascuence al que tiene mañas e impertinencias.
- Abacería, por Pescadería, (...); por Carnicería...
- Abacero, por Carnicero, (...); por Pescadero...
- Abispón, tábano.
- Abogar, pedir por alguno.
- Abonar el tiempo.
- Abono de tierras.
- Aborrecible, objeto.
- Abrigarse, recogerse o retirarse a lugar seguro y defendido.
- Abrigo, la acción de calentarse al sol, a la lumbre y en lugares abrigados.
- Abrigo, aquel calor, alivio o fomento que se toma de el vestido, de el lugar abrigado, &c."

- ABRIRSE.** Se dice de todo aquello que por sí mismo y sin ayuda se hiende, se raja...
- ABSTRACCION.** (...) aquella enagenación que causa en los sentidos alguna alta contemplación...
- ABULTAR.** Dar cuerpo, aumentar o hacer mayor alguna cosa.
- ACASO.** Suceso impensado.
- ACASO.** adv. Vale lo mismo que sin pensar, casualmente y sin esperarlo.
- ACASO?** Puesto con interrogación vale lo mismo que por ventura o por suerte.
- AZEITERO.** El que vende azeite.
- AZEITERO.** Llaman los Pastores un cuerno...
- ACCENTUAR.** Pronunciar las palabras propia y debidamente...
- ACCENTUAR.** En lo escrito es poner los acentos...
- ACCENTUAR.** En la Música es...
- ACEPILLAR.** Labrar y poner lisa la superficie...
- ACEPILLAR.** Vale assimismo limpiar la ropa...
- ACEPILLAR.** Metaphóricamente vale tanto como desbastar...
- ACEPTAR.** Admitir lo que se ofrece...
- ACEPTABLE.** Lo que se puede admitir...
- Abrirse, (...).** Se han abierto las ventanas...
- Abrirse el erizo con su castaña,** o la corteza con la nuez. Abierto assí.
- Abstracción, recogimiento, retiro.** Abstrahído, recogido, retirado.
- Abultar, en significación como neutra,** parecer de bulto u volumen alguna cosa.
- Acaso, adverbio,** unas veces viene con duda, (...). Lat. Forsan, forsitan, fortassis, fortasse. Acaso no es verdad...
- Aceitero, el que lo haze o saca.**
- Aceitero, amigo de aceite.**
- Acentuar de una manera u de otra.**
- Acepillar según, según la diversidad de cepillos se dize diversamente.**
- Acepillado.**
- Acepilladura.**
- Aceptar personas.**
- Aceptar assí.**
- Aceptación, acepción de personas.**
- Aceptador de personas.**
- Aceptable, agradable.**

P-ko lehen 20 orrialdeetan, adiera berriren bat bada ere (orotara 5), oso urrutidago A-ren maiztasunetik:

- PABULO.** Pasto, comida, alimento para la subsistencia...
- PABULO.** Por translación se dice cualquier sustento o mantenimiento de las cosas immateriales.
- PARECER.** Vale también hacer juicio u dictamen acerca de alguna cosa.
- Pabulo de el fuego.**
- Parecerle assí equivocándose. Este parecer equivocado.**

- PARTIR. Dividir una cosa en partes. Partir, dividir en dos mitades.
 PARTIR. Vale assimismo romper u deshacer la unión... Partir, desquartzando.
 PARTIR. Vale tambien repartir u distribuir...
 PARTIR. Vale assimismo romper o casca los huessos de algunas frutas...
 PARTIR. Significa también distinguir o separar una cosa de otra.
 PARTIR. En la Arithmética es bucar un tercer número...
 PARTIR. Vale también separar o apartar.
 PARTIR. Vale assmismo empezar a caminar.
 PARTIR. Significa también acometer en pelea...
 PARTIR. Metaphóricamente vale resolverse...
 PASTELERÍA. La tienda donde... Pastelería, oficio.
 PASTELERÍA. Se llama también el conjunto u copia de diversidad de pasteles...

Laburpen gisa, bataz bestekoak erkatuko ditugu, A letran kenketak ez eze (baina askoz neurri txikiagoan, ik. I, 1.2) eransketak ere inon baino gehiago izan zirela nabarmentzeko:

corpusean: 6 (orrialdeko 0,4)
 A letran: 21 (or.ko 1,1)
 P letran: 5 (or.ko 0,3)

Eransketen zergatiari dagokionez, gehienak akademikoei itzuritako adierak dira, eta baliteke baten bat hitzaren historiarako jakingarria izatea²⁹. Haatik batzuk euskal hitz bereziak —gaztelaniaz, ustez behintzat, baliokide trinkorik ez dutenak— sartzeko eginak dira, honetarako inoiz (cf. *erabea* “aborrecible”, *oliozalea* “azeitero”) gaztelaniaz, dakidalarik, ezezagunak diren adierak asmatu behar izan baditu ere; hots, garbiki esanda, euskarak gaztelania baldintzatu eta are behartu du.

Ildo beretsutik, itxuraz berritza har zitezkeen adiera zenbait, *DAut*-en baruta zeudenetatik atera dira, euskaraz ordain ezberdinak eman beharrak eraginda; hona hemen hiru corpus ezberdinetan azaldu diren adibideak:

<corpus normala>

- EUCHARISTIA. Acción de gracias. Por este nombre se entiende por Antonomasia el Santísimo Sacramento del Altar... Eucharistía, acción de gracias. Eucharistía, Sacramento.

(29) Adibidez, *DCECH*-k (s.v. *bueno*) 1800 inguruan (Jovellanos) lekukotzen ditu lehenengoz *abonar* ‘fertilizar’ eta *abono* ‘fertilizador’.

EVANGELIO. La vida, doctrina y obras maravillosas de Nuestro Señor Jesu Christo, contenidas en los quatro Libros (...). Es voz Griega que vale buena nueva...	Evangelio, significa buena nueva. Evangelio, sagrada Escritura.
<A letra>	
ACOBARDAR. Turbar, poner miedo y temor; consternar a uno de manera que, enflaquecido el ánimo, desista del intento...	Acobardar, desanimar, hazer a uno cobarde. Acobardar, <i>amedrentar, atemorizar</i> , véanse.
<P letra>	
PAÑALON. Pañal grande. Lllaman assí al que por desaliño o negligencia le trahe colgando siempre.	Pañalón. Pañalón, a quien le cuelga el pañal.
PARADOR. El que para. Dícese frecüentemente de los caballos que paran bien o con facilidad, y en el juego, del que para mucho.	Parador caballo. Parador en el juego.
PASTOREAR. Llevar o conducir los ganados al campo u a pacer, hacer el oficio de pastor...	Pastorear, hazer oficio de pastor. Pastorear, llevar el ganado a pacer.

4.2. Erantsitako esapideez

Hiztegia eratzerakoan, esapideetan adieretan baino inausketa oraindik handiagoa egin zuen Larramendik (§ I, 1.3). Sail honetan gertatzen diren eransketek erakutsiko digute, besteak beste, benetan kenketaz baino agian hobeto ordezkatzearaz mintzatu beharko genukeela. Izan ere, corpusean berriki erantsitako esapideak (hitza erabiltzen ari naizen zentzu zabalean ulertuta) 29 dira (orrialdeko 1,7). Kopuru horretan bi gertakari ezberdin batzen dira eta, halaz ere, eransketon zioa euskal zatia indartzea izan dela konturatzeko zein baino zein adierazgarriagoak:

a) Benetako esapideak:

(Aun) assí, *ala ere, alambere*.

Assí que, y assí, y por esso, *eta ala, eta alan*.

(De) cabeza, *buruz*.

Cocer demasiado, *zucutu*. Cocido assí, *zucutua*.

Cocer, medio cocer, *verdoldu*. Cocido assí, *verdoldua*.

Etele que, *ara non*.

(El día de) mañana, *biarco eguna*.

(Pasado) mañana, *etzi*.

(Después de pasado) mañana, *etzidamu*.

Aun otro día después, *etzidazu*.

(Esta) mañana, *egun goizean*.

(Muy de) mañana, *goizean goiz*.

(Tan de) mañana, *ain goiz, ain goizetic*.

(No es de) maravillar, no es maravilla, *ezta miresteco, marabillaric ezta*.³⁰

(No) obstante, siguiéndose plural, *etziralá ansi*; no obstante las fuerzas y costumbres, *etziradelá ansi indar ta oitura guciac*.

(30) Cf. DAut "MARAVILLAR. Admirar, causar extrañeza (...). Y no se maravillaría desto, quien huviere visto y notado..."

- No obstante que, véase *aunque, después que*.
 (Buena) ocasión, mala ocasión, *mugoná, mugaitza*.
 (En una) ocasión, en cierta ocasión, *bein batean, mugaldi batean*. En otra ocasión, *beste batean*. Siendo futuro el verbo, *urrengean*.
 Piedra cenizal, véase *sel*.
 Piedra de molino, *eotarria, errotarria*.
 Piedra de el saque, en el juego de la pelota a mano, *botarria*.
 Piezas inferiores de una casa, las de escalera abaxo, *zuñoldea*.
 San Sebastián, *Donostia*, San Juan, *Done Joaná* [sic], San Esteban, *Done Estebe*. En estos tres que son nombres de pueblos, todos los Bascongados usan el *Doné*, y deben usarlo en todos los demás.

Zerrenda irakurrita berehala ohartzen gara, nahiz batzuk erdaraz ere badiren, denek batera duten ezaugarri bakarra hauxe dela: euskaraz era berezi batean esaten diren gauzak dira. Salbuespen bakarra "No obstante que" dugu, bidalketa-dei normala; beste deia, ordea, bete-betean euskal hitz batera darama, zeren eta ez "piedra cenizal" ez "sel" erdal hiztegieta agertzen diren hitzak baitira.³¹

b) *DAnt*-etik hartutako sarrerei egindako eransketak, euskal gertakari zenbaiten kontu emateko balio dutenak; ezkerretara sarrera nagusiak eskaintzen ditut, eta eskuinetara handik eratorritako esapideak:

- Aleve, traidor, (...) *aribea, bearia, etoa, etoya*. Hazerse aleve, *aribeatu, bearitu, etoitu*.
 Asserrar, *cerratu, cerraztu*. Asserrar con sierra o sobre sierra corva, *codeñatu, codeñeaz epaqui*.
 Cobre, *cobrea, urraidá*. Cosa de cobre, *cobrezco, urraidazcoa*.
 Cocina, *sucaldea, subatea, suiña, ezcaratza*. Amigo de cocina, *sucalcoya*.
 Guerra, (...) *guerra, guerrea*. Guerras grandes, tiempo de guerras, *guerratea*.
 Rascar la sarna u otra cosa que pica, *atze-guin, carracatu, azcatu*. Gana de rascarse así, *atzá, azgalea*.

Bistan denez, "esapide" izena ez da batere egokia kasu honetan: egiatan, hitz bakunen euskal eratorriak, erdaraz itzulpen trinkorik gabekoak, sartzeko baliatu zuen prozedura da.

Alde honetatik, badirudi hiztegi osoan zehar berdintsu jokatu zuela, A eta P letretan eranskin ugari aurkitzen baitira, nahiz oro har A-n ugariago (eta zehaztasun gehiagoz) P-n baino:

<A letra> (52, orrialdeko 2,6)

- Abesana mayor, muchas juntas de bueyes, *lorrá*.
 Abrigado lugar, *lecu beroa, otzetic gordea, segurua, nozguea, abrigua*.
 La castaña, nuez y otras frutas, quando llegan a tal sazón, *miauria* (s.v. *abrirse*).
 Quedarse, ponerse absorto, *sorrá guelditzea, arritzea...*
 Abstrahído yo, *nere, neurequicotua*, abstrahído tú...

(31) Erkaketerako baliatu dudán Moliner-enean honako hau bakarrik edireten da: "Sel (Santander). Prado en que sestean las vacas". Hona hemen *HH*-koa: "Sel, es un monte de árboles en círculo perfecto, con su mojón en el centro, *sarobea, cortá*".

- (Más) acá, *onago, onarago, onatago*. Ven más acá, *atoz onarago...*
 (Hacia) acá, hacia acá, *ononz, unonz...*
 (Hacia) allá, aciallá, *aronz, arunz...*
 (Lo que falta para) acabar, *osagarri*.
 (Hazerle) a uno acabar, *bucaraci, bucaerazo...*
 (Al) acabarse la comida, la cena, &c. *barazcalondoan, afalondoan, &*.
 Acabóse, no ay más que hazer, *eguin da, ezta cereguiñic*.
 Acabáronse mis contentos, *aitu dira nere pozac...*
 (Hazerlo) acalcar, *calcarazi...*
 (Por si) acaso, *baldin ere, baldindez*.
 (Hacerlo) acechar, *celataraci...*
 Acedarse la leche, *lapastú, gazuratú*. Aceda leche, *lapastua, gazuratua*.
 (Este oficio) de aceitero, *olioquintza*. andar o estar en esse oficio, *olioquiñen ibilli, olioquintzan egon*.
 Cosa de aceite, *oliozcoa, olioduna*.
 Aceleradamente con demasia, *lasterregui, agudoegui...*
 Aceñas, paraje de muchas aceñas, *errotateguia, igarateguia, bolueta*.
 (Hacerse) acepto, agradable, *oniriztú, oniriztea*.
 (Remanso o recodo de la) acequia madre, *latsbeguia*. (...). Estaba el salmón en un remanso de la acequia madre, *latsbegui batean cegoan izoquia*.
 (Fabricador de) acero, *alzairuguña, alzairunguillea*.
 (El oficio de fabricar) acero, *altzairuquintza*.
 Acercarse más, *alderagotu, alboragotu...*
 Acercarse demasiado, *aldereguitu, alboreguitu...*
 (Lo tengo por más) acertado, *obeagotzat daucat, zucenago deritzat*.
 (Lo más) acertado será, *gauzaric onena izango da*.
 (Tiene grandes) aciertos con los enfermos, *soma andia du eri edo gaisyo diranacquin*.
 Achicar demasiado, *chiquieguitu...* Achicado demasiadamente, *chiquieguitua...*
 Achicar más, *chiquiagotu...* Achicado más, *chiquiagotua...*
 Acia aquí, acia allí, *ononz, aronz; onunz, arunz*.
 Acia ahí, *orronz, orrunz*.
 Acia dónde? *noronz, norunz?*
 Acia todas partes, *alde gucietaronz*.
 Acia baxo, acia arriba, *beronz, goronz*.
 Acia la izquierda, acia la derecha, *ezquerreronz, escuyeronz*.
 Acia delante, acia tras, *aurreronz, atzeronz...*
 (Más) acia aquí, acia allí, acia ahí, *ononzago...*
 (Más) acia arriba, acia baxo, *goronzago...*
 (Más) acia la izquierda, acia la derecha, *ezquerreronzago...*
 (Demasiadamente) acia aquí, allí, ahí, *ononzegui...*
 (Demasiadamente) acia baxo, arriba; a la izquierda, a la derecha, *beronzegui...*
 (Hacerse) acia aquí, *ononza, onanzatu, onunza, onunzatu*.
 (Hacerse) acia allí, acia allá, *aronza...*
 (Hacerse) acia ahí, *orronza...*
 (Hacerse) más acia aquí, allí, ahí, *ononzago...*
 (Hacerse) demasiado acia aquí, *ononzeguitu...*
 (Hacer) acia aquí, allí, ahí en la activa, y en significación de traerlo acia aquí, allí, ahí, los mismos verbos, *ononzatu, aronzatu...* (Hecho) acia aquí, *ononzatua...*
 Aclarar más, *arguiágotu, claruágotu*.
 Aclarar demasiado, *arguiéguitu, claruéguitu*. Aclarado más, *arguiagotua*; demasiado, *arguiéguitua*.

<P letra> (37, orrialdeko 1,9)

- (Estoy muy) pagado de ti, *zuzaz pagatua nago chit*.
 Palo de carbonero con una tabla al remate, *beraquia*.
 Pan de maiz, *artoa*.
 Pan subcinericio, *talao, galao*.
 Pan bazo, *erresa, nasquia, pasallorea, tremesa, onidiquia*.
 Pan cocido que aún no se ha enfriado, *zarrapela*.
 (Lugar) pantanoso, *linzurá*.
 Para aquello, para esto, para eso, *artaco, artaraco; ontaco, onetaraco; ortaco, onetaraco*.
 Para todo, *gucitaraco, para nada, ecertaraco, deusetaraco ez*.
 Para cuándo? *noizcô?*
 Para mañana, pasado mañana, &c. *biarcó, etzico, &*.
 Para en uno, *batetaraco, bateraco*.
 Para entre los dos, *bien arteco, bien arteraco*.
 Parar perjuicio, *calte eguin, ecarri, eracarri*.
 Pardo, hazer y hazerse pardo, *arretu...*
 Paréceme que sí, *deritzat bayetz*; paréceme que no, *deritzat ezetz*.
 Parece que sí, *bayetz dirudi...*
 Según parece, a lo que parece, *dirudienez...*
 (A mi) parecer, *vere iritzian..*
 (Ya tienes a quién) parecerte, *badec noronz*.
 (Hendida está la) pared, *orma arracatua dago*.
 Parientes cercanos, *aide urcoac*.
 (No somos) parientes, ni tenemos inclusión ni relación alguna, *ez aite, ta ez berna-
 ge guera*.
 (Al) parir murió, *aurguitez il zan, aurguitean, erditzean...*
 (Los pelos del) párpado, *betuleac*.
 (En todas) partes, *lecu gucietan, edoecin lecutan...*
 (En ninguna) parte, *iñon ere ez...*
 (En ambas) partes, *alde bietan*.
 (De ambas) partes, *alde bietatic*.
 (Dar) parte, es *avisar*, véase.
 (Antes del) parto, en el parto y después de el parto, *erdibaño len, erditzean, ta erdi
 ezquero...*
 Parto malo, abortivo, *bertitzá*, véase *aborto*.
 Passarlo bien o mal, *ongui edo gaizqui egotea*.
 (Estáse) passeando, *boatitzen dago, pasean dabil, paseatzen dabil*.
 (A) patadas, *osticoca, osticadaca, oincadaca*.
 (Dar uno de) patadas, *osticatu*.
 (Déxanos en) paz, *uzczuz paquetan, paquean*.

Dakusgunez, berriro ere corpus normalaren eta P letraren portzentaia oso hurbil daude (%1,7 eta 1,9 hurrenez hurren), eta A-renetik beheiti (%2,6). Aldea inondik ere handiagoa da: A letraren hasiera-hasieran, honelakoak sarrera barruan agertu ohi dira; AB bukaeraren inguruan bakarrrik hasten dira nolabaiteko maiztasunez lerrokada berezitan agertzen. Alabaina, neurritzat hartu dudán mikrosarrera kopurua eragiten ez dutenez gero, ez zen bidezko hemen aztertzea.

Bestalde, adieretan gertatu den bezalaxe, HH-ko esapide berri zenbait, DAut-ek bestela ematen zuen informaziotik (noiz azalpenetatik, noiz adibideetatik) jalgiak

dira, euskaraz nola esaten diren argitu beharrez; ohartu, gainera, hainbat adiera esapidez azaldu nahiago izan duela, zuzenean baino:

<corpusa>

DEGOLLACION. (...) Por Antonomasia se dice y entiende por la memoria y celebridad que hace la Iglesia del Martyrio del Precursor San Juan Bautista.

Degollación de S. Juan, *Doné Joané burutemana.*

<A letra>

ABSTENERSE. (...) como privarse de los manjares, de oír comedias, de murmurar, y assí de otras cosas.

Abstenerse de.

ACA. Denota también y señala tiempo en que sucedió o se hizo alguna cosa, como desde un mes *acá*, desde tal suceso *acá*. Suélese anteponer la voz Después, diciendo: después *acá*, que vale lo mismo que desde entonces...

Después acá.
De un año acá.

ACCENTO. (...) Según los Latinos son tres los accentos, agudo, grave y circunflexo.

Acento agudo.
Acento grave.
Acento circunflexo.

AZEQUIA. (...) Las que se hacen para desaguar las tierras o hazas sembradas se llaman azequias madres.

Acequia madre.

<P letra>

PAGAR. Metaphóricamente vale satisfacer por el delito, culpa o yerro [...]. Aunque me pongan en un palo me la ha de *pagar* fulano.

(Tú me la) pagarás, *gogoangodidac.*

PARCHAZO. (...) Tiene más uso en el sentido metaphórico, en las frases dar o pegar un parchazo, que valen engañar a otro en materia de interés, y también ponerle a alguno alguna nota que le desluzca.

(Dar o pegar un) parchazo, es engañar a otro en materia de interés, &c.
Véase *engañar.*

PARECIDISSIMO, MA. Mui parecido.

(Es) parecidíssimo a su padre, *chit aitaren antzecoa da...*

PARIDA. (...) para servicio de la Virgen recién *parida*.

(Recién) parida, *erdiberria.*

PARTE. Hablando del tiempo (...) de poco tiempo a esta *parte* le reconocieron...

(De poco tiempo a esta) parte, *orañagotic.*

PARTE. Significa también la dependencia o conexión (...). Salen todos los

(De) parte de noche, *gabaz, gaubaz.*

- muchachos y los pastores de ganado, de *parte* de noche, por los campos...
- PARTE. Usado como adverbio (...). Parte por esto, parte por essotro, *beñ onegatic, berriz orregatic*.
- Quantas veces sois con nosotros crueles, *parte* por recreo de vuestra inclinación feroz, *parte* con pretexto de cumplimiento de las leyes?
- PARTES. Se llaman assimismo los instrumentos de la generación. Partes vergonzosas, *ezcutaquiac*.
- PAZ. En el juego se toma por la igualdad del caudal u del dinero que se expone, de modo que no hai pérdida ni ganancia... (Estamos en) paz, en el juego, *quito gaude, guera*.

4.2.1. *Esapide berrien nolakoa*

Hiru adibide multzoetatik aski gaia izan dezakegu, nik uste, *HH*-an oro har aurkituko direnak, usukoenak bederen, nolakoak izango diren igartzeko asmoz.

a) A-ko zehatz-nahiaren agerbide eder bat dugu ugari aurkitu ditugun “más” eta “demasiado/-damente”-z osatutako sarreretan (*acercarse, achicar, acia, aclarar*); berrizko, euskal ordain berezi baten kontu emateko bakarrik topatu dugun zerbait da (*cocer*). Ez dirudi gainontzeko letretan aditzari erantsitako *-ago* eta *-egi*-ko eratorbide automatiko hau berriro agertzen denik. Adizlagunekin ere antzeko zerbait gerta dai-tekeelako adibide bat dugu (*aceleradamente*).

b) Halaber, hasierako ezaugarria bide da aditz erazleak eranstea: *acabar, acalcar, acechar*.

c) Adjektiboen sarreren ostean agertzen diren “hacerse”-dun sarrerak, berriz, liburu guztiko gertakariak dira, apika: A letran (*acepto, aleve, acá*) zein P letran (*pardo*) azaldu zaizkigu. Gogora dezakegu *Erans*-ean ere sarri xamar agertzen direla: *Común - Hacer común, Cuidadoso - Hacerse cuidadoso, Decrépito - Hacerse, Friolento - Hacerse friolento...*

d) Esanahi orokorra mugatzen duten euskal hitz trinkoak: *kodeñatu, kodeñeaz epaki* “asserrar con sierra corva”, *lapaztu, gazuratu* “acedarse la leche”, *berakia* “palo de carbonero”, *artoa* “pan de maiz”, *taloa, galoa* “pan subcinericio”, *erresa, naskia*, etab. “pan bazo”, *zarrapela* “pan cocido...”.

e) ‘Taldea’ edo ‘multzoa’ adierazten duten euskal hitz trinkoak: *lorra* “abesana mayor, muchas juntas de bueyes”, *errotategia*, etab. “(paraje de muchas) aceñas”.

d) *-zko* atzizkia: *olizcoza* “(cosa de) aceite”, *cobrezco, urraidazcoa* “(cosa de) cobre”.

f) Lanbidea edota langilea (*aceitero, acero*).

5. Sarrera errepikatuak

Alfabeto hurrenkerari buruzko desbideratzeak dauzkaten hiztegieta sarrera errepikatuak, hots, hitza bere lekuan eta lekuz kanpo agertzea aski normala

da.³² Larramendirena, beraz, halakorik gerta dadin eremu ezin hobea da. Hurrengo lerroetan *HH*-ko sarrera errepikatuen mota ezberdinak deskribatzeari ekingo diot baina, gertakari bakana izanik, batez ere A-tik kanpo, ohiko corpora alde batera utzi eta *HH*-ko ibilaldietan harrapatutakoak izango dira iruzkinaren oinarria.

5.1. Aldaerak eragindako errepikapenak

Erdal grafiarekiko zalantzak zirela eta, *DAut*-ek bezalaxe jokatu zuen, nahiz hautapenak ez diren beti berberak, batzuetan aldaera hobetsira véase batez bidaliaz ("Avutarda, véase *abutarða*"), besteetan hobespena *de facto* eginez, haren kontu eman gabe (*HH*-an *abismo* vs *DAut*-en *abysmo*).

Gutxi batzuetan, bi sarrera agertzen dira, zein bere ordenan, eta ez dira biak nahitaez berdinak, ez eta, hala badagokie, familian jasotzen diren hitzak ere; ikus ditzagun adibide zenbait, buruan. *DAut*-en hautapena, eta gero *HH*-ko aldaerak ezker-eskuin ezarrita:

Abería, es Bascuenze; significa gasto.

AVERIA

Avería, es palabra bascongada, y en el dialecto labortano significa gasto y en los otros pérdida, de *au eria*, esta enfermedad, indisposición, daño, y se aplican a otras cosas. *Averia, caltea*. Lat. Jactura, damnium.

Abestruz, *sayea*. Lat. Struthi-Camelus, i.

AVESTRUZ

Avestruz, *sayea*. Lat. Struthio-camelus.

HABIL

Abil, hábil, capaz, diestro, ingenioso para alguna cosa, *gay, ajutuá, cintzoa, entregú*. Lat. Habilis, aptus, idoneus. No es ábil para esso, *ezta orretaraco gay*. Para todo es ábil, *gustiraco da cintzoa, entregú; gucitaraco sortua, jayoa*. Demasiadamente, *gayeguia, cintzoeguia, entregueguia*.

Hábil, *gai, cintzoa, entregu*. Lat. Habilis.

Habilidad, *gaiquera, cintzoera, entregudea*. Lat. Dexteritas, facilitas.

Habilísimo es, *chit da gai, cintzó, entregu*. Lat. Valde habilis est.

Abilidad, *abilidadadea, gaytasuna, cintzotasuna*. Fulano es de grande abilidad, *urlia da cintzotasun andicoa*. Lat. Ingenium, mentis solertia, acumen.

Habilitación, *gaitutzea, cintzotzea, entregutzea*. Lat. Habilem reddendi actio.

Habilitar, *gaitu, cintzotu, entregutu, gai eguin, cintzo eguin*. Lat. Habilem reddere.

(32) Halaxe Cawdrey-renean (Osselton 1989: 167) eta Covarrubias-enean (Guerrero 1990: 139). F. del Rosal-en hiztegi etimologikoan (Carrasco 1992: 84), ikertzaileak hiztegiak bere ortografia ez normalizatzeari egozten dio hau.

Abilitar a uno, *cintzotu, gay eguin*. Lat. Aptum, habilem efficere. Le han abilitado, *cintzotu, gay eguindute*.

Abilitado, *cintzotua, gay eguiña*. Lat. Aptitudine donatus.

ACAIRELADO. Adornado con cairel.

Acairelado, adornado con caireles, *cirpitz ederréz ertzatua*. Lat. Floculis fimbriatus, a, um.

ACINA. Véase Hacina.

ACINAR. Véase Hacinar.

Acinar, juntar dineros, hazienda, &c. *bildu, biribillatu diruac, &c.*

Acinar, *gabillatu, gabicotu, gabillac, gabi-coac eguin*.

Acinado, *gabillatua, gabicotua*.

Acina, montón de haces, *gabillá, gabicoá*. Lat. Fascium congeries, ei.

Alagar, [h]alagar, acariciar, viene de el Bascuence *balacua, balacatu*, que significa acariciar.

Alagar, *balacatu, palacatu, maitatú*. Lat. Blandior, iris; demulceo, es.

Alagado, *balacatua, palacatua, maitatua*. Lat. Blanditiis allectus, exceptus, a, um.

Alagar más, *balacaagotu*, demasiado, *balacaeguitu*.

Alagado más, *balacaagotua*, demasiado, *balacaeguitua*.

Alagador, que alaga, *balacaria, palacaria, maita]i]tzallea*. Lat. Blandiens, tis.

Alago, *balacua, palacua, maitapena*. Lat. Blanditiae, arum; blandimentum, i; illecebrae, arum.

Alagüeño, lo mismo que *alagador*.

Embararse, [...] *latutu, latua guelditu*. Lat. rigore, torpore membrorum affici.

Habilitado, *gaitua, &c.* Lat. Habilis redditus.

Acairelado, bordado o hermoñado de cayreles, *ederqui ertzatua, ertz ederréz eguiña, estalia*. Lat. Taeniis fimbriatus, a, um.

HACINA

Hacina, [...] *gabilla, pilla*. Lat. Fasciculorum strues.

Hacinador, *gabillaria, pillaria*. Lat. Acervator.

Hacinar, *amontonar*, véase.

HALAGADOR

Halagador, *balacaria, palacaria*. Lat. Qui blanditur, mulcet.

Halagar, *balacatu, palacatu*. Lat. Blandiri.

Halago, es de el Bascuence *balacua, palacua*, que significa lo mismo. Lat. Blanditiae.

Halagüeñamente, *balacutiró, palacutiro*. Lat. Blande.

Halagüeño, *balacutia, palacuduna*. Lat. Blandus.

Halagüero, antiquado, *halagador*.

ENVARAMIENTO

Envaramiento, *latera, sorrera*. Lat. membrorum rigor: véase *embararse*.

Embarado, <i>latua</i> . Lat. Torpore affectus.	Envararse, <i>latu, sortu</i> . Lat. membra rigescere, torpore affici.
Embaramiento, <i>latuera, latugoa</i> . Lat. Membrorum rigor, torpor.	Envarado, <i>latua</i> . Lat. Rigidus, torpore affectus..

Bestelako aldaerak ere eragin bera izan lezakete:

ACOMBAR. Véase Combar.

Acombar, hazerlo combo, hueco, como hundido y arqueado, <i>zacondú, zocondú, macurtú</i> . Lat. Arcuare, curvare, fornicare.	Comba, <i>zacona, zocona, biurtza</i> .
Acombado...	Combadura, <i>zacонера, zoconera, biurre-ra</i> . Lat. Curvatura.
Acombadura, <i>zacóná, zoconá, macurrá</i> ; item <i>zacónera, zociónera, macúrrera</i> . Lat. Convexitas, tis; convexum, i.	Combar, véase <i>acombar</i> .

5.2. Familiakako ordenak eragindakoak

Alfabeto hurrenkeraren kontrako desbideratzerik usukoenak, hitzak familiaka ordenatzeko joerak eragin zituen (Urgell 1998a: § 5.4.1). *DAut*-en joerarik indartsuena alfabetoari jarraitzea izaki, ez da harritzekoa inoiz bi lekuetan, alfabetokoan eta familiakoan, hitza ez eze sarrera osoa aurkitzea. Dena dela, honelako ale bakar bat baizik ez dut aurkitu; ikus daitekeenez, *DAut*-ek eskaintzen zuen bidalketa-deia sarrera bihurtuta ageri da *HH*-an:

FRITO, TA. part. pass. del verbo Freir en sus acepciones. Lat. <i>Frixus</i> .	FRITO, TA. part. pass. del verbo Freir. Véase Freir.
Freir...	Fritada...
Frito, <i>frigitua, sartaguitua, erragosia</i> . Lat. <i>Frixus, frictus</i> .	Frito, <i>erragosia, frigitua</i> . Lat. <i>Frictus</i> .

5.3. Bata bestearen ondoko errepikapenak

Elkarren osagarri dirudite bata bestearen ondoan errepikatuta agertzen diren ondoko sarrerok, batzuetan era ezberdinetako euskal ordainen kontu emateko (cf. *acordar* eta *acordarse*), besteetan, ziurrenik, hiztegitileak geroago —eta sarrera zaharraren egitura apurtu nahi edo ahal izan gabe— egindako eranskinak (cf. *acaudillar*, adibidez):

Abusar, usar mal, *gaizqui-usatzea, dongaró usatzea*. Lat. Abutor, oris. Abusa de sus bienes, de sus prendas, *bere ondasunaz, bere doaiñaz gaizqui, dongaró usatzen da; bere ondasunac, doaiñac gaizqui usatzen ditu*.

Abusar, *gaizqui erabilli*; abusa de sus bienes, *gaizqui dárabiltza, dárabiltzi beré ondasúnac*.

Acaso, preguntando, *nauasqui, noasqui, noasquiró, ausá, aujaz, menturaz*. Lat. An, utrum, num, nonne. Acaso no es tan sabio como el otro? *Noasquiro ezta bestea bezain jaquiña, jaquintsua?* Lat. An aequae sapiens non est atque alius?

Acaso, preguntando, *oté, eté*. Acaso será bueno? *Ona oté da?* Acaso vendrá? *Etorrico ote da?*

Acaudillar, *beré escúpean, aguindepean gendé diaren bat, gendetzaren bat quidatu, zuzendu, eraman*. Lat. Duco, is; ducto, as.

Acaudillar, *gendatzearen aguintaria izan*. Acaudilló las tropas de el Rey, *erreguearen gendatzea bere escupean quidatu zeuan, eraman ceuan; bere aguindepean zuzendu zuen; erreguearen gende diaren aguintari izandu zan*.

Acordar assí, *acorda, acordatu, oroitu, comuta, comutatú*. Lat. Moneo, es; in memoriam revoco, as. Acuérdamelo, *oroit nazazu, comuta eguidazu, acaba zadazu*.

Acordar assí, *acorderazo, oroiterazo, comutaerazo, acordaraci, oroitaraci, &c.*

Acordarse, *acordatu, oroitu, comutatu izatea*. Lat. Memini, isti. Me acuerdo, te acuerdas, se acuerda, *oroitzenaiz [sic], oroitzen cerá, oroitzen da*.

Acordarse, *gogoan iduqui*. Y se hazen con la voz *gogoan*, con toda elegancia, haziéndola verbal en el futuro, *gogoango*. Acordaréme de ti, *gogoango zaitut, &c.*

5.4. Errepikapen hurbilak

Batzuetan, sarrera bat alfabeto hurrenkeraren arabera dagokion lekuan eta oso hurbil dagoen beste batean errepikatuta agertzen da, eduki ezberdinekin. Balirudike halakoetan hiztegegilea ez dela errepikapenaz ohartu. Honen ale bat idoro dut:

Achicar.

Achicado.

Achicoria, véase *chicoria*, que es su nombre.

Achicharrar.

Achicharrado.

Achicharrador.

Achicoria, escarola silvestre, *osterchuria*. Lat. Cichorium, ii; intybus, i.

Zalantzarik gabe, *DAut*-ek bigarren agerraldia bakarrik eragin du:³³

ACHICORIA. Lo mismo que escarola o endivia silvestre. Véase Escarola. Lat. *Cichorium* vel *cichoreum*. *Intybus, i* vel *intybum* vel *intubum*.

Ondokoa, berriz, 5.3. atalean ikusitakoen tankerakoa da; baliteke, beraz, inprimatzaileak leku okerrean txertatu izana:

(Por si) acaso, *baldin ere, baldindez*. Véase si. Lat. Si forte.

Acaso, casualmente...

(Por si) acaso, *bearbada ere*. Lat. Si forte. Por si acaso yo viniere, *bearbada ere etortezpanaiz*. Esto lo digo por si acaso, *au diot, cerren orren*.

(33) Baliteke beste agerraldia, azkenean gauzatu ez zen etimologia batek eragin izana; cf. *chico* (< *txiki*) eta *zanahoria* (< *zana* + *horia*). Nolanahi ere, *chicoria* sarrera dei hutsa da: "Chicoria, yerba, la misma que *endibia*, véase".

5.5. Esapideak

Inoiz esapide bat osatzen duten bi hitz nagusien azpian agertzen da:

	PIEDRA DE AMOLAR.
Amolar.	Piedra.
Amolado.
Amolador.	Piedra de amolar, <i>ezterá</i> , <i>zorroztarria</i> .
Piedra de amolar, <i>ezterá</i> . Lat. Cos, tis.	Lat. Cos, cotis.

Cf. oraindik ondoko agerraldia, burua zertxobait aldatuta, non esapidea lekuz kanpo dagoen, ziurrenik eransketa delako seinale:

Afilar.	
Afilado.	
Afilador.	
Afiligranado.	
Piedra de afilar, <i>ezterá</i> , <i>cimarria</i> . Lat. Cos, tis.	

5.6. Inprentako hutsak

Oharkabeko errepikapenak, hutsegitezkoak ere badira; ikus ondoko adibidea, non inprimatzaileak bi sarrera nahasita, erdikoa sobran dagoen:

Haciacá, hacia acá, <i>ononz</i> , <i>unonz</i> , más haciacá, <i>ononzago</i> , <i>unonzago</i> .
Hacia allá, aciallá, <i>aronz</i> , <i>arunz</i> ; más haciacá, <i>ononzago</i> , <i>unonzago</i> .
Hacia allá, aciallá, <i>aronz</i> , <i>arunz</i> ; más aciallá, <i>aronzago</i> , <i>arunzago</i> .

II. Azalpenak

HH-aren erdigune eta xede den euskal zatira iristeko bitartekoa, ikusten ari garen bezala, *DAut*-etik zuzenean hartutako gaztelaniazko nomenklatura da, batik bat. Haatik, gaztelaniazko zatia ez da buru-hitzean amaitzen, edo ez beti behintzat. Gure corpuseko 891 sarreretatik 418k (%46,9) *input* bakuna daukate, hots, gaztelaniazko hitz edo esapide bakar batez³⁴ irekitzen zaie bidea euskal ordainei. Ezberdinak direnetatik batzuk jadanik ezagutzen ditugu:

- 133 bidalketa-dei hutsak dira (ik. §§ I, 3.1.4 eta 3.1.5); eta bat, sarrera normal batean buru-hitzaren alboan agertzen den bidalketa-deia (§ I, 3.1.1).
- 14 dagokien lekutik kendu eta familiako esanahikide baten ondoan agertzen dira (ik. §§ I, 1.1.8 eta 1.3). Hemen, horretaz gaineko ezer ez daukatenak (13 orotara) ez ditut berriz hartuko.
- 5ek aldamenean gramatika-kategoria adierazita daramate (ik. Urgell 1998b: § 3.1); alabaina, haietatik 3 bakarrik ez dira dei hutsen taldean jadanik zenbatu.
- 2k 'aditza + *-se* aditza' egitura daukate (ik. Urgell 1998b: § 3.3.1).

(34) Birritan, bi esapide batera azaltzen dira *input*-ean: batean, ereduko bitik bat egin du (ik. § I, 1.3); bestean, ereduan zetorren horrela: "Al cabo al cabo, al cabo y a la postre" < "Al *cabo*, o Al *cabo* al *cabo*, o Al *cabo* y a la postre".

Eta hauetaz gainera honako hauek alde batera utzi behar ditugu hemen:

- 18k sarrera-hitzaren ondoan azalpen etimologikoa daramate.
- 2 ez dira benetako hiztegi-sarrerak, Larramendiren oharrak baizik (baina “nota” izenik gabe, ik. Urgell 1998b: § 3.3.4), grafikoki haietatik bereizten ez diren arren.

Orotara, beraz, 301 sarreraren, corpusaren herenaren kontu emateko dugu atal honetan. Sarrera hauen berezitasuna, buru-hitzaren aldamenean azalpenen bat eramatean datza, eta nire aztergaiak, azalpenok nolakoak diren, zertarako balio duten eta nondik hartu dituen izango dira.

1. Corpusa

Ezer baino lehenago, halakoak diren sarrerak bilduko ditut, aldamenean *DAut*-en eredua ezarriz:

ABOMINAR. Aborrecer y mostrar odio en sumo grado a alguna cosa.	*Abominar, tener horror, aborrecer y ofenderse mucho de una cosa.
ABONANZAR. Serenarse el tiempo...	&Abonanzar el tiempo.
ABONAR. Aprobar y dar por buena alguna cosa...	*Abonar, dar por bueno.
_____	Abonado así.
_____	Abono, en este sentido.
Hombre abonado. El que tiene crédito y caudal bastante para que se le fie...	&Abonado, en hacienda.
ABONDO. Copiosa y abundantemente, con abundancia y largueza.	*Abondo, con abundancia.
ABONAR A OTRO. Es salir por él saneándole y fiándole...	*Abonar, salir por fiador.
_____	&Abono de tierras, sembrados, huertas, &c.
_____	Abono así, en particular de fiemo, de estiércol, &c.
_____	Abonar así.
_____	Abonado así.
_____	Abonador así.
ABORDAR. Llegarse una embarcación a otra; arrimarse de suerte que se pueda pasar de la una a la otra.	*Abordar una nave a otra, u con otra cosa, acercarse, pegarse borde con borde.
_____	*Aborrecible, objeto digno de aborrecimiento.
ALESNAR. Alisar, bruñir y poner tersa alguna cosa.	+Alesnar, alisar, bruñir.
ALETA. La que es pequeña...	&Aleta, [a]la pequeña. ³⁵
ALETAS. Se llaman en los peces...	&Aletas, en los pezes.

(35) Cf. “Alica, ala pequeña”.

- ALEVE. Vale lo mismo que infiel, desleal, pérfido, alevoso y traidor. + Aleve, traidor.
- ALEXIJAS. Es una especie de puches, sólo diferente en el nombre del farro: pues se hacen como éste de la cebada (...), la qual se cuece con agua y sal... + Alevosamente, atraydoradamente.
*Alexijas, puches que se hazen de cevada, agua y sal (...); se venden en Andalucía.
- ALFAHAR. El obrador u oficina donde se labran todo género de vasijas de barro. *Alfahar, oficina de barro.
- ALFANA. Caballo corpulento, fuerte y brioso. *Alfana, caballo fuerte.
- ALFANEQUE. Ave de rapiña. &Alfaneque, ave de rapiña.
*Alfanjazo, golpe de alfange.
- ALFANJAZO. La herida o golpe que se da con el alfange.
- ALFAQUEQUE. Lo mismo que Redentor de cautivos... *Alfaqueque, redemptor de cautivos.
- ALFARACES. Los caballos en que montaba cierto género de caballería ligera de que se servían los Moros. *Alfaraces, caballos ligeros de los moros.
- ALFAREME. Especie de toca o velo para cubrir la cabeza... *Alfareme, toca o velo de la cabeza.
- ALFARGIA. Madero delgado (...) sirve regularmente para fundar puertas y ventanas. *Alfargía, madero para fundar puertas y ventanas.
- ALFEÑIQUE. Pasta de azúcar. *Alfeñique, pasta de azúcar.
- ALFERECIA. La primera especie de enfermedades convulsivas, que consiste en una lesión y perturbación de las acciones animales... *Alferecía, enfermedad convulsiva que inutiliza y turba las acciones animales.
- ALFEREZ. El cabo u oficial que tiene a su cargo llevar la bandera en su compañía... *Alférez, el cabo que lleva la vanderá.
- ALFOLI. El Granero, Alhóndiga o Pósito donde se guarda el trigo (...). Dícese también Alholí. *Alfoli, alholi, alhóndiga de trigo.
- ALFOMBRA. (...) Muchos escriben esta voz con *b*, diciendo Alhombra. + Alfombra, alhombra.
- ALFOMBRILLA. Se llama también la enfermedad dicha Alfombra o Alhombra ["...la enfermedad a manera de sarampión (...) y brota afuera como unas manchas roxas..."]. *Alfombrilla, enfermedad a manera de sarampión y con manchas.
- ALFONSIGO. Arbol, cuya fruta tiene el mismo nombre. (...) Llámase también con más propiedad en Castellano Alhócigo... &Alfónsigo, alhócigo, árbol y fruta.

- ALFORZA. Es aquella porción que se recoge a las basquiñas y guardapieses...
- ALFOZ. Término y pago dentro de un distrito...
- ALGA. Hierba que nace en el fondo del mar...
- ALGALABA. Lo mismo que vid sylvestre...
- ALGALIA. El sudor que despide de sí el gato llamado de algália...
-
- ASSEGUARAR. Afirmar alguna cosa con asseveración...
-
- ASSENTADA. Vale lo mismo que vez.
- ASSENTADOR. Term. de Cantería.
- ASSENTAR. Presuponer alguna cosa...
- ASSENTAR. Tomar asiento...
- ASSENTAR. Muchas veces se toma por ajustar o hacer algún convenio o contrato: como Paces, &c.
- ASSENTAR. Significa también anotar y escribir alguna cosa...
- ASSENTAR. Se toma también por poner y colocar de asiento alguna cosa (...): lo que con propiedad se dice en el oficio y arte de Cantería quando...
- ASSENTAR. Term. de Plateros. Es clavar y fijar las piedras preciosas, diamantes, esmeraldas, rubíes, &c.
-
- ASSESSOR. (...). De ordinario se toma por el Letrado que se da al Juez lego...
- ASSESTAR. Poner la máchina, cañón de artillería, flecha o cosa semejante...
- ASSI. Significa también lo mismo que De esta manera, de este modo...
-
- ASSI. Adv. de tiempo y su immediación: como quando se dice Assí que llegó la noticia, assí que amaneció...
- *Alforza, lo que se recoge en las basquiñas, &c.
- *Alfoz, término de un distrito.
- *Alga, yerva en el fondo de el mar.
- *Algalaba, vid silvestre.
- *Algalia, el sudor de el gato de algalia.
- &Asseguración (...). De una paga.
- *Assegurar, dezir algo con asseveración.
- *&Assegurar, poner segura alguna cosa. (...) Una paga.
- *Assentada, lo mismo que vez.
- &Assentador de cantería.
- + Assentar, presuponer.
- *Assentar, por tomar o dar asiento.
- &Assentar pazes.
- + Assentar, anotar.
- &Assentar en la Cantería.
- &Assentar piedras preciosas los plateros.
- &Asserrar con sierra o sobre sierra corva.
- &Assessor de juez lego.
- &Assestar artillería, &c.
- *Assí, de esta suerte.
- *Assí? de essa suerte?
- + Assí que, y assí, y por esso.
- &Assí que, denotando tiempo.

- CABEZADA. El golpe que se da con la cabeza... *Cabezada, el golpe de cabeza.
- Dar *cabezadas*. Es dormir o empezar a dormirse... &Cabezadas de el que duerme.
- CABEZADA. La guarnición que se pone a la mula o caballo... &Cabezada de mula o caballo.
- CABEZAL. Colchoncillo largo y angosto, (...) del qual usan los Labradores para dormir... *Cabezal, colchoncillo largo y angosto en que duermen los labradores.
- CABEZAL. El paño pequeño (...) que se pone sobre la sangría para... &Cabezal de sangría.
- CABEZON. Cierta lista o tira de lienzo que rodea el cuello (...) a la qual está afianzada la camisa... &Cabezón de camisa.
- CABEZUDO. (...) y se toma por el terco, porfiado, tenaz y assido a su dictamen... +Cabezudo, terco, porfiado.
- CABEZUELA. Hierba que crece (...) de los queles se atan y hacen unas escobas... *Cabezuela, yerba de que se hazen escobas.
- CABIAL. Manjar que se hace con huevos de pescado. *Cabial, manjar de huevos de pescado.
- CABIDA. Por translación es la entrada que alguno tiene en alguna casa de señor u de otro amigo, por comercio, amistad u otro motivo... +Cabida, entrada, amistad.
- CABO. El extremo de las cosas... +Cabo, extremidad.
- CABO. La parte del instrumento (...) por donde se toma y usa de él: como el de el cuchillo, de la cuchara, &c. &Cabo de cuchillo, &c.
- CABO. Voz náutica. la cuerda entera que sirve en los navíos... *Cabo, cuerda en el navío.
- CABOS. En los caballos y yeguas se entienden los piés, el hocico y la crin... *Cabos, en los caballos, los pies, hocico, &c.
- CABOS. Se llamaban antiguamente los hilos que pendían en las telas y cintas... *Cabos, hilos que penden de las telas.
- CABOS. En el vestido se llama todo lo que no es la tela principal... *Cabos, en el vestido son todo lo que no es la tela principal.
- Cf. A *cabo*. Lo mismo que después de. *Al cabo, al cabo de, lo mismo que después de.
- CABRA SALTANTE. Exhalación de fuego causada de... *Cabra saltante, exhalación de fuego.
- CABRA o CABRILLA. Se llama la vexiga que levanta la lumbre en las piernas... &Cabra, cabrilla en las piernas.

Echar las <i>cabras</i> . Por translación se usa quando uno, que está culpado, se quiere descargar del crimen (...) echando a otro la culpa...	&Echar las cabras a otro.
COARTAR. Limitar, estrechar, restringir...	+Coartar, limitar.
COBIJAR. Lo mismo que Cubrir o tapar.	+Cobijar, cubrir.
COBRO. (...) se toma por el cuidado y diligencia...	+Cobro, cuidado.
COBRO. Significa también seguro u seguridad y resguardo.	+Cobro, seguridad, resguardo.
COCA. Droga o hierba que comúnmente llaman los Boticarios y Herbolarios <i>Coco de Levante</i> o <i>Levantino</i> ...	*Coca, yerba. (...). Los Boticarios la llaman <i>Coco de Levante</i> .
COCA. Es también cierta hoja pequeña y verde (...). Los Indios la estiman mucho, y su uso es para traerla en la boca y mascarla chupándola.	*Coca, una hoja que mazcan [sic] los Indios y la chupan.
COCAR. Hacer cocos o gestos...	*Cocar, hazer cocos.
COCAR. Metaphóricamente se toma por agradar, captar la benevolencia o ganar la voluntad a alguno.	*Cocar, ganar la voluntad.
_____	&Cocer en agua.
_____	Cocido assí.
_____	Cocido assí.
_____	&Çocer, medio cocer.
_____	Cocido assí.
COCER. Hervir, estar mui caliente...	+Cocer, hervir.
COCHINILLA. Insecto pequeño...	&Cochinilla, insecto.
COCHINILLA. Cierta fruta (...) de que se usa comúnmente para dar a las sedas y paños el color roxo...	&Cochinilla, para teñir.
COCHINO. Lo mismo que Lechón, marrano, puerco, cerdo o cerdudo.	+Cochino, cerdo.
COCHIO. La disposición y calidad natural para cocerse bien alguna cosa: como los garbanzos...	*Cochío, calidad de cocerse bien alguna cosa.
COCIMIENTO. Medicamento que se hace...	&Cocimiento, para curar.
DEFENDEDERO. Todo lo que se puede defender...	+Defendedero, defendible.
DEFERIR. Adherir, convenir con el dictamen de otro.	&Deferir al juicio o dictamen de otro.
DEGOLLADERO. Se llama también el tablado o cadahalso...	+Degolladero, cadahalso.

DEGOLLADERO. Parte del cuello arri- mada al gaznate...	&Degolladero, parte de el cuello.
DEHESAR. Reducir, convertir o hacer las tierras de labor dehesas.	*Dehesar <-sas>, convertir en dehesas las tierras de labor.
DEICIDA. Homicida de Nuestro Señor Jesu Christo. Dícese de los...	*Deicida, el que a Christo quita la vida.
EMBAIR. Ofuscar, engañar y hacer creer lo que no es...	+Embair, engañar.
EMBALAR. Hacer fardos o balas...	*Embalar, hazer fardos.
EMBALLENADOR. (...) que moderna- mente con la variedad de los trages llaman Cotillero.	+Emballenador, cotillero.
EMBALSAR. Entrar o meter el ganado vacuno en una balsa...	*Embalsar, entrar el ganado en balsa.
EMBARBASCARSE. Enredarse, y propiamente trabarse el arado en...	+Embarbascarse, trabarse, enredarse.
EMBARCACION. Qualquier género de nave que...	+Embarcación, navío.
EMBARCACION. Significa también el acto de embarcarse y la salida...	*Embarcación, acto de embarcarse.
EMBARGO. Se toma también por embarazo de estómago...	&Embargo de estómago.
Sin <i>embargo</i> . Lo mismo que No obstante o...	+Sin embargo, no obstante.
EMBARNECER. Tomar carnes (...): y assí se dice del que crece y engorda...	*Embarnecer, crecer y engordar.
EMBATE. El ímpetu y golpe de las olas del mar contra...	&Embate, de mar.
EMBATE. Se llama también el viento fresco y suave...	*Embate, ayre fresco con neblina alta.
ESTURION. Pescado...	&Esturión, pescado.
ETHESIOS. Term. Astronómico que se aplica a los vientos que...	&Ethesios, vientos.
ETHICA. (...) por otro nombre se dice Philosophía moral.	+Ethica, philosophía moral.
ETHIOPIDE. Hierba que...	&Ethiopide, yerba.
ETITES. Piedra llamada vulgarmente del Aguila, porque...	+Etites, piedra de el Aguila.
EUBOLIA. Virtud que ayuda...	&Eubolia, virtud.
EUCHARISTIA. Acción de gracias. Por este nombre se entiende por Antono- masia el Santísimo Sacramento del Altar...	*Eucharistía, acción de gracias.
_____	&Eucharistía, Sacramento.
EUPHORBIO. Arbol semejante...	&Euphorbio, árbol.

- EUPHRASIA. Hierba mui parecida... &Euphrasia, yerva.
- EURO. Uno de los quatro vientos cardinales, que viene de Levante, y en Castilla se llama comúnmente Solano, y en otras partes Levante. *Euro, viento, levante.
- EVANGELIO. La vida, doctrina y obras maravillosas de Nuestro Señor Jesu Christo, contenidas en los quatro Libros (...). Es voz griega que vale buena nueva... *Evangelio, significa buena nueva.
-
- EVICCION. Term. forense. Saneamiento y seguridad... &Evangelio, sagrada Escritura.
+Evicción, saneamiento.
- GUARNECER. Vale también adornar los vestidos... &Guarnecer, plazas, vestidos.
- GUARNECER. Significa también Presidir alguna Plaza...
- GUARNICION. Adorno que (...) se pone en las extremidades o medios de los vestidos... &Guarnición de plaza, vestido, espada.
- GUARNICION. Se llama también la defensa que está junto al puño de la espada...
- GUARNICION. Se llama assimismo el Presidio de soldados para defensa y manutención de alguna Plaza...
- GUARNICIONES. Se llaman también los arreos y paramentos que se ponen a las mulas o caballos... &Guarniciones de caballos.
- GUAYA. El lloro y lamento triste... +Guaya, lloro, lamento.
- GUAYACO. Arbol de Indias especie de... &Guayaco, árbol de Indias.
- GUAYAR. Llorar, quejarse... +Guayar, llorar.
- GUBIA. Escoplo de media caña, delgado (...) para las obras más sutiles y delicadas. *Gubia, escoplo delicado, arqueadito.
-
- GUIA. Se llama también la persona que conduce cada quadrilla en los juegos... +Guerras grandes, tiempo de guerras.
&Guía, de danzas, juegos, &c.
- GUIA. Significa también la persona que en los saraos, bailes o danzas...
- GUILLA. Cosecha copiosa y abundante. *Guilla, cosecha abundante.
- GUILLOTE. El cosechero u... +Guillote, cosechero.
- GUILLOTE. Se llama también el holgazán, que... +Guillote, holgazán.

- GUIMBALETE. Term. naut. Palo (...) que se pone por la parte más gruesa en la picota de la bomba... &Guimbalete, de bomba.
- GUINCHO. Ave marítima, tan grande como... &Guincho, ave marítima.
- GUINDAL. El árbol que lleva y produce las guindas. Llámase Guindo más comúnmente. &Guindal, guindo, árbol.
- INTERPOSITA PERSONA. Phrase Latina que suele usarse en lugar de interlocutor o... *Interposita persona, (...) lo mismo que *interlocutor*.
- INTERROGACION. En la Gramática, es una apuntación... &Interrogación, interrogante, en la ortographía.
- INTERROGANTE. Se toma algunas veces por lo mismo que la interrogación gramatical.
- INTERSECCION. Term. Geométrico. El corte... &Intersección, en la Geometría.
- INTESTADO, DA. adj. que se aplica al que muere sin testar... *Intestado, sin testar.
- INTESTINO. La parte interior del cuerpo. Las tripas en el animal. +Intestino, tripas.
- INTIMO. Significa también amigo estrecho ... &Intimo amigo.
- MAÑANA. adv. de tiempo que significa el día siguiente al en que se habla. *Mañana, el día siguiente.
- MAÑEAR. Disponer con maña... &Mañana, la mañana.
+Mañear, disponer.
- MAÑERO. Hacensoso, aplicado y que tiene maña y habilidad... *Mañero, el que tiene maña.
- MAÑERO. Significa también fácil de tratarse... +Mañero, tratable.
- MAÑOSO. Se toma también por el que tiene maña y habilidad. *Mañoso, el que tiene maña, industria.
*Mañoso, (...) significa en Bascuence al que tiene mañas e impertinencias.
- MAQUILA. La medida que el molinero defalca y saca para sí del grano que se muele en su molino. *Maquila, lo que se da al molinero.
- MARAÑA. La abundancia de malezas que... *Maraña, abundancia de maleza.
- MARAÑA. Por translación significa el enredo y confusión que suele haber en las madexas de seda, hilo, lana y otras cosas... &Maraña, en la seda, hilo, lana, &c.

- MARAVILLA. Se llama también una hierba que produce una flor azul...

 Cf. A las mil *maravillas*.
- MARBETE. Voz con que los Mercaderes nombran un pequeño pedazo de papel que ponen a los extremos de las piezas, y en que...
 OBSERVAR. Mirar, advertir con atención...
 OBSERVAR. Significa también guardar y cumplir...
 OBSIDIANA. adj. que se da acierto género de piedra que ya no se halla, y era negra y resplandeciente, y servía de espejo.
 OBSOLETO. Antiguado o ya no usado.
 OBSTANTE. part. act. del verbo Obstatar, que sólo tiene uso en la phrase No obstante, que quiere decir...

 OBTUSO. Lo que está sin punta.

- OBYECTO, TA. Interpuesto, intermedio, puesto delante.
 Juego de la *Oca*.
 OCA. Se llama también cierta raíz dulce, larga (...). Hállase en el Perú...
 OCAL. Epíteto que se da a cierto género de peras o manzanas...
 OCAL. Se llama también el capullo que forman dos o más gusanos juntos:...
 OCASIONADO. Vale también provocativo, molesto...
 OCCIPITAL. adj. de una term. que se aplica a uno de los catorce huesos que tiene el casco de la cabeza, el qual está en el colodrillo.
 Tañer de *occisa*. Phrase usada en la montería, que significa avisar con la bocina estar muerta la res...
 OCHAVA. La octava parte de la onza y de la vara:...
- &Maravilla, flor.
 +No es de maravillar, no es maravilla.
 *Maravillosamente, (...). Lo mismo es a las mil *maravillas*.
 *Marbete, pedacito de papel que ponen a los extremos de las piezas de paño, &c.
 +Observar, advertir.
 +Observar, guardar.
 *Obsidiana, se llamaba una piedra negra que servía de espejo, y ya no se halla.
 *Obsoleto, que ya no está en uso.
 &Obstante, se usa con la negación, *no obstante*, y quando no se le añade *que*, es...
 &Obstante, siguiéndose plural.
 *Obtuso, sin punta.
 Obvenirse, lograr alguna obvención [<in->*, *egileak zuzendua*].
 +Obyecto, interpuesto.
 &Oca, juego de la oca.
 *Oca, una raíz dulce de el Perú.
 &Ocal, pera, manzana ocal.
 *Ocal, el capullo que forman dos o más gusanos.
 +Ocasionado, provocativo.
 *Occipital, un hueso de el colodrillo.
 *Tañer de *occisa*, en la Montería, es avisar con la bocina, estar muerta la res.
 *Ochava, la octava parte.

- PICOTEAR. Se toma también por hablar mucho... *Picotear, hablar mucho.
- PICOTERO, RA. adj. que se aplica a la persona que habla mucho... +Picotero, hablador.
- PIE. Se llama asimismo el tronco de los árboles y plantas; y muchas veces se toma por todo el árbol... +Pié, tronco u árbol.
- PIE. Se toma también por la parte inferior de alguna cosa, sobre que está lo demás. &Pié, de montaña, &c.
- PIE. Se toma asimismo por la parte más espesa y densa de cualquier licor... &Pié, en los licores.
- PIE. Se llama también el montón redondo de uvas que se forma en el lagar después de pisadas, para... &Pié, de uva pisada en el lagar.
- PIE DE GALLINA. Planta sylvestre... &Pié de gallina, (...); es una planta.
- PIE DE GALLO. Lance en el juego de las damas, que se hace quando... &Pié de gallo, pata de gallo en las damas.
- PIE DE LIEBRE. Planta que crece... &Pié de liebre, planta.
&A los piés de v.m. (...) si es estar; (...) si es echarse.
-
- Al *pié*. Modo adverb. que vale lo mismo que con cercanía (...): como Al pié del árbol, Al pié del monte. &Al pié de un roble, &c.
- Al *pié*. Significa también lo mismo que cerca, o casi. +Al pié de, casi.
- PIEDRA. Se llama también al agua congelada que cae de las nubes... +Piedra, granizo.
- PIEDRA INFERNAL. Especie de cáustico que... &Piedra infernal, cáustico.
- PIEDRA POMEZ. Especie de piedra esponjosa... *Piedra pómez, piedra esponja [-josa-ren ordez?].
&Piedra de el saque, en el juego de la pelota a mano.
-
- PIELAGO. (...) se llama regularmente Alta mar. +Piélagos, alta mar.
- PIENSO. La porción de cebada u de otra semilla que... &Pienso, de cebada, &c.
- PIERNA. Se llama el muslo del animal (...). Desta manera es mui sabrosa la carne de la *pierna* del carnero. &Pierna, de carnero, &c.
- PIERNA. Se llama por semejanza alguna cosa que junta con otras forma o compone un todo: como Pierna de sábana, de nuez, &c. &Pierna de sábana.

- PIEZA. El pedazo u porción de que... +Pieza, pedazo.
- PIEZA. Se toma assimismo por qualquiera especie y corte de moneda: y assí se dice, Una pieza de a ocho, Pieza de a dos quartos. &Pieza de a ocho, quatro, &c.
- PIEZA. Se llama también qualquiera alhaja (...): como Pieza de plata, oro, &c. &Pieza de oro, &c. alaja.
- PIEZA. Se llama assimismo la porción de algún texido que... &Pieza de paño, tela, &c.
-
- *Piezas inferiores de una casa, las de escalera abaxo.
- PIEZAS. Se llaman también los bolillos o figuras (...) que sirven para jugar a las damas, axedrez... &Piezas en el juego de damas, &c.
- PIEZA. Se toma assimismo por qualquiera sala o aposento... +Pieza, sala, aposento.
- PIEZA. Se llama también el cañón de artillería... &Pieza de artillería.
- RAPTO. En la Medicina es la elevación de algún humor o accidente a la cabeza... &Rapto a la cabeza.
- RAPTO. En lo Moral y Canónico es una especie de delito que consiste en llevarse por fuerza (...) alguna muger. &Rapto de muger.
- RAPTOR. El que comete el delito de rapto, llevando por fuerza alguna muger. &Raptor de muger.
- RAQUETA. Juego como el de la pelota (...). Juégase con una palas... *Raqueta, juego de pelota con palas de redes.
- RAQUETA. Se llama también la pala (...), en que se entretexen (...) unas cuerdas de vihuela recias, o bordones, que forman una como redecilla espesa... *Raqueta, la pala de red.
- RARAMENTE. Por maravilla, rara vez. *Raramente, rara vez.
- RARIDAD. Se toma también por lo mismo que extrañeza o singularidad... +Raridad, extrañeza.
-
- +Raro, raro.
- RARO. Significa también extraordinario, poco común o frecuente. +Raro, extraordinario y tal qual.
- RAS. La igualdad de las cosas en la superficie de ellas. *Ras, igualdad en la superficie.
-
- +Ras con ras, junto, pegante.

- _____
 RASAMENTE. Clara y abiertamente, sin embozo.
 RASAR. Raer e igualar con el rasero las medidas de trigo, cebada y otras cosas.
 RASCADOR. Instrumento para rascar o limpiar.
 RASCADOR. Se llama también una especie de clavo (...) que las mugeres se ponen en la cabeza por adorno.
 RASCAR. Refregar o flotar [sic] con fuerza (...). Para que como sarna tengamos siempre menester quien nos *rasque* y nos frote.
- _____
 RASERO. Instrumento que sirve para igualar y raer las medidas de cosas áridas: el qual se hace de un palo rollizo...
- _____
 RASGAR. Significa assimismo tocar la guitarra u otro instrumento semejante (...). En esta acepción dicen algunos Rasguitar.
- _____
 RASGO. Línea formada con garbo y aire para el adorno de las letras...
 RASGUEAR. Formar rasgos con la pluma al escribir.
- _____
 SALVAR. Se toma también por no tocar o no llegar a alguna cosa, passando por encima...
 SALVARSE. Vale también conseguir o lograr la Gloria, e ir al Cielo.
 SALVARSE. Librarse u escapar de algún peligro o grave riesgo.
 SALVO, VA. segundo part. pass. del verbo Salvar en sus acepciones, y mucho más usado.
- _____
 SALVE. Una de las Oraciones...
 SALVIA. Mata ramosa...
 SAMBUCA. Instrumento músico de figura triangular...
- &Rasadura de medidas.
 +Rasamente, abiertamente.
 &Rasar las medidas.
 *Rascador, instrumento para rascar, limpiar.
 &Rascador, adorno de la cabeza.
 +Rascar, refregar, frotar.
 &Rascar la sarna u otra cosa que pica.
 Gana de rascarse assí.
 *Rasero, palo rollizo para igualar las medidas.
 +Rasgar, romper.
 &Rasgar, rasguitar la guitarra u otro instrumento.
 +Rasgado, rasgueado.
 &Rasgo de letra.
 *Rasguitar, formar rasgos.
 Salvado, salvo assí.
 *Salvar, passar por encima sin tocarlo.
 &Salvarse, al Cielo.
 &Salvarse de algún riesgo.
 +Salvo, salvado.
 *Salve, lo mismo que Ave.
 &Salve, oración de la Salve.
 &Salvia, mata.
 &Sambuca, instrumento músico.

- SANALOTODO.** Cierta emplasto que... &Sánalo todo, cierta emplasto.
 *Sanamente, sin malicia.
- SANAR.** Usado como verbo neutro, vale recobrar el enfermo la salud. *Sanar, cobrar la salud.
- SANCOCHAR.** Cocer o freír algún manjar, dexándole algo crudo... *Sancochar, medio cocer, medio freír.
- SANDALIA.** Un género de calzado... &Sandalia, calzado.
- SANDALO.** Hierba enteramente parecida a la hierbabuena... *Sándalo, yerva, especie de yerba buena.
- SANDALO.** Arbol que se cría en varios parages de las Indias (...); hai tres especies, que se distinguen por el color de su madera, que es medicinal... *Sándalo, árbol de Indias cuya madera es medicinal.
- SANDARACA.** Especie de rejalgar o arsénico que... *Sandáraca, especie de rejalgar.
- SANDEZ.** Locura, despróposito o simpleza. +Sandez, locura.
- —————
 *Sandía, melón de agua.
 +Sandío, sando.
- SANGRADERA.** Por alusión significa también portillo o abertura que se hace para seaguar el caz o tomar agua de alguna corriente. Otros le llaman sangradura... &Sangradera, sangradura de algún caz o corriente.
- SANGRADURA.** La parte interior del brazo, por donde se dobla y se sangra. Llámase también sangría. *Sangradura, sangría, se llama la parte de el brazo que se dobla y sangra.
- SANGRAR.** Abrir la vena y dexar salir... *Sangrar, abrir la vena.
 Sangrado assí.
- *Sangrar, arrojar sangre.
- SANGRAR.** Usado como verbo neutro, se toma por lo mismo que arrojar sangre. &Sangrar algún río, &c.
- SANGRAR.** Vale también sacar alguna porción de agua de un río o estanque... &Sangrar algún río, &c.
- SANGRAZA o SANGUAZA.** La sangre aquosa. *Sangraza, sanguaza, la sangre aquosa.
- SANGRE LLUVIA.** Enfermedad en las mugeres... &Sangre lluvia en las mugeres.
- SANGRIA.** Incisión de la vena, para... *Sangría, incisión de la vena.
- TEMBLEQUE.** Adorno que usan las mugeres para la cabeza... &Tembleque, adorno de la cabeza.
- TEMEROSO.** Lo que pone o causa miedo, temor... *Temeroso, que causa miedo.

TEMEROSO. Vale también medroso, cobarde...	+Temeroso, medroso.
TEMPANO. Se llama también el medio tocino...	*Témpano, medio tocino.
TEMPANO. Se llama asimismo la piel extendida o el pandero...	&Témpano, en el pandero.
TEMPANO. Se llama también en las cubas...	&Témpanos de cuba.
TEMPERO. Templanza, sazón y buena disposición y calidad de la tierra para las sementeras.	*Tempero, sazón de la tierra para sembrar.
TEMPESTAD. Vale también tormenta...	+Tempestad, tormenta.
TEMPLA. Térm. de Pint. Un género de...	&Templa de Pintores.
_____	&Templador de afectos, apetito, &c.
_____	&Templador de harpa.
TEMPLADOR. Vale también la llave o martillo con que se temple la harpa...	
TEMPLANZA. Virtud que modera los apetitos y uso excesivo de los sentidos...	*Templanza, virtud que modera el exceso de sentidos y apetitos.
TEMPLANZA. Vale también moderación...	+Templanza, moderación.
_____	&Templar apetitos, &c.
_____	Templado assí.
TEMPLAR. Metaphóricamente vale moderar...	+Templar, moderar.
TEMPLAR. Se aplica también a los metales: y es...	&Templar metales.
TEMPLAR. En la música, vale poner acordes los instrumentos...	&Templar instrumentos.
TEMPLARIOS. Orden de Caballería...	&Templarios, Orden de Caballería.
TEMPLE. El temperamento y sazón del tiempo...	+Temple, sazón.
TEMPLE. Vale también el punto y fineza que se da a los metales...	&Temple, de humores, metales, &c.
VERONICA. La imagen o representación del Rostro de nuestro Señor Jesu-Christo...	*Verónica, imagen de el Rostro de Christo.
VERRACO. El cerdo padre, que se echa a las puercas para cubrirlas.	*Verraco, cerdo que cubre a las puercas.
VERRAQUEAR. Gruñir o...	+Verraquear, gruñir.
VERRIONDEZ. El zelo de los puercos.	*Verriondez, zelo de los puercos.
VERRUGUIENTO. (...) Dícese también Verrugoso.	+Verruguiento, verrugoso.
VERSADO. Práctico...	+Versado, práctico.

- VERTEDEDOR. En la Náutica, es un pedazo de palo (...) que sirve para chicar el agua que hacen las lanchas y botas.
- VERTELLOS. Voz Náutica.
- VERTIENTE. Lo que vierte:...
- VERTIENTE. Usado como sustantivo, se toma por el declive o sitio por donde corre o puede correr u verter el agua.
- VESTIGLO. Monstruo horrendo y formidable.
- VESTUARIO. En algunas Iglesias se llama el sitio donde se revisten los Eclesiásticos.
- VETA. Lo mismo que vena en...
- VEXIGA. Se llama también la ampolla u bolsica que se suele elevar en la cutis, y llenarse de un humor acuoso.
- +Vertedero, vertedor.
&Vertedor, en las lanchas y barcos.
- &Vertellos, en el navío.
*Vertiente, lo que vierte.
*Vertiente, sitio por donde corre el agua.
- *Vestiglo, monstruo formidable.
- +Vestuario, vestidos.
*Vestuario, donde se viste.
- *Veta, lo mismo que vena, véase.
*Vexiga, la que se levanta en el cutis y se llena de agua.

2. Azalpen motak

Era anitzetako azalpenak kausi ditzakegu aztertutako corpusean, baina gehien-gehienak 3tan bil daitezke: definizio perifrastikoak (§ 2.1; corpusean izarraz markatuak), definizio sinonimikoak (§ 2.2; corpusean gurutzeaz) eta zehaztapenak (§ 2.3; corpusean “&” zeinuaz). Talde berezi batean ezarri ditut, berriz, aurreko sarrera bati buruzko erreferentziak (§ 2.4). Ikus ditzagun orrialdeko, sarrera kopuru orokorraren aldamenean, mota bakoitzaren eragina eta portzentaia:

<I, 6>	28	6 (%21,4)	0	3 (%10,7)	6 (%21,4)
<56>	47	19 (%40,4)	4 (%8,5)	3 (%6,4)	0
<106>	50	6 (%12)	3 (%6)	10 (%20)	0
<156>	46	10 (%21,7)	3 (%6,5)	7 (%15,2)	0
<206>	62	5 (%8,1)	6 (%9,7)	5 (%8,1)	3 (%4,8)
<256>	56	2 (%3,6)	2 (%3,6)	2 (%3,6)	0
<306>	53	5 (%9,4)	5 (%9,4)	2 (%3,8)	0
<356>	68	3 (%4,4)	3 (%4,4)	8 (%11,8)	0
<406>	38	2 (%5,3)	5 (%13,2)	8 (%21,1)	0
<II, 21>	63	2 (%3,2)	1 (%1,6)	3 (%4,8)	0
<71>	43	8 (%18,6)	3 (%7)	3 (%7)	0
<121>	58	9 (%15,5)	4 (%6,9)	4 (%6,9)	0
<171>	59	3 (%5,1)	7 (%11,9)	18 (%30,5)	0

<221>	45	7 (%15,6)	8 (%17,8)	9 (%20)	1 (%2,2)
<271>	57	14 (%24,6)	3 (%5,3)	10 (%17,5)	2 (%3,5)
<321>	59	4 (%6,8)	5 (%8,5)	11 (%18,6)	1 (%1,7)
<371>	59	9 (%15,3)	5 (%8,5)	2 (%3,4)	0
OROT.	891	114	67	108	13

Azalpen mota hauen banaketa corpusean zehar aski irregularra da: honek iradokitzen digu sarrera-hitzaren nolakoak zerikusi handia izan duela. Halaz ere, joera batzuk antzeman daitezke: (1) definizio perifrastikoak A letran bestetan baino sarriago agertzen dira; (2) esanguratsua izan daiteke, halaber, 6. orrialdean definizio sinonimikorik ez agertzea; (3) zehaztapenak hiztegiaren bukaera aldera nagusitzen dira; eta (4) erreferentziak A letraren hasieran maizago baliatu bide zituen.

Ikus dezagun orain sarrera azalpendun hauen eragina oro har orrialdeko:

<I, 6>	28	15 (%53,6)	<II, 21>	63	6 (%9,5)
<56>	47	26 (%55,3)	<71>	43	14 (%32,6)
<106>	50	19 (%38)	<121>	58	17 (%29,3)
<156>	46	20 (%43,5)	<171>	59	28 (%47,5)
<206>	62	19 (%30,6)	<221>	45	25 (%55,6)
<256>	56	6 (%10,7)	<271>	57	29 (%50,9)
<306>	53	12 (%22,6)	<321>	59	21 (%35,6)
<356>	68	14 (%20,6)	<371>	59	16 (%27,1)
<406>	38	15 (%39,5)			
		OROTARA			302 ³⁶

Neurri batean bederen, honen argitara irregulartasunaren kontu eman dezakegu: (1) bi sakonuneak (256 eta 21. or.) DE- eta IN- hasieradun hitzei dagozkie, zati on batean azalpen berezirik behar ez duten aurrizkidunei, hain zuzen; (2) erpinak hasieran (A letran, espero bezala) eta bukaera aldera (171, 221 eta 271. or., P-R-S letrak) agertzen dira; bukaerakoentzat ez daukat oraingoz azalpenik; (3) gainerakoetan, portzentaia gehienak %20-40 barru nasaian murgiltzen dira.

2.1. Definizio perifrastikoak

2.1.1. Forma

Definizio perifrastiko gehienak zuzenean ematen dira, buru-hitzarekiko loturarik gabe, era honetara: "Abonar, dar por bueno". Haatik, inoiz edo behin loturako aditza ager daiteke; honako 6 hauek bakarrik aurkitu ditut (ohartu *ser*, *significar* eta *llamar-se*-k³⁷ bina adibide lortzen dituztela):

(36) Adierazi baino sarrera bat gehiago agertzen zaigu, sarrera misto bat daukagulako.

(37) *llamar* aditzarekin atal honetan erdizka baizik ezin sar daitekeen beste adibide bat dugu: "Pieza de artillería, yo la llamo...", jadanik hitzaurrean aitortutako hiru hitz berrietatik baten —*sutumpa*-ren— aurkezpena egiteko, hain zuzen.

Cabos, en el vestido *son* todo lo que no es la tela principal.
 Evangelio, *significa* buena nueva.
 Mañoso, (...) *significa* en Bascuence al que tiene mañas e impertinencias.
 Obsidiana, *se llamaba* una piedra negra que servía de espejo, y ya no se halla.
 Tañer de occisa, en la Montería, *es* avisar con la bocina, estar muerta la res.
 Sangradura, sangría, *se llama* la parte de el brazo que se dobla y sangra.

Bidalketa-deietan jadanik ezagutu ditugun bestelako loturak (gutziz *lo mismo que*) ere ager daitezke:

Assentada, <i>lo mismo que</i> vez.	Maravillosamente, (...). <i>Lo mismo es a</i>
Assentar, <i>por</i> tomar o dar asiento.	las mil maravillas.
Al cabo, al cabo de, <i>lo mismo que</i> después de.	Salve, <i>lo mismo que</i> Ave.
Interposita persona, (...) <i>lo mismo que</i> interlocutor.	Veta, <i>lo mismo que</i> vena, véase.

Izenek, eskuarki, artikulurik gabeko definizioa daramate; hona hemen adibide batzuk:

Aborrecible, objeto digno de aborrecimiento.	Cochío, calidad de cocerse bien...
Alexijas, puches que...	Maraña, abundancia de maleza.
Cabial, manjar de huevos de pescado.	Raqueta, juego de pelota...

Dena dela, gutxi batzuetan erregela apurtu egiten da:

Alférez, <i>el</i> cabo que lleva la vandera.	Ocal, <i>el</i> capullo que forman...
Algalia, <i>el</i> sudor del gato de algalia.	Occipital, <i>un</i> hueso del colodrillo.
Cabezada, <i>el</i> golpe de cabeza.	Ochava, <i>la</i> octava parte.
Coca, <i>una</i> hoja que mascan...	Raqueta, <i>la</i> pala de red.
Mañana, <i>el</i> día siguiente.	Sangraza, sanguaza, <i>la</i> sangre acuosa.
Oca, <i>una</i> raíz dulce...	

Adjektiboetan, ostera, erlatibozkoaz azaltzen direnean, artikulua eramán dezakete zein ez:

Mañero, el que tiene maña.	Obsoleto, que ya no está en uso.
Mañoso, el que tiene maña...	Temeroso, que causa miedo.

Definizio gehienak sarrera hitzaren ondo-ondoan agertzen dira; hirutan bakarrik aurkitu ditut sarreraren bukaeran, hirurak jadanik aipatuak: *interposita persona*, *mañoso* eta *maravillosamente*. Eta behin bitan banatua, hasieran zehaztapena eta bukaeran sinonimo baten eskaintza perifrastikoa: "Coca, yerba, (...). Los Boticarios la llaman *Coco de Levante*".

2.1.2. Edukia

Nahiz edukia ia beti DAut-en zordun izan, gero ikusiko dugun bezala, Larramendiren definizioak —oro har hiztegi elebidun batean espero bezala— anitzez

laburragoak dira. Hasteko, jadanik entziklopedi informazioaz mintzatzerakoan (Urgell 1998b: § 4.1) azpimarratu dut halako berriak eskuarki *HH*-ko sarretetik desagertu egin direla; izan ere, ezer gutxi —adibide bakar bat— agertzen da gure corpusean: “Alexijas, puches que se hazen de cevada, agua y sal (...); se venden en Andalucía”. Halako informazio mota, batez ere definizio zehatzagorik ematerik izan ez duenean edireten da,³⁸ eta inoiz definizio osoa hartakotzat jo daiteke:

Cabezuela, yerba de que se hazen escobas.

Coca, una hoja que mazcan [sic] los Indios y la chupan.

Obsidiana, se llamaba una piedra negra que servía de espejo, y ya no se halla.

Oca, una raíz dulce de el Perú.

Sándalo, árbol de Indias cuya madera es medicinal.

Bestalde, corpuseko lehen orrialdeetan aurkitzen ditugun definizio luzeak

<6> Abominar, tener horror, aborrecer y ofenderse mucho de una cosa (2 lerro ken 5 karaktere).

Abordar una nave a otra, u con otra cosa, acercarse, pegarse borde con borde (2 lerro gehi 5 karak.).

<56> Alexijas... (ik. *supra*; 2 lerro gehi 5 karak.).

Alferecía, enfermedad convulsiva que inutiliza y turba las acciones animales (2 lerro gehi 3 karak.).

Alfombrilla, enfermedad a manera de sarampión y con manchas (2 lerro ken 8 karak.).

bakanago, eta oro har laburxeago baizik, ez dira gainerakoetan agertzen:

<156> Cabezal, colchoncillo largo y angosto en que duermen los labradores (2 lerro ken 6 karak.).

<71> Marbete, pedacito de papel que ponen a los extremos de las piezas de paño, &c. (2 lerro gehi 3 karak.).

<121> Obsidiana... (ik. *supra*; 2 lerro).

Tañer de occisa, en la Montería, es avisar con bocina estar muerta la res (2 lerro).

<271> Sangradura, sangría, se llama la parte de el brazo que se dobla y sangra (2 lerro ken 7 karak.).

<321> Templanza, virtud que modera el exceso de sentidos y apetitos (2 lerro ken 11 karak.).

2.2. Definizio sinonimikoak

Zehatzak eta batez ere laburrak, esanahikideen (edo, esapideen kasuan, esapide baliokideen) bidezko definizioak egokienak bide dira *HH* bezalako hiztegi eleaniztun baterako. Alabaina, Larramendik perifrastikoak baino nahikotxo gutxiago (67/113) erabili zituen, baliatzen ari naizen lagingaren arabera, ziurrenik ereduak

(38) Dakusgunez, definizio ahulak landareetan batik bat agertzen dira, baina itxura denez baita harrietan ere bederik; susmatzekoa da, beraz, lehen erreinuan ere antzekoak izango ditugula.

berak hartaraturik. Gehienetan esanahikide bakar bat aski da, nahiz ez diren falta bi daramatzen sarrerak ere ($12/67 = \%17,9$):

Alesnar, alisar, bruñir.	Embarbascarse, trabarse, enredarse.
Assí que, y assí, y por esso.	Guaya, lloro, lamento.
Cabezudo, terco, porfiado.	Pieza, sala, aposento.
Cabida, entrada, amistad.	Ras con ras, junto, pegante.
Cobro, seguridad, resguardo.	Rascar, refregar, frotar.

Haietatik bi, ordea, bereziak dira, esanahikideak juntagailuz lotuta baitaude, lehena hautakariak eta bigarrena kopulatiboak: “Pié, tronco u árbol” eta “Raro, extraordinario y tal qual”.

2.3. Zehaztapenak

Batzuetan, buru-hitzaren aldamenean agertzen dena ez da definizioa, esanahia mugatzen edo zehazten laguntzen duen xehetasun bat baizik; corpusean honelakoak definizio perifrastikoen ia parean dabilta kopuruaren aldetik. Zehaztapen motak anitz dira; usukoenek (orotara 71, $\%65,1$), esanahia izenlagun edo adizlagun baten bitartez zehazten dute;³⁹ sarrien agertzen denetik hasita aipatuko ditut:

<i>de</i> preposizioaz (orotara 36)	<i>Abono de tierras, sembrados, huertas, &c.</i> <i>Assessor de juez lego.</i> <i>Cabezadas de el que duerme.</i> <i>Cabezada de mula o caballo.</i> <i>Cabezal de sangría.</i> <i>Cabezón de camisa.</i> <i>Cabo de cuchillo, &c.</i>
<i>en</i> preposizioaz (16)	<i>Abonado en hacienda.</i> <i>Aletas, en los pezes.</i> <i>Cabra, cabrilla en las piernas.</i> <i>Cocer en agua.</i>
osagarri zuzenaz, edo subjektuaz inoiz (13)	<i>Abonanzar el tiempo.</i> <i>Assentar pazes.</i> <i>Assentar piedras preciosas los plateros.</i> <i>Assestar artillería, &c.</i>
<i>a</i> preposizioaz (3)	<i>Deferir al juicio o dictamen de otro.</i> <i>Rapto a la cabeza.</i> <i>Salvarse, al Cielo.</i>
<i>para</i> preposizioaz (2)	<i>Cochinilla, para teñir.</i> <i>Cocimiento, para curar.</i>
<i>con</i> preposizioaz (1)	<i>Asserrar con sierra o sobre sierra corva.</i>

(39) Hurrengo atalean ikusi ahalko dugu *DAut*-en sarrera bakunen orde zehazten direla eta, hein handi batean bederen, hango definizioetatik ateratakoak direla.

Adierazpide hauek adiera bereko hitzetan errepika daitezke, nahiz, daukagun adibide bakarrean bezala, bata bestearen ondoan doazen:

Rapto *de muger*.
Raptor *de muger*.

Halaber, buruaren gramatika kategoriaren arabera zeini berea egoki dakiok; gure adibideetan, gainera, bi hitzen artean lerrokada gehiago daude:

Asseguración [...]. <i>De una paga</i> .	Guarnecer <i>plazas, vestidos</i> .
...	...
Assegurar, [...]. <i>Una paga</i> .	Guarnición <i>de plaza, vestido, espada</i> .
Assentador <i>de cantería</i> .	Rasadura <i>de medidas</i> .
...	...
Assentar <i>en la Cantería</i> .	Rasar <i>las medidas</i> .

Amaitzeko, adiera zehazten duen sarrera nagusiak definizio perifrastikoa eraman dezake, eta gainerakoek, berriz, hari buruzko erreferentzia laburtuak:

Templador *de afectos, apetito, &c*.
...
Templanza, *virtud que modera el exceso de sentidos y apetitos*.
...
Templar *apetitos, &c*.

Mota ezagunago bat, hitza zein arlotakoa den (oso zentzu zabalean)⁴⁰ jasotzen duena da; honelako 24 ale (%22) agertzen dira; adibidez:

Ethiopide, <i>yerba</i> (ik. <i>euphrasia</i> ere).	Maravilla, <i>flor</i> .
Cochinilla, <i>insecto</i> .	Pié <i>de liebre, planta</i> .
Esturión, <i>pescado</i> .	Piedra <i>infernál, cáustico</i> .
Ethesios, <i>vientos</i> .	Salvia, <i>mata</i> .
Eubolia, <i>virtud</i> .	Sambuca, <i>instrumento músico</i> .
Eucharistía, <i>sacramento</i> .	Sandalia, <i>calzado</i> .
Euphorbio, <i>árbol</i> (ik. <i>guindal</i> ere).	Templarios, <i>Orden de Caballería</i> .

Ia beti ikusi bezain hitz gutxikoa da; salbuespen bakarrak deskribapen zertxobait zehatzagoa ("Alfaneque, *ave de rapiña*", "Degolladero, *parte del cuello*", "Evangelio, *sagrada Escritura*", "Guincho, *ave marítima*", "Guayaco, *árbol de Indias*",⁴¹ "Rascador, *adorno de la cabeza*", "Tembleque, *adorno de la cabeza*"), bi batean ("Alfónsigo, *alhóci-go, árbol y fruta*"), loturazko aditza ("Pié *de gallina, (...); es una planta*") eta *cierto* zehaztaile indefinitua⁴² ("Sánalo todo, *cierto emplasto*") agertzen denekoak dira.

(40) Oso interesgarriak dira Quemada-k (1967: 418-424) honelako definitzaileez egiten dituen iruzkinak.

(41) Agerian dago gorago azpimarratu ditugun definizio perifrastiko zehaztugabeetatik oso gertu dagoela azken hau.

(42) *Cierto* dela eta, jakinagarria da Moliner-ek (1988, s.v.) dioena: "...su empleo se hace necesario en algunas definiciones: definiendo 'moaré' como 'tela de seda', puede interpretarse que ese nombre es aplicable a cualquier tela de seda; es necesario decir 'cierta tela de seda' para que no ocurra así".

Jadanik %87,1era iritsi garenez gero, bistan da gainerako zehaztapenek oso adibide gutxi eskainiko dituztela; hona hemen direnak:

a) Sarrera-hitza zehaztapenaren parte izatea; zehaztapena bainoago bigarren zatia, batzuetan bederen, benetako sarrera da, eta sarrera-buruan esapide edo kolokazioaren hitzik garrantzizkoena, hots, alfabetikoki zeren arabera ordenatu behar den eta hori agertzen da:⁴³

Cocer, medio cocer.

Oca, juego de la oca.

Ocal, pera, manzana ocal.

Salve, oración de la Salve.

b) Zehaztapen gramatikala:

Assí que, denotando tiempo.

Obstante (...) quando no se le añade que.

Obstante, siguiéndose plural.

Sail honen barruan sartu behar dira gramatika-kategoria adierazita daramaten haiek ere (ik. Urgell 1998b: § 3.1).

c) Zehaztapen morfologikoak:

A los piés de v.m. (...) *si es estar*; Mañana, *la mañana*.⁴⁴
(...) *si es echarse*.

Echar las cabras *a otro*.

d) Adjektiboari aldean eraman ohi duen izena —kolokazioaren oinarria (Hausmann 1989:1010)— eranstea: “Intimo *amigo*”.⁴⁵

2.4. Aurreko sarrera bati buruzko erreferentziak.

HH-ko sarrerak ez dira nahitaez beregainak: adierakako antolakuntzak (ik. Urgell 1998a: § 4.7.1), batez ere aditz multzoetan, forma zenbaiten esanahia eman beharra saihesteko aukera eskaintzen du. Hau bereziki nabarmena da partizipioetan, eskuarki dagokien aditzaren ondo-ondoan agertzen baitira, dakigunez. Ondorioz, hiru sarrera molde izan ditzakegu: alde batetik, infinitibo azalpendunaren gerizapeko lekuaz beste ezertaz adiera agertzen ez dutenak edota infinitiboaren azalpen bera (edo haren laburpen bat) daramatenak; ondoko adibidean, adiera bakoitzean esandako molde baten adibidea dugu:

Rasgar, romper.

Rasgado.

Rasgar, rasguear la guitarra...

Rasgado, rasgueado.

(43) *Eras*-ean berbera adierazteko beste bide bat —erreduntzaririk gabekoa— aurkitu zuen: “Andar (modo de)”, “Bartholomé (San)”, “Bastón (afirmarse en él)”, “Caer (hacer)”, etab. Halaz ere, HH-ko adierazpidearen adibideak oraindik ere ugari daude: “Cierto, de cierto”, “Cobro, dar cobro”, “Decir, qué decir”, etab.

(44) Horrela izena dela adierazten du, aditzondotik bereizteko.

(45) Corpus zerrendatuan ikus daitekeen bezala, DAut-ek *intimo* bakarrik jasotzen du buruan.

Bestetik, eta hauxe da atal honen xedea, aurreko sarreraren erreferentzia hitz estandar batez, batez ere *assí*-z (13 adibidetatik 12tan), adierazita daukatena; esate baterako:

Cocer.	Rascar la sarna u otra cosa que pica.
Cocido.	Gana de rascarse <i>assí</i> .
Cocer en agua.	Salvar, dando la Gloria eterna, que es propio de Dios.
Cocido <i>assí</i> .	Salvado, salvo <i>assí</i> .
Cocer demasiado.	Sangrar, abrir la vena.
Cocido <i>assí</i> .	Sangrado <i>assí</i> .
Cocer, medio cocer.	Templar, apetitos, &c.
Cocido <i>assí</i> .	Templado <i>assí</i> .

Baliabide hau, antza denez, hiztegiaren hasieran maizago erabili zuen eta, gure corpusaren arabera, orduan bakarrik adiera bereko hitz bat baino gehiago harrapa dezake: 13tik 6 adibide 6. orrialdean kausitzen ditugu, bi segida batekoak eta beste laurak besteakoak; ohartu, halaber, normalduta ez dagoen adierazpide bakarra (*en este sentido*) ere bertan daukagula:

Abonar, dar por bueno.	Abono de tierras, sembrados, huertas, &c.
Abonado <i>assí</i> .	Abono <i>assí</i> , en particular de fiemo, de estiércol, &c.
Abono, <i>en este sentido</i> .	Abonar <i>assí</i> .
	Abonado <i>assí</i> .
	Abonador <i>assí</i> .

3. Azalpenen etorkia

HH-ko sarrera gehienak *DAut*-etik hartuak diren bezalaxe, sarrera-hitzari dagozkion azalpenak ere bertatik izan ohi dira. Alabaina, *DAut*-en definizioak era askotakoak dira, sinonimo hutsetatik gauzaren deskribapen batzuetan oso luzeak ematerainokoak.

Hasieran eratutako corpusean parean jarri ditugu bateko eta beste lekuotasunak, *DAut*-en zutabeen, labur beharrez, *HH*-koa ulertzeko premiazkoena baino ez jasoaz eta sarrerak edota azalpenak bertatik ez datozenen marra bat ezarriaz. Orotara, *HH*-aren eredian oinarriarik aurkitzen ez dutenak 44 (%14,6) baino ez dira.

Egiaztatzeko talderik errazena, definizio sinonimikoena da. 67tatik 50 (%74,6) zuzen-zuzenean *DAut*-eko sarreraren eskaintzen diren aukerak dira, eta haien artean guttiz azpimarragarriak dira bi esanahikidedunak (ik. § II, 2.2), 12tik 9tan (*alesnar*, *cabezudo*, *cabida*, *cobro*, *embarbascarse*, *guaya*, *pié*, *pieza* eta *rascar*) biak *DAut*-ekoak baitira; batean (*raro*), bietatik bat bakarrik. Osterantzean, 5 aldiz *DAut*-ek eman definizioa hitz baliokide batez ordezkaturata dakusgu *HH*-an:

- CABO. El extremo de las cosas... > Cabo, extremidad.
 DEFENDEDERO, RA. Todo lo que se puede defender... > Defendederero, defendible.
 EMBARCACION. Qualquer género de nave que... > Embarcación, navío.
 MAÑERO. Significa también fácil de tratarse... > Mañero, tratable.
 PICOTERO, RA. adj. que se aplica a la persona que habla mucho... > Picotero, hablador.
 PIEDRA. Se llama también al agua congelada que cae de las nubes... > Piedra, granizo.

Egokitze-lana, hain zuzen, oso nabarmena da halakoetan: *DAut*-ek eskaini aukera anitzetatik bakar batekin geratu da sarri; adib.:

- ALEVE. Vale lo mismo que infiel, desleal, pérfido, alevoso y traidor > Aleve, traidor.
 COARTAR. Limitar, estrechar, restringir, no conceder enteramente alguna cosa > Coartar, limitar.

Eta gehienetan (ik. salbuespenak § II, 2.1.1ean) esanahikidea edo baliokidea berterik ez du hartu, *DAut*-eko aurkezpen hitzak (*significa también*, etab.) eta beharrezko ez den informazioa ezabatuz; adib.:

- ASSENTAR. Significa también anotar y escribir alguna cosa para que no se olvide, de donde tomaron la denominación los libros de asiento > Assentar, anotar.
 EMBALLENADOR. El que hace los jubones y otros géneros de trages y vestidos mugeriles, afianzados con pedazos de barbas de ballena, para que estén estirados y fuertes, que modernamente, con la variedad de los trages, llaman Cotillero > Emballenador, cotillero.
 ETHICA. La parte de la Philosophía que pertenece a las costumbres, y por otro nombre se dice Philosophía moral > Ethica, philosophía moral.
 MAÑEAR. Disponer con maña y artificio alguna cosa para lograr el buen suceso de ella > Mañear, disponer.

Zehaztapenetan, adizlagun edo izenlagun batez eratutako 71etatik 58k (%81,7) ereduari dute azalpen argia; beste 4, berriz, normalean baino aldatuago daude, zehaztutako edota argiago (baina beti laburrago) bihurtzeko asmoz:

- Hombre *abonado*. El que tiene crédito y caudal bastante para que se le fie qualquiera negocio de interés y su manejo > Abonado en hazienda.
 INTERROGACION. En la Gramática, es una apuntación que se pone en el lugar donde el Autor habla preguntando, a fin de que el lector eleve la voz y la varíe. Señálase con una *¿* vuelta al revés y un punto debajo en esta forma *¿* > Interrogación, interrogante, en la ortographía.
 PIE. Se toma también por la parte inferior de alguna cosa, sobre que está lo demás > Pié, de montaña, &c.
 Al *pié*. Modo adverb. que vale lo mismo que con cercanía o inmediación a alguna cosa: como Al pié del árbol, Al pié del monte > Al pié de un roble, &c.

Taldea adierazten duten 24 zehaztapenetatik, berriz, 23 hitzez hitz edo ia, *DAut*-etik hartuak dira; salbuespen bakarra “*Evangelio*, Sagrada Escritura” da.

Zehaztapenak, oro har, definizioa saihesteko biderik eroso, eraginkor eta laburrena izan ohi dira; ikus ditzagun adibide zenbait (Larramendik erabilitako zatia *DAut*-en etzanetan jarri dut):

ALETAS. Se llaman *en los peces* aquellas palas que tienen en los costados, con las cuales se mueven hacia la parte que quieren: y se llaman así por la semejanza con las alas de las aves > Aletas, *en los peces*.

ASSENTADOR. Term. *de Cantería*. El oficial que assienta las piedras de sillería en las obras que se hacen de este material > Assentador *de cantería*.

ESTURION. *Pescado* mui regalado y sabroso, que tiene las escamas al revés de los demás, vueltas hacia la cabeza, y nada siempre contra la corriente de las aguas > Esturión, *pescado*.

PIERNA. Se llama el muslo del animal en la Carnicería: y también el del ave. Lat. *Cora carnea*. GRANAD. Art.de Cocin. f.12. Desta manera es mui sabrosa la carne de la *pierna del carnero* > Pierna, *de carnero*, &c.

Azpimarra daiteke, batetortze nabarmenez gain, Larramendiren zehaztapenen iturri inoiz adibideak ere izan daitezkeela (cf. *pierna*).

Sail honetako beste berezitasun bat, adiera batuketak dira: *HH*-ko “Guarnecer, plazas, vestidos” *DAut*-eko birena da, “Guarnición de plaza, vestido, espada” hirurena eta “Guía, de danzas, juegos, &c.” beste birena.

Definizio perifrastikoen artean, azkenik, 113tik 9 besterik ez dira nolabait Larramendik bere erara antolatuak, dela sarrerak berriak direlako, dela *DAut*-ekoak asebeste ez zuelako. Gainerakoetan (%92), *DAut* da inolako zalantzarik gabe *HH*-ko definizioaren iturria. Hasteko, ohartu portzentaiak gorantz dihoazkigula sailez sail, sinonimoek emandako %74,6 eta zehaztapen arruntenen %81,7tik oraingo kopurura.

Mota honetan gertatu den laburpen lana adierazteko, gorago aipatu ditugun gure corpuseko definiziorik luzeenetan luzeena ekarriko dut, eta eredukoarekin erkatuko (*HH*-koaren oinarri diren hitzak etzanetan jarri ditut):

ALEXIJAS. Es una especie de *puches*, sólo diferente en el nombre del farro: pues *se hacen* como éste de la *cebada* quebrantada y medio molida después de tostada y mondada, la qual se cuece con *agua y sal* hasta que se espesa y toma algún cuerpo: y para que estén más sabrosas le echan por encima Ajonjolí o Alegría. Tamarid las llama Alexías; pero el uso común con que se pronuncian *en Andalucía*, donde *se venden* públicamente por las calles, es de Alexijas, y es más conforme a su origen Arábigo > Alexijas, *puches que se hazen de cevada, agua y sal* {...}; *se venden en Andalucía*.

Handian bezala txikian ere jokatu zuen; ohartu, besteak beste, izen bereziaren laburpenari:

VERONICA. La *imagen* o representación *del Rostro* de nuestro Señor Jesu-
Christo, que quedó impressa en el lienzo con que aquella piadosa muger,

a quien dan este mismo nombre, le limpió el sudor quando iba con la Cruz acuestas camino del Calvario. También llaman assí a las copias sacadas de los originales que se veneran en Jerusalén, Roma y España, por haber quedado impresso en los tres dobleces del lienzo > Verónica, *imagen de el Rostro de Christo*.

Batzuetan, ostera, laburpena aurkezpen hitzak kentzean datza:

SANGRAR. Usado como verbo neutro, se toma por lo mismo que *arrojar sangre* > Sangrar, *arrojar sangre*.

Inoiz bi sarrerak berdinak dira, juntagailua edo artikulua gorabehera:

SANGRAZA o SANGUAZA. La sangre aquosa > Sangraza, sanguaza, la sangre aquosa.

VERRIONDEZ. El zelo de los puercos > Verriondez, zelo de los puercos.

Alderantziz, gutxi batzuetan badira Larramendiren eransketak:

EMBATE. Se llama también el viento fresco y suave que suele correr en el verano, y se experimenta más en las cercanías del Mar > Embate, ayre fresco *con neblina alta*.

GUBIA. Escoplo de media caña, delgado, de que se sirven los Carpinteros y otros Artífices para las obras más sutiles y delicadas > Gubia, escoplo delicado, *arqueadito*.

Lehenengorako ez daukat azalpenik; bai, ordea, bigarrenenerako: eransketak Larramendiren etimologiari bide ematen dio: "...es voz Bascongada, que significa arco, corvadura...".

4. Azalpenen betebeharrak

4.1. Adiera argitzea edota bereiztea

Aztertu ditugun azalpenak ez dira ereduaren heredentzia hutsak. Neurri handi batean bederen, hitz ezohikoen adiera argitzea xede eginak direla dirudi: 301 azalpendun sarreretatik, 134 (%44,5) adiera bakarreko hitzak dira.⁴⁶

Gainerakoan, azalpenak adiera bat baino gehiago daukaten hitz edo esapideetan agertzen dira eta, horretarako grafismo berezirik ez egonik, argi dago adiera bereizketan paper nagusia joka dezaketela, taiu berekoak izan ohi diren bidalketa-deiekien batera. Corpuseko 92 hitz edo esapidek adiera bat baino gehiago daukate, eta haien artean ez dago era batera edo bestera adieren arteko bereizkuntza azalpenen bitartez egiten ez duenik; hots, adieren arteko bereizketa grafiko eza bereizketa kontzeptualaren bitartez estali da.

Maiz (25 bider, %27,2), lehenengo adiera hutsik doa, eta bigarrenetik aurrera hasten dira azalpenak agertzen; adib.:⁴⁷

(46) Kopurutik partizipioak eta oro har *assí* tankerako erreferentzia daraman oro kendu ditut.

(47) Ik. *alfombrilla, asserrar, cabida, cochinilla, cocimiento, cocina, defender, definición, embargar, embargo, embarrar, evacuación, guía, maravilla, ocasionado, picotear, pié, piedra, ras con ras, sanar* eta *vexiga* ere.

Aborrecible.	Ocasión.
Aborrecible, objeto digno de aborrecimiento.	Ocasión, lo mismo que <i>causa, motivo</i> , véase.
	Ocasión, lo mismo que <i>peligro</i> , véase.
Cocer.	Pierna.
Cocer en agua.	Pierna, de carnero, &c.
Cocer, medio cocer.	Pierna de sábana.
Cocer, hervir.	

Behin bakarrik aurkitzen da alderantzizko kasua, eta honetan *DAut*-eko adieren ordena alderantziz ezarri da, bere xedearen ondo-ondoan bidalketa-deia ipintzeko:

Picotero, hablador.
Picudo, lo mismo que <i>picotero, hablador</i> .
Picudo.

Maizenik, beraz, adiera guztiek zeinek bere azalpena daramate; ohartzekoa da adiera bakoitzak eskatzen duen edo iradoki duen azalpen mota daramala, beste sistemarik gabe; adib.:

Abono, en este sentido.	Cabos, en el vestido son todo lo que no es la tela principal. ⁵⁰
Abono de tierras, sembrados, huertas, &c.	
Abono, assí, en particular de fiemo, de estiércol, &c.	Cobro.
	Cobro. ⁵¹
Aleve, traidor.	Estupor, <i>entorpecimiento</i> , véase.
Aleve, en lo antiguo significaba <i>alevosía</i> , véase. ⁴⁸	Estupor, <i>admiración, assombro</i> , véanse.
Assegurar, dezir algo con asseveración.	Rapto, lo mismo que <i>hurto, robo</i> , véase.
Assegurar, poner segura alguna cosa. ⁴⁹	Rapto, lo mismo que <i>éxtasis</i> , véase.
Cabo, extremidad.	Rapto a la cabeza.
Cabo de cuchillo, &c.	Rapto de muger. ⁵²
Cabo, cuerda en el navío.	Rascar, refregar, frotar.
Cabo de mar, véase <i>promontorio</i> .	Rascar la sarna u otra cosa que pica. ⁵³
Cabos en los caballos, los piés, hocico, &c.	Salvarse, al Cielo.
Cabos, hilos que penden de las telas.	Salvarse de algún riesgo. ⁵⁴

(48) Ik. sinonimoa + bidalketa deia (edo alderantziz) *cochino, intestino, obycto-n* ere.

(49) Ik. definizio perifrastikoak adiera guztietan *algalia, coca, cocar, mañoso, raqueta, salvar, sándalo* eta *vertiente-n* ere.

(50) Ik. hiru adieratik gorako segida konplexuak *abonar, assentar, cabezal, mañero, oca, pieza, templanza* eta *témpano-n* ere.

(51) Ik. sinonimoak adiera guztietan *guillote, observar, raridad* eta *raro-n* ere.

(52) Ik. bidalketa-deia(k) + zehaztapena(k) (edozein ordenatan) *cabezón, defensivo, interrogación, íntimo, rasgo* eta *sangradera-n* ere.

(53) Ik. sinonimoa(k) + zehaztapena(k) (edozein ordenatan) *assí que, degolladero, rasgar, templar* eta *temple-n* ere.

(54) Ik. zehaztapenak adiera guztietan *guarnición, interrogatorio, obstante* eta *templador-en* ere.

Salve, lo mismo que Ave.
Salve, oración de la Salve.⁵⁵

Verónica, imagen de el rostro de
Christo.⁵⁶

Verónica, lo mismo que *betónica*,
véase.

Vestuario, vestidos.
Vestuario, donde se viste.⁵⁷

Bi adiera multzo berezi baino ez dut aurkitu; lehenean, adiera bara sinonimiaz eta bestea pluralaz berizita daude.⁵⁸

Tempestad, tormenta.
Tempestades.

Bestean, definizioaz eta zehaztapenez bereizitako bi adieraren ondoren, azalpenik ez daraman bidalketa-dei batez argitzen da azkena:

Maraña, abundancia de maleza.
Maraña en la seda, hilo, lana, &c.
Maraña, véase enredo.

4.2. Aldaerak aurkeztea

Ingelesezko hiztegi zaharretan, batzuetan morfologi eta fonetika aldaerak elkarren ondoan, giltzez edo taketez lotuta ("bracketed") azaltzen dira ezkerretara, eta eskuinetara definizio bakarra dagokie (Osselton 1989: 167-168). Ikertzen ari garen hiztegiaren eta haren ereduaren bada, izan ere, sarrerak ekonomizatzeko honen antzeko biderik. Has gaitezen eruditik: *DAut*-en halakoak batzuetan sarrera-buruan adierazten dira, buru-hitzaren grafismo beraz, biak juntagailuz lotuta:

SANGRAZA o SANGUAZA. La sangre aquosa.

Bestetan —gehienetan—, sarrera barruan jasota daude, eskuarki definizio lexikoren ostean, baina kasuan kasuko aurkezpen-hitzez inguratuta:

RASGAR. Significa assimismo tocar la guitarra u otro instrumento semejante (...). En esta acepción dicen algunos Rasgugar.
ALFOMBRA. (...) Muchos escriben esta voz con *b*, diciendo Alhombra.

Bai batzuk eta bai besteak, *HH*-an buruan agertzen dira, buru-hitzaren jarraian, eta bereizkuntza grafikorik ezagatik, besteak beste, sinonimoak bailiran.⁵⁹ Hauxe da ondoko hitzen kasua:⁶⁰

(55) Ik. definizio perifrastikoa(k) + zehaztapena(k) (edozein ordenatan), *cabezada*, *embate*, *evangelio*, *eucharistía*, *mañana*, *ocal*, *rascador* eta *sangrar*-en ere.

(56) Ik. bidalketa deia eta definizio perifrastikoa (edo alderantziz) *cabezueta*, *ochava* eta *sangría*-n ere.

(57) Ik. sinonimoa + definizio perifrastikoa (edo alderantziz) *embarcación* eta *temeroso*-n ere.

(58) Bigarreanean, latina ("Dura verba") askoz argiagoa da.

(59) Hain zuzen, halakoak huts-hutsik azaltzen direnean (*alfombra*, adib.) sinonimotzat hartu ditut goiko analisian, nahiz ez den erabat zuzena, baina bai barkakizun, beharbada, mugak non jarri argia ez delako; gainerakoetan, berriz, alde batera utzi ditut azalpen mota erabakitzerakoan.

(60) Ik. goian eskainitako corpusean *DAut*-i dagokion alderdia.

Alfoli, *alboli*, alhóndiga de trigo.
 Alfombra, *albombra*.
 Alfónsigo, *albócigo*, árbol y fruta.
 Cabra, *cabrilla* en las piernas.
 Guindal, *guindo*, árbol.
 Rasgar, *rasgugar* la guitarra u otro instrumento.⁶¹
 Sangradera, *sangradura* de algún caz o corriente.
 Sangradura, *sangría*, se llama la parte de el brazo que se dobla y sangra.
 Sangraza, *sanguaza*, la sangre acuosa.
 Verruguento, *verrugoso*.

Larramendik prozedura hau berau, bere aldetik bakandu zituen familiakideen sarreretara⁶² hedatu zuen, nahiz hartara ekarri zituen hitz berriak, gehien-gehienak ez fonetika-aldaerak (*alfiler* / *alfilel* pareo baino ez), morfologi aldaerak baizik diren:

cabito / cabillo, defendimiento / defensa, embarazosamente / embarazadamente, eternamente / eternamente, guijarreño / guijeño, interrogación / interrogante, maquilero / maquilón, raridad / rareza, temedero / temedor, temiente / temedor, vertedero / vertedor.

Areago, leku berean —eta, antza denez, arrazoi berengatik— agertzen dira *DAut*-en kausitzen ez diren beste zenbait ere:

Defendedero, *defendible*.
 Sandío, *sando*.⁶³

Eta, azkenik, leku berean erantsita dakusgu *DAut*-ek adiera honetan⁶⁴ jasotzen ez duen esapide baten aldaera ere: “Pie de gallo, *pata de gallo* en las damas”.

Ageri zaigun salbuespen bakarra, *DAut*-en erara loturazko hitzez erantsi duen (eta han ez dagoen) hurrengo hau da: “Guimbalete, de bomba, también se decía *bimbalete*”.

III. Ondorioak

Azterketak izan dituen hiru emanaldietan zehar Larramendik eredu sakonki baliatu zuela egiaztatu ahal izan dugu, bai hiztegiaren antolakuntza orokorrean (nomenklatura, alfabetatzea), baita sarreraren barrukoan (adierak, azalpenak...). Alabaina, erabilera ez da itsua izan, egin asmo zukeenaren eta egiatan eskura zituen baliabideen arteko tirabiraz erabakia baizik.

Oro har, *HH DAut* baino hiztegi arkaikoagoa da: mikrosarrerakako antolakuntzak eta alfabetatze gorabeheratsuak aurreko mendeko hiztegiekin lotzenago dute, ezen ez askoz ordenatu eta koherenteago den bere ereduarekin. Bistan da, ene usteko, Larramendi hizkuntzaz —hizkuntzez— gehiago kezkatu zela, tresna lexikografikoez

(61) Cf. “Rasgado, *rasgueado*” ondorena ere.

(62) Honela bakandutako sarreretarako, ik. § I, 1.1.8, eta adieretarako § I, 1.2.

(63) Larramendik eskainitako *sando* hori ez dut ezagutzen, ez ohiko hiztegietan aurkitzen (cf., adibidez, *DCECH*, s.v. *sandio*).

(64) s.v. *gallo* oso adiera ezberdinean dakar.

baino, zeren eta erabilitako argialetxeak ezar ziezaizkiokkeen oztopoak gorabehera, ez baitirudi hiztegi modernoetako aurrerakuntzak bere egiteko inolako ahaleginik egin zuenik. *Amateur* baten modura jokatu zuen honetan, hiztegiaren egitura orokorraren kaltetan. Haatik, ez dut ezagutzen honetaz arrenkuratu den erabiltzailearik: ez onerako baliatu zutenak, ez txarrerako ireki dutenak —ireki baldin badute— ohartu dira, antza denez, ereduarekiko erkaketak agerian jarri dituen ezaugarri hauetaz. XX. mendearen hasiera arteko erabiltzaileei dagokienez, honek ikerbide oso zabal bat irekitzen du, Larramendik euskal lexikografian ezarri zuen ereduaren iraupenaz eta suntsipenaz, hiztegi erabiltzaileen sentsibilitate aldaketarekin batera.

Mikroegiturari dagokionez, berriz, erkaketak hainbat azterkizun iradoki dizkigu, hala nola *HH*-ko gramatikazko edukia eta *Imposible Vencido*-koarekiko erkaketa, edo etimologietan sakabanatuta dauden euskarari buruzko berri interesgarriak, edo Larramendik gaztelaniazko ortografia berriari buruz zituen iritziak eta hauek eragirik izan ote zuten erabili zuen euskarazkoan, besteak beste. Badago alde honetatik zeregin aski, nik uste, euskalaritzaren ez eze hizkuntzalaritzaren historian interesik dutenentzat.

Alabaina, mikroegituraren azterketan gaztelaniazko atalean —hiztegiko iturri-hizkuntzan— geratu naiz: aztergabe daude, orobat, euskara eta latina, *HH*-ko xedehizkuntzak. Xehenetik hasita, gogoratu nahi nuke oso interesgarria izan litekeela akademikoek eta Larramendik latina sartzeko izan zituzten arrazoiak alderatzea, baita bi hiztegieta ordainak erkatzea, Larramendiren hitzak, alegia “Añado finalmente el Latín correspondiente, no siempre el que está en el Diccionario [*DAut*-en], pero sí comúnmente, y muchas veces con harto escrúpulo, y sin atreverme a decir que sea de su cuenta. Qué le haremos? no será este el único defecto que tendrá mi Diccionario” (1745: liv), zertan geratu ziren jakiteko.

Orain euskarari buruz hitz egin beharko nuke baina, hasieran egin dudana agintza zinezkoa zenez gero, zilegi bekit berriro ere gaztelaniatik hastea. Azkeneko zati honetan *HH*-ko gaztelania nondik datorren eta nola dabilen miatzen aritu gara, eta ariketa alferrikakoa izan ez dela nago. Alde batetik, *HH*-ko oihan ustez arriskutsuan barneratzeko mapa moduko zerbait erdietsi dugu, ezen badakigu, jakin ere, hitzak ez direla beti espero genezakeen lekuan egongo, *DAut*-en makrosarreraren erdizkako iraupenagatik ez eze adierakako antolakuntza eta grafi irizpide ezberdinengatik ere; badakigu, bestalde, buru-hitzaren eta hari laguntzen dioten gainerakoen (definizioa, esanahikidea, familiakidea edo zehaztapena) artean bereizten; eta badakigu, azkenik, inprimaki zahar anitzetan —eta gaurko berri gehiegitan— bezala, *HH*-an oharkabeko hutsek eragin handi xamarra izan dutela, zeinarengatik *HH*-ak argitalpen kritiko baten beharrean aurkitzen den.⁶⁵ Premia are handiagoa izan daiteke egun, Larramendiren hiztegia berriro ere informazio iturri gisa —Mitxelenaen *Orotariko*

(65) Eta “kritiko” diodanean *kritiko* esan nahi dut, eta ez besterik, hots, *DAut*-en ez eze *Diccionario Castellano Vasco* eta hartarako egokiak izan daitezkeen bestelako laguntzez baliaturik *HH*-aren original hipotetikoa berreraiki nahi lukeena. Utz diezaiodan hitza Rico irakasleari: “aunque no faltan quienes, por ignorancia, llaman *aparato crítico* al conjunto de introducción y notas lingüísticas, históricas y literarias que acompañan a muchas ediciones, que en general no son *críticas*” (Rico 1991: 310-311). Ai, gurean ere edizio kritiko ez *kritiko* guztiak honelakoak bederen balira!

Euskal Hiztegia-n, adibidez— erabiltzen hasi da eta. Argitalpen hutsei interpretazio hutsak gaineratzen badizkiegu, garaiz konpontzen ez bada, *HH*-aren XX. mendeko patu txarra betikotu daiteke. Besteren artean, <ch>aren erabilera bikoitza —Ipar zein Hegoaldeko erara— aipa daiteke, zeren eta hura ezagutu gabean, *HH*-ko euskara Hegoaldekoa delako aurreiritzia dela medio, denak gaurko <tx>z transkribatzeke arriskua zegoen eta, ikusi dugun bezala, gauzatu ere gauzatu da.

Irakurle ernea ohartuko zenez, gaztelaniaz hitz egin nahi eta euskaraz bukatu dut. Alabaina, ez da erabat oharkabea izan, ez eta arrazoirik gabe. Zeren eta lan honetan hainbat aldiz agerian geratu da Larramendik erabaki askotan —garrantzizkoenetan ia beti— euskarari begiratu diola, hala antolakuntza orokorrean nola hiztegiak zer jaso behar zuen eta zer ez ebazterakoan. Euskal ordainak arinago aurkezteko —eta, behar izatekotan, baita eratzeko ere, jakina— moduaren bila abiatu bide zen hitzak familiaka antolatzen, *DAut*-eko alfabeto hurrenkera alde batera utziaz, eta eurak zehatzago deskribatzeko hasi zen sarrera guztietan adibideak ematen. A letratik aurrera lanaren handia gailendu bazitzaion ere, hortxe dugu lekukotasuna, Larramendiren lehen hiztegi egitasmoa nola gauzatzen hasi zen ikertu nahi duenarentzat. Dena dela, hiztegi osoan zehar aurkitzen ditugu Larramendirentzat *xede hizkuntza* —adiera guztietan— izan zen euskarari buruzko kezka azterna argiak: nomenklaturako kenketak eta eransketak, adieren bakanketa, esapideen ordezkapena, morfologia, joskerak eta esanahizko ohar ugariak... hiztegiko gertakari anitzek euskara eta erabiltzaile euskaldunak buruan izanik egindako hiztegia dela dioskute.

Hau hala izan dela jakiteko, osterak, ez zegoen *berezitizquide* zein *artistadi*-tik haserik: ezinbestean ereduarekiko erkaketak agertu behar zituen —eta agertu ere ditu, hein batean baino ez bada ere oraindik— gaztelaniazko hiztegi baten eta, aldean (lagungarri zein lagun huts) daramatzen hizkuntzak gorabehera, euskal hiztegia izan nahi zuenaren —eta askorentzat halaxe izan zenaren— artean dauden ikuspuntu eta helburu ezberdintasunak.

Hasiera-hasieran, osterak, ereduaren garrantzia bestetik ere aldarrikatu nuen, edozein lexikografiaren hasikinetan lexikoan ere eragina izan zezakeelako hipotesia aldeztuaz. Honetara iristeko ere —eta, beraz, behingoz *HH*-ko euskal ordainez itzulitururik gabe mintzatzen hasteko— ezinbestekoa izan da ereduarekiko erkaketa eta *HH*-ko gaztelaniaren azterketa. Esate baterako, begibistakoa da *berezitizquidea* Larramendiren hitza dela, nahiz eta oraingoz ia bakarrik intuizioz esan dezakegun; ez dugu intuizio beharrik, aldiz, gaztelaniazko “sincategoremático” sarrerapean datorela jakin eta gero, bete-betean sartzen baita Larramendik asmatutakoztat aitortu zituen “voces facultativas” direlakoan artean; hain bete-betean non, berak esan gabe ere, edozeinek joko bailuke XVIII. mendeko euskararen ordainik ez zuela, ez eta beharrik ere.

“Sincategoremático”-tik behera hasten garen bezain laster, ordea, gauzak arras zailtzen dira euskarari begira bakarrik ari den ikertzailearentzat. *Aracarría* “sardio”, *arbazcatu* “encarnizarse”, *arraianrea* “pexemuller”, *artelatza* “alcornoque”, *astorroa* “onocrotalo”, *azukre ezkurra* “azúcar de pila” edo *oilo guizena* “pavada” adibideetan intuizioa zalantza handiaz baino ezin erabil dezake, eta gaztelaniazko buru hitzari begiratuaz ere bakanen baten azalpen ziurra baizik ez luke aurkituko —*arraianrea*

“pexemuller”, esaterako. Haietako askori buruz ziurtasunez mintzatzeko, *DAut*-eko sarrera irakurri beharko luke, ordea: ezen *arakarri* “sardio, piedra preciosa” < (*h*)*aragi* + (*h*)*arri* < “Es ordinariamente de color de carne (por lo qual se llama también carnalina...)”, *artelatza* < *arte* + *latz*, *noski* < “Arbol semejante a la encina. (...). Su fruto es bellota, como el de la encina, pero más pequeña, y cubierta del cascarón o capullo, que es mui áspero”,⁶⁶ *astorro* < *asto* + *orro* < “Su grito o graznido es semejante al rebuzno del asno, y por esso le llamaron *Onocrótalo* en Griego, de *ones*, asno, y *crotalos*, grito o ruido” eta *azucra ezcurra* < “El que se hace en unos piloncitos, como bellotas grandes”. Latinari ere arreta pixka bat ipini beharko lioke: *arbazkatu* < (*h*)*aragi* + *bazkatu* < *carnes vorare*, edo *oilo guicena* < *gallina crassa*.

Bi mailatan ari naiz, beraz: lexikografikoan, ereduak eta ereduko hizkuntzak ezarzen dute euskara sartuko deneko ingurunea, lekua eta modua, eta alde honetatik ezinbestekoak dira euskal ordainen nondik norako guztiak ongi ulertzeko; lexikoan, berriz, ereduko hizkuntza berdindu beharraren kariaz sortzen da, ezin ezagunagoa denez, euskaraz neologismoak —maileguak zein hitz berriak— eman beharra: maileguak eta haien itxura erabakitzeko eredu lagungarri den bezalaxe, hiztegiaren arabera kalkoak (*arraianrea*) edota itzulpenak (gogoratu hasieran aipatu dudana Oliver mallorkarraren *accio afectada* “melindre”, Larramendik, bide batez, *anyerequeria*-ren taiuko hitzez ordezkaturia) eragiteko gauza izan daiteke. Larramendi bezalako irakurle zehatz baten kasu berezian, berriz, *DAut*-en sarrerako zoko-moko guztiek balio lezaketete inspirazio iturri gisara euskaraz eman beharreko ordaina asmatzerakoan: “hausnartuaz” irakurri zuela esan zuen, eta beharbada oraintxe arte ez genuen bere esanahi betean ulertu.

Nolanahi ere den, ereduarekin ala gabe, edozein hiztegiaren azterketa sistematikoak —edukiari ez eze egiturari ere begiraten dionak— zeharo gaintitzen ditu hizkako azterketak lor ditzakeen emaitzik interesgarrienak ere, eta honek dituen akats guztiak saihesten. Gorago ikusitako adibideetan, *DAut*-en azalpenaren edota latinaren eta *HH*-ko euskal ordainaren arteko batetortzeak, banan-banan hartuta, denak hala-beharrezkoak izan zitezkeen: hala ez dela baieztatzena garamatzen xehetasun erabakigarria, gertakarien maiztasuna da, hain zuzen. Erka bitez,⁶⁷ berriz, *HH*-ko “Conversación, *solasa*, *jolasa*, *hizqueta*, *aharanza*, *goyea*” eta Harrieten frantsesa-euskara hiztegi “*conversation*, *solasa*, *aharanza*, *goiea*”: *aharanza* Etxeberri Ziburukoarengan ere irakur zezakeen arren (cf. *OEH*, s.v. *abarantza*), biak batera eta adiera horretan Harrietengandik baino ezin etor daitezke; eta ezker-eskuin bezalaxe gerta daiteke goitik behera ere: *quaratsa* “amargo” eta *quarastuna* “amargor”, biak batera eta grafia horrekin Harrietengan bakarrik irakur zitezkeen (cf. *OEH* s.v. *kirats* 3 eta *kirastasan*).

Azken adibide bat, hau ere jadanik aipatua: “Camarera, *camarero*, *gambararia*, *gambarazaya*, *guelazaya*. Lat. Cubicularia, cubicularius” sarreran *camarero* euskal ordaina ez dela jakiteko bide asko ditugu, baina denek nahitaez euskal hitzei baino gehiagori begiratzea eskatzen dute: bertan ditugu latinezko ordainak, femenino eta maskulinoak hurrenez hurren; hurrengo sarrera “Camarera, ro, mayor” da, eta haren latinezko

(66) Ohar bedi, bide batez, *artelatz* iraun duten Larramendiren hitz bakanen taldeari erantsi behar zaiola, oraingoan Orixe eta Ibiñagabeitia bezalako berme oniritziekin (ik. *OEH*, s.v.).

(67) Adibide gehiago ere aurki daitezke Lakarra 1993: 272-273.

ordainak "Reginae cubicularia, regius cubicularius". Sarrera kopuru handiago bat aztertuko bagenu, *HH*-an normalean maskulinoa bakarrik agertzen dela jakingo genuke, haren aldamenean femeninoa agertzea bakanki baizik ez dela gertatzen, eta are bakankiago femeninoa bera bakarrik agertzea, genero honi bakarrik dagozkion gauzak ez izatera ("Embarazada", esate baterako). Ereduan begiratuko bagenu, *HH*-an "Camarero" peituko genuke eta, gainera, "Camarera, ro, mayor" *DAut*-eko bi esapide ezberdin bat egitetik datorrela; beste horrenbeste gertatu da, jakina, jatorrizko "Camarera" eta "Camarero" sarrerekin, eta dagoeneko ez gara harritzen, bai baita-kigu oso sarri familia bereko eta hurbileko esanahikideak, euskaraz ordain berbera eraman beharrekoak, bakantzeko joera handia izan zuela Larramendik.

HH-an Larramendik ehotutako hariak norabide guztietan barraiatzen dira, baina beste horrenbeste gerta daiteke —gertatzen da— edozein hiztegiarekin. Hari bakar batetik tiraka hasteak, erdua zein izan den, hiztegiak zein asmo zeukan edota hiztegiaren egitura nolakoa den jakin gabe, eta are harrapatu nahi den hitzaren albo-alboan zer jartzen duen begiratu ere gabe, mataza gehiago nahasteko edo, onenean ere, lehen bezain ezjakitun geratzeko baizik ezin dezake balio.

Bibliografia

- Carrasco, P., 1992, "Los criterios etimológicos en la obra lexicográfica del cordobés Francisco del Rosal" in Lorenzo (arg.), II, 77-94.
- Casares, J., 1992, *Introducción a la Lexicografía Moderna*, CSIC, Madrid.
- Colon, G. & Soberanas, A.-J., 1986, *Panorama de la Lexicografía catalana. De les glosses medievals a Pompeu Fabra*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- Gemmingen, B. von, 1992, "Le *Tesoro de la lengua castellana, o española* de Sebastián de Covarrubias (1611) et la naissance du dictionnaire monolingue en Espagne" in Lorenzo (arg.), II, 25-33.
- Guerrero, G., 1990, "Nebrija, autoridad en el *Tesoro* de Covarrubias", *RFE* LXX, 133-141.
- Hausmann, F.J., 1989, "Le dictionnaire de collocations", in Hausmann *et al.* (arg.), *Dictionnaires*, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1010-1019.
- Lakarra, J.A., 1993, *XVIII. mendeko hiztegi gintzaren etorkiez*. Doktorego tesi argitaragabea, EHU-Gasteiz.
- _____, 1994, "Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)", *ASJU* XXVIII-1, 1-178.
- _____, 1995, "Pouvreuren hiztegiez eta hiztegi gintzaren historiaz", *ASJU* XXIX-1, 3-52.
- Lorenzo, R. (arg.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas* (Universidad de Santiago de Compostela, 1989), (2 lib.), A Coruña.
- Moliner, M., 1988, *Diccionario de uso del español*, (2 lib.), Gredos, Madrid.
- Osselton, N.E., 1989, "Alphabetisation in monolingual English dictionaries to Johnson" in James (arg.), *Lexicographers and their works*, University of Exeter, 165-173.
- Quemada, B., 1967, *Les dictionnaires du français moderne (1539-1863). Etude sur leur histoire, leurs types et leurs méthodes*, Didier, Paris, etc.
- Rico, F., 1991, *Breve biblioteca de autores españoles*, Seix Barral, Barcelona.
- Urgell, B., 1998a, "Hiztegi Hirukoitza eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (I): oinarritzko ezaugarri zenbait", *ASJU* XXXII-1, 109-165.
- _____, 1998b, "Hiztegi Hirukoitza eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (II): sarreraren edukia", *ASJU* XXXII-2, 365-415.

Monjongo DASSANÇAREN
Laborarien abissua (1692) eta
honen bi aldaera ezezagun:
Jean Pierre CHABALGOITYk
idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand
GOYENETCHEREN *Marechalaren
liburia* (1831). Aurkezpena,
edizioa, oharrak eta hiztegia

(*Laborarien abissua* (1692) by Monjongo DASSANÇA,
and its two unknown variants: the one written by
Jean Pierre CHABALGOITY (18th century) and the
Marechalaren liburia by Bertrand GOYENETCHE
(1831). Presentation, edition, notes and vocabulary)

Urkizu, Patri
Eusko Ikaskuntza
Miramar Jauregia – Miraconcha, 48
20007 Donostia

Ikerketa lan honetan Monjongo Dassanča ziburutarrek 1692an albaitaritzaz argitaratu liburuttoa berrargitaratzen da, bi aldaera ezezagunekin batera. Bat Jean Pierre Chabalgoityk XVIII. mendean zubereraz idatzitakoa eta bestea Bertrand Goyenetchek 1831ean moldatua, bidenabar aurkezpena, oharrak eta hiztegia ematen direlarik. Liburuttoaren nondik norakoa ere adierazten da, alegia, nola Charles Estienne-ek 1554ean Praedium Rusticum... latinez idatzi zuen, eta nola bere subia zen Jean Liébault-ek frantseseratu L'Agriculture et Maison Rustique tituluaz 1565ean, eta nola "Le Bouvier" 'Irzaina' izena duen lehen liburuko 22. kapituluaren moldaketa askea den Laborarien Abissua.

Giltz-Hitzak: Euskal liburu eta eskuizkribu teknikoak. Albaitaritza.

En el presente trabajo se reedita el librito que sobre veterinaria publicó el ziburutarra Monjongo Dassanča el año 1692, junto con dos versiones inéditas. Una de ellas es la escrita por Jean Pierre Chabalgoity el siglo XVIII en dialecto suletino, y la segunda es la elaborada por Bertrand Goyenetche en 1831, y aparecen acompañadas de la correspondiente presentación, notas y vocabulario. Asimismo se explican el origen y naturaleza de este librito, es decir, cómo fue escrito en latín por Charles Estienne en 1554 (Praedium Rusticum), y cómo fue traducido al francés por su yerno Jean Liébault con el título L'Agriculture et Maison Rustique en 1565, y finalmente cómo Laborarien Abissua es una versión libre del capítulo 22 del primer libro, que en francés lleva por título "Le Bouvier" (El boyero).

Palabras Clave: Libros y manuscritos vascos, técnicos. Veterinaria.

Dans ce travail, on réédite le livret sur la médecine vétérinaire publié par le ressortissant de Ciboure Monjongo Dassanča en 1692, en même temps que deux versions inédites. L'une d'elles est écrite par Jean-Pierre Chabalgoity au XVIIIe siècle, en dialecte souletin, et la seconde est celle élaborée par Bertrand Goyenetche en 1831. Les trois versions paraissent accompagnées de la présentation correspondante, de notes et de vocabulaire. De même on explique l'origine et la nature de ce livret, c'est-à-dire comment il fut écrit en latin par Charles Estienne en 1554 (Praedium Rusticum), et comment il fut traduit en français par son gendre Jean Liébault sous le titre L'Agriculture et Maison Rustique en 1565, et finalement comment Laborarien Abissua est une version libre du chapitre 22 du premier livre, qui porte le titre de "Le Bouvier" en français.

Mots Clés: Livres et manuscrits basques, techniques. Vétérinaire.

Aurkezpena

Euskara zientzia alor guztietara hedatzen ari den une honetan egoki deritzot euskal liburu tekniko zahar baten hemen agertzeari, edo zehatzago esanez, albaitaritzako liburu baten bi eskuzkribu ezezagunei leku egitea. Liburutxoak hiru edizio izan ditu mende honetan. Bata Baionan 1902an titulurik gabe moldiztegitratua hogeita hamar aletan soilik¹, zeinen ale bat gure liburutegian daukagun, bigarrena Jean Baptiste Daranatzek² moldatua eta RIEV-en 1908an ageria, eta hirugarrena egile berak 1927an plazaratua. Txomin Peilleni esker ezagutzen ditugu oraino argitaragabeak izan diren bi eskuzkribuak, bata bere familian kausitua eta antza denez XVIII. mendean Jean Pierre Chabalgoityk egina, eta bestea Bertrand Goyenetchek³ delako batek idatzia, hemen emango ditugunak.

Daranatzek plazaratu Monjongo Dassançaren *Laborarien abissua*-ren liburuxkak 16 orrialde ditu eta badirudi XVII mendeko edizioaren berrargitarapena dela. Beraz, lehenari, hots, XVII mendekoari, ezezagun dugunez D* deituko diogu⁴, eta D 1902ko edizioari. RIEV-en 1908an agertutakoari, —1902ko denez hiztegi ohar batzuekin soilik—, eta 1927an berriro argitaratuari⁵, bera baita, ez diegu kasurik egingo ia, eta hemen lehen aldiz agertzen direnei, alegia, Chabalgoityrenari eta Goyenetcherenari aurrerantzean CH eta G deituko diegu.

Liburuxka honen etorkia ezaguna da, espreski egileak agertzen baitu, *Maison Justia* (D, 1) *Maison Rustica* (G, 66) deitu liburuaren moldaketa dela, eta hau, antza denez, ez da Charles Estienne-k latinez plazaratu *Praedium rusticum...*⁶ (1554) eta honen suhia izan zen Jean Liébault-ek frantsesera itzuli *L'Agriculture et Maison rustique...*⁷ (1565) liburu ospetsua baizik.

Charles Estienne (Paris, 1535-1564), errege-moldiztegitegileen familiakoa, medizinan doktoretu zen, eta hala Alemanian nola Italian zehar ibili ondoren humanista garrantzitsuekin harreman aberatsak izan zituelarik, sorterrira itzuli zen. Bere anaia Henri protestante izategatik Frantziatik ihes egin behar izan zuenean, Charlesekin, katolikoa baitzen, inprimategiaren ardura hartu zuen, eta besteak beste honako liburuak moldiztegitratu zituen: *De dissecatione partium corporis humani...* (1545), *Guide des chemins et fleuves de la France...* (1552), *Dictionnaire Historique et Poétique...* (1553), eta gorago aipatu dugun *Praedium Rusticum*-a (1554).

(1) Gure ustez edizio hau Jean Baptiste Daranatzek prestatu zuen, Julio de Urquijo-ri eginiko dedikatorian, honakoa ageri baita: *Hommage à M. Julio de Urquijo / B. Daranatz / 14 juillet 1905.*

(2) Jean Baptiste Daranatz, "Un vétérinaire basque du XVIIIe siècle", RIEV, II, 585-600.

(3) Bertrand Goyenetchek, *Marechalaren liburua* (1831). MS, 73 or.

(4) Ez du aipatzen Jules Vinsonek bere *Essai d'une bibliographie de la langue basque*, ed. J. Maisonneuve, Paris 1891, liburuan ez eta ere Louis Desgraves bere *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au XVIIIe siècle*. Ed. Valentin Koerner, Baden-Baden, 1978.

(5) Jean Baptiste Daranatz, "Un vétérinaire Basque au XVIIIe siècle", *Curiosités du Pays Basque*. Lasserre, Bayonne, 1927, 368-382.

(6) Caroli Stephani *Praedium rusticum, in quo cujusvis soli vel culti vel in multi plantarum vocabula ac descriptiones earumque conuendatarum atque escolendarum instrumenta suo ordine describantur Opus Medicis, Pharmacopolis, Agricolis, caeterisque germanae latinitatis studiosis per utile...*, Lutetiae, MDLIII.

(7) *L'Agriculture et Maison rustique que de M. Charles Estienne docteur en Medecine Paracheuée premierement, puis augmentée* par M. Jean Liébault, Docteur en Medecine. A Paris, 1570.

Azken liburu honetan laborantzaz, baratze lanez, mahasti-zaintzaz eta beste gai anitzez mintzo zaigu, aitzinatik idatziak zirenak bilduz. Ikasle gazte eta letra onen zaleentzat idatzia izan zen, *In adolescentulorum, bonarum literarum studiosorum, gratiam...*

Jean Liébault (Dijon c. 1535 - Paris 1596), medikua, Charles Estienne-ren alaba jakintsu eta bertsoegile zen Olympe-Nicolerekin⁸ ezkondu zen, eta zenbait liburu interesgarri argitaratu zituen ere, aipatuaz aparte besteok: *De sanitate, fecunditate et morbis mulierum* (1582), *De cosmetica seu ornatu et decoratione* (1582), frantsesera ere itzuli zituenak, baina halere ez zuen arrakasta handirik izan, miseria gorrion hil baitzen, bere emaztea bezalaxe.

L'Agriculture et Maison Rustique ... (1564) izeneko liburua honako gai guztietaz mintzatzen da, xeheki sarreran dioen bezala:

en laquelle est contenu tout ce qui peut estre requis pour bastir maison champestre, prévoir les changements et diversitez du temps, médiciner les laboureurs malades, nourrir et médiciner bestial et volaille de toutes sortes, dresser jardin tant potager, médicinal que parterre, gouverner les mouches à miel, faire conserve, confire les fruits, fleurs, racines et escorces, préparer le miel et la cire, planter, enter et médiciner toutes sortes d'arbres fruitiers, faire les huiles, distiller les eaux, avec plusieurs pourtraicts d'alambics pour la distillation d'icelles, entretenir les prés, viviers et estangs, labourer les terres à graines, façonner les vignes, planter bois de haute fustaye et taillis, bastir la garenne, la haironnière et le parc pour les bestes sauvages, plus un brief recueil des chasses du cerf et du sanglier, du lièvre et du renard, du blereau, du connin et du loup et de la fauconnerie.

Bere aitagarreba jakintsuaren omenez honako bertsoak ere moldatu zituen frantsesez Liébault-ek:

*Charles Estienne fut le premier fondateur
Qui se mit à bastir ceste Maison champestre
Mais ce noble dessin accomply ne peut estre
Pour la soudaine mort de son Architecteur...*

Bukaeraldean J. de Clamorgan Saane-ko jaunak otsoaren ehizaz idatzitako hogeitahiru orrialde eta zenbait irudi zituen liburutxo bat ematen du.

Berehala ohartuko garen bezala, gonbaratzen badugu aurkezten dugun frantses zatia (Le Bouvier, Livre I, cap. 22, 37-41) euskal bertsoiekin, alde batetik Itzainak jakin behar zuenaz ari zaigu, eta euskal al baitariaren helburua askoz ere xumeagoa eta mugatuagoa da, ia aziendaz soilik arduratzen baita eta hauen eritasunez. Beste aldetik orijinalaren xehetasunak eta detaileak zabaldu egiten ditu.

Beraz, baliteke kontutan harturik Liébault-en liburuak 1591etik 1702ra Lyonen edo Parisen inprimaturik hogeita hamar edizio izan zituela, gure moldatzailea izan zen Monjongo Dassançak ez erabili izana lehena, edota *Bibliothèque Bleu* delakoan argitaratu moldaketa baten itzultze edo egokitzea izatea.

(8) Olympe-Nicole Estienne, 1596, *Misères de la femme mariée, où se peuvent voir les peines et les tourments qu'elle reçoit durant sa vie, mis en forme de stances*. Paris.

Mongongo Dassança chimista gisa zintzen du D-en, eta liburuxka Gastanbide medikuari zuzendurik dago, zeinek *approbacionea* ematen duen inprima dadin 1692ko otsailaren 14ean. Beraz, ezagutzen ez dugun arren 1692ko alerik, badirudi urte hone-tan argitaratuko zela Baionan.

Gastanbidek emandako baiian honakoa dio zehazki, *ecen bain justuqui traditua da Maison Justiaço eta berce asco auctor bandiren sendimendua* (D, 1).

Izendatzen den autore bakarra, aldiz, Arabiartzat jotzen den eta bi aldaeretan modu ezberdinez ageri dena dugu: *Peccacius* (D, 4), *Sedacius* (G, 11). Hamaika buru-tapenen ondoren ohartu gara Andres Laguna (Segovia, 1499-1560) mediku eta filo-logo espainolak itzuli eta Anvers-en 1555ean argitaratu zuen *Pedacio Dioscorides Anazarbeo...* K.O. 1. mendean bizi izan zen grekar mediku eta idazleaz ari zaigula. Honek Italia, Galia, Espainia eta Afrikan bidaiatu ondoren, *Perites yatriké* edo *De materia medica* liburu ospetsua idatzi zuen, non Errenazimendurainoko idazle greziar, latindar eta arabeek edan zuten, eta zeinen lehen edizioa Aldo Manucio-ren moldiz-tegian plazaratu zen 1499an Venezian titulu hasiera honekin: Διοσκοριδων ἀναζαρ-βεωσ...

Esan bezala Andrés Lagunak⁹ itzuli zuen gaztelaniara liburu hori XVI mendean, Martiel Mathée-k frantsesera¹⁰ eta Johan Dantzen von Ast-ek¹¹ alemanera, besteak beste, eta Dioskoridesen itzulpen arabeek Leclerc mintzatu izan ohi zen *Journal Asia-tique*-n (1867).

Dassança, euskarazko antolatzailea, Ziburuko familia batekoa zen, itsas-kapitain, kortsari eta apotikari edo albaitaritzara entseiatuak. Peillenek aurkitu agiri batzue-tan, badirudi 1700-IX-17an Pouilloteneako *Mre Chirurgien et aphoticaire* bezala zina-tzen duela, eta 1711-II-1ean Dominique dAssance hil zela, Chourio apezak zinatua heriotze aktaren arabera.

Familiak, ordea, antza denez, botikari lanekin jarraitu zuen, zeren Alfred Lassus-ek¹² honakoa dioen itsas kapitain eta kortsariei buruz idatzi lan batean: *Marticot DASSANCE. Fils de Pierre Dassance. Me chirurgien et de Marguerite de Louberry, il contracta mariage le 20 avril 1718 avec Thérèse d'Errealon (Réalon), fille aînée de François et de feu Catherine de Gibot.*

Adierazi dugunez D deitu dugun edizioa eta D' (1908)berdinak dira, soilik RIEV-en hiztegi ohar batzuek, edo hobe esan ertz-zuzenketak ageri direla, hauexek direnak, hain zuzen:

(9) Pedacio Dioscorides Anazarbeo, *Acerca de la materia medicinal, y de los venenos mortíferos. Traducido de lengua Griega en la vulgar Castellana, & ilustrado con claras y substantiales Annotaciones, y con las figuras de innumerables plantas exquisitas y raras*, por el Doctor Andrés de Laguna, Medico de Julio III. Pont. Max. En Anvers, en casa de Juan Latio, Anno MDLV.

(10) *Les six livres de Pedacion Dioscoride d'Anazabe de La matiere medicinale translatez de latin en francois, a chacun chapitre son adioutées certaines annotations fort doctes & recueillies des plus excellens Medecins, anciens & modernes.* (Trad. Martin Mathée). Lyon, Thibault Payan, 1559.

(11) *Des hochperimpten Pedanii Dioscorides Anazarbei Beschneibung aller materienn und gezengs der Artznes in sechs Bücher verfasst und zum ersten neal aus der Griech v. Lateinischen Sprachen gründlich verteuscht* as Johan Dantzen von Ast. Franckf. a. M. bei Ciricaco Jacobiz zum Bart, 1546.

(12) Alfred Lassus, 1994, "Capitaines de navires et corsaires", *Saint-Jean de Luz*, Ekaina, 428.

D	D'
3. largatcea	argaltcea
7. saffran	soffre
32. natrayaren	nostrayaren
33. laffre	soffre
greçaz	gruçaz
34. lasduren	larru

Jean Pierre Chabalgoityk moldatu eskuzkribua CH deitu duguna Peillenek¹³ dioenez Barkoxen idatzi zen, 11. orrialdean hasten da eta errezeten zenbakien arabera D-en hirua da eta G-en seia, eta bere zenbakitze berezia du, 46. orrialdean amaitzen delarik.

Bernard Goyetchek idatzi eta G deitu dugun eskuzkribuak titulu bat dauka D-ek ez duena, eta hau *Marichalen liburua* da. *Marixal* (1830) hitza *ximista* (1692) bezala ez dago jaso hiztegi ezagunetan (Azkue, Lhande, Sarasola...) eta noski, hiztegiatan ageri ez diren hainbat mailegu legez frantsesetik harturiko mailegua da. Etorkia XVII eta XVIII. mendeetan egin ziren edizio ezberdinak daiteke, hala nola zaldia zaintzeko *Le Marechal expert* izeneko liburua Beaugrand¹⁴ delako batek idatzia, eta beraz, ez litzateke arrotza horrengandik hartua izatea.

D-en ageri diren errezetak Ch-en eta G-en ere ageri dira aldaketa zenbaitekin eta zenbakien komunztadura hauxe da, non ohartuko garen ez dihoazela zuzen-zuzen etorkizkoaren arabera.

D	CH	G
1	-	4
2	-	5
3	5	6
4	6	7
5	7	8
6	31	9
7	33	10
8	34	11
9	35	12
10	36	13
11	37	14
12	38	15
13	8	16
14	9	17
15	10	18
16	11	20
17	12	19

(13) Txomin Peillen, *M. D'Assanzaren albaitaritza liburua* (1692). Lan argitaragabea. Idazki horietan ageri diren landareek sendagintzarako dituzten balioez mintzo da batipat.

(14) *Le mareschal expert, traitant des naturel & des marques des beaux & bons chevaux, de leurs maladies & remedes d'icelles / Avec un examen & forme de L'état de Marechal & une description de toutes les parties & ossements du / Cheval par figures. Par feu M. Beaugrand M. Mareschal a Paris. Augmenté d'une seconde Partie contenant plusieurs receipts très approuvées du Sieur de L'Espinal.* A Troyes, Chez la Veuve de Jacques Oudot, 1731.

18	13	21
19	14	22
20	15	23
21	16	24
22	17	25
23	18	26
24	19	27
25	20	28
26	21	29
27	22	30
28	23	31
29	24	32
30	25	33
31	26	34
32	27	35
33	28	36
34	29	39
35	30	40
36	32	-
37	-	55.or.
38	-	55. or.
39	-	56. or.
40	-	57-60.or.

Beraz, balirudike D-en falta direla G-en ageri diren lehen hiru errezeta, D* -n beharko luketenak ageri, antza. Bestalde, G-en 37tik 40erako errezetak ez datoz zenbakituak. Honek, aldiz aingirak nola atzemanen behar diren erakusten digu (66. or.), kanta ezezagun bat ere ematen digu, non Philippe eta Charles X.a erregeez hala nola Lafayet-ez eta Lafitaz (sic) mintzatzen zaigun. Dirudenez G-n 50 eta 51 orrialdeak falta dira, non aurki zitezkeen Kanta horren beste hiru estrofa bederen.

Aipatu ditugun liburuen bidaiak edota bertan ageri diren zenbait errezeten nola-halako moldatze eta bilakatzeak agertu beharko bagenitu honako ibilbideak genituzke:

1499, Venetiis, *Pedakion Dioskoridon Anazarbeos...*,

↓

1546, Frankfort, *Des hochperümpften Pedanii Dioscorides Anazarbei Beschreibung...* (Itz. J.D. von Ast)

1555, Anvers, Pedacio Dioscorides Anazarbeo, *Acerca de la materia medicinal...* (Itz. A. Laguna)

1559, Lyon, *Le six livres de Pedacion Dioscoride d'Anazarbe de La matiere medicinale...*(Itz. Martiel Mathée)

&&&

1554, Paris, Charles Estienne, *Praedium Rusticum...*

↓

1565, Paris, Jean Liébault, *L'Agriculture et Maison Rustique...*

↓

? X, Bibliothèque Bleue

↓

1692, Baiona, Monjongo Dassança, *Laborarien Abissua* (D*)

&&&

D*Assançaren	<i>Laborarien</i>		<i>Abissua</i>
↓	↓	↓	↓
D	CH	G	J(aureguiberri 1830. Tx. Peillenen ¹⁵ edizioa, 1972)

Beraz hemen aurkeztuko ditugunak honakoak dira: D, alegia, 1902ko kopia, —nahi izan arren aurkitu 1692ko edizioa ez dugu ediren—, zein antzaenez ale osatu gabetik kopiatu zen, CH eta G, baigorritar eta zuberotarren kopiak eta moldaerak.

Bertan ikusiko ditu hizkuntzalari adituak ageri diren zenbait euskalkien adierazgarriak, hots, lapurtera, behenafarrera eta zubererarenak, baina nabarmen da lapurterazko ereduaren eragina gertatzen dela, ez dena batere bitxia kontutan hartzen badugu lapurtera klasikoak izan zuen tornu, garrantzi eta harrera ona.

Fonetikari eta grafiei dagokienez azpimarra dezakegu, ez dagoela testua guztiz modu batu eta koerente batean eginik, eta hitz beraren aldaera ezberdin topa ditzakegula, egilearen zalantzak adierazten dizkigutenak, baina baita ere kopiatzailearenak agian.

Adibidez: <-i-> / <-u->: *lipin* (D, 12), *lupin* (D, 13); <-ie-> / <-i->: *assindetan* (D, 2), *aciendac* (D, 2); <-oa-> / <-ua->: *ezcoaraz* (D, 1), *ezcuaraz* (D, 1); <o-> / u>: *probetchoz* (D, 8), *probetchu* (D, 9); <-on-> / <-un->: *bonac* (D, 3), *hun* (D, 7); <-l-> / <-n->: *alimale* (D, 3), *animale* (D, 9); bait- / baid-: *baitute* (D, 2), *baidute* (D, 2); <-lg-> / <-lkh->: *elgarrequin* (D, 5), *elkharrequin* (D, 12); <-ng-> / <-nk->: *erregura* (D, 7), *errencurentzat* (D, 8); <-ng-> / <-nj->: *Mongongo*, *Monjongo* (D, 1); <-p-> / <-ph->: *Lapurdin* (D, 1), *Laphurdico* (D, 2); <-st-> / <-zt->: *Gastanbide*, *Gaztanbide* (D, 1)...

Ch-en eta G-en ageri diren aldaerak interesgarri zaizkigu hiztegi aldetik batipat ikustearren zein nolako jokamoldea hartzen duten mailegusi buruz, eta garbi ageri dena da askeena bere moldaketak eta era berean laburrena zubererazko aldakia dela. Hona adibide batzuk: *çaragarra* (D, 11) / *çaragarra edo hasteria* (G, 46) / *thigna* (Ch, 32); *latoin* (D, 10) / *taloin* (G, 39) / *achur hoin* (Ch,) / *phoço* (D, 10) / or (G,) / *ppotxu* (Ch, 23);...

Hiztegiari dagokionez, beraz, esan beharra daukagu aski aberatsa dela abere soinaren zatiak eta eritasunak aipatzean, hala nola sendagarri eta landareen izenak ematerakoan, amaieran emango dugun hiztegitxoan ikus daitekeenez.

Dassançaren lantxoa mende honetan zenbait aldiz argitaratua izan arren ez dute aipatzen ez Pilar Arenalesek¹⁶ ez eta Antxon Agirrek¹⁷ bere liburuetan, uste dugularik arretatxo bat ere merezi zuela, albaitaritzako lehen euskal liburua hark argitaratu zuenez.

(15) Txomin Peillen, 1972, "Recueil des recettes vétérinaires de Jauréguiberry (Manuscrit n.º 118 du fonds celtique et basque de la Bibliothèque National. Legs d'Abbadie)"; *Bulletin du Musée Basque*, Bayonne, 113-144.

(16) Pilar Arenales, 1985, *Documentos farmacéuticos del Archivo Diocesano en Pamplona* (S. XVI-XVII). Príncipe de Viana, Pamplona.

(17) Antxon Agirre, 1996, *Veterinaria popular vasca*. Egin, La Navarra. Donostia.

MONJONGO DASSANÇA

Laborarien abissua

1692

A Monsieur GAZTANBIDE Medicuari Dedicacionea

Jauna, entreprenitu dut obra chume bat ezcoaraz imprimatcera, Laborarien fagoretan; eta nola azco critica mende huntan baita, ezdudatcen ezden cenbait içanen cerbait erraiteco dutenic obra chume hunen gainean. Bainan, jauna, heyen bistara eman baino lehen, heldu nitçaçu har deçaçun hanbat pena, Laborarien amorea gatic, obra hunen examinatceco, eta baldin iduritcen baçaitçu mereci duella imprima dadin, çure aprobacionea emaitiaz, ecen badaquite Lapurdin eta berce ingurutaco ezcualdun gucietan, gure frogac ederrac direla causa ossoqui sinhexia çarela, eta egonen naiz hala çure sendimenduaren beguira erraiten dudala bethiere naicela,

MONGONGO DASSANÇA *chimista*.

Aprobacionea

Ikhussi eta iracurri dut amplequi Monjongo Dassança chimistac ezcuaraz eguin duen liburua eta hala desiratceco liteke lehen bait lehen imprimaraz deçan, laborariac balia daitecentçat hango erremedio miragarriez; ecen hain justuqui traditua da Maison Justiaco eta berce asco auctor handiren sendimendua, iduritcen baitçait obligatua naicela ene aprobacionearen emaiterat, hala nola emaiten baitut Donibane ciburun, oxaillaren 14 eta 1692.

GASTANBIDE docteur, *Maison Justiaco*.¹

Laborarien abissua

Badu cenbait ere dembora laborariac Laphurdico parte gucietaric aditu ditudala erremarcatcen Idietan, eta behietan, eta ardietan, arribatcen çaizcoten mortalitatez, non uste baidute issurritea beçalaco eritarçuna hequien assindetan hedatua dela. Aktarrec² sendituric accident horren berria, beldurrez façoin berian yeien³ aberiac guertha daitecen, othoisten naute adisquide batçuec cembait fagore eritarçun horren contra eguiteaz, eta hala resolutu dut hayen satisfacionea gatic obra chume baten egui-

(1) Rustica-ren herri bilakaera. (2) Akhoztarrek, irakur bedi (aurrerantzean ib), eta hala ageri da G-en. Donibane Lohizuneko hauzo bat da Akhortz. (3) heien, ib.

tera, ceinetan eracutxico baiteret Idien, eta behien, eta ardien eritarçun principalen eçagutça, eta heyer comeni çaiçcoten erremedio miragarriac. Orduyan segura çaiteste ez direla hemen gauçac nic pensatuac bainan bai ikhiac⁴ lehenagoco auctor handi eta oraico moderno famatuyetatic. Eta nola hanitx norc bere nacionentçat travaillatu baidire alemaniacoc alemanez, espainiacoc espaignolez, hala nola francian eguin baitute Maison rusticaz franssesen, eta gu franciacoc içan arren ezcualdun guciec ez daquigu erdaraz eta particularqui laborarietac comprenitceco berehala liburu miragarry hartan diren misterioac, hargatic entreprenitu dut obra chume hau ezcoaraz emaiterat bat bederac yaquin deçatentçat cein erreitx den ezcoaraz comprenitcea lehenagoco eta oraico auctorren sendimenduac.

Hartaracotx bada erranen daroçuet Idiac eta berce aciendac guicen beçain ungui hanitx eritarçunetarat suyetatcen direla eta nola lucieguy bailitaque gucien causaren erraitea, contentatuco naiz choilqui principalenen eracustiaz. Handic harat jaquinsun içanen çarete berce gaineracotan, cer eguin beharco-duçun seguidan clarqui aguerico den guissa. Orai bada mintçatcecotx gauça principal horietaz, erranen darotçut ez dela mundu huntan aireric edo haxic hartu gabe bicitcen, eta nola aire honac eta garbiac ossasuna coserbatcen baidu, hala gaiztoac ere cassarasten tu eritarçun eta heriotce dorpheac, ez solamente guiçonen baithan, bainan oraino munduco alimale gucietan, eta nola Idiac munduco nombrecoac baitire bai eta ez bada sentitu behar dute aire onac eguiten dioten ontassuna.

1. Unhaduraz⁵ printaderetan.⁶ Ceren ecen denbora hartan odol sobranioa hobequi errequeitcen baitira eta hala odola atheratu ondoan cenbait passaia eraguinen dioçue ungui ez taliric errefria ez dadin.....

2. Idiaren edo behiaren sabelminen khentceco erremedioa. Colica beçala heldu da eritarçun hura eta hala colicarentçat on diren erremedioac balia daitezque sabel mine-tan bai eta haber⁷ briga⁸ eta orbietan: finaz ere arnuarequin edatera emaiten diotela eta guero bihâramunean odola atheraco dioçue mihi azpitic edo sudurretatic edo ezperen edan aracico dioçue erremedio huntaric. Hartaracotx harçaque arruta, eta camamilla, ahur bana, eta hec ungui iraquituric pinta erdibat arnotan, guero iraci duçuenen emoçue bi colpez idiari edo behiari edatera; berce batçuec baliatcen dire erremedio huntaz ceina eguiten baita laur untxa turmentina gatx gutibatequin pillotac Idiari irex araztia, hurtuco, tuçue arno beroan eta guero edan araz adar batez denbora hartan Idiac beroqui egon behar du barruqui bero batean...

3. Idia charmadurez inquietatua denean cer eguin behar den. Idia edo behia charmatua denean eçagutuco duçue Idiaren trublecia handia eta guciz bere accioneac eguin nahi tubenean non orduan laburzqui largatcen⁹ eta mehatcen baita heticatua balitx beçala. Hargatic du necessario prunqui erremedioac eguitea; hartaracotx eçagutu duçuenen Idia charmatua dela, emoçue lehen bait lehen hur huntaric sudurretan ceina eguinen bai duçue ahur bat erramu bihi, eta ahur bat geniebra bihi, eta untxa bat sofre eta guero trempa hur ephelean hogoi eta laur orenez; iraci duçuenian

(4) ilkhiac, ib. (5) Aurkezpenean esan bezala beste hiru errezeta ageri dira lehenago G-en.

(6) primadera, udaberria, *printemps* (ft.) eta *primavera* (gazt.) arteko gurutzatzea ote? (7) halaber, ib.

(8) driga (G, 7). (9) argaltcen (D').

balia çaitetze hortaz, goiçetan eta arraxaldetan, sudurretan barna emaiteco hori, eguin beçain sarri; preparatuco dioçue erremedio miragarry hortaz ceinac khenduco baititu charmac eta oçatura guciac. Hartaracotx har çaçue laur nerprun bihi eta berce laur untça constantinopolitana, untxa bat gatx larri, eta hec ungui cheaturic iraquitu behar dute pinterdibat huretan eta guero hur hura eman Idiari edatera adar cilhatu batez; baldin eta lehen colpetic ez bada Idia erremediatcen, emanen dioçue cenbait aldiz erremedio hartaric eta hala iccussico duçue effetu miragarria ez solamente Idien gainian charmen contra eracusten duen effetua, bainan oraino erranen daroçuet constantinopolitano horrec bertute handiac dituela, Peccacius,¹⁰ arabiaco auctor famatu haren erranez; ecen hain espressuqui seguracen guitu erraiten darocunean khentcen tuella eta debecatcen charma suerte guciac, nahiz allimaletan, nahiz presunetan, lur eta etchetan eguiten diren guciac. Hartaracotx dio asqui dela erran duçun constantinopolitana hori bere lurretan edo etchetan iduquitcia; beraz balia çaiteste erremedio miragarry hortaz

4. Idiaren uchada eta sabeltassuna cer façoinez sendatu behar diren. Idiac uchad edo sabeltassuna duenian, ezagutuco duçue haren issurietan ceren ez cen clar asqui. Agueri dire bat eta bercia eçag utceco. Eta hala iccusten duçunean sabeltassuna duella, eztiçoque dembora hartan yatera eman behar ez edatera bizpahirur egunez, choilqui cenbait mahax ostoa lipita edo ezperen mahax ostoa arnuan trempaturic; haritx calitchac eta mirra gutibat trempatua har araci dioçue Idiari edo behiari, eta guero hirur egunen buruan presenta dioçoque cenbait belhar fresco nahiz planturic¹¹ edo çamari bustana deitzen den belharra eta guardia ondotic ere emaitetic; edatera emaiten çayonean ere, bere hura erramu ostuequin iraquituric eman beharco dioçue. Cer ere erremedio eman baitut sabeltasunarentçat baliatuco, çarete uchadarentçat, ceren ezen biac bat beçala eguiten baitire

5. Idiac edo behiac erorteco mina duenian cer eguin behar den. Idiac erorteco mina duenian eçagutuco dioçue Idia colpez erori denean eta guero ahua macurturic goitica eta çarrapoa¹² ahotic dariola eta çango bat bihurcen beçala çaiçcola eta finean bizpahirur orenen buruan deusic ez balu beçala altchatcen denean. Hartaco eritarçuna duten Idiac ordinariozqui ataquatuac dire bi hilabetetaric bi hilabetetara. Eritarçun horren sendatceco, Idiari har araci behar dioçue, laur den bat arnotan, astoaren çangoco azazcala, eta Idi copetaco heçurra, untça bana, linaturic¹³ eta unguay cheaturic eta guero continua hogoi egunez goiz guciez emaiten dioçuela adar batetaric. Berce batçuec hanitx baliatcen dira erran dugun constantinopolitana miragarri hortaz. Hartaracotx asqui duçue arnuan edo hurean iraquituric hur hartaric Idiari edo behiari goicetan eta arraxetan emaitia.

6. Idiaren edo behiaren gatharra nola sendatu beharden. Gattarraren erremedioric lasterrena da mihiaren azpitic odola atheratcia; eta guero porrua, arruta, capiua¹⁴, salboina, morsus diabolus, elgarrequin hurian hiraquituric, iraci eta hur hartaric Idiari

(10) Gorago aipatu Pedacius Dioskorides idazle greziarra. (11) plantagnac (G, 12), "Plantago maior, L.: cast. llanten mayor,... fran. plantain... vas. zain-belarra" (José María Lacoizqueta, *Diccionario de los nombres euskaros de las plantas en correspondencia con los vulgares castellanos y franceses y científicos latinos...*, Pamplona, 1888, 135; aurrerantzean Lac.). (12) arrapoa (G, 13), barouxa (Ch, 14).

(13) limaturic, ib., limaturic (G, 14). (14) apiua, ib., apio (G, 15).

edo behiari edatera emaitia, eta finean padera batean arno liga ogui mamiz eta hauxarequin ahia eguinic hartaz lephoa lotcea non bide hortaz lazter khenduco baitioçue gattarra...

7. Idiac odolez picha eguiten duenean cer eguin behar den. Heldu çayo com-munsqi accident hori hanitx berotua eta borthisqui malfonditua denian eta guciz udan cenbait belhar gaisto ihitcez bustia yan ondoan; gaitx horren erremediatceco ez du deus ere Idiac edan behar, choilqui edari huntaric baicen: hartaracotx har eçaçue hirur untxa artho irin, eta untça bat triaga,¹⁵ guero hec iraquituric pinterdibat arno-tan eta finean yuntatcen dioçue saffran¹⁶ gutti bat; edari hartaric emoçue edatera Idiari goicetan eta, arraxetan plautain hura olioarequin.

8. Idia ecin picharic eguinez dagonian cer eguin behar den. Idia penaz dagonian ecin picharic eguinez atheraco dioçue odol gutti bat bichicaco çainetaric, eta guero hirur goicez emanen edatera estia eta olioa arno churian nahassiric.

9. Idiac harria duenean cer eguin behar den. Noiz ere baitaquiçue segurqui Idiac harria duella bichican edo chilcuan, barna piccaturic atheratcia da erremedio laste-rrena eta segurrena; bainan batere ezpada possible nihorc atheratcia, baliatuco çarete erremedio huntaz, haren oinhacen passarasteco; hartaracotx har eçaçue bi untça milla marin erro, untça laurden bat especia itce, eta haren erdia bipher eta guero guciac, ungui chehatu direnian, emoçue Idiari arno ephel guti batequin edatera, eta conti-nua cenbait aldiz sasoin berean emaitia...

10. Idiac bere natura edo pitchoa gogortua duenian cer eguin behar den. Eri-tarçun hori guerthatcen çayonian, azqui duçue malvariscac egostea buruarequin bate-an eta guero hartaz maiz phereca Idiaren natura eta hala laster sufflaracico dio bere pitchoa...

11. Idiac edo behiac mihia azpia hantua duenean cer eguin behar den; eçagutu duçuenian idiac mihi azpia hantua duella ensea çaitetzte lehen bait lehen mihi azpico çainetaric burdin bero batez chilhaturic edo lanceta çorrotx batez odola atheratcera eta guero gantçu edo phereca dioçoçue çauri hura olio eta gatça elkharrequin nahas-siric, eta continua umore guciac camporat arthean. Dembora hartan, bazcaturco duçue idia belhar frescoa; eta baldin apetitua ez badu ernatua, laster ian aracico dioçue erre-medio huntaz: harataracotx har eçaçue arroltce baten churingoa eta gorringoa balsan ezti guti batequin guero emoçue idiari edo behiari arnuarequin edatera; hantic harat emoçue bere yatecotan cenbait gatx bihi eta effetu ona atheraturco du.

12. Idiac eta behiec errainetaco mina dutenian cer eguin behar den. Idiac errai-netaco mina duenian, eçagutuco duçue haren plainuetan eta guciz guibelleco tranaz¹⁷ ecin aiticina çangua heda deçaquenean; almaquez ere ecin segura daiteque ez eta hain guti bustana biribilca non orduyan dilindan baitario; haren guernuac ussain gaitztoa du, eta guibeleco craina¹⁸ ossoqui picatua, eta baldin inflamacioneric gerthatcen bada dembora hartan, idiaren picha odolaren guissa dohaco, eta dena ere guti eta penarequin eguiten du; eta hanitx irauten badio ez da harentçat erremedioric; bainan ez bada picha hura aphur bat tindatua baicen, gorricara duella bere colorea, espe-

(15) trigada (G, 16). (16) soffre (D'). (17) trainaz, ib., traina (G, 22); *train de derrière* (Charles Estienne & Jean Liébault, ...*de la maison rustique*, aip. lib. 40, aurrerantzean E-L). (18) traina, ib.

rantça da eritarçun hartaric sendaturen dela. Hartaracotx atheraco dioque odola almequetaric, eta maiz emanen idiari porruac ur clairian trempaturic eta hur hartaric.

13. Idiaren berce errainetaco mina nola sendatu behar den eta particularqui eroretic heldu çayonean. Noiz ere sentitcen baituque idia erori dela cenbait gauça gogorren gainera eçagutú baduque haren colpe handiac, ecen ez da behinere falta colpe borthitça dela caussa imflamacionea, hargatic laborariac dembora hartan idiac mehatcatcen dituenian ez ditu bere lecutic moviaracico, eta colpia duen lekhua maiz frescatuco dio hur hotcez, eta guero gantçu edo pereca unguay chucaturic urin hurtuz; edo urdaiz; eritarçun horren seinaleac dire campoco aldetic gogor icaitea eta barrabillac laburturic barnerat erretiratcia, ecin bere isterra ez alderdia aisiarat manaya deçaque, eta pena handia du etçana denian bere lecutic ecin altchatuz.

14. Idiaren oinhace eta dolore suerte guehientçat erremedioa, guciz nekhaduraz heldu denian. Har eçaçu ahur bat liho haci eta berce ahur bat camamila, eta hec ungui iraquit panjeru batean urian erabilcen duçuela maiz maquila batez ungui ahia eguin artean eta guero heda çaque cenbait traputan eta hartaz lot non ere sendi baituque gogortasunic, hanturatic, edo oinhace duen lecuan.

15. Idiac biriquetaric erregura dienian cer eguin behar den. Biriquetaricaco erregura horiec gaitx dire idier eta behier khentceco, heyen movimendu handia dela causa; bainan eguin daquiocote erremedio hunbat ceina baita lehenbicoric manyatera ur beros garbitcia eta guero belhar ussain onnezcoez urrindatcia. Dembora hartan khendu behar tuque buruquitic¹⁹ çamari, behor, urde, eta berce acienda guciac beldurez haren haxaz communica eztiotçaten gaitx bera; hargatic, orduyan utcico duque astoa aldian, ecen haren haxa probetchoz da biriquetaco errencurentçat....

16. Idiac edo behiac herciac galcen hassiac dituenian cer eguin behar den. Idiac herciac desseguinac dituenian, harturen duque hirur untça turmentina eta hura haur baten ezcuaz idiari gibelesco aldetic sar dioçoque ahalic eta barnena edo ezperen turmentinaren lecuan balia çaitzeque ganz guessaz edo urin hurtuz.

17. Idia edo behia hestulaz attacatua denean cer eguin beharden. Idia marfondiz attacatua denean eta guciz hestulla handia duella, hartuco duque aphur bat hissopa eta hura hiraquit pinterdibat huretan guero iraci duçenian edanaraz hur hura idiari. Dembora hartan emoçue yaterat forru ostuac chehaturic ogui nertroyarequin batean, berce batçuec emaiten diote idiari urnaiçaren²⁰ hura amiron churiarequin batean hissopaz eguin den guissa...

18. Idiac edo behiac noiz ere sendi baituque hatxa labur diela, emoçue beharrietan cilhaturic *bellebore noir* deitcen den belharra, gargandila balu beçala, eta harc hun eguinen dio...

19. Idia edo behiac almaquetan min duenian cer eguin behar den. Eçagutu duçuenian idiac almaquetan oinhace duella, har eçaçue hirur ahur alcipre eta hec hiraquit minagrean eta guero ungui chehatu tuçuenian lot çaque dolorea duen lecuan eta laster sendatuco da; berce batçuec atheratcen diote odola almequetaco çainetaric: guero, porruac hurian iraquituric, hur hartaric edanarasten diote, edo ezperen idiaren guernu bera.

(19) barruquitic (G, 27). (20) armoisaren (G, 28), 'armoise' (E-L, 39 v.).

20. Idiari edo behiari lipia khentceco cer eguin behar den. Lipiaren erremedio segurrena eta lasterrena, atheratcia da: eta guero burra frescoz çauri hura goiz arraxetan pherecatcia.

21. Idiac edo behiac, golardoa duenean edo lephoa hantua duenean cer eguin behar den. Idiac golardoa duenian hanitx, da lepho gucia hantua; eta baldin senti badioçute abces bilduma²¹ edo materiariç duella, dembora hartan apparanciaz aguerian den lekhuari cillhatuco dioçue burdin gorribatez eta guero eman cilho hartan assunen erro gutibat edo esperen erran den hellebororen errua har çaçue bethi; erro horien sanyatceco, idiari edan aracico dioçue urribelharrarequin iraquituricaco huretic, nahiz goicetan eta arraxetan; copetetaric eta beharri gubeletaric odola atheratcias ere probetchu handia eguinen du...

22. Idia hantua denean nola sendatu behar den. Ordinariozqui idiac hantcen dire behar sendoeguiac yanez, eta guciç ihitçarequin direnean. Eritarçun horren sendatceco, asqui da choilqui adar bat alderen alde cilhaturic eta hura olioç pherecatuic guibelleco aldetic ayuta beçala idiari edo behiari emaitia; hirur edo laur erhi ondarcian barna guero passaya çaçue, idia haice hanitx eguin decaquen arteraino eta adarra han dueno pherecatuco dioçue sabela haya sendo batez.

23. Idiac edo behiac ceinbait animale chume²² irexi duenean cer eguin behar den. Sendi duçuenian idiac irexi ahal duçuela animale cenbait, emoçue lehen bait lehen esnia edatera edo ezperen eguiçue decotionea picco melatuz arnoarequin batean, eta guero eman arno hartaric idiari edo behiari edatera.

24. Idiaren handitchuen sendatceco cer eguin behar den. Har çaçue andredena mariaren arrosaren tipulla, eta berce ahur bat constantinopolitana, eta hec unguay egos minagrean, guero lot çaçue erremedio hartaz hantura duen lekhuari; eta hala laster leher aracico dio bere anditchia. Lehertu denean, garbi çaçue çauri hura goicetan eta arraxaldetan guernu, eta pichaz...

25. Idiac çangua hantua duenian nola sendatu behar den. Hartaracotx har çaçue cenbait ahour osto sauca eta hec unguay iraquit gantx guti batequin batean, eta guero egossi direnean lot çaçue unxa cathaplasma hortaz, eta hala laster iccusico duçue hantura consimitua. Cataplasma hori eguin daiteque hoxic eta frescoqui; hartaracotx har çaçue ceinbait ahur sauca osto eta ungui hec cheatu direnian emoçue urin hurtua, cataplasma eguiteco asqui den beçala.

26. Idiaren latoin²³ eta aztaparetaco minen sendatceco erremedioa. Eritarçun suerte hori arribatcen çayo idiari maicenic neguiari eta guciç horman travaillatcen denian, non orduan baitiduri. Idiari aztaparra lanceta çorrotx batez picca dioçoçue aphur bat barnazco eta guero erre dioçoçue picco hetan, arinqui, gantçu urin hurtuz, senda arteraino

27. Idiaren berce façoinez aztaparra colpatua denean nola sendatu behar den. Lehenbicizicoric gauça eguin behar dena da aztapar hura fundameneraino unguay garbitcia, eta guero lot goicetan eta arraxetan urin hurtuz ezcoarequin²⁴ nahassiric bors

(21) abcestilduma (G, 33), matheria (Ch, 22). (22) ainharba (armiarma) edo animal gaizto... (Ch, 24). (23) taloin, ib. (taloin, G, 39; achur hoin, Ch, 26). (24) segoarequin (G, 40), cyhouareky (Ch, 27), 'sebo', gazt.

edo sei egunez continuatu duçuenean, guero, berce haren berce egunez, mainatuco duçe arnoz edo minagrez ezti guti batequin nahassiric.

28. Idiac barrabillac hantuac dituenean cer eguin behar den. Har çaque clera guti bat eta hartaz vinagrearequin eguiçue liga edo ahia, eta guero gantçu edo phereca hantura duen lekhian. Idorcen denian, lokharri hori lothuco dioçue gans guissaz, berce batçuec diote photço baten minaz azqui dela perecatcia, berehala hantura gucien eramateco.

29. Idiaren adarra arrailatua²⁵ denean cer eguin behar den. Idiac adarra erdiratua duenean, frota dioçoçue adarra minagrez gatx eta olio guti batequin, batean; eta guero phereca çoçue urin hurtuz arrachina guti batequin, nahassiric, eta continua pherecatce hori çazpi çorci egunez.

30. Idiac beguiac hantuac dituenean cer eguin behar den. Beguiac hantuac dituenean, eguiçue ahia ogui natrayaren²⁶ irinez eta esti guti batequin eta guero hartaz lot goicetan eta arraxetan; orduan nola estia dela causa uliec khecha baileçaquete, debecatuco duçe acciden hortaric baldin alastrenaz, begui inguruac pherecatcen baiotçute.

31. Idiac beguiac churia duenean cer eguin behar den. Noiz eta ere eçagutcen baiotçue beguiac churia duella, hartaracotx lot eçaque goiz arraxetan beguia; berce batçuec baliatcen dire balea gaznaren erhautxas...

32. Idi begui nigartiac nola behar diren sendatu. Idiari nigarra darionian eguiçue ahia ogui natrayaren irinez eta hartaz lot goicetan eta arraxetan, edo ezperen hiraquit çaque mairi arrosen erruac, hura eta estiarequin batian; guero hartaz maiz lot idiaren beguia. Berce batçuec baliatcen dire thutiaz, vitriolaz, hur arrossatuarequin batean...

33. Idiari çaragarra khentceco, har eçaçü ahur bat khedarra, ahur erdi bat laffre,²⁷ eta laur baratchuri buru; guero hec elgarrequin chehatu direnean, frota çaque idia bizpahirur aldiz edo ezperen har eçaque idiaren behassunbat eta hartan barna emoçue bi unxa sofre lore; guero ungui nahassi dituçuenean, gantçu eta phereca çaque idia hirur goicez eta arraxez, eta finean antçara edo ganz greçaz...²⁸

34. Idiaren ulcera edo lasduren²⁹ sendatceco erremedioa. Hartaracotx har eçaque kalitx ungui ontuac eta idortuac eta hec passa sethabexi batian; guero erraux hortaz balia çaitetzte ulcera eta larrüdura gucien sendatceco...

35. Suguearen aussiquien eta photço errabiatuaren erremedioa. Senti duçuenian idiac poçoinstatuac direla, asqui duçe pherecatcia aussiquia den lekhuan olio escorpionaz; edo esperen har eçaque lau untça salboin çahar, guero hurt laur den bat minagretan, hartaz maiz garbi eçaque aussiquiac diren lekhuan. Façoin bera eguin deçaqueçue mirra arnoarequin hiraquituric, bai eta halaber leiçarrarequin eta finean ceinarhurdon³⁰ edo pateo³¹ arrosarequin, arnuan edo minagrean hiraquituric...

36. Idiari açazquala erorcen çayonean cer eguin behar den. Har eçaque turmentina ezco horia eta estia, bacoitchetic untça bana, eta hec elgarrequin hurtu direnian

(25) hausten dianian (Ch, 29). (26) ogui nostrayaren irinez (G, 43), garagar irinez (Ch, 30), *collyre de farine de fromment pestrie avec hydromel* (E-L, 40). (27) soffre, ib. (28) gruça (D'). (29) larru (D'). (30) cinarhodon (G, 54), cinnamomum 'kanela' ote? (31) potso (G, 54).

asqui duçue pherecatcia idiaren hoina hamabors egunez eta guero arnoz eztiarequin nahassiric edo ezperen lot eçaçue idia cataplasma hortas, façoïn huntan, hartaracotx har eçaçue aloez³² matic eta alun,³³ untça bana, eta ungui cheatu direnian, eguiçue cataplasma arrolce churingoarequin batean...

37. Idia leiçorren eta mandulien aussiquien contra cer eguin behar den. Leiçorrec manduli edo cenbait berce uliec aussiquitcen tustenian asqui duçue claira edo cerussa guti bat hurian trempatcia eta laga hartaz eguïnican bietan guero idia hartaz goicetan eta arraxetan lotcia...

38. Idia leiçorrec manduliec ez ulithec ez aussiquitceco erremedioa. Hartaracotx azqui duçue malba osto pusca bat ungui chehatcia eta olio guti batequin liga beçala eguitea; eta guero idia hartaz goicetan eta arraxetan pherecatcia...

39. Leihotaric eta athetaric leiçorren cassatceco erremedioa. Har çaçue ahur bat erramu osto edo bihi eta hiraquit hurian; guero hur hartaz phereca çaçue idia, guero berce alimale guciac ceinaren bidez casatuco baitire heyetaric leiçor manduli eta berce uli suerte guciac...

40. Ardien çaragarraren khentceco erremedioa. Ardien çaragarra içan arren apparntciarçun eritarçun chumea yaquin çaçue hura dela caussa, ethorcen çayotela asco berce eritarçun gaisto, nola baidire piccotac, içurriac, eta berce accident handiac eta hala bat bederac behar lituque artha handirequin hastetic eritarçun horri erremedioac eman. Hartaracotx erranen daroçuet auctor handi batequin: asqui duçue ardiac mosten tuçuenian erremedio huntaz gantçutcia edo pherecatcia: har eçaçue beraz olio liga, arno churiaren liga, eta cenbait lipin chehaturic, guero hirurac ongui trempatu direnian elkharrequin batian, phereca çatcuc çuen ardiac immincione hortas ephelduric. Ordean hori eguin eta hantic bi egunen buruan garbitu beharco tutçue hur gaciz edo itxasoco hurez eta hala iccussico duçue nola debecatuco tutçuen eritarçunetaric, ez solamente çarragarraric içaitetic bainan oraino eritarçun borthitcetaric: bide hortaz illea legunago, eta dulciago, eta emiago, ethorcen baiçayote...

Heyetan fumingacionea edo urrindatcia eguiteco promes emaiten derauçuet liburu hunen hastian eracuxico nauzquitçuela cer façoinez eguin behar ciren fumengacioneac eta hala norc ere sendi baituçue heya aire gaiztoz corrompituac dela: lehenbicoric garbituco duçue hango hasquerietaric eta guero hartuco duçue unza bat issensu, unza bat soffre, eta bi untza arrachina; guero hec elcarrequin nahassiric emanen ditucie choffeta bat brassarequin eta khe hartaz ingura çaçue barruquia gucia eta continua, guero erran den urrindatce hori droga finitu arteraino. Fumingacione hori eguinen duçuen beçain sarri hartuco duçue erramunia, erramiac, mayoranac, camamilla, eta pulegium,³⁴ eta guero hec su emanic, barruquiaren erdian iduc arazten duçuela khe hura, dela cenbait dembora; eta guero emaçue aire gutti bat norte phartetic edo ezperen levantetic eta bide hortaz içanen tutçue çuen establiac hanitx precocionatuac eta haciendas conserbatuac dela eritarçunetaric orduan. Halere orhoit çaiteste fumengacione hori orduyan on citaçuela cenbait berdura emaitia barruquie-

(32) Aloe vulgaris,... cast. zabilla... fran. aloe... (Lac., 158). (33) Artemisia absinthium, L.: cast. ajenjo, ... alosna,... fran., absinthe, aluine, armoise amère... Lac., 105). (34) Mentha pulegium, L.: cast., poleo..., fran. puliot..., vas. chorta-loa (Lac., 129).

tan barna sugueric edo berce alimale liçunic han egon ez dadin; hartaracotx asqui içanen da cucusso belharrez bradura hura eguitea edo esperen leiçar hostoz ihaurquitcen baituçe ere ez derautçu probetchuric baicen eguinen eta guciz cenbait baratchuri buru alsan³⁵ dutenian.

Liburu huntan diren droga eta belharren ezplicationea erran derautçu etzplacatu narozquitçula hemen diren icen barboro iduriac eta hala banohaçe chehequia-go bat bederari erraitera clarqui cer diren misterio suerte horiec hartaracotx yaquin eçaçe: 1. *lupin* deitcen den droga hura dela ilhar çabal bat franciaco phartetic probeditcen garena; 2. *neprun*³⁶ duçu berriz oihan belcetan causitcen den elhorri belçaren frutua beçala, bacha arana iduri duena; 3. *uesse*³⁷ da ilhar chume çabala franciatic ekharcen dena; 4. *fabiæna* da belhar bat ossoqui alciprea iduri duena baratce curiosetan causitcen dena; 5. *lotteron* da belhar bat fresco baratcetaco murrailetan caussitcen dena, ceina piccatu eta esnia baitario; 6. *issopa* da halaber belhar bat beberina iduri duena eta ordinariozqui baratcetan aurquitcen dena ussain handi batequin bide eta larrain gucietan frangoqui causitcen dena; 7. *marrubiom* duçu ossoqui erremenda iduri duena eta ordinariozqui murraila çarren contra causitcen dena; 8. *bellebore noir* duçu belhar bat mendietan causitcen dena; 9. *çamari bustana* deitcen den belhara causitcen dena erriperetan; 10. *mirra* da droga bat droguistec saltcen dutena; 11. *sel harmonia* duçu gatx bat droguistec saltcen dutena; 12. *allôez* halaber duçu droga bat droguistec saltcen dutena; 13. *vitriola* façoïn berean droguistec saltcen dutena; 14. *litarqui* orobat, gurussa guissa bera, eta nihorc baldin penetan baçarete ecin içanez erran ditugun belhar eta droga horiec, guidatuço çarete gure etçera behar duçuenaren içaiteco eta hala promez emaiten derautçu et probeditua içanen naicela çuen cerbitçatceco erran tudan gauça guciez, hala nola azco aldiz erran dudan constantinopolitana miragarriaz.

Unhaduric primaderetan	1
Idiaren sabelminen khenteco	2
Idia charmadurez	3
Idiaren uchada edo sabeltassuna	4
Idiaren erorteco mina	5
Idiaren gattarra	6
Idiac odolez picha	7
Idiac picharic ecin eguinez	8
Idiac harria duenian	9
Idiac bere natura gogortua	10
Idiac mihi azpia hantua	11
Idiac errainetaco mina	11
Idiac berce errainetaco mina erorcetic	12
Idiaren oinhacen eta doloren	13
Idiac biriquetaco arrangurac	14
Idiac herciac galtcen hassiac	15

(35) balsan (G, 60). (36) nerprum purgatif: vas. esilarra (Lac., 66). (37) vesce, vecce (1180), lat. vicia. Bot., Nom donné parfois aux Viciées (Légumineuses papilionacées), comprenant les fèves, les lentilles et les vesces. (*Dictionnaire Petit Robert*, 1973, 1894).

Idia estulaz atacatua	16
Idiac haxa labur diela	17
Idiac almequetan min duenian	18
Idiari lipia khentceco	19
Idiac golardo duenian	20
Idia hantua denean	21
Idiac cenbait animale chume irexi duenian	22
Idiac handitchuac	23
Idiac çangoac hantuac	24
Idiaren aztaparren	25
Idiac berce façoinez aztaparra colpatua duenean	26
Idiac barrabillac hantuac	27
Idiac adarra arraillatua	28
Idiac beguiac hantuac dituenian	29
Idiac beguian churia duella	30
Idi begui nigartiac	31
Idiari çaragarra khentceco	32
Idiaren ulcera edo lazduren	33
Suguearen aussiquien	34
Idiari azaxcalla erorcen	35
Idia leiçorren eta mandullien aussiquien contra	36
Idia leiçorrec, manduliec ez ulithec ez aussiquitceco	37
Leiotaric eta atheraric leiçorren cassatceco	38
Ardien çaragarra khentceco erremedioa	39

Jean Pierre CHABALGOITY

Barkoxe, XVIII.m.

[1-10 or. Falta dira]

[11] hori eguin beçain sarry har eçaçu laur ontça neprun bihy eta beste laur ontça constantinopolitana eta ontça bat neffar gaitz larritic eta hourac algarreky onxa cheheka eta pintoubat houretan onxa herakituric doy hoztu denian emoçu idiary hartaric edatera eta ezpada lehen aldian idia sendotcen continia eçaçu çombait egunez suitan.

[12]

6

Idiac sabeltarçuna dianian cer eguin behar den sendotceko

Eçaguturen noiz dian eritarçun hora imoretan ordenariozky eta ordian eztiçoçula eman jatera ez eta edatera, vigue edo hirour egunez çombait mahartce osto baicic eta hourac ere ardouan trempaturic eta mirra gutibat ardouan trempaturic emoçu idiary edatera.

Eta guero hirour egunen [13] burian presenta içoçu plan-plaigtaigna edo camamila edo çamari buztan deitcen den belharra.

Eta ondoko egunetan gogoua eman içoçu edatera emaitian emoçu erramu ostouareky trempaturic hoguey eta laur orenez edo bestela heraky eraciric erramu ostoueky doy hoztu denian çombait egunez idiary edatera goizean barourric.

[14]

7

Idiac erorteko mina dianian cer eguin behar den

Idia eçaguturen duçu bere maneria partikularretatic jesto eguinen du, ahoua okherturic, çankhoac ere ahotic barouxa doukola, eta bigua edo hirour orenen burian, deus ezpeilu beçala jaikiren da, eta ordenarizky eritarçuna ukheiten dicie by hilabetaric by [15] hilabetetara eritarçun haren sendotceko.

Har eçaçu pintoubat ardou hobenetic eta astoaren çankoco azazkulutic eta idiaren belarreko eçurretic limaturic ontça bat eta onxa chehekatric trempakhin hartaric idiary edatera hoguey egunez goiz oroz emaiten derioçularic barouric ahotic behera idiary.

[16]

8

Idiaren colpien eta erorten direnian sendotceko cer eguin behar den

Noiz ere sendy beituçu idia erory dela eta badiala inflammatione eta colpia den lekha, hour hotcez onxa frescatuko deroçu eta guero ourin hotcez bereka içoçu edo ourdakhiz, eta gogortia bada ecin haboro houn dikeçu seignatcia bertan sendotceko.

[17]

9

Idiaren leber duren edo doloren contre cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat ly-acy eta beste ahur bat camamilla eta hourac onxa heraky eracy pintubat houretan eta makhila batez lahas boulia beçala, eta guero oyhal bate-tan eçar emplastu hora non ere baitu leherkura edo hankura edo orano gogortarçu-na sendy beitu keçu idiary.

[18]

10

Idiac litiketatic erranoura aztura denian cer eguin bebar den berbala

Dirisketako errankura hory gaitz da idiary eguiteko mobimentu handian kontuan heguiteko.

Bena halere eguiçou lehenic hour beroz mangeteraren ukhuçtia eta guero belhar urin hounez fretatcia eta ordian idoky itçaçu theguy hartaric: ourdiac, behor eta beste cabale suertiac salbu asto çombat amorekatic eta harçara eman ezticen eritarçun.

[19]

11

Idiac errayac gastaturic dutienian cer eguin bebar den

Har eçaçu hirour ontça thurmentina eta eremedi hora: haur baten eskiaz idiary guibekeko aldetic sar eracy içoçu ahalic barnena thurmentina hora.

Edo ezpaduçu thurmentinaric eguiçou gantz gueçaz edo ezpere ourin hourez houstu gabe hirour goitcez.

12

Idia eztulez alakaturic denian cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat hisopa eta hora heraky eracy pinta [20] erdibat houretan eta guero iraz eta eman edatera eta ordian emoçu phorru osto ahur bat chehekaturic onxa eta garagar irinareky batian hourian trempaturic.

13

Idiac haxa labur denian cer eguin bebar den

Eguiçou beharrietan chilo eta guero helebore deitcen den belharra cherka eçaçu gargandilla beilu beçala eta harec sendo eraciren du labursky.

[21]

14

Idiac alamaketan min dianian cer eguin bebar den

Eçagutu duçunian idiac alamaketan ornaua doloriac dutiala, har eçaçu hirour ontça alcipre eta hora eraki eçaçu vignagrian eta guero onxa chehekaturic idiary eçar içoçu doloria dian lekian.

Bestela aldiz seigna eçaçu almaketako çaignetic eta guero phrorru ahur bat hou-
rian onxa herakituric hartaric emoçu pintou bat aldian idatera sendo arthio.

[22]

15

Idiac luppiaren contreko erremedioa noula sendotcen den idia eta cer eguin bebar den

Lupiaren erremedicic hobena duçu phicatcia eta guero bourra freskez çaury haren
fretatcia eta goiz arrax oroz cambiatcia eta freskatcia.

16

Idiac golardoua edo lepphoua hanturic dianian cer eguin bebar den.

Idiac golardoua dianian lepphoan dikeçu eta ouste baduçu badila matheriaric chi-
laturen duçu bourdouigna gorri batez eta guero emoçu [23] chilo hartara assun çain
gutibat eta guero seignaturen duçu behari guibeletic edo bellarretic eta içanen da
sendoric.

17

Idiac hanturic denian cer eguin bebar den

Behar duçu ukhen urruts tartabat besso baten ungununia luce eta haren buria ly
apur batez unguratu eta plegatu eta onxa ollioz edo bestela ourin hotcez berekatu eta
idiary guibeletu sar içoçu errain kurutchiala drano.

[24] Eta ez haboro eta guero passey a eracy eçaçu idia eta orano dembora berian barra
batez bidec barraren by burietaric lothuric onxa sabella bereka içoçu.

18

Idiac çombait ainbarba edo animal gaizto jaten dianian cer eguin bebar den

Idiari emoçu lehen beno lehen behy ezne edatera edo ezpere eguiçu phiko mala-
tuz ardouareky egos eraciric, emoçu pintoubat aldian edatera sendo artio idia conti-
nia.

[25]

19

Idiaren hankuren sendotceko cer eguin bebar den

Har eçaçu ahur bat andere dana maria arrosaren thipoula edo lilia eta beste ahur-
bat constantinopolitana eta hourac onxa egos eracy vignagrian eta guero eçar emplas-
tru hora oyhal edo larru batetan hankura dian lekhian eta laster chilaturen cioçu eta
leherturen çayonian chahat içoçu çaury hora ourinez edo phichaz goiz eta arrax oroz
sendo arthio.

[26]

20

Idiaren çankhoac hanturic dutienian cer eguin behar den

Har eçaçu çombait ahur sabiko osto eta hourac onxa heraky eracy ourinin, eta guero eçar eçaçu oyhal edo larru batetan emplastu hory eta eçar içoçu idiary hankura dian lekhian eta suitan houn dukeçu hotzcic ere emplastu hora.

21

Idiac aztapar edo achur hoingnin min dianian cer eguin behar den.

[27] Ordian idiaren aztaparra lantceta batez chehekatu behar cioçu aphur bat barna eta guero erra içoçu phiko hora, ahal beçain arhizky eta guero ourinez onxa freta sendo arthio çoimbait egunez.

22

Idiac achur hoigna colpa-colphaturic edo amurraturic dianian cer eguin behar den.

Lehenic behar diçu hoing harc onxa çahatu fondamenila drano eta guero ourina cyhouareky lahastekaturic [28] goiz arraxetan onxa fretatu bost edo sey egunez eta orano continia içoçu ardouz edo vignagrez ezty gutibateky lahastekaturic sendo arthio.

23

Idiac barrabillac hanturic dutinian cer eguin behar den

Har eçaçu clera gutibat eta hora vignagriareky nahas eta eguin emplastu edo drogabat eta guero harez bereka içoçu hankura eta idortu denian bereka içoçu berriz gantz gueçaz goiz [29] eta arraxetan edo orobat pp(o)txo baten behassunaz edo ourde minez bereka içoçu laster sendoren cioçu.

24

Idiac adarra hausten dianian cer eguin behar den

Ordian behar du vignagrez gatcez eta ollioz onxa freta içoçu adar lekhia eta guero gantz ourinez eta errecignaz algarreky lahastekaturic, harez onxa freta içoçu sazpy egunez goiz arrax oroz.

[30]

25

Idiec beguiac hanturic dutienian cer eguinbehar den

Eguiçu emplastia garagar irinez eta ezty gutibateky eta guero harez onxa bereka goiz arraxetan.

Bena noula ezta dela causa ulliec fatigua beliroye bereka içoçu beguy inguruniac alcatrenaz edo ourinez ... goiz oroz.

26

Idiac beguietan chouria idenian cer eguin behar den

[31]Har eçaçu sel armouniac gutibat eta ezty gutibat eta guero lahas algarreky eta hartçaz onxa bereka edo bestela orobat gazna çaharraren cizkaz edo herhauxaz achalekotic.

27

Idiac beguietan nigar dienian cer eguin behar den

Eguiçu emplastia garagararen irinaz eta harez bereka içoçu onxa goiz arraxetan, eta bestela bassa arrosaren çaingua ardou chourian herakituric eta ezty eçariric bereka içoçu.

[32]

28

Idiac thigna dianian cer eguin behar den

Har eçaçu ahur bat khedarre eta ahur erdibat soffre lily eta laur baratchoury buru eta hourac algarreky onxa chehekaturic freta içoçu idiary thigna dian lekhia hirour goitzcez eta egun hetan boustatcetic beguira.

29

Idiac aldura edo larrudura dianian cer eguin behar den haren sendo erazteko

[33]Har eçaçu calitz onxa hountietaric eta jortietaric eta hourac cetabian onxa igaren ondouan haren erhauxaz onxa fretatcia.

30

Idiac sugue oussoukien edo phoçou erabiatiaren contre cer eguin behar den.

Bereka içoçu oussouky hora ollio genebrez edo bestela har eçaçu laur ontça sablou çaharretic [34] eta guero pintoubat vignagretan hora onxa hourt eracy eta harez onxa chahat içoçu onxa oussoukia hirouretan.

31

Idiari golardoa dianian cer eguin behar den sendo erazteko

Eritarçun haren erremedioric lasterrena mihy petic seignatcia eta guero phorru ahur bat capis, sabina, morsceaus, diabolios, algarreky herakituric eta guero iraciric [35] edatera emoçu idiary hour hartaric.

Eta guero ontcy batetan ardou hobenetic ly-acy maris, hauxareky nahassiric, egiçu emplastia eta guero harez onxa bereka lephoua.

32

Idiary azazkuliac erorten çaitçonian cer eguin bebar den sendotceko

Har eçaçu thurmentina ezko hollity eta ezty ontça bedera eta hourac algarreky [36] hour eracy dutuçunean fitez eçar içoçu idiary aztaparrian.

33

Idiac odolez phicha eguiten dianian cer eguin bebar den sendo erazteko

Ordian idiac eztiçu deusere edan bebar, bena har eçaçu hirour ontça artho irin, eta triagua eta pintou erdibat ardoutan heraky eracy eta hartara emoçu soffre bilhobot eta edary hartaric emoçu idiary [37] edatera hirour egunez goiz araxetan eta sendo art-hio continia içoçu.

34

Idiac ecin phicha eguiten dianian cer eguin bebar den

Idiac phenatcen dira ebiltian ecin phicha eguiten dianian, seignaturen duçu mihi-ko çaignetic eta guero hirour goizceç edan eraz içoçu ardou chourian lahastecaturic ollio hounetic eta ezty gutibat suyan ephelturic amoderatuky.

[38] 35

Idiac harria dianian cer eguin bebar den

Noiz eta ere eçaçutu beituçu idiac harria diala phicatcia da eta idokitia hobena eta segurena, bena ezpada posible amenx emoçu erremedio haur, har eçaçu by ontça millu marin eta erro ontça laur dinbat especia itce eta haren erdia piper eta guero hourac onxa chehekaturic [39] emoçu idiari edatera ardou ephelian eta continia çombait egunez aitcinna.

36

Idiac bereitidura dianian eta gogorturic denian cer eguin bebar den

Aský duçu malbaren egostia burriareky lahasiric eta hartaric edatera emoçu çortcy egunez eta natura ere bereka içoçu hour hartaric çombait goitceç.

[40]

37

Idiac mihy ondoua hanturic dianian cer eguin bebar den

Eçaçutu duçunian idiac mihy ondoua hanturic diala, demboraric galdu gabe chila içoçu mihy peko çainnegty, burduigna gorry batez edo bestela lancetta çorrotz batez eta idokoçu odol aphurbat eta guero çaurý houra freta içoçu [41] ollio hounez eta gatceç algarreky lahastekaturic eta continia içoçu.

Amorekatic camporat jouan dakhion hour houra eta thempora hartan jatera emoçu idiary belhar fresk, eta ezpada appeturic emoçu arrautcebat, ezty guty bateky

hour epphelin edatera eta hantic aiticina emoçu çombait gayez byhy jatera edo ascary mestura prestetic alchatutic.

[42]

38

Idiaren erraigneko minaren sendotzeko cer eguin behar den

Eçaguturen duçu plaignu eguitetic eta partikulazky traigna eraticren deritço çankhoac çointan ecin heda beitiçatke edo hedaturic badutu ecin bil beitiçatke alp-hée-etaric ere ecin balia daite eta buztana ere ecin çotula ez eta byribilka eta haren guerrentcia ere jossia date eta guibekeko traina ere [43] ossoky desguissatia e... enkas eta inflammationeric badu phuntu eta casu hartan eta orano picha odolla udury eta dena ere guty eta grado hartan hanitz iraiten badu ezteate harez hounic.

Besta ezpadu garridura baici idoki içoçu odol gutibat seignatcen duçularic alma-ketanic eta phorru ahuruta bat hour chahu batetan trempaturic eta hour hartaric, çortcy egunez emoçu idiary edatera barouric.

[44]

Lupe belcharen erremedia

Lehenic cinex seigna odola aphur boutilabat ardou beltç godeletbat binagre ascoz ahurtabat nefar gan ahurbar baratchouri chehekaturic ahurbar cherment haux eta ahurbar kherra de egossiric iraskina ahotibehera eman.

Lihachi chachuta bat egosiric minen gagnen hezi hancura agery bada.

[45]

39

Borda edo theguy eta cabalen egon lekhien parfumatcia ayre edo kboçu gaiztouen contre.

Noiz ere sendy beituçu cabaletan ayre gaizto edo theyutarçun hetaric hartuko duçu gaitz haren contre houn diren eremedioac çoin beitrade ontçabat intxentçu eta beste ontçabat soffre eta by ontça errecigna [46] eta hourac algarreky lahassy dutuçu-nian eçar içoçu chofeta batetan inkhaz aphurbar suyareky eta khe hartçaz verritan borda edo theguia ungura eta continia drogac akaba hartio parfumatcia,

Eta houra eguin beçain sarry har eçaçu ahurbar eramolia eta erramu mayorana eta camamila.

[hemen bukatzen da eskuzkribua]

MARECHALEN LIBURIA Escuaraz
à Bertrand Goyenetche fils
Fait à Saint Jean Pied de Port
le 25 mars 1830

[1]

1

Idiaren, sukharra sendatceco cer eguin behar den.

Idiac sukharra duenian eçagutuco duçe idiaren inquietadura eta guciz gorphutza ikharatcen çayenian. Copetan ere eztu su eta lamaric baiçen agueri eta particularqui bi adarren artian.

Halaber berotcen çaiçco beharriac eta ahua icerdia caintoin guçietaric dariola.

Ecen dembora hartan ecin deusic yan deçaque.

Bainan nahi luque cembait gauça fresco milicatu, mihiaren idortasuna dela causa.

[2] Buria ere hanitz pisua daduca eta beguiac nigarretan tuela eta muthurra limburiz garnitia hanitz Lucia.

Façoin³⁸ hartan sendi duçuenian idia sukharrez atacatua dela egun hartan barur aracico dioçue eta guero biharamunian atheraco dioçue odol guti bat buztanaren azpitic.

Ondoco borç egunetan entretenituco duçe gluteron³⁹ deitcen den belhar fresco hetaric urarequin iraquitu eta ur hartaric maiz edatera emaiten dioçuela eta halaber continua edate hori sukharra yoan arteraino berce batçuec atheratcen diotela odola beharri guibetearic eta copetatic.

[3]

2

Lantçar deitcen den eritasuna edo ezperen idi marteilia

Idi marteilia deitcen den eritasuna eçagutcen da noiz eta ikhusten beitugu idiarren iliac sagarreroyaren izpiac guisa laztuac tuela, eta idia hanitz tristatua, beguiac ilhunac eta pisuac, lephua makhurtia, ahotic guerlia⁴⁰ dariola, bizcarra eztoca beçala gogortua, urhatsa jo anhitz pisua apetitia galdua auxnarria edo ruminatcia ezarriagoa.

Eritasun hori hastean senda daiteque facilqui behar den erremedioac emaiten çaiçconian.

Bainan çahartuchez gueroztic / [4] escapatcen da eritasun hortaric. Halere entseyatu behar da eguin ahalaren eguitera.

Hartaracotz harçaque Constantinopolitana eta meloin erroac, bakhotchetic ahur bana eta hirur ahur gatz larri; eta guero hec elkharrequin chehaturic, trempa çaçue laurden bat arnotan; eta eman arno hartaric idiari edatera goiz guciez gathulu baten betia aldian eta continua dioçue arno hartaric ossoqui, sendotu arteraino.

(38) Badirudi] ese gora baten irakurketa gaitza izan daitekeela, *sasoï, saison*-en ordez, 'en temps chaud'(E-L, 39 v.). (39) glotteron (E-L, 40). (40) la bouche saliveuse (E-L, 39).

3

*Idiaren bihotz-terra*⁴¹ *kbentceco, cer eguin behar den.*

Idiac bihotz terra duenian eçagutuco / [5] duçue idia gombite iduriz dagoenian, non orduan berehala mustupila edo muthurra frotatuco dioçue phorruz eta barat-churiz eta posible bada hetaric chehaturic, arnoarequin hararacico dioçue goiçean eta arratxean.

4

Idiaren colica sendatceco cer eguin behar den

Idiac colica duenian eçagutuco duçue idiaren pleinutan bai eta halaber haren estoc eta gogortasunean, hasi lepotic eta isterretarainoco gucian.

Ordu hartan habarrotx hanitx eguiten çayo sabelian; maiz etçan, maiz jaiquitcen da eta ecin dago / [6] bere lekuan, icerdia churrupitan dariola, cainton gucietaric.

Gaitz horren sendotceco batçuec emaiten diote baratxuriak eta phorruac chehaturic eta arnouan iraquituric, arno hartaric edatera laurden erdi baten inguria aldi bakotchian.

Berce batçuec erremedio hori yuntatcen diote intzaur, oliva eta tipula arnotan egosiric.

Hartaracotz harçaque ahur bana mirra eta erramou bihiac eta hec iraquitu ondoan arnoarequin, iraci eta emoçue édatéra arno houra.

Berce batçuec, idiari picarzen diote behatz azpiko haraguiac eta buztan / [7] azpitic, odol guti bat ekhar deçantçar.

Colica sue(r)te hori arribatcen da ordenariozqui u(n)haduraz primaderetan, ceren ecen dembora hartan odol soberantciac hobequi errequeitatcen baitira; eta hala odola atheratou ondoan cenbait pasaye eraquin dioçue ungui estaliric errefria eztadin

5

Idiaren sabelminen erremedioa.

Colica beçala eguiten da eritasun hura eta hala colicarentzat on diren erremedioac balia daitezque sabelminetan; bai eta halaber drigas⁴² ere arnoarequin / [8] edatera emaiten diotela; eta guero biharamunian odola atheraco dioçue mihi azpitic, edo suduretaric edo ezperen edan aracico dioçue erremedio huntaz ceina eguiten baita lau untça turmentina eta gatz guti batequin, pirolac idiari iretxarazteco eta baldin posible ez bada cintcurrian pasaraztea, urtuco tuçue arno beroan; eta guero edana aracico adar batetaric.

Dembora hartan idiac beroqui egon behar du barruqui bero batean (vulgar vult).

(41) 'bondissement de coeur'(E-L, 39). (42) eta orbietan finaz ere arnoarequin (D).

6

Idia charmadurez incantatua denian cer eguin behar den.

Idia charmatua denian, eçagutuco / [9] duçue tristeçia handian; bay eta guciz laster bere accioneac eguin nahi tuenian, non orduan idia laburski hagatcen eta mehatcen baita heticatua baliz beçala.

Hargatic da nesesario prompqui erremedioac eguitea.

Hartaracotz eçagutu duçuenian idia charmatua dela, emoçue lehen bai lehen ur hartaric sudurretan barna ceina eguinen baituçue lehen bai lehen ahur bat erramou bihi eta ahur bat yenebria bihi eta untça bat sofre lore, eta guero ur epeletan hogoi eta lau orenez iraçi duçuenian balia çaitezte ur hartaz goiçetan eta arratsetan sudurretan barna emaiteco./

[10] Hori eguin beçain sarri preparatuco dioçue erremedio miragarri hau, ceina khenduco baititu charmac eta escantadura guciac.

Hartaracotz harçaçue laur untça Constantinopolitana, untça bat gatz larri; eta hec chehaturic ungui iraquitu behar dute pinterdi bat uretan eta guero eman hur hura idiari edatera.

Baldin eta lehen colpetic ezpada idia erremetitia emanen dioçue cembait aldiz erremedio hortaric eta hala ikhussico duçue, efetu miragarri ez solamente idien charmen contra eracusten duen efetua, bainan oraino / [11] erranen darotçut Constantinopolitana horrec berthute handiac dituela Sedacieu⁴³ Arabiaco autor famatu haren erranez.

Etcen hain espresuqui seguracen gaitu erraiten darotçunian khentcen tuela eta debecatzen guciac nahiz alimalia, presunetan lur eta etchetan eguiten diren guciac.

Hartaracotz dio asqui dela erran dugun Constantinopolitana hori bere lurretan eta etchetan idukhitcia. Beraz hacia çaitezte erremedio miragarri hortaz./

[12]

7

Idiaren utchada edo sabeltasuna duenian eçagutuco duçue haren isurrietan, ceren etzen clar asqui baitire bat eta berçia eçagutcecotz; eta hala ikhusten duçuenian sabeltasuna duela eztiçue dembora hartan yatera ez edatera eman behar bizpahirur egunez, baiçen choilqui çembait mahatx bihi pipita edo ezperen mahatx ostoaç arnotan trempaturic har araçico dioçue idiari, eta guero hirur egunen buruan presenta dioçue cembat belhar fresco, nahiz plantagnac edo / [13]çamari bustana deitcen den belharra eta guardia ondotic ere bere hura erramou ostoequi iraquituric eman behar-co dioçue. Cer ere erremedio eman baitut sabeltasunarentçat ceren etzen biac bat beçala eguiten baitire.

(43) Aipatu Pedacius Dioskorides.

8

Idiac erortceco mina duenian cer eguin behar den

Idiac erortceco mina duenian eçagutuco duçue idia colpez erortcen denian eta guero ahua makhurturic guerlia ta arrapoa ahotic dariola eta çangoac / [14] bihurcen beçala, eta finian bizpahirur orenen buruan deusic ezpalu beçala altchatcen denian.

Halaco eritasuna duten idiac ordenariosqui atacatuac dira bi hilabetetatic bi hila-betetara.

Eritasun horren sendatceco hararaci beharco dioçue laurden bat arnotan astoaren çangoco heçurra, untça bana, limaturic eta ungui chehaturic eta guero continua hogoi egunez goiz guciz emaiten dioçula adar batetatic, berce batçuec hanitz baliatcen dire erran dugun / [15] constantinopolitana miragarri hortaz.

Hartaracotz asqui dute arnouan edo urian iraquituric ur hartaric idiari goicetan eta arraxetan emaitia.

9

Idiaren gatarrari edo Cainmarrari cer eguin behar den

Gatarraren erremedioric lasterrena mihiaren azpitic odola atheratcia da eta guero porruac, arruta, apio, (salbina, eta morsus diabolus) elgarrequin urian iraquituric iraci eta ur hartaric idiari edatera emaitia.

Eta finian panyeru batian arno ligaz, ogui mamiz eta hautxarequin ahia eguinic hortaz lepoa lotcea non bide hortaz laster / [16] khenduco baitioçue bere gatharra.

10

Idiac odolez picha eguiten duenian cer eguin behar den

Idiac odolez picha eguiten duenian heldu çayo comusqui accident hori hanitz berotua eta bortizqui marfunditua denean eta guciz udan cembait belhar gaisto ihintzez bustia yan duenian.

Gaitz horren erremediatcecotz ezdu deusere idiac edo behar luque choilqui edari huntaric baicen hartaracotz harçaçue hirur untça artho irin eta untça bat trigada. Guero hec iraquit pinterdibat arnotan eta finian yuntacen dioçuela / [17] safran guti hat.

Edari hortaric emoçue edatera goiçetan eta arraxetan plantain ura olioarequin.

11

Idiac ecin picha eguinez dagoenian cer eguin behar den.

Idia penaz dagoenian ecin picharic eguinez atheraco dioçue odol gutibat bicicaco lainetatic eta guero hirur goicez edan araz: eztia eta olioa arno churitan nahassiric.

12

Idiac harria duenian cer eguin behar den.

[18] Noiz ere baitaquiçue idiac harria duela bicican edo chilcuan barna picaturic atheratcia da erremediric segurrena.

Bainan halere ezpada posible nihoc atheratcia baliatuco çarete erremedio huntaz haren oinacez apacegatcecotz.

Hartaracotz harçaçue untça bat millu marin erro untça laurden bat especia itze eta haren erdia biphér; eta guero guciac ungui chehatu direnian emoçue idiari arno ephel guti batequin edatera eta continua cembait aldiz façoïn⁴⁴ berian emaitera./

13

[19] *Idiac bere natura edo pitostoa gogortua duenian cer eguin bebar den.*

Eritasun hori guertatcen çayonean idiari asqui duçue malvarisca egostia burrarequin batian, eta guero hartaz maiz pereca idiaren natura eta laster suflaracico dio bere pithoa.

14

Idiac mihi azpia bantua duenian cer eguin bebar den.

Eçagutu duçuenian idiaren / [20] mihi azpia hantua dela enseya çaitetzte lehen bai lehen mihi azpico çainetatic burdin bero batez cilhatuoric edo lantceta çorrotz batez odola atheratcia, da guero gantçu edo pereca dioçoçue çauri hura, olioia eta gatza elkharrekin nahassiric eta continua umore gucia camporat joan artino.

Dembora hartan idia entretenituco duçue belhar frescoz eta baldin appetitua ezpadu ernatua laster, içan aracico dioçue erremedio huntaz.

Hartaracotz harçaçue arroltce bat churingoa balxan, eta nahas ezti / [21] guti batequin guero emoçue arnoarequin idiari edatera. Hantic harat emoçue bere yatecotan cembait gatz bihi eta hala efetu onac atheraco dire.

15

Idiac errainetaco mina duenian cer eguin bebar den.

Idiac errainetaco mina duenian eçagutuco duçue haren plainutan eta guciz guibleco trainaz, ecin aitcina çangoac heda ditçazquenian; almaquez ere ecin segura dai-teque; ez eta hain / [22] guti bustanna biribilca, non ordian dilindan baitario, haren guernuac usain gaistoa du eta guibleco traina osokhi pisatua; eta baldin inflamacio-neric guerthatcen bada dembora hartan idiaren picha odolaren guisa gorri dohaco eta penarequin eguiten du.

Eta hanitz badio, ez da içanen harentçat erremedioric. Bainan ezpada picha hura aphur bat tindatua baicen gorri cara duela bere coloria esparantça da eritasun hartaric sendatuco dela.

Hartaracotz atheraco dioçue odola almaquetaric eta maiz eman idiari / [23] edatera *porruac* ur clarrian trempaturic.

(44) sasoin berean (D, 6).

16

Idiaren berce errainetaco mina nola sendatu behar çayon

Noiz ere senti baituçue idia erori dela cembait gauça gogorren gainera eçagutuço duçue haren colpe handian ecen ezta behinere falta colpe borthitza dela causa consusione eta inflamacionea.

Hargatic laboraria dembora hartan idiac mehatchatcen tuenian eztitu bere lekhtutic moviaracico eta colpia / [24] duen lekhuia maiz frescatuco dio *ur hotceç* eta guero gantçu edo péréca ungui chukhatutic, urin hurtuz edo urdaiez.

Eritasun horren seignaliac dire campoco aldetic gogor içatia aisiarat manaya deçaque; eta pena handia du etçana denian bere lekhtutic ecin altchatuz.

17

Idiaren oinace eta dolore suerte guehienentçat erremedioa eta guciz nekhadurez heldu çayotenetan.

/(25)Har çaçue ahur bat liho aci eta berce ahur bat cammamilla eta hec ungui iraquit payeru batetan urian erabilcen duçue maiz makhilla batez, osokhi ahia eguin arteraino eta guero heda çaçue cembait traputan eta hartaz lot non ere sendi baituçue gogortasuna hanturatic edo oinace duen lekhuian.

18

Idia biriquetatic errencura denian cer eguin behar den.

Biriquetatic arrangura horiec gaitz dire idier khentcia hein movimendu handia dela causa.

Bainan halere eguin daquioçue erremedio haü ceina baita lehenbicoric manyatera ur beroz garbitcia eta guero belhar frescos usain onetacoç ungui urrindatcia.

Dembora hartan khendu behar tuçue barruquitic çamari edo behor urde eta herce acienda guciac beldurrez ecen haren hatxac communica eztioçoten eritasun bera.

Hargatic orduan utcico dioçue / [28] çembait asto aldian, ezen haren hatxac probetchu eguiten diote biriquetaco arrancurer.

19

Idia estulez atacatua denian cer eguin behar den.

Idia marfundiz atacatua denian eta guciz estul handia duela, hartuco duçue aphur bat hissopa eta hura iraquit pinterdi bat huretlan. Guero iraçi duçuenian, edan araz deçaçoçue ur hura idiari.

Dembora hartan emoçue yatera / [28] forru ostoac chehaturic ogui nostroarequin batian.

Berce batçuec emaiten diote idiari armoisaren ura amiron churiarequin batian, hissopa eguiten den guisa.

20

Idiac hertciac galitcen bassia dituenian cer eguin behar den.

Idiac hertciac desseguinac dituenian hartu behar duçue hirur unça turmentina eta hura haur baten escuz sar idiari guibeleco aldetik ahalic eta barnena; edo ezperen turmentinaren lekhuan balia laitezte, gantz guessaz eta urin hurtuz...

21

Idiac batxa laburra duenian cer façoinez sendatuco den.

Noiz ere sendi baituçue idiac hatxa laburra duela emoçue beharritan cilhatuic / [30] Hellebore noir deitcen den belharra gargandilla baliz beçala eta harc on handia eguinen diote

22

Idiac almaquetan min duenian cer eguin behar den.

Eçagutu duçuenian idiari almaquetan hoin-haciac (sic) eta doloriac dituela, har çaçue hirur ahur alcivre eta hec iraquit minagretan; eta guero ungui chehatu tuçuenian lot çaçue doloria den lekhuan eta laster sendatuco da. Berce batcuc atheratcen diote odola gainetatic.

Guero porruac urian iraquitu eta / [32] ur hartatic idi(ari) edanarazten, edo ezperen idiaren guernu bera.

23

Idiaren lipua⁴⁵ kbentceco edo min gaistoa.

Lipiaren erremedioric segurrena eta laisterrena da, picaturic atheratcia eta guero bourra⁴⁶ frescoz çauri hura goiz-guciez arratsez gantçutcia eta perezatcia...

24

Idiaren golardoa edo lepho hantuan cer eguin behar den.

Idiac golardoa duenian hanitz tu lepho gucia hantua, eta baldin sendi badioçu abcestilduma edo materiariac duela, dembora hartan haparantciac agueri den lekhuan cilhatuco duçue, burdin gorri batez eta guero eman cilho hartan assunen erro guti bat edo ezperen erran dugun Hellebororen / [34]erroa eta har çaçue bethi artha erro horietatic sanyatceco.

Idiari edan aracico dioçue urri belharrarequin iraquitu uretic nahiz goicetan eta arratxetan; copetatic eta beharri guibetatic odola atheratcia ere probetchu handi eguinen diote. /

(45) lipia (D, 8), luppiaren (Ch, 22). (46) burra (D, 8), gurina.

25

[35] *Idia hantua denian nola sendotu bebar den.*

Ordenariosqui idiac hantcen dire belhar sendoqui yanez eta guciz ihitzarequin direnian.

Eritasun horren sendarazteco azqui da choilqui adar bat alderen alde cilhatcia, eta olioiz gantçuturic edo perecatuturic guibleco aldetik, ayuta beçala idiari emaitia, haise hanitz eguin deçaquen arteraino eta adarra / [36] han dueno perecatuco dioçue sabe-la haga sendo batez.

26

Idiac cembait alimale chume iretxi duenian cer eguin bebar den.

Sendi duçuenian idiac iretxi ahal duquela, cembait alimale, emoçue, lehen bai lehen, behi esnia edatera, edo berce naz eguiçue dicostionia pico melatuz arnoarequin batian eta guero batian eman arno hartaric idiari edatera./

27

[37] *Idiaren handitçbuen sendatceco cer eguin bebar den.*

Har çaçue ahur bat andre dena maria arrosaren tipula eta berce ahur bat constantinopolitana eta hec ungui egos minagrian guero lot çaçue erremedio hortaz hantua den lekhuan eta hola laster leher aracico dio here hantixua.

Lehertu denian garbi çaçue çauri hura goicetan eta arratxetan guernuz eta pichaz /

28

[38] *Idiac çangoa hantua duenian nola sendotu bebar den.*

Hartaracotz har çaçue cembait ahur sauca osto eta hec ungui irauit gantz guti batequin batian eta guero egossi direnian lot çaçue cataplasma hortaz: eta hala laster ikhussico duçue hantura contsomitua.

Eman dugun cataplasma hori eguin daiteque hotzic eta frescoqui / [39] hartaracotz har çaçue cembait ahur sauca osto eta hec ungui chehatu direnian emoçue urin hurtua cataplasma eguiteco asqui den beçenbat.

29

Idiaren taloin eta aztaparretaco minen sendatceco erremedioa.

Eritasun sué(r)te hori idiari arribatcen çayo maicenic neguan; eta guciz horma eta carroinetan travaillatcen denian non orduan baiciduri..... idiari aztaparra lantceta chorroix batez sacrificatuco dioçue / [40] aphur bat barnascotho eta guero erre dioçaçue pico hetan arinqui eta gantzu urin hurtuz senda arteraino.

30

Idiaren aztaparra berce façoinez colpatua denian nola sendatuco den

Lehenbico gauça dena da aztapar hura fundamenaren ungui garbitcia; eta guero lot goicetan eta arraxetan urin hurtuz segoarequin nahasiric / [41] borz edo sei egunez continuatu duçuenian, guero berce haren berce mainatuco dioçue, arnoz edo minagrez ezti guti batequin nahasiric.

31

Idiac barrabilac hantuac dituenian cer eguin bebar den.

Har çaque clera guti bat eta hartaz minagriarequin eguiçue liga edo ahia, eta guero gantzu eta pereca hantura duen lekhuian. Idortcen denian gantçuce hori gantzutuco dioçue gantz guessaz goicetan eta arraxetan./

[42] Berce batçuec badiote photxo baten behassunaz edo minaz asqui dela gantçutcia beheala hantura gucien eramaiteco.

32

Idiaren adarra arrailatua denean cer eguin bebar den.

Idiaren adarra erdiratua duenean frotta içoie bere adarra minagre, gatz eta olio guti batequin batian, eta guero gantzu edo pereca içoie urin hartaz arrachina guti batequin eta continua gantcutce hori çazpi egunez.

[43]33

Idiac beguiac hantuac dituenean cer eguin bebar den.

Beguiac hantuac dituenian eguiçue ahia ogui nostrayaren irinez eta ezti guti batez eta guero lot goicetan eta arraxetan. Ordian nola ezti dela causa, uliec khecha bai-leçaquete debecatuco dioçue accident hortaric baldin eta alcaquerenez begui inguriac perezatcen baitoçaque (sic)./

[44]34

Idiac beguian churia duenian cer eguin bebar den.

Noiz ere eçagutcen baitioçue beguian churia duela, harçaque sel armonia⁴⁷ guti bat eta nahas ezti pusca batequin guero hartaz lot çaque goiz arraxetan beguiac.

Berce batçuec baliatcen dire balea garrharen⁴⁸ herrauthez./

(47) sel ammoniac (E-L, 39v). (48) gaznaren (D, 11).

35

[45] *Idi begui nigartuac nola sendatu bebar diren.*

Idiari nigarra darionian eguiçue ahia, ogui nostroiren irinez eta hartaz lot goice-tan eta arraxetan, edo ezperen iraquit çaçue mairu arrosaren erroac; ura eta eztiare-quin batian. Guero hartaz maiz lot idiaren beguia.

Berce batcuec baliatcen dire tuthiaren vitriolaz ur arrosatuarequin batian./

[46]

36

Idiaren zaragarra edo hasteria kbentceco.

Har çaque ahur bat chiminaco khedarre; ahur e(r)di bat sofre eta lau baratchuri buru guero elgarrequin chehaturic frotta çaçue idia.

37

Hauche cerbitcatcen da beguietaco, axe, aire edo colpendaco

Hartuco duçue Parisco fruita bat hur corritutan, hirur sosen coupa Rocha churia, sos baten Irisflorentça hori egossi gabe ungui nahassiric den gutienaz arratxe / [47] tan lotceracoan, bustico duçue beguiaren barnia bederatci arratxex seguidan. Odolaren idortasunetic ezpada ez du faltaco sendotcia.

38

Mandouac çamarra beguian duenian cer eguin bebar den.

Ikhusten duçuenian mandoua samar gorri batequin beguia nigartua duela, asquico duçue imintcia arroltce bat gorringoa khenduric gatcez erdicala suyan, eta güero beltchatu denian lehertu gabe athera saçue campora eta untsa chehaturic piloun batian, güero macian passaturic irina beco / [48] irin hura tuta batian imini eta güero oufa batez beguira houtz bizpahirur goicez.

FINA.

FINA

Fait à St Jean Pied-de-Port le 1er avril 1831

B.nd G-che

“hau da behien eta idien corcoillo barbera gastia pipatcen du ederqui arno edaten emaiten badacoté. Usatia flascoa aldera, baina barber famatia etc..” /

[49]

Chanson Basque

1

Philippe⁴⁹ iceneco lehen erreguea
 Frantces patriot honen oi buruçagüia,
 Ministro gaisto gucien aborriçaillea,
 Franciaco chartaren conserbaçaillea. (bis)

2

Charles hamargarrenac⁵⁰ bere ministroequin
 Guciec nahi guintusten eslabo eçarri,
 Noblecia oro aphessac heyeiquin
 Gutas placer çutena nahi çuten eguin. (bis)

3

Bainan trompatu dira, yaincoa laudatu,
 Lafayet⁵¹ eta Lafita⁵² ciren abissatu,
 Memento beretican ciren abiatu,
 Francian libertatia nahis sostengatu. (bis) /

[50-51 falta dira]

[52, hutsik]

39

[53]

Idiaren larruduren sendatcecotz cer eguin behar den.

Hartaracotz har çaque calitz ungui ondoa eta idortuac, eta hec passa cetaché bate-
 taric guero herrauts hartas balia çaiteste ulcera eta larradura gucien sendatcecotz. /

(49) Louis Philippe 1er (Paris, 1773 - Claremont, Bretaina Handia, 1850). Frantsesen erregea (1830-1848), eta bere aita Louis-Philippe Joseph, Orleans-go dukea bezala ideia iraultzaileen zalea. 1830ko iraultzaren ondoren, C. Perier eta Lafitrek, finantzari liberalek boterera altxatu zuten, eta Hiriko etxean onartu zuten La Fayette eta Guizot-ek 1830eko uztailaren 30ean. Eta 1814eko Kartaren errebisio baten ondoren juramendua zin egin zuen, honela frantsesen errege bilakatuz. (50) Charles X (Versalles, 1757 - Görz, 1836). Frantsesen erregea (1824-1830), Luis XVaren iloba eta Luis XVI aren anaia. Errejimen zaharraren zalea, parte zuzena hartu zuen talde kontra-iraultzaileetan. Ez zuen batere maite herriak. Saint Cloud-eko Aginduekin (1830-VII-25), —prentsa askatasunaren ezabaketa eta hauteskunde legearen aldaketa— saiatu zen gobernuaren boterea indartzen. 1830eko iraultzaren ondoren desterruko bidea hartu zuen eta bertan hil zen. (51) Marie Joseph Paul Yves Roch Gilbert Motier, La Fayetteko markesa (Chavaniac, 1757 - Paris, 1834), jeneral frantsesa, 1777an Pasaiaiko portutik partitu zen Ameriketara asaldatuak eta Franklin laguntzera. Itzulitakoan Iraultza frantsesean parte zuzena hartu zuen, 1818an eta 1827an diputatu hautatu zuten, eta 1830eko iraultzan ere nor baten, batipat *charbonnerie* deitu mugimendu politikoa. (52) Jacques Lafitte (Baiona, 1767 - Paris, 1844), bankari eta politikaria. Frantziako bankaren zuzendari 1809an, diputatu liberala gisa hautatua izan zen (1816, 1827), eta Louis Philippek 1830ean Finantzetako lehendakari eta Kontseilu buru izendatu zuen, eta europear mugimendu iraultzaileei laguntza ematen saiatu zen.

40

[54] *Suguiaren eta hor errabiatuen aussiquien erremedioa.*

Sendi duçuenian idiac poçoindatua(c) direla sugue edo hor errabiatuen aussiquias asqui duçue gantçúcea aussiquia den lekhuano olio escorpiono edo esperen har çaque laur untça chabon çahar guero ur laurden bat minagretan, hartaz ardura garbi çaque aussiquia diren lekuan. Façoin bera eguin deçaqueçue mirra arnoarequin bai eta halaber leissarrarequin eta finean cinarthodon (sic) potso arrosarequin arnotan edo minagretan iraquituric. /

(D 37)

[55] *Leissorren eta mandoulien contra cer eguin behar den.*

Leissorrec eta mando uliec edo cembait berce uliec aussiquitcen tustenian asqui duçue clera cerusa guti bat urean trempatcea eta guero aussiquiac egunean biguetan lotcea.

(D 38)

Leissorrec mando oulic es hain guti ouli chehec es aussiquitceco erremedioa. Hartaracotz asqui duçue malba osto pilica bat ungui chehatcea eta olio guti batequin ligatcea eta guero idia hartaz goicetan eta arraxetan perecatcea. /

(D 39)

[56] *Barroquietaric leissorren cassatecotz erremedioa.*

Har çaque ahur bat erramou osto eta bihi iraquituric urean guero ur hartaric gantçu çaque idia edo berce animaliac ceinaren bides cassatuco baitire barruquietaric leissor, mando ulic (sic) eta berce suerteac.

Liburu huntan diren drogac eta belharren esplicationeac.

Erran darotçuet espicatuco narosquitçuela hemen diren icen barbaro iduriac eta hala banohatçue chehequi bat bederari adiarastera, clarqui cer diren misterio suerte horiec. Hartaracotz yaquin / [57] çaque Lupin deitcen den droga hura dela illar çabal bat frantciaco partetic providitcen dena garena. Nerprun duçu berris oyan beltçetan aurquitcen dena, elhorri beltçaren fruitua, (diduriena, Vesse) da ilhar chume çabala frantciatic écartcen darotçueténa.

(D 40)

Barrouquietan fumigacionea edo urrindatcea eguiteco.

Promes emaiten darotçuet liburu huntan hastean eracutxiko narosquitçuela cer, façoines eguin behar ciren fumigacioneac eta hala norc ere / [58] senti baituçue barrouquia airé gaistos corrompitua dela.

Lebembicorik garbituco duçué hango ongarri guciac campora eta guero hartuco duçue unza bat isenzu, unza bat soffré lore eta unza arrochina guero hec elguarrequin nahastecaturic emanen tutçue chaufeta bat brassetan eta qué hartas ingura çaqué barrouqui goucia eta guero continua erran dugun urrindatce hori drogac fini arteraino. /

[59] Fumigatione hori eguin duçuen beçain sarri hartuco duçué erramoniac maiorianac, camamilac eta guero heier su eman barrouquiaren erdian iducarasten tutçuela que hura barrouquian barna cembait demboraz eta guero emoçue aire guti bat nor-teco partetic edo esperen levantetic eta hala bidé hortaz içanen tutcue ciaun establiac precocionetuac eta halaber assindac conservatuac eritasunic gabe. Ordean ala ere orhoit çaitesté fumigationé hori / [60] eguin ondoan on litaçuela cembait berdura emaita barrouqui betan barna suguéric edo berce alimalé lissunic han eguin estadin hartaracotz asqui duçué bellarez berdura hura eguitea edo ezperen leiçar ostoaç ihaur-guiarequin batean ematen batutçué eré estarotçué probetchuric baicen eguinen eta gucis cembait baratchuri bouru balsan dutenean. /

[61]

Pourga baten compositionea.

Har çaçu sauca erro pillica bat, bi ahur beçala gaineco achala utz eta bigarren achal guicen hura eçar acieta batian bi cuillera urequin besperatic guero biharamounian, erro hec untsa tinca yussa ken guero emoçu yus hari bortz cuillera esne nahasiric eta iraciric epheldou eta edan, guero oren baten edan ur ephel eta salda ardura eta marrusqua sabela esquerreco aldetic ikhussico duçu effectu handia eguiten.

Haurrendaco asqui da cuillera bat gutiago gorphutz arauca./

[62] Cette livre apartien a M. Bertrand G.che fin de la.../

Ainguiren batcemaiteco erremedioa.

Emaçu amia ontsa dragaturic ez eman sisari gorriric batere bainan... bat belscara edo beltça eta hoberenic buria eta bustana eta amia comply./

[63] GASTANBIDE Doctor Medicuac LABORARIER AVISUA

Badu cembat ere dembora Lapourdico parte gucietaric aditcen dudala laborariac arranguratcen direla idietan, eta ardietan arribatcen çaiçcoten mortalitatez, noun uste baitute içurria beçalaco eritasuna hequien aciendetarat hedatua dela.

Akhostarrec sendituric accident horren berria beldurrez façoïn / [64] berian heyen abreac guertha citcesteen beldurrez othoiztu naute adisquide batçuec cembait fagore eritasun horren contra eguitiaz; eta hala erresolitu dut horien satisfacionea gatic obra chume baten eguitia, ceinetan erakhutxico baitayet, idien eta ardien eritasun principalen eçagutciac combeni çaiçcoten erremedio miragarriac.

Ordean segura çaiçtezte eztirela hemen diren gauçac / [65] pentsatuac, bainan bai direla ilkiac lehenagoco Autor handi eta Oraingo moderno famatuataric

Eta nola hanitz nor bere nacionetan eta naçionentçat travaillatu baitire, Alamaniaçcoac alemanez, E(s)painiaçcoac espagnolez, eta berce nacionetacoac, norc bere erresumetaco lengoayez, hala nola francian eguin baitute liburu bat Maison Rustica franceses eta gu franciacoac içan arren Hescualdun guciac ez daquigu / [66] ederraz⁵³

(53) erderaz, ib.

eta partikulazqui laborariac comprenitceco beheala liburu miragarri hartan diren misterioac hargatic intreprenitu dut obra chume bat escaraz emaiterat bat bederac yakhin deçatentçat, cein errazchi den escuaraz comprenditcea lehenagoco eta etorren sendimenduac.

[67] Liburu huntan diren drogen eta belharren icenac yaquiteco çoin diren.

Gluteron.....	Lapatina
Constantinopolitana	
Melloin erruac	
Gatz larría	
Mirra	
Trigada	
Orvitan fina	
Arruda	Arrota
Turmentina	
Genevra.....	Orria
Nerprun bihia, elhorri beltça /	

[68] Plantagnac

Camari bustana,.....	prella pi.
Apioa	
Sabina churia	
Morsus diabolus.....	aramaizia errua
Hausina errua	
Helleborren errua.....	Ahounts corna
Urribelharra, Urzon belharra	
Millu marin	Mihoala
Ogui nostraya	
Armoizaren ura, Artemisia	
Amirun churia	empesa
Hellebore noir.	Ahountscorna beltza
Alcipre	Alcipria /

[69] Ségouarequin

potro baten behassunas	cihoua
alcatrena	
Sel armonia	
Mairu arrossa	
Tutrias eta vitriolas	
Idiaren behassun bat	
Calits	
Olio escorpionas	
Cinarthodon	
Aloes mastic (sic)	

Cerusa
 Clera
 Lupi et vesse et pulegium, etc...

[70] Liburu huntan diren gaucen edo eritasunen causitceco tabla.

	Gaztanbide doctor medicuac laborarier abisua	p. 61
	Idiaren sukharra sendatceco cer eguin behar den	p. 1
	Lantçar deicen den eritasuna	p. 3
	Idiaren bihotzterra	p. 4
	Idiaren colica	p. 5
	Idiaren sabelminen	p. 7
	Idia charmaduraz attacattua	p. 8
	Idiaren utchada	p. 12 /
[71]	Idiaren erorteco mina	p. 13
	Idiaren gatararren	p. 15
	Idiac odolaz picha eguiten	p. 16
	Idia ecin picharic eguinez dagoenian	p. 17
	Idiac harria duenian cer eguin behar den	p. 18
	Idiac bere natura gogortua	p. 19
	Idiac mihi azpia hantua duenian	p. 19
	Idiac errainetaco mina duenian cer	p. 21
	Idiaren berce errainetaco mina	p. 23
	Idiaren oinace eta doloren	p. 24
	Idia biriquetaric errencura denia	p. 25
	Idia eztulez attacattua denian	p. 27
	Idiac hertciac galcen hassiac dituenian	p. 29 /
[72]	Idiac harxa laburra duenian	p. 30
	Idiac almaquetan min duenian,	p. 32
	Idiac min gaistoa kentceco cer eguin	p. 32
	Idiaren golardoa sendatceco	p. 33
	Idia hantua denian sendatceco	p. 35
	Idiac cembait alimale chume iretxi duenian	p. 36
	Idiaren handitxuen sendatceco erremedioa	p. 37
	Idiac çangoa hantua duenian	p. 38
	Idiaren taloin eta aztaparretaco minen	p. 39
	Idiaren aztaparra bertce façoinez colpatua	p. 40
	Idiac barrabilac hantua dituenian	p. 41
	Idiaren adarra arrailatua sendatceco	p. 42
	Idiac beguiac hantua dituenian	p. 43
	Idiac beguiac churia duenian	p. 44
	Idi begui nigartua sendatceco	p. 45 /
[73]	Idiaren zaragarra edo hasteria	p. 46
	Idien beguietaco airen edo colpendaco	p. 46

Mandouac çamarra beguian duenia	p. 47
(Libertateco cantuac)	p. 49
Idiaren larruduren sendatceco	p. 53
Idia suguiac eta hor errabiatuac aussiquia denian cer eguin behar den	p. 54
Leissorren eta mando ulien contra cer eguin behar den	p. 55
Leissorrec mando uliec eta uli chehec ez aussiquitceco erre- medioa	p. 55
Barruquietaric leissorren kassatceco erremedioa	p. 56
Liburu huntan diren droguen eta belharren esplicacionea	p. 56

Hiztegia

A

- abere, *aberiatic* (D, 2), *abreac* (G, 63)
 abiatu, *abiatu* (G, 49)
 abisatu, *abissatu* (G, 49)
 abisu, *abissua* (D, 1)
 aborritzaille, *aborriçaillea* (G, 33)
 abzes, *abces* (D, 9)
 abzestilduma, *abcestilduma* (G, 33)
 adar, *adarren* (D, 3)
 adiskide, *adisquide* (D, 2)
 aditu, *aditu* (D, 1)
 ageri, *agueri* (G, 1)
 ahal(ik eta, bezain...) *ahalic eta barnena* (D, 8),
abal beçain arbizky (Ch, 27)
 ahi, *ahia* (D, 5), enplastua, orea.
 aho, *abua* (D, 5)
 ahur, *abur* (D, 3)
 ahuruta, *aburuta* (Ch, 43)
 ainharba, *ainharba* (Ch, 24), armiarma.
 aingira, *ainguiren* (G, 66)
 aire, *aireric* (D, 2)
 aisia, *aisiarat* (G, 24)
 aitzina, *aicina* (D, 6)
 aiuta, *ayuta* (D, 9)
 akhoztar, *ak(hoç)tarrec* (D, 2)
 akziden(t), *accident* (D, 2), *acciden* (D, 11)
 akzione, *accioneac* (D, 3)
 alastrena, *alastrenaz* (D, 11).
 alde, *aldian* (D, 8)
 aldi, *aldiz* (D, 4)
 aldura, *aldura edo larradura* (Ch, 32).
 alkatrena, *alcatrenaz* (Ch, 30), *alkaterna*
 (Urte, I, 164), bike.
 aleman, *alemanez* (D, 2)
 alemaniako, *alemaniacoac* (D, 2)
 algar, *algarreky* (Ch, 11)
 alimale, *alimale* (D, 3), *alimalia* (G, 11), *animale* (D, 9)
 alkakerena, *alcaquerenaz* (G, 43), ik. *alkatrena*.
 al(a)make, *almaquez* (D, 6), *alamaquetan* (Ch, 21), saihets.
 aloez, *aloez* (D, 12)
 alun, *alun* (D, 12)
 alsa, *alsan* (D, 13)
 altxatu, *altxatcen* (D, 5)
 altzipre, *alciprea* (D, 14)
 alzibre, *alcivre* (G, 31)
 aments, *amenx* (Ch, 38)
 amu, *amia* (G, 66)
 amiron, *amiron* (G, 28)
 amoderatuki, *amoderatuky* (Ch, 37)
 amorea, *amorea gatic* (D, 1)
 amorekatik, *amorekatic* (Ch, 18)
 amurratu, *amurraturic* (Ch, 27), ubeldurik.
 anditxi, ik. *handitxu*
 andre, *andre dena mariaren arrosa* (D, 9)
 animale, ik. *alimale*
 anitz, *anhitz* (G, 3)
 anpleki, *amplequi* (D, 1)
 aparantzia, *apparanciaz* (D, 9), *haparantciaz*
 (G, 33)
 apazegatu, *apacegatcecotz* (G, 18)
 apetitu, *appetitua* (G, 20), *apetitua* (G, 3), *apetituristic* (Ch, 41)
 aphez, *aphessac* (G, 49)
 apio, *apio* (G, 15)
 aprobazione, *aprobacionea* (D, 1)
 aphur, *aphurbat* (D, 8)
 Arabia, *arabiac* (D, 3)
 arau, *arauca* (G, 61)
 arazi, *aracico* (D, 3)
 ardi, *ardietan* (D, 2)
 ardura, *ardura* (G, 61)
 arinki, *arinqui* (D, 1 0)
 arbizki, *arbizky* (Ch, 27)
 armoisa, *armoisaren* (G, 28)
 arno, *arnuarequin* (D, 3)
 arrailatu, *arrailatua* (D, 10)
 arranguratu, *arranguratcen* (G, 63)
 arrapo, *arrapoa* (G, 13)
 arrats, *arraxetan* (D, 8)
 arratsalde, *arraxaldetan* (D, 3)
 arrautze / arroltze, *arroltce* (D, 6), *arrautce bat*
 (Ch, 41)
 arraxina, *arrachina* (D, 10)
 arren, *arren* (D, 2)
 arribatu, *arribatcen* (D, 2)
 arrosa, *arrosa* (D, 9)
 arrosatu, *arrosatuarequin* (D, 11)
 arruta, *arruta* (D, 3)
 artha, *artha* (D, 12)
 arte / arthio, *artian* (G, 1), *arthio* (Ch, 21)
arteraino (D, 9)
 arto, *artha irin* (Ch, 36)

asieta, *acieta* (G, 61), platera.
 askari, *ascary* (Ch, 41)
 aski, *asqui* (D, 4)
 asko, *azco* (D, 1)
 asto, *astoaren* (D, 5)
 asun, *assunen* (D, 9)
 atakatu, *attaquatuc* (D, 5)
 athe, *athetatic* (D, 12)
 atheratu, *atheratu* (D, 3)
 au(k)tor, *auctor* (D, 1), *autor* (G, 11)
 aurkitu, *aurquitcen* (D, 14)
 ausiki, *aussiquien* (D, 1 1)
 ausnarri, *auxnarria* (G, 3)
 axala, *achala* (G, 61)
 axe, *axe* (G, 37)
 axuroin, *achur boingnin* (Ch, 26), taloi.
 azazkala /-kulu, *azazcala* (D, 5), *azazkulu*
 (Ch, 15)
 azi, *azi* (G, 25)
 (h)azi(e)nda, *assindetan* (D, 2), *aciendac* (D, 2),
haziendac (D, 13)
 azpi, *azpitic* (D, 3)
 aztapar, *aztaparretaco* (D, 1 0)

B

bada, *bada* (D, 2)
 bai, *bai* (D, 2)
 bainan, *bainan* (D, 1)
 baino, *baino* (D, 1)
 baithan, *baithan* (D, 3)
 baizen / baizi, *baizen* (G, 1), *baici* (Ch, 42)
 bakorx, *bacoitchetaric* (D, 1 1)
 baldin, *baldin* (D, 1)
 balea, *balea* (D, 11)
 baltsa, *balxan* (G, 20)
 balia, *balia* (D, 1)
 bana, *bana* (D, 3)
 baratxuri, *baratchuri* (D, 1 1)
 baratze, *baratcetaco* (D, 14)
 barbaro, *barboro* (sic) (D, 13)
 barber, *barber* (G, 48)
 barna, *barna* (D, 3)
 barnascotto, *barnascotbo* (G, 40)
 barur / baruts, *barur* (Ch, 13), *barouxa* (Ch,
 14)
 barurarazi, *baruraracico* (D, 2)
 barra, *barra* (Ch, 24)
 barrabil, *barrabillac* (D, 7)
 barroki / barruki, *barruqui* (D, 3), *barroquie-*
taric (G, 56)
 basaarrosa, *bassaarrosaren* (Ch, 31)
 bat, *bat* (D, 1)
 batzu, *batzuec* (D, 2)
 baxa arana, *bacha arana* (D, 14)
 beberina, *beberina* (D, 14)
 bedera, *bederac* (D, 2)
 bederatzi, *bederatzi* (G, 47)
 begi, *beguiac* (D, 1 0)
 begiratu, *begira* (D, 1)
 behar, *beharco* (D, 2)
 behari, *behari* (Ch, 23)
 beharri, *beharrietan* (D, 8)
 behatz, *behatz* (G, 6)
 behazun, *behasunbat* (D, 11)
 beheala, ik. *berebala*
 behi, *bebietan* (D, 2)
 behinere, *behinere* (D, 7)
 behor, *behor* (D, 7)
 beko, *beco* (G, 47)
 belhar, *belhar* (D, 4)
 beldur, *beldurrez* (D, 2)
 belxkara, *belscara* (G, 66)
 beltxatu, *beltchatu* (G, 47)
 beltz, *belçaren* (D, 14)
 bera, *bera* (D, 8)
 bere, *berian* (D, 2)
 berdura, *berdura* (D, 13)
 berehala, *berebala* (D, 2), *beheala* (G, 42)
 bereitidura, *bereitidura* (Ch, 39)
 bereka, *bereka* (Ch, 16)
 bero, *beroan* (D, 3)
 beroki, *beroqui* (D, 3)
 berotu, *berotcen* (G, 1)
 berri, *berria* (D, 2)
 berritan, *berritan* (Ch, 46)
 berriz, *berriz* (D, 13)
 bertute, *bertbute* (G, 11)
 bertze, *berce* (D, 1), *bercenaz* (G, 36)
 bete, *betia* (G, 4)
 bethi, *bethi* (D, 9)
 bethiere, *bethiere* (D, 1),
 bezala, *beçalaco* (D, 2)
 bezain, *beçain* (D, 2)
 bezpera, *besperatic* (G, 61)
 bi (-ga /-ge), *bi* (G, 1), *biguetan* (G, 55), *vigue*
 (Ch, 12)
 bide, *bide* (D, 5)

biharamun, *biharamunean* (D, 3), *biharamu-
nian* (G, 2)
bihi, *bibi* (D, 3)
bihozterra, *bihotzterra* (G, 4)
bihurtu, *bihurcen* (D, 5)
bildu, *bil* (Ch, 43)
bilduma, *bilduma* (D, 9)
bilko, *bilko* (Ch, 36)
bipher, *bipber* (D, 6)
biribilka, *biribilca* (D, 6)
birika, *biriquetaricaco* (D, 7)
bista, *bistara* (D, 1)
bixika, *bichicaco* (D, 5)
bizi, *bicitcen* (D, 2)
bizkarra, *bizcarra* (G, 3)
bizpahirur, *bizpahirur* (D, 4)
borda, *borda* (Ch, 45)
borthitz, *borthitça* (D, 7)
borthizki, *borthisqui* (D, 5)
bortz, *bors* (D, 10)
bradura, *bradura* (D, 13)
brasa, *brassarequin* (D, 13)
briga, *briga* (D, 3)
buli, *boulia* (Ch, 17)
burd(u)in, *burdin* (D, 6), *bourdouigna* (Ch, 22)
burra, *burra* (D, 8), *bourra* (Ch, 22)
buru, *buruan* (D, 4), *burian* (G, 2)
buruki, *buruquitic* (D, 7)
buruzagi, *buruçaguia* (G, 49)
bustatu, *boustatetic* (Ch, 32)
busti, *bustia* (D, 5)
butila, *boutilabat* (Ch, 44)
buztan, *bustana* (D, 6)

C

capis (Ch, 34)
cerussa (D, 12), *ceruse* (E-L, 40)
cinarthodon (G, 54)
constantinopolitana (D, 4)

D

Dassança, *Dassança* (D, 1)
debekatu, *debecatcen* (D, 4)
dedikazione, *dedicacionea* (D, 1)
deitu, *deitcen* (D, 4)
dekozione, *decotioinea* (D, 9)
dena, *dena* (D, 7)

denbora, *dembora* (D, 1)
desegin, *desseguinac* (D, 8)
desgisatu, *desguissatia* (Ch, 42)
desiratu, *desiratceco* (D, 1)
deus, *deusic* (D, 5)
diabolus (D, 5), *diabolios* (Ch, 34)
dikostione, *dicostionia* (G, 36)
dilindan, *dilindan* (D, 6)
doi, *doy* (Ch, 11)
dolore, *dolore* (D, 7)
Donibane Ziburu, *Donibane Ciburun* (D, 1)
dorphe, *dorpheac* (D, 3)
dragatu, *dragaturic* (G, 66)
drano, *drano* (Ch, 23)
driga, *drigas* (G, 7), *briga* (D, 3)
droga, *droga* (D, 13)
drogista, *droguistec* (D, 14)
dudatu, *dudatcen* (D, 1),
dultze, *dulciago* (D, 13)

E

edan, *edatera* (D, 3),
edanarazi, *edanarasten* (D, 8)
edari, *edari* (D, 5)
edate, *edate* (G, 2)
eder, *ederrac* (D, 1)
ederki, *ederqui* (G, 48)
*edin, *dadin* (D, 1), *liteke* (D, 1), *daitecentçat*
(D, 1), *bailitaque* (D, 2), *daitezque* (D, 3),
daquiocote (D, 7), *gaitezque* (D, 8), *cita-
quela* (D, 13), *lakkion* (Ch, 41)...
edo, *edo* (D, 2)
eduki, *daduca* (G, 2)
*edun, *dut* (D, 1), *ezdut* (D, 1), *dutenic* (D, 1),
duella (D, 1), *dudala* (D, 1), *duen* (D, 1),
baitut (D, 1), *badu* (D, 1), *ditudala* (D, 2),
baidute, *baitute* (D, 2), *duenian* (G, 1), *dia-
nian* (Ch, 12), *duçue* (D, 3), *naute* (D, 2),
baiteret (D, 2), *darotçuet* (D, 2), *duçun* (D,
2) *darotçut* (D, 2), *baidu* (D, 3), *tu* (D, 3),
dute (D, 3), *dioten* (D, 3), *dioçue* (D, 3),
diotela (D, 3), *duçuenian* (D, 3), *tuçue* (D,
3), *tubenean* (D, 3), *dueno* (D, 9), *derauçuet*
(D, 13), *darotçuet* (D, 12), *tustenian* (D,
12), *lituque* (D, 12), *nauzquitçuela* (D,
13), *narozquitçula* (D, 13), *tuçuenian* (D,
8), *eztu* (G, 1), *ezpeilu* (Ch, 14)...
efetu, *efetu* (G, 10)

- egin, *eguin* (D, 1), *eguique* (D, 9)
 egon, *egonen* (D, 1)
 egosi, *egostea* (D, 6)
 egun, *egunez* (D, 4)
 elgar /elkhar, *elgarrequin* (D, 5), *elkharrequin* (D, 12)
 elhorri, *elborri* (D, 13)
 eman, *eman* (D, 1), *emoçu* (Ch, 11), *emoçue* (D, 3)
 eme, *emiago* (D, 13)
 ene, *ene* (D, 1)
 enplast(r)u, *emplastu* (Ch, 17), *emplastu* (Ch, 25)
 enseatu / entseiatu, *ensea* (D, 6), *entseyatu* (G, 4)
 entreprenitu, *entreprenitu* (D, 1)
 entretenitu, *entretenuico* (G, 2)
 ephel, *ephelean* (D, 3)
 epheldu /-tu, *ephelduric* (D, 12), *epbelturic* (Ch, 37)
 eragin, *eraguinen* (D, 3)
 erakutsi, *eracutxico* (D, 2)
 eraman, *eramateco* (D, 10)
 eramoli / eramuli / eramoni / eramuni, *eramolia* (Ch, 46), *eramulia* (G, 59), *eramonia* (G, 59), *eramuniac* (D, 13), *ros marinus officialis*.
 eratzi, *eratciren* (Ch, 42)
 erdara, *erdaraz* (D, 2)
 erdi, *erdibat* (D, 3)
 erdikala, *erdicala* (G, 47)
 erdiratu, *erdiratua* (D, 1 0)
 ere, *ere* (D, 3)
 *erion, *dariola* (D, 5), *baitario* (D, 6)
 eritarzun / -tasun, *eritarçuna* (D, 2), *eritasuna* (G, 3)
 ernatu, *ernatua* (G, 20)
 erortze, *erortceic* (D, 7)
 errabiatu /-ti, *errabiatuaren* (D, 11), *erabiatia- ren* (Ch, 33)
 errain, *errainetaco* (D, 6)
 erramu, *erramu* (D, 3)
 erran, *erraitaco* (D, 1)
 errauts, *erbautxas* (D, 11)
 errazki, *errazchi* (G, 66)
 erre, *erre* (G, 40)
 errefriatu, *errefria* (D, 3)
 errege, *erreguea* (G, 49)
 errekei(ta)tu, *errequeitcen* (D, 3), *errequeitatcen* (G, 7)
 erremarkatu, *erremarcatcen* (D, 2)
 erremedi(o), *erremedio* (D, 1), *erremedi* (Ch, 18)
 erremendatu, *erremenda* (D, 14)
 erremiritu, *erremiritia* (G, 10)
 erregura / errenkura, *erregura* (D, 7), *erren- curenzat* (D, 8)
 erresolitu, *erresolitu* (G, 63)
 erresuma, *erresumetaco* (G, 65)
 erretiratu, *erretiratcea* (D, 7)
 errex, *erreitx* (D, 2)
 errezina, *errecignaz* (Ch, 29)
 erripera, *erriperetan* (D, 14)
 erro, *erroac* (G, 4)
 eskantadura, *escantadura* (G, 10)
 eskapatu, *escapatcen* (G, 4)
 esklabo, *esclabo* (G, 49)
 eskorpion, *escorpionaz* (D, 1 1)
 esku, *ezkuaz* (D, 8)
 eskualdun, *ezkualdun* (D, 1)
 esk(u)ara / eskoara, *ezcoaraz* (D, 1), *ezcuaraz* (D, 1), *escaraz* (G, 66), *escuaraz* (G, 66)
 esne, *esnia* (D, 9), *ezne* (Ch, 24)
 Espainiako, *espainiacoac* (D, 2)
 espainol, *espaignolez* (D, 2)
 esparantza, *esparantça* (G, 22)
 espezia, *especia* (D, 6)
 esplikatu, *esplikatuco* (G, 56)
 esplikazioe, *ezplikationea* (D, 13)
 espresuki, *espresuqui* (D, 4)
 estable, *establiac* (D, 13)
 estali, *eztaliric* (D, 3)
 eta, *eta* (D, 1)
 etxe, *etçetan* (D, 4)
 etzan, *etçan* (G, 5)
 examinatu, *examinatceco* (D, 1)
 ez, *ez* (D, 2)
 ezagutu, *ezagutuco* (G, 1)
 ezagutza, *ezagutça* (D, 2)
 *ezan, *deçagun* (D, 1), *deçan* (D, 1), *deçatentçat* (D, 2), *eztiotçaten* (D, 8), *deçaquenean* (D, 6), *çoçue* (D, 10), *baileçaquete* (D, 11), *deçaqueçue* (D, 1 1),
 ezarri, *ezarri* (G, 49)
 ezpada, *ezpada* (D, 3)
 ezen, *ecen* (D, 1)
 ezin, *ecin* (D, 5)
 ezker, *esquerreco* (G, 61)
 ezko, *ezco* (D, 1 1)

ezperen, *ezperen* (D, 3)
 eztoka, *eztoca* (G, 3)
 eztula, *estulez* (G, 27)

F

fabierna (D, 14)
 fagore, *fagoretan* (D, 1)
 falta, *falta* (D, 7)
 famatu /-ti, *famatuyetaric* (D, 2), *famatia* (G, 48)
 fatigu, *fatigua* (Ch, 30)
 fazilki, *facilqui* (G, 3)
 fazoin, *façoin* (D, 2)
 fin, *finaz* (D, 3), *finean* (D, 5)
 finitu, *finitu* (D, 13)
 fite, *fitez* (Ch, 36)
 flasko, *flascoa* (G, 48)
 fondamen / fundamen, *fondamenaren* (G, 40),
fundameneraino (D, 10), *fondameniladrano*
 (Ch, 27)
 forru, *forru* (D, 8)
 frangoki, *frangoqui* (D, 14)
 frantses, *fransesen* (D, 2)
 Frantzia, *francian* (D, 2)
 Frantziako, *franciacoac* (D, 2)
 fresk(o), *fresk* (Ch, 41), *fresco* (D, 4)
 freskatu, *frescatuco* (D, 7)
 freskoki, *frescoqui* (D, 10)
 fretatu, *fretatu* (Ch, 18)
 froga, *frogac* (D, 1)
 frotatu, *frotatu* (D, 1 0)
 fru(i)tu / fruita, *frutu* (D, 14), *fruitua* (G, 57),
fruta (G, 46)
 fumi(n)gazione / fumengazione, *fumingacio-
 nea*, *fumengacioneac* (D, 13), *fumigacionea*
 (G, 57)

G

gabe, *gabe* (D, 2)
 gai, *gayez* (Ch, 41), *gau*.
 gain, *gainean* (D, 1) *gainerako*, *gaineracotan*
 (D, 2)
 gaitz, *gaitx* (D, 5)
 gaitzo, *gaiztoac* (D, 3)
 galdu, *galcen* (D, 8)
 gantz, *ganz* (D, 8)

gantz, *gancu* (D, 1 0)
 gantzutu, *gantçu* (D, 6), *gantçutce* (G, 42)
 garagar, *garagar* (Ch, 30)
 garaiti, *garaitia* (G, 2)
 garbi, *garbiac* (D, 3)
 garbitu, *garbitcia* (D, 7)
 gargandila, *gargandila* (D, 8)
 garra, *garrharen* (G, 44)
 garridura, *garridura* (Ch, 43)
 gatharra, *gatharra* (D, 5)
 gatik, *gatic* (D, 1)
 gathulu, *gathulu* (G, 4)
 gatz, *gatx* (D, 3)
 gauza, *gauçac* (D, 2)
 gazna, *gaznaren* (D, 1 1)
Gaztanbide, (D, 1)
 gazte, *gastia* (G, 48)
 gehien, *guehienentzat* (D, 7)
 gerle, *guerlia* (G, 13)
 gernu, *guernuac* (D, 6)
 gero, *guero* (D, 3)
 geroztik, *gueroztic* (G, 3)
 gerrentze, *guerrenticia* (Ch, 42)
 gertha, *guertba* (D, 2)
 geza, *guessaz* (D, 8)
 gisa, *guissa* (D, 2)
 gibel, *guibelleco* (D, 6)
 gizen, *guicen* (D, 2)
 gizon, *guizonen* (D, 3)
gluteron (G, 2)
 gogor, *gogorren* (D, 7)
 gogortasun /-tarzun, *gogortasunic* (D, 7),
gogortarçuna (Ch, 17)
 gogortu, *gogortua* (D, 6)
 goitika, *goitica* (D, 5)
 goiz, *goicetan* (D, 3)
 golardo, *golardoac* (D, 8)
 gonbite, *gombite* (G, 5)
 gorphutz, *gorphutza* (G, 1)
 gorri, *gorri* (D, 9), [ala *gori* behar du?]
 gorrikara, *gorricara* (D, 7)
 gorringo, *gorringoa* (G, 47)
 grado, *grado* (Ch, 43)
 greza, *greçaz* (D, 1 1)
 gu, *gure* (D, 1)
 guardia, *guardia* (G, 13)
 gurusa, *gurussa* (D, 14)
 guti, *gutibatequin* (D, 3)
 guzi, *gucietan* (D, 1)

H

- habarrots, *habarrotx* (G, 5)
 haboro, *haboro* (Ch, 16)
 haga, *haga* (G, 36)
 hagatu, *hagatcen* (G, 9)
 haia, *baya* (D, 9)
 heia, *heya* (D, 13)
 haiek, *beyen* (D, 1), *bequien* (D, 2), *yeien* (D, 2), *beyer* (D, 2), *hayen* (D, 2)
 hain, *hain* (D, 1)
 haize, *haice* (D, 9)
 hala, *hala* (D, 1)
 halaber, *b(a1)aber* (D, 3)
 halere, *halere* (D, 13)
 hamabortz, *hamabors* (D, 12)
 hamargarren, *hamargarrenac* (G, 49)
 han, *bango* (D, 1), *handic* (D, 2)
 hanbat, *hanbat* (D, 1)
 handi, *handiren* (D, 1)
 handitxu, *handitxuen* (D, 9)
 hanitz, *hanitx* (D, 2)
 hantua, *hantua* (D, 6)
 hantura / hankura, *hanturatic* (D, 7), *bankura* (Ch, 17)
 haragi, *haraguiac* (G, 6)
 harat, *barat* (D, 2)
 hargatik, *bargatic* (G, 9)
 haritz, *haritx* (D, 4)
 harrarazi, *hararacico* (G, 5)
 harri, *barria* (D, 6)
 hartarakotz, *bartaracotx* (D, 2)
 hartu, *har* (D, 1)
 hasi, *bassiac* (D, 8)
 haskeria / hasteria, *hasquerietaric* (D, 13), *hasteria* (Ch, 29)
 haste, *hastetic* (D, 12)
 hats, *haxic* (D, 2)
 hau, *huntan* (D, 1), *bunen* (D, 1)
 hauts, *hauxarequin* (D, 5)
 haxe, *hauche* (G, 46)
 hazi, *haci* (D, 7)
 hazienda, ik. *azienda*
 hedatu, *hedatua* (D, 2)
 heldu, *beldu* (D, 3)
bellebore noir, *belleboro* (D, 8, 9)
 hemen, *hemen* (D, 2)
 heraki, *beraki* (Ch, 11), ik. *irakitu*
 heriotze, *heriotce* (D, 3)
 hertze, *berciac* (D, 8)
 hetikatu, *beticatua* (D, 3)
 heskualdun, *bescualdun* (G, 65)
 heztula, *bestulaz* (D, 8)
 hezur, *heçurra* (D, 5)
 hilabete, *hilabetetaric* (D, 5)
 hirur, *hirur* (D, 4)
 hisopa, *hissopa* (D, 8)
 hobeki, *hobequi* (D, 3)
 hoberen, *hoberenic* (G, 66)
 hogoi eta laur, *hogoi eta laur* (D, 3)
 hoin, *hoina* (D, 12)
 holli, *hollity* (Ch, 35), ik. *hori*
 hon / hun, *bonac* (D, 3), *hun* (D, 7)
 hor, *bor* (G, 54)
 hori, *horren* (D, 2)
 hori, *horia* (D, 11)
 horma, *horman* (D, 10)
 hotz, *hotcez* (D, 7)
 hoztu, *hoztu* (Ch, 11)
 huntu, *hountietaric* (Ch, 33)
 hura, *hartan* (D, 2), *hargatic* (D, 2)
 hur, *hur* (D, 3)
 hurtu, *hurtuco* (D, 3)
 (h)utzi, *houtz* (G, 48)

I

- idi, *idietan...* (D, 2)
 idoki / iduki, *idoky* (Ch, 18), *idokoçu* (Ch, 40)
iduquitcia (D, 4)
 idortazun, *idortaçuna* (G, 1)
 idortu, *idorcen* (D, 10)
 idukarazi, *iducarasten* (G, 59)
 iduri, *iduriac* (D, 13)
 iduritu, *iduritcen* (D, 1)
 ihi(n)tz, *ihitez* (D, 5), *ihintzez* (G, 16)
 ihaurgi, *ihaurguiarequin* (G, 60)
 ihaurkitu, *ihaurquitcen* (D, 13)
 ikharatu, *ikharatcen* (G, 1)
 ikhusi, *ikhussi* (D, 1)
 ilhar, *ilbar* (D, 13), *illar* (G, 57)
 ilhun, *ilbunac* (G, 3)
 ile, *illea* (D, 13)
 ilkhi, *i(l)khiac* (D, 2)
 imini, *imintcia* (G, 47)
 iminzione, *immincione* (D, 12)
 inflamazione, *inflamacionea* (D, 6), *inflamazione* (Ch, 16)
 inguratu, *ingura* (D, 13)

inguru, *ingurutaco* (D, 1)
 inkantatu, *incantatua* (G, 8)
 inkas, *inkbaz* (Ch, 46)
 inketadura, *inquetadura* (G, 1)
 inketatu, *inquetatua* (D, 3)
 inprimarazi, *imprimaraz* (D, 1)
 inprimatu, *imprimatcera* (D, 1)
 intreprenitu, *intreprenitu* (G, 66)
 intxentzu, *intxençu* (Ch, 45)
 intzaur, *intzaur* (G, 6)
 * io, *dio* (D, 4)
 irakitu, *iraquituric* (D, 3)
 irakurri, *iracurri* (D, 1)
 irau, *irauten* (D, 7), *iraiten* (Ch, 43)
 iretsarazi, *iretxarazteco* (G, 8)
 iretsi, *irex araztia* (D, 3)
 irin, *irinez* (G, 43)
 irisflorentza, *irisflorentça* (G, 46)
 ister, *isterretarainoco* (G, 5)
 isuri, *issurietan* (D, 4)
 itxaso, *itxasoco* (D, 12)
 itze, *itce* (D, 6)
 izan, *baita* (D, 1), *ezden* (D, 1), *içanen* (D, 1),
niçaçu (D, 1), *baçaitçu* (D, 1), *dirala* (D,
 1), *çarela* (D, 1), *naiz* (D, 1), *naicela* (D,
 1), *da* (D, 1), *baitçait* (D, 1), *çaiçcoten* (D,
 2), *dela* (D, 2), *çaiteste* (D, 2) *baidire* (D,
 2), *baitire* (D, 3), *baitira* (D, 3), *içan* (D,
 2), *diren* (D, 2), *çarete* (D, 2), *dire* (D, 3),
denean (D, 3), *baita* (D, 3), *balitx* (D, 3),
baičaiyote (D, 13), *çayenian* (G, 1)
 izen, *iceneço* (G, 49)
 izentzu, *issensu* (D, 13)
 izerdi, *icerdia* (G, 1)
 izpi, *izpiac* (G, 3)
 izurri(te), *içurriac* (D, 12), *issurritea* (D, 2)

J

jaiki, *jaikiren* (Ch, 14), *jaiquitcen* (G, 5)
 jainko, *yaincoa* (G, 49)
 jakin, *badaquite* (D, 1), *daquigu* (D, 2), *baita-*
quiçue (D, 6)
 jakintsun, *jaquinsun* (D, 2)
 jan, *yatera* (D, 4)
 jario, *dariola* (G, 1), *doukola* (Ch, 14)
 jaun, *jauna* (D, 1)
 jeniebra / jenebria, *geniebra* (D, 3), *yenebria*
 (G, 9)

jesto, *jesto* (Ch, 14)
 jo, *jo* (G, 3)
 joan, *dobaco* (D, 7), *banobaçue* (D, 13)
 jorti, *jortietaric* (Ch, 33), idortu.
 josi, *jossia* (Ch, 42)
 juntatu, *yuntatcen* (G, 6)
 jusa, *yussa* (G, 61), jugo (gazt.)
 justuki, *justuqui* (D, 1)

K

kabala, *cabalen* (Ch, 45)
 kainton, *cainton* (G, 6)
 kalitx, *calitçac* (D, 4)
 kamamila, *cammamilla* (D, 3)
 kanbiatu, *cambiatcia* (Ch, 22)
 kanpo, *camporat* (Ch, 41)
 karroin, *carroinetan* (G, 39)
 kasarazi, *cassarasten* (D, 3)
 kasatu, *cassatceco* (D, 12)
 kataplasma, *cataplasma* (D, 1 0)
 kausa, *causa* (D, 1)
 kausitu, *causitcen* (D, 13)
 khe, *kbe* (D, 13), *qué* (G, 58)
 khedar, *kbedarra* (D, 1 1)
 khendu, *kebentceco* (D, 3)
 khexa, *khecha* (D, 1 0)
 klar, *clar* (D, 4), *clarrian* (D, 7),
 klarki, *clarqui* (D, 2)
 klera, *clera* (D, 1 0)
 kolika, *colica* (D, 3)
 kolore, *coloria* (G, 22)
 kolpatu, *colpatu* (D, 10)
 kolpe, *colpez* (D, 3)
 komeni, *comeni* (D, 2)
 komunikatu, *communica* (D, 8)
 komu(n)zki, *communsqui* (D, 5), *comusqui* (G,
 16)
 konplitu, *comply* (G, 66)
 konposizioe, *compositioenea* (G, 61)
 konpren(d)itu, *comprenitceco* (D, 2), *compren-*
ditcea (G, 66)
 konsimitu, *consimitua* (D, 1 0)
 konstusione, *constusione* (G, 23)
 kontentatu, *contentatucu* (D, 2)
 kontinuatu / kontiniatu, *continua* (G, 2),
continia (Ch, 11)
 kontra / kontre, *contra* (D, 2), *contre* (Ch, 17)
 kontserbatu, *conserbatuac* (D, 13)

kontserbatu, *conserbatcen* (D, 3)
 kontserbatzaile, *conserbaçaillea* (G, 49)
 kontsomitu, *contsomitua* (G, 38)
 kopet, *copetan* (G, 1)
 korkoilo, *corcoillo* (G, 48)
 korritu, *corritutan* (G, 46)
 korronpitu, *corrompituac* (D, 13)
 khotsu, *kboçu* (Ch, 45)
 kraina, *craina* (D, 6)
 kritika, *critica* (D, 1)
 kuilera, *cuillera* (G, 61)
 kukuso, *cucuso* (D, 13)
 kupa, *coupa* (G, 46)
 kurios, *curiosetan* (D, 14)
 kurutxe, *kurutchiala* (Ch, 23)

L

laborari, *laborarien* (D, 1)
 laburtu, *laburturic* (D, 7)
 laburzki, *laburzqui* (D, 3)
 Lafayet (G, 49)
 Lafita (G, 49)
laffre (D, 1 1), ik.sofre.
 laga, *laga* (D, 12)
 lahasi, *labassy* (Ch, 46), nahasi
 lahastekatu, *labastekaturic* (Ch, 22)
 lama, *lamaric* (G, 1)
 lantzar, *lantçar* (G, 3)
 lanzeta, *lanceta* (D, 6)
 Lapurdi, *Lapurdin* (D, 1), *Laphurdico* (D, 2)
 largatu, *largatcen* (D, 3), 'argaltcen' beharko
 luke, antza.
 larri, *larri* (D, 4)
 larrudura, *larrudura* (D, 1 1)
 laster, *lasterrena* (D, 5)
 latoin, *latoin* (D, 10), 'taloin', 'orpo' behar-
 ko luke, antza.
 laudatu, *laudatu* (G, 49)
 lau(r), *laur* (D, 3), *lau* (G, 8)
 laurden, *laur den* (D, 5)
 lazdura, *lasduren* (D, 1 1)
 laztu, *laztuac* (G, 3)
 lebante, *levantetic* (D, 13)
 lehen, *leben* (D, 1)
 lehen bait lehen, *leben bait leben* (D, 1)
 lehenago, *lebenagoco* (D, 2)
 lehenbiziko, *lebenbicoric* (D, 7)
 leherrarazi, *leheraracico* (D, 9)

leherdura / leherkura, *leherdura* (Ch, 17),
leherkura (Ch, 17)
 lehertu, *lebertu* (D, 9)
 leizar, *leicarrarequin* (D, 1 1)
 leizor, *leicorren* (D, 12)
 leku, *lecutic* (D, 7)
 lengoiaia, *lengoayez* (G, 65)
 lepho, *lephoa* (D, 5), *lepphoan* (Ch, 22)
 li-azi, *ly-acy* (Ch, 17)
 libertate, *libertatia* (G, 49)
 liburu, *liburua* (D, 1), *liburia* (G)
 liga, *liga* (D, 5)
 ligatu, *ligatca* (G, 55)
 liho, *libo* (D, 7)
 lili, *lilia* (Ch, 25)
 linatu / limatu, *linaturic* (D, 5), *limaturic* (G,
 14)
 liburri, *limburriz* (G, 2)
 lipi(n) / lipu / lupi(n), *lipia* (D, 8), *lipin* (D,
 12), *lupin* (D, 13), *lipua* (G, 32), *luppia*
 (Ch, 22)
 lipita, *lipita* (D, 4)
 litarki, *litarqui* (D, 14)
 litika, *litiqetaric* (Ch, 18), birika.
 lizun, *liçunic* (D, 13)
 lokharri, *lokharri* (D, 1 0)
 lore, *lore* (D, 1 1)
 lotteron (D, 14)
 lotu, *lotcea* (D, 5)
 lupe, *lupe beltcharen* (Ch, 44)
 lur, *lur* (D, 4)
 luze, *luciegui* (D, 2)

M

mahats, *mabax* (D, 4)
 mainatu, *mainatuco* (D, 10)
 maiorana, *mayoranac* (D, 13)
 mairi / mairu arrosa, *mairiarrosen* (D, 1 1),
mairuarrosaren (G, 45)
 maison Justia, *Maison Justiac* 'Maison Rus-
 tique' 'baserri' (D, 1), *Maison Rustica*
 (D, 2)
 maiz, *maiz* (G, 2)
 makila, *maquila* (D, 7)
 makurtu, *macurturic* (D, 5)
 malatu, *phiko malatuz* (Ch, 24)
 malba, *malba* (D, 12)
 malbariska, *malvariscac* (D, 6)

malfonditu / marfunditu), *malfonditua* (D, 5), *marfunditua* (G, 16), *marfundiz* (G, 27)
 mami, *mamia* (D, 5)
 mando, *mando* (G, 55)
 manduli, *mandulien* (D, 12)
 maneria, *maneria* (Ch, 14)
 manjatera, *manyatera* (D, 7)
 marechal, *marechalen* (G)
marrubion (D, 14)
 marruskatu, *marrusqua* (G, 61)
 materia, *materiaric* (D, 9), *matheriatic* (Ch, 22)
matic (D, 12)
 mazia, *macian* (G, 47)
 mediku, *medicuari* (D, 1)
 mehatu, *mehatcen* (D, 3)
 mehatxatu, *mehatchatcen* (D, 7)
 melatu, *melatuz* (D, 9)
 meloinerro, *meloinerroac* (G, 4)
 memento, *memento* (G, 49)
 mende, *mende* (D, 1)
 mendi, *mendietan* (D, 14)
 merezi, *mereci* (D, 1),
 mestura, *mestura* (Ch, 41)
 mihi, *mibi* (D, 3)
 mila, *milla* (D, 6)
 milikatu, *milicatu* (G, 1)
 milu, *millu marin* (G, 18)
 min, *mina* (D, 4)
 minagre, *minagrean* (D, 8)
 ministro, *ministro* (G, 49)
 mintzatu, *mintzatcecotx* (D, 2)
 miragarri, *miragarriez* (D, 1)
 mirra, *mirra* (D, 4)
 misterio, *misterioac* (D, 2)
 mobiarazi, *moviaracico* (D, 7)
 mobimendu / mobimentu, *movimendu* (D, 7), *mobimentu* (Ch, 18)
 moderno, *moderno* (D, 2)
 Mongongo, *Mongongo*, *Monjongo* (D, 1)
morsus (D, 5), *morseaus diabolios* (Ch, 34)
 mortalitate, *mortalitatez* (D, 2)
 moztu, *mosten* (D, 12)
 mundu, *mundu* (D, 2)
 murraila, *murrailetan* (D, 14)
 mustupila, *mustupila* (G, 5)
 muthurra, *muthurra* (G, 2)

N

nahasi, *nahassiric* (D, 5)
 nahastekatu, *nahastecaturic* (G, 58)
 nahi, *nabiz* (D, 4), *nabi çuten* (G, 49)
 natura, *natura edo pitchoa* (D, 6)
 nazione, *nacionentçat* (D, 2)
neffar (Ch, 11)
 negu, *neguian* (D, 1 0)
 nekhadura, *nekhaduraz* (D, 7)
 ne(r)prun, *nerprun* (D, 4), *neprun* (D, 13)
 nezesario, *necessario* (D, 3)
 ni, *nic* (D, 2)
 nigar, *nigarretan* (G, 2)
 nigarti, *nigartiac* (D, 1 1)
 nihork, *niborc* (D, 6)
 noblezia, *noblecia* (G, 49)
 noiz, *noiz ere* (D, 13), *noiz eta* (G, 3)
 nola, *nola* (D, 1)
 non, *non* (D, 2)
 nonbre, *nombrecoac* (D, 3)
 nork, *norc* (D, 2)
 norte, *norte* (D, 13)
 nostraia / nostro(ia), *nostroia* (D, 7), *nostraorequin* (G, 28), *natrayaren* (D, 10) ib. *nostroia*, *nertrayarequin* (D, 8) ib. *nostraia*,

O

obligatu, *obligatua* (D, 1)
 obra, *obra* (D, 1)
 odol, *odol* (D, 3)
 ogi, *ogui* (G, 15)
 oi, *oi* (G, 49)
 oihal, *oihal* (Ch, 17)
 Oihan Beltza, *oiban belcetan* (D, 13)
 oinhaze, *oinbacen* (D, 6), *hoïn-haciac* (G, 31, sic)
 okhertu, *okberturic* (Ch, 14)
 oliba, *oliva* (G, 6)
 olio, *olioarequin* (D, 5)
 on, *onnezcoez* (D, 7), ik. hon
 ondartzte, *ondarcian* (D, 9)
 ondo, *ondoa* (G, 53)
 ondoan, *ondoan* (D, 3)
 ondotik, *ondotic* (D, 4)
 ongarri, *ongarri* (G, 58)
 ontasuna, *ontassuna* (D, 3)
 ontu, *ontuac* (D, 1 1)

ontza, *ontça* (Ch, 11)
 orai, *orai* (D, 2)
 oraiko, *oraiço* (D, 2)
 oraino, *oraino* (D, 3)
 orbi, *orbietan* (D, 3)
 ordean, *ordean* (D, 12)
 ordenari(o)zki, *ordenariosqui* (G, 14) *ordena-
 riozky* (Ch, 12), *ordenarizky* (Ch, 14)
 orduan, *orduan* (D, 3)
 orduian, *orduyan* (D, 2)
 oren, *orenez* (D, 3)
 ornau, *ornaua* (Ch, 21)
 oro, *oro* (G, 49)
 orobat, *orobat* (D, 14)
 orhoitu, *orboit* (D, 13)
 osasun, *ossassuna* (D, 3)
 osoki, *ossoqui* (D, 1)
 osto, *ostoac* (D, 4)
 othoiztu, *otboisten* (D, 2)
 otsaila, *oxaillaren* (D, 1)
 ozatura, *oçatura* (D, 4)

P

padera, *padera* (D, 5)
 panjeru, *panjeru* (D, 7)
 Paris, *Parisco* (G, 46)
 parfumatu, *parfumacia* (Ch, 45)
 pharte, *pharte* (D, 2)
 partikular, *partikularretatic* (Ch, 14)
 partikularlari, *particularqui* (G, 1)
 pasaia / pasaie, *passaia* (D, 3), *passaie* (G, 7)
 pasarazi, *passarasteco* (D, 6)
 pasatu, *passa* (D, 1 1)
 paseiatu, *passeye* (Ch, 249)
 patriot, *patriot* (G, 49)
 Pekazius (Pedazio Dioskorides), *Peccacius*
 (D, 4)
 pena, *pena* (D, 1)
 pentsatu, *pensatuac* (D, 2)
 pherekatu, *phereca* (D, 6), *pereca* (G, 19)
 pikatu, *piccaturic* (D, 6)
 piko, *picco* (D, 9)
 pikota, *piccotac* (D, 12)
 pilika, *pilica* (G, 55)
Philippe (G, 49)
 pilota, *pillotac* (D, 3)
 pilun, *piloun* (G, 47)
 pinta / pintu, *pinta* (D, 3), *pintou* (Ch, 15)

pinterdi, *pinterdi* (D, 4)
 pipatu, *pipatcen* (G, 48)
 pipita, *pipita* (G, 12)
 pirola, *pirolac* (G, 8)
 pisu, *pisua* (G, 2)
 pit(x)o, *pitboa* (G, 19) *pitchoa* (D, 6)
 pixa, *picha* (D, 5)
 plainu / pleinu, *plainuetan* (D, 6), *pleinutan*
 (G, 5)
 plantu, *planturic* (D, 4)
plautain (D, 5), *plantagnac* (G, 12), *plaigtaig-
 na* (Ch, 13)
 plazer, *placer* (G, 49)
 plegatu, *plegatu* (Ch, 23)
 porru, *porrua* (D, 5), *phorru* (Ch, 21)
 posible, *possible* (D, 6)
 photzo / potso / porxo, *photço* (D, 10), *ppotxo*
 (Ch, 23), *potso* (G, 54)
 pozu, *phoçou* (Ch, 33)
 pozoindatu, *poçoindatuac* (G, 40)
 pozoinzatu, *poçoinstatuac* (D, 1 1)
 prekozionatu, *precocionatuac* (D, 13)
 preparatu, *preparatuco* (D, 4)
 presentatu, *presenta* (D, 4)
 presuna, *presunetan* (D, 4)
 primadera / printadera, *primaderetan* (G, 7)
printaderetan (D, 3)
 principal, *principalen* (D, 2)
 probeditu / probiditu, *probeditcen* (D, 13),
providitcen (G, 56)
 probetxo/-u, *probetchoz* (D, 8), *probetchu* (D, 9)
 promes, *promes* (D, 13)
 pronki / prunki, *prompqui* (G, 9), *prunqui*
 (D, 3)
pulegium (D, 13)
 purga, *purga* (G, 61)
 puska, *pisca* (D, 12)

R

resolitu, *resolitu* (D, 2)
rocha churia (G, 46)
 ruminatu, *ruminacia* (G, 3)

S

sabel, *sabel* (D, 3)
 sabelmin, *sabelminen* (D, 3)

sabeltasun / sabeltarzun, *sabeltasuna* (G, 12),
sabeltarçuna (Ch, 12)
sabiko (Ch, 26)
sabina (Ch, 34)
 safran, *saffran* (D, 5)
 sagarroi, *sagarroyaren* (G, 3)
 sakrifikatu, *sacrificatuco* (G, 39)
 salbo(i)n, *salboina* (D, 5), *salbon* (Ch, 33)
 salbu, *salbu* (Ch, 18)
 saldu, *salcen* (D, 14)
 sanjatu, *sanyatceco* (D, 9)
 sarri, *sarri* (D, 4)
 sartu, *sar* (D, 8)
 sasoin, *sasoin* (D, 6)
 satisfazione, *satisfacionea* (D, 2)
sauca (D, 9)
Sedacius (G, 11), ib. *Pedacius*.
 segida, *seguidan* (D, 2)
 sego, *segoarequin* (G, 40)
 segur, *segurrena* (D, 6)
 seguratu, *segura* (D, 2)
 segurki, *segurqui* (D, 6)
 sei, *sei* (D, 10)
 seinale, *seinaleac* (D, 7)
 seinatu, *seignatcia* (Ch, 16)
sel armonia (G, 44)
 sendatu, *sendatu* (D, 5)
 sendimendu, *sendimenduaren* (D, 1)
 senditu, *sendituric* (D, 2)
 sendo, *sendo* (D, 9)
 sendotu, *sendotcen* (Ch, 11)
 sentitu, *sentitu* (D, 3)
 sethabetsi, *sethabexi* (D, 11)
 sinhetsi, *sinhexia* (D, 1)
 soberantzia, *soberantciac* (G, 7)
 sobranio, *sobranioa* (D, 3)
 sofre, *sofre* (D, 3)
 solamente, *solamente* (D, 3)
 sos, *sosen* (G, 46)
 sostengatu, *sostengatu* (G, 49)
 su, *su* (G, 1), *suyareky* (Ch, 11)
 sudur, *sudurretaric* (D, 3)
 suerte, *suerte* (D, 4)
 suflarazi, *sufflaracico* (D, 6), 'soupler'(fr.),
 bigundu
 suge, *suguearen* (D, 11)
 suita, *suitan* (Ch, 11)
 sujetatu, *suyetatcen* (D, 2)
 sukhar, *sukharra* (G, 1)

T

tabla, *tabla* (G, 70)
 taloin, *taloin* (G, 39)
 tegi, *tbeguy* (Ch, 18)
 teiutarzun, *theyutarçun* (Ch, 45)
 tenpora, *thempora* (Ch, 41)
 tina, *thigna* (Ch, 32)
 tindatu, *tindatua* (D, 7)
 tinkatu, *tinca* (G, 61)
 tipula, *tipula* (G, 6), *thipoula* (Ch, 25)
 trabailatu, *trabailatu* (D, 2)
 traditu, *traditua* (D, 1)
 tra(i)n, *tranaz* (D, 6), *traina* (G, 22), *tragna*
 (Ch, 42)
 trapu, *traputan* (D, 7)
 trenpa, *trepakin* (Ch, 15)
 trenpatu, *trenpa* (D, 3)
 triaga, *triaga* (D, 5)
 trigada, *trigada* (G, 16)
 tristatu, *tristatua* (G, 3)
 tristezia, *tristecia* (G, 9)
 tronpatu, *trompatu* (G, 49)
 trublezia, *trublecia* (D, 3)
 turmentina, *turmentina* (D, 3)
 thut(e), *thutiaz* (D, 11), *tuta* (G, 48)

U

uda, *udan* (D, 5)
udury (Ch, 43), ik. iduri.
uesse (D, 14), (G, 57)
 ufa, *oufa* (G, 48)
 ukhitu, *ukhiten* (Ch, 14)
 ukuzi, *ukhuçtia* (Ch, 18), garbitu
 uli, *uliec* (D, 10), *ulliec* (Ch, 30)
 ulzera, *ulcera* (D, 11)
 umore, *umore* (D, 6)
 ungi, *ungui* (D, 2)
 unguratu, *ungura* (Ch, 46)
 ungurune, *ungurunia* (Ch, 23)
 unhadura, *unbaduraz* (D, 3)
 untsa, *untsa* (G, 61)
 untza, *untça*, *untxa* (D, 3)
 urdai, *urdaiz* (D, 7)
 urdaki, *ourdakhiz* (Ch, 16)
 urde, *urde* (D, 7)
 urin, *urin* (D, 7)
 urmaiza, *urmaizaren* (D, 8)

urrats, *urbatsa* (G, 3)
 urribelhar, *urribelharrarequin* (D, 9)
 urrindatu, *urrindatcia* (D, 7)
 urruts, *urruts* (Ch, 23)
 urtu, *urtuco* (G, 8)
 usain, *ussain* (D, 6)
 usatu, *usatia* (G, 48)
 uste, *uste* (D, 2)
 uxada, *uchada* (D, 4), *utxada* (G, 12)
 utzi, *utcico* (D, 8)

V

vinagre, *vignagriareky* (CH, 28), ik. minagre,
 vitriola, *vitriolaz* (D, 1 1)

X

xahatu, *chabat içoçu* (Ch, 25)
 xahu, *chahu* (Ch, 43)
 Xarles, *Charles* (G, 49)
 xarma, *charmac* (D, 4)
 xarmadura, *charmazurez* (D, 3)
 xarmatua, *charmatua* (D, 3)
 xarta, *chartaren* (G, 49)
 xehatu, *cheaturic* (D, 4), *chebaturic* (D, 8)
 xehekatu, *chebeka* (Ch, 11)
 xeheki, *chebequiago* (D, 13)
 xerkatu, *cherka* (Ch, 20)
 xerment, *cherment* (Ch, 44)
 xilhatu, *chilhaturic* (D, 6)
 xilko, *chilcuan* (D, 6)
 xilo, *chilo* (Ch, 20)
 ximista, *chimista* (D, 1)
 xoilki, *choilqui* (D, 2)
 xofeta, *chauffeta* (D, 13), *chaufeta* (G, 58)
 xukatu, *chucaturic* (D, 7)
 xume, *chume* (D, 1)

xuri, *churian* (D, 5)
 xuringo, *churingoa* (D, 6)
 xurripita, *churripitan* (G, 6)

Z

zabal, *çabal* (D, 13)
 zahar, *çabar* (D, 1 1)
 zahartuxe, *çahartucez* (G, 3)
 zain, *çainnegty* (Ch, 40)
 zainar, *çainnarrari* (G, 15)
 zaingo, *çaingoua* (Ch, 31)
 zamari buztana, *çamari bustana* (D, 4)
 zango / zanko, *çango* (D, 1), *çankboa* (Ch,
 26),
 zaragar, *çaragarra* (D, 1 1)
 zarrapo, *çarrapoa* (D, 5)
 zauri, *çauri* (D, 6)
 zazpi, *çazpi* (D, 10)
 zein, *ceinetan* (D, 2)
 zeinahurdon, *ceinaburdon* (D, 11)
 zenbait, *cenbait* (D, 1)
 zer, *cer* (D, 2)
 zerbait, *cerbait* (D, 1)
 zerbitzatu, *cerbitçatceco* (D, 14)
 zeren, *ceren* (D, 3), *ceren ecen* (G, 7)
 zetaxe, *çetache* (G, 53)
 ziho, *cyhouareky* (Ch, 27)
 Ziburu, *Ciburun* (D, 1)
 zilhatu, *cilhatu* (D, 4)
 zizari, *sisari* (G, 66)
 zizka, *cizkaz* (Ch, 31)
 zonbait, *çombait* (Ch, 13)
 zorrotx, *çorrotx* (D, 6)
 zortzi, *çorci* (D, 10)
 zotuka, *çotuka* (Ch, 42)
 zu, *çure* (D, 1)

PRAEDIVM RVSTICVM,

In quo cuiusvis foli vel culti vel inculti plantarum vocabula ac descriptiones, earumque conferendarum atque excolendarum instrumenta suo ordine describuntur.

In adolescentulorum, bonarum literarum studiosorum, gratiam.

L V T E T I A E,
Apud Carolum Stephanum Typographū Regium.
M. D. LIIII.

L'AGRICVLTURE ET MAISON RVSTI

QVE DE M. CHARLES

ESTIENNE DOCTEUR EN

Medecine. Paracheuee premicrement,

puis augmentee par M. Iean Liebaut

Docteur en Medecine.

*En laquelle est contenu tout ce que peut estre requis pour bastir maison
champestre, prenoir les changements & diuersitez des temps, medeci-
ner les labourenrs malades : nourrir & medeciner bestail, & volaille
de toutes sortes : dressez lardin tant potager, medicinal, que par terre :
gouuerner les moufches à miel, faire Conserues, confire les fruitts,
fleurs, racines & escorces, preparer le miel, & la cire : planter, enter
& medeciner toute sorte d'arbres fruitiers : faire les huiles, distiller
les eaux, avec plusieurs pourtraits d'alambics pour la distillation d'her-
celles : entreteny les prés, viuiers & estangs : labourer les terres à
grains, façonner les vignes, planter boys de hauste fustaye & taillis :
bastir la Garenne, la Hatronniere, & le parc pour les bestes sauuages.*

Plus vn bref recueil des chasses du Cerf, du Sanglier, du Liéure,
du Regnard, du Blereau, du Connin, & du
Loup : Et de la Fauconnetie.

*A tres-haute & trespuissant Seigneur, Messire
Anthoine de Crussol, Duc d'Vzes.*

A P A R I S,

Chez Jacques Du-Puys, Libraire iuré, demourant en la rue
sainct Iean de Latran, à l'enseigne de la Samaritaine.

1 5 7 0.

AVEC PRIVILEGE DV ROY.

DE LA MAISON RVSTIQUE.

37

baignent & recreent : ils en ameneront beaucoup d'ailleurs, sans ce que voz vingt paires, dans quarante iours en auront peuplé deux voire trois fois autant, car ils font des petits trois fois, & les bons quatre fois l'année: & n'y faut autre soing, sinon de tenir le coulombier net, & sans effaroucher ny estranger les petits, ny les meres en esmondant les boullins, pour les garder des poux & vermine, plus souvent beaucoup en esté qu'en hyuer. Vray est que le pigeon vous est de coust en hyuer, quand ou par le temps de glace ou de neiges, ou quand les bleds ont germé, il ne trouue rien sur les champs : mais c'est la peine de deux mois ou enuiron à le nourrir des graines susdites. Aussi vous fait il en ce temps, la volce, que lon nomme de Mars, & qui sont les plus gras, tendres, & douilliers de toute l'année. Gardez bien la fiente qu'osterez du coulombier, & ne la meslez parmy celle des vaches, ou des cheuaux, non plus que celle des brebis, car elle est trop chaude, & sert à engraisser & amender les endroits chauds de vostre champart, ou de voz prez, & à recreer la roütre & froidew des vieils arbres.

Pour attirer pigeons.
Les pigeons font des petits trois fois l'aa.

Fiente des pigeons.

Le Bonnier.

Chap. 22.

Combien que nous ayons donné le gouvernement des vaches à la fermiere, & que les bœufs soyent de pareille nourriture, toutesfois és fermes où lon en nourrit pour le labour & pour la vente, il y eschet vn homme qui n'ait autre charge que de les penser & conduire, attendu qu'il y a autant ou plus de soing à ceste beste qu'au cheual : vray est qu'elle n'est de si grands frais en viure ny en harnas : aussi en fault-il nourrir deux pour vn, & ne sont tant trois bds bœufs des meilleurs du Bourbonnois, ou de Forest, qu'un bon cheual de la France, ou de la Beauce. Aussi est il sans doute, que le labour des bœufs ne se fait que par necessité, és endroits où lon ne peut commodément nourrir haraz, & où lon ne peut recouurer des cheuaux que de loingtain país : car encor que le pasturage soit bon & singulier pour le bœuf, comme en Flandres & ailleurs, si est-ce que s'ils ont le cheual à commandement, ils s'en seruent beaucoup plustost que du bœuf. Tout ainsi qu'en Auvergne lon s'aide de mullets pour le labour, plustost que de bœufs ou de vaches, par ce qu'ils ne sont de si prompte ny de si bonne execution.

Trois bœufs ne labourent pas tant qu'un cheual.

Labour de bœufs n'est que par necessité.

Mullets de Auvergne.

L'estable du bœuf doit estre bastie de pierres, puee de sablon ou de terre glaireuse en declinant aucunement, à fin que l'humidi-

LIVRE I.

té ne s'y arreste t doit regarder le midy pour estre plus seiche, & moins subiette aux vents de la gelee: sera large de neuf pieds, & seulement de telle hauteur que le bœuf se puisse tenir debout, & le bouvier ait assez grande espace pour aller autour, les visiter & affourrer. Les ratieliers ne doivent estre si hauts, que les bœufs n'y puissent facilement atteindre.

Charge du
bouvier.

Etable à
bœufs, nette.

Fientes de
pourceau
malade, en-
gendre la
peste.

La charge du bouvier est de tenir son estable nette, que les poules, & les pourceaux n'y entrent: car les plumes font mourir les bœufs: & la fiente du pourceau malade engendre la peste. De donner paille fresche à ses bestes, & leur jetter en esté de la verdure, & des bourgeons de treilles de vignes & autres, & en hyuer des coiffars & des herbes soir & matin. Qu'il sçache quand les bœufs de labour ont trop, ou trop peu travaillé, pour selon cela leur bailler viure à proportion, & tels qu'il sera de besoing: qu'il ne les laisse partir en temps trop chaud, ny trop froid, ny trop humide: qu'il ne les abreuve si tost apres le grand travail, qu'il leur nettoye & rafraichisse souvent le pasturon, & ne le laisse gercer, n'esclarten mais à cest effect qu'il face tous les ans reparer le pané de son estable, qui servira aussi pour la defense des bestes & vermines qui nuisent à les bœufs.

Qu'il les separe assez loing l'un de l'autre, de crainte qu'ils ne s'entrebattent. Quand ils ne travailleront point, qu'il les abreuve deux fois le iour en esté, & vne fois en hyuer, en eau clere, nette & froide.

Qu'il regarde bien au retour des champs s'ils ont quelque espine aux pieds, s'ils sont degoustez, si le collier ou le ioug leur a fait mal au front, ou ailleurs, & s'ils sont escorchez sur le col, s'ils ont esté trop piques de l'esguillon du charrier ou des hannetons & frellons, & selon ce, qu'il leur face medecine convenable.

Bœuf châtré
plus commo
de au labour
que le taureau.

Temps de
châtrer les
bœufs.

Le bœuf châtré est meilleur pour la nourriture & pour le labour, que le taureau qui a la chair plus coriace, & est plus fascheux à conduire. Parquoy, de cent veaux que le bouvier aura, il n'en retiendra que deux pour saillir les vaches: les autres, il les châtrera tous environ l'age de deux ans: car apres ce temps, il ne le pourroit faire commodément. Le faudra faire en Automne & en decours, & mettre sur la playe cendre de ferment meslé avec litarge: & trois iours apres de la poix fondue meslée avec ladite cendre. Le iour qu'il fera châtré ne le faut laisser boire, & luy faut donner peu à manger.

Façon de châ-
trer le bœuf.

La maniere de le châtrer est de prendre avec deux estroites reigles de bois, comme avec des tenailles ou pincettes les nerfs des couillons, puis soudain ouvrir la bourse, & couper les couillons, de sorte que lon y laisse le bout & extremité qui est attachée ausdits nerfs. Car par cela le veau ne sera interessé de trop grande effusion de sang, & ne sera du tout effeminé, en ne luy ostant toute la virili-

DE LA MAISON RVSTIQUE. 38

té, & en le laissant toujours en forme de masse.

Si vous achetez vos bœufs de labour, prenez les du quartier où est vostre ferme : car ils ne s'accoustument pas si aisément à l'air estranger, que les cheuaux. Au demeurant choisissez-les de trois ans ou enuiron, car plustost ne les pouuez dompter au labour. Vous cognoistrez leur force en leur visitant la bouche : car dans dix mois du premier an, ils muent les dents de deuant : & six mois apres, les prochaines : & au bout de trois ans, ils les muent toutes : & quand ils sont en estat il les ont egales, blâches, & longues : & quand elles vicillissent, elles leur racourrissent, & deuiennent inegales & noires.

Ne fault que les bœufs de labour soient trop gras, ne trop maigres : & ceux qui mangent doucement & à loisir, s'entretiennent mieux en leur force. Le bon bœuf doit estre de moyenne taille, viste au piquer, & qui remue promptement, pour le regard de sa nature : bien membru & carré de corps, ferme & roide : de muscle esleué, les aureilles grandes, le front large & crepu, l'œil gros & noir, & la corne forte, viue, & de moyenne grandeur : le mufle gros & camus, la teste courtte & entassée, larges espaulles & poitrine, grand fanon & ventre : longue queue, & rouffue par le bout : le dos droit & plein, les costez estendus, les reins larges, les cuisses fermes & nerveuses, l'ongle court & large, le poil espez & dru, doux au manier. De couleur noire & rouge, c'est le meilleur : & apres bay, piad, & moucheté : le blanc est le pire de tous : le gris & le faumau est de moyenne valeur.

Le bœuf de ceste façon vous seruira au labour iusques à dix ans : puis encor le pourrez-vous engraisser, & le vendre, car il vit iusques à quatorze & seize ans. Et vous pourrez aussi aider au harnas, & au labour, des vaches brehaignes & chastrees. Mais si vous achetez les bœufs tous-duits & dressez au harnas de rouiture ou de charrie, ou que vous en vouliez faire de vostre troupeau, vostre bouvier en doit prendre la peine, & doit pour le plus aisé cognoistre la nature, & (si i'ose dire) la complexion de celuy qu'il veut dompter, s'il est fetard, & s'il se couche souvent : s'il est trop prompt, furieux & impetueux, & leger à leuer & donner du pied, ou de la corne : s'il est dur à l'esquillon, paoureux, retif, ou craignant entrer en l'eau. Desquelles fautes il fault le chastier premier que l'accoustumer à porter testiere : plustost ne s'y empescher aucunement. Et notez que pour ce faire, il est trop tost dans trois ans, & trop tard apres cinq ans. La diette & le flacten fait & accoustume mieux le bœuf au ioug, que la crainte. Et n'y a moyeu plus expedient, que d'en accoustumer un leue & encor nouueu, avec vn exercit & bien seur, trois fois de mesme taille & roideur : car c'est le principal que de les bien

Achete de bœufs.

Force de bœufs à cognoistre. La cognoissance de l'age des bœufs.

Bœuf de labour. Description de bœuf.

Age de bœuf.

Complexion de bœuf à cognoistre.

Fautes du bœuf à chastier.

LIVRE I.

- Appartier les bœufs.** appartier en grandeur, force & nature. Et si le bœuf est de difficile conduite, toutefois beau, & à vostre jugement propre au harnas, mettez-le en vn grand ioug au milieu de deux autres de sa taille, qui soient doux & bien faits au labour, & en trois iours il se dressera.
- Dompter le bœuf. Ieuſne aux bœufs.** Et si vous le voulez dompter seul, accoustumez-luy peu à peu à endurer le lien & la ferrure aux cornes; & apres quelques iours, liez le à vn pau bien ferme, & le laissez là quelque temps ieuſner. S'il est fâcheux, la colere passée, faites-luy fleurir vostre main plusieurs fois pour vous accoustumer, & le maniez entre les cuisses, & par tout en le flattât. Puis faites-luy tirer vne brise ou deux lié au ioug & par fois attachez le à la charrette vuide, & le faites tirer quelque peu loing, puis mettez dâs la charrette quelque charge, pour esprouuer sa force, & auſſi l'accoustumer au cry, à la parole, & à la verge.
- Brise est vne terre qui a esté lóg téps sans labourer.** Si vous auez acheté le bœuf tout fait au harnas, & que cognoissés sa complexion, il le faut esproauer quand il est accouplé, veoir s'il est recif, paoureux, furieux, ou s'il se couche au rayon: & de ses fautes ne l'en corriger ne par fouet, n'à coups de l'esgillon. car l'vn le rend furieux, l'autre l'endarck, mais par luy lier les iambe & le laisser leuner quelque temps, car ce vice n'aduient gueres qu'à ceux qui sont trop gras. Auſſi y a-il moyen de les nourrir: & n'est moindre faulte pour l'aissance du labour, que le bœuf soit trop gras, que trop maigre.
- Correction des faultes du bœuf. Ieuſne aux bœufs. Nourriture moyenne.** La nourriture du bœuf ne doit estre à si grand foison en hyuer, quand il ne travaille point: il ayme les costes des legumes, comme vesces, pois, & febues. Lon l'engraisse d'orge bouillac, & de febues brisées & cassées, & luy baille-lon volontiers du foin, non pas tant qu'à vn cheval, mais tout son saoul, quand il travaille. Les bourgeoſs rendres le recreent en esté, & luy en baille-lon volontiers du soir vn faïſſeau à broter: il ayme sur tout le bourgeon de la vigne & de l'orme, auſſi fait-il le marc du vin. Les gerbes de froment, & de seigle luy sont bonnes, & quelquesfois le son entremeslé de cribleures, mais il l'enſte plus qu'il ne le rend fort. Le gland le fait rongneux s'il n'est aoullé; & s'il n'en mange tout son saoul. Les choux bouillus avec le son luy sont bon ventre, & nourrissent quelque peu, auſſi fait la paille d'orge meslée avec le son.
- Mengesaille aux bœufs.** Lon pourra parmy leur foitage mesler du marc qu'on aura osté du vin de la despense ou bunette, mais qu'il ait esté laué & seiché, Encores sans doute il vane mieux leur baille le marc ret qu'il est, auant que le lauer, car ainsi il leur seruita de vin & de viande, & les fera beaux, delibérés & puissans. Rien n'est meilleur pour les bien engraisser, que de les nourrir de l'herbe qui vient aux prez en Automne, apres qu'ils ont esté fauchez.

DE LA MAISON RVSTIQUE.

39

Il est subiect à moins de maladies que le cheual. Et pour le preseruer des plus communes, les anciens le purgeoyent sur la fin de chascune des quatre saisons de l'annee, & trois iours ensuyuans. Les vas avec lupins, & graine de cypres broyez ensemble, autant d'un que d'autre, & trempez vne nuit en l'air en vne pinte ou trois chopines d'eau commune: les autres avec d'autres drogues, selon la coustume & diuersité des pais.

Pour preser-
uer le horuf
de maladies.

On cognoist qu'il est malade ou maladis'il ne mange point, encoures qu'il ait deuant luy quantité de fourrage: laquelle cognoissance les Auannois appellent cuerer.

Bœuf mala-
dis.

Pour luy donner appetit, quand il est desgousté par trop grande lasciuete ou eschaufaison, lon luy frotte la langue & le palais, avec sel & vinaigre.

Pour luy dō
ner appetit.

S'il est vain & lasche, on luy donne tous les mois de la vessie pillee & destrempee dans l'eau de son boire.

Pour lasche
et & vainete
Pour lassit-
ude.

Pour le garder de tost le laisser, frottez luy les cornes de terebentine destrempee en huile. Mais gardez bien que ne luy en frottez le muffle, ou les nazeaux, car l'huile leur fait perdre la veüe.

L'huile fait
perdre la
veüe au
bœuf.
Bondissens
de cuer.

Contre le bondissement de cuer, ou de vouloir vomir, lon luy frotte le muffle avec des aulx, ou des porreaux broyez, & luy en fait on aualler, ou ainsi, ou avec vne pinte de vin, principalement à la colique, & au bruit de ventre: ce que lon cognoist quand il se plaint, se couche & leue souuent, & ne peut durer en place. Aucuns y adioustent de l'huile de noix, & les autres luy baillent des oignons cuits en vin vermeil: & autres du myrthe, avec de la graine de lautier destrempee en vin, & luy font picquer la chair de l'entour des ongles, ou de la queue, iusques au sang.

Colique des
bœufs.

L'encueur du bœuf, autrement appellé maillet ou marteau, se cognoist quand la beste est herissée par tout le corps, moins gaye que de coustume, ayant les yeux stupides & hebetez, le col panché la bouche saliveuse, le pas paresseux, l'espine & tout le train du dos roide, du tout degousté, & ne ruminant gueres. Ce mal se guarist du commencement, mais enraciné contremne tout autre remede.

Eacueur.

A quoy prens squille, ou oignon sauuage, trois onces, menu decoupee, racines de melons battues, autant: mesle le tout avec trois poignées de sel gros, & destrempe en trois chopines de fort vin, & chascun iour tu en feras prendre vn demy sextier à la beste.

Au flux de ventre, qui quelques fois vient iusques au sang, & l'af foiblit fort, lon le garde de boire quatre ou cinq iours, & luy baille lon des pepins de raisins, destrempez en vin vermeil, ou des noix de galle & du cypres, avec fromage vicil deslayees en vin gros & espais. Et pour extreme remede lon le cauterize au milieu du front.

Flux de ven-
tre au bœuf

LIVRE I.

Pour entre-
tenir saine la
bœuf

Catarre
du bœuf.

Catarre aux
bœufs.
La maille en
l'œil.

Les barbes
aux bœufs.

Fieure aux
bœufs.

Palais enflé.

Toux aux
bœufs.

Signe anal-
les par le
bœuf.
Contre la
morsure du
serpent.

Soit que le vueillez engraisser ou nourrir au labour, lauez-luy tous les huit iours la bouche avec son vrine, & vous en tirerez force phlegme qui le degoute, & luy fait tort à manger. Et si le phlegme luy a fait venir le catarre, que vous congnoistrez quand l'œil luy pleure, & qu'il est degousté, & qu'il penche l'aureille, faites-luy lauer la bouche avec du thim pilé en vin blanc, ou la frottez avec de l'ail, & sel menu, puis la lauez de vin. Aucuns nettoient ce phlegme avec des feuilles de laurier, pilees avec escorce de grenade: autres luy mettent dans les nazeaux du vin & du myrrhe.

Contre le catarre & les yeux éteuz, lon le saigne sous la lague, ou luy fait on prédre ius de porreaux, rue, ache, & saunier bien purifié.

A la maille en l'œil on luy fait vn collyre de sel ammoniac, destrempé en miel: & aussi oingt-on l'œil tout autour avec poix bien déffaiete en huile, pour le danger des mousches, qui à cause du miel luy seroyent tousiours enuiron.

S'il a les barbes, qui est vne carnosité qui luy vient sous la langue, il la faut couper, puis frotter l'endroit avec ails broyez ensemble: puis lon luy laue la bouche avec du vin, & faut doucement leuer avec les pincettes les vers qui se engendrent sous icelle langue.

Pour bien nettoier les parties interieures de la beste malade, il n'ya rien plus souverain que prendre du marc d'oliue, apres que l'huile en est hors, & en faire souuent vser à la beste.

A la siebure qui luy vient du trop grand traail en temps chaud, avec pesanteur de teste, enfleure d'yeux, & chaleur extraordinaire, que lon sent au toucher du cuir, lon le saigne de la veine du front, ou de celle de l'aureille: & luy baille lon viandes fresches, laitnes & autres, & luy bassine lon le corps avec vin blanc, & luy fait-on boire eau froide.

Si le palais estant enflé & aucunement tuméfié fait desappetit & degoust à la beste, & luy rend sospirs trop souuent, il sera bon le saigner de la veine dudit palais: & lors apres la saignee ne luy baille à manger que des aux bien macerez, pilez & escorchez avec de la fauillee ou autre verdure, ou foin bien mollet, iusques à ce qu'il se trouue mieux.

A la toux lon luy fait boire de la decoction d'hyssope, & manger des racines de porreaux pilees avec pur froment: autres leur font boire par sept iours de la decoction d'armoise.

Si en beuant il analle vne sangsue, & elle tient encores le long du gosier, lon luy fait rôber, en luy versant de l'huile tiède dans la bouche: si elle est dedás l'estomach, lon luy entonne du vinaigre.

S'il a esté mords d'vn serpent, scorpion, miseraigne, ou chien enragé, lon luy frotte la playe d'huile de scorpion, ou de saun trépe

DE LA MAISON RVSTIQUE. 40

en vinaigre, & le lavo-lon de decoction de glotterons, ou de vieille saumure. Et contre la morsure du frellon, lon le frotte de ceruse destrépes en eau, & arrouse-lon les endroies ou le bœuf pasturera, de decoction de graine de laurier, pour en faire fuir & estranger les tabous, ou bien lon le frotte d'icelle decoction: & s'il est picqué, lon mouille l'endroit avec la salive dudit bœuf.

Morsure du frellon.

A la rongne, lon le frotte d'ail broyé, de sarriette avec le soulfre & le vinaigre, de noix de galle pillee en jus d'herbe à chat, ou mar-rubium avec de la suye. Et aux vicerres lon les frotte de manules pilles en vin blanc. Aux cloux & apostumes il les fault faire meurir avec leuain, oignon de lis ou de squille & vinaigre: & puis les creuer & les nettoyer en son vrine chaudement, & y mettre des tentes trempées en poix liquide, & finalement du charpy trempé en suif de cheure ou de bœuf.

Pour la ronge.
Pour les vicerres.
Pour cloux & apostumes.

Au mal des yeux s'ils sont enfléz & tumefiez, lon y fait collyre de farine de froment pestrie avec hydromel.

Mal d'yeux.

S'il y a taye ou ongle, on prend sel ammoniac, & en fait-on vnguent avec miel.

Taye.

A l'œil du bœuf qui sans cesse larmoye, & fallist toutes les iouës de Rhumeur y distillans, prens de la bouillie de farine de froment, & en fais cataplasme sur l'œil. Le pavot sauuage, tige & racine, pilé avec le miel, sert de collyre en cest effect.

Œil pleuré.

Au mal des flancs qui souuent tourmente les bœufs, fault faire cataplasme de trois poignes de semence de choux, avec vn poisson d'amidon bien pilez ensemble & delayez en eau froide, puis appliquer sur les parties dont ils se deulent. Le plus singulier que lon y pourroit trouuer, c'est prendre fucilles de cypres, sans le rameau, trois poignes, & en faire comme dessus, en y adioustant fort vinaigre au petrir & dissouldre.

Pour le mal des flancs.

Au mal des reins fault tirer du sang des veines du train de derriere, ou bien de la veine appelée matrice, qui se trouue le long des flancs approchans des reins. Pour breuuage fais luy boire jus de portreaux avec eau tiede, ou mesmes de son vrine

Pour le mal des reins.

A la galle il le fault frotter de son vrine avec vieil beurre salé, ou l'oinde de poix-raisine fondue en vin blanc. Aux poux fais decoction d'oliuier sauuage, avec sel, & luy oste les vesties qu'il a sous la langue. Au mal de poulmon, lon luy fait aualler du jus de portreaux avec vin blanc doux: & luy met-on dans l'aurcille de la racine de couldre.

Pour la galle
Pour les poux,
Au mal de poulmon.

S'il a vne espaule retraitte, il le fault saigner du pied de derriere du costé opposite. Si toures les deux, auili le fault saigner des deux jambes.

Espeule retraitte.

L I V R E I.

Le col froissé S'il a le col froissé, & le chesnon pendant & enflé, il le fault saligner de l'une des aureilles : & si c'est au milieu, de rouges les deux : & mettre sur le mal vne emplastre iaire avec moëlle de bœuf, & Peutenant aux os. Bœuf clochant.

Peutenant aux os. Bœuf clochant.

S'il est de bouc, fondus par egale portioz en huile & poix liquide ou fondue. Si la peau luy tient aux os, il la fault bassiner avec vin, ou seul, ou mellé avec de l'huile. S'il cloche pour auoir enduré froid au pied, est bon le lauer avec son vrine vieille & tiède : si c'est par abondances de sang qui se retire au pasturon, & sur le pied, il le fault résoudre en frottant bien fort & scarifiant. S'il ne veut partir par ce moyen, & s'il est desia descendu, faudra fendre l'ongle par le bout iusques au vif, & l'eau faire sortir, & envelopper le pasturon d'une bourse de cuir que l'eau ne luy face tort, iusques à ce qu'il soit guarý.

S'il cloche à cause du nerf refoullé, il luy fault bassiner les iambes d'huile & de sel. Si c'est pour enflure du genoil, il le fault bassiner de vinaigre chaud, ou de decoction de millet & graine de lin. En tous enuenemens fault cauteriser l'endroit du mal & y mettre sus du beurre frais, lané en eau & vinaigre : puis à la fin faire vnguent de beurre salé, avec graisse de cheure. Si c'est d'une escharde ou d'un heurt contre quelque pierre ou estoc, il fault bassiner l'endroit avec vrine chaude, & mettre dessus vieil oingt fondu en huile & poix liquide. Et n'y a rien qui les garde plus de clocher, que de leur lauer les pieds d'eau froide, si tost qu'ils sont descouplés, puis les frotter de vieil oingt.

Corne fendue. Si la corne se fêd ou esclatte, il la faut premierement estuver de vinaigre, sel & huile meslez ensemble : puis mettre sus du vieil oingt fondu en poix neuue.

Bœufs, ou bœufs sauvages. Les bœufs ou bœufs sauvages sont meilleurs aux harnas de voiture, qu'au labour : car ils ne sont iamais si francs ne si roides. Et n'est bon le labour du taureau, par ce qu'il est farouche, & ne s'accoutume aux bœufs chastes. Et encor ne vaut gueres celuy de la vache chastree : mais il fault garder & engraisser le taureau à part, pour les vaches, lesquelles on fera courir environ les mois de May, Iuin & Iuillet. Et suffir vn taureau à soixante vaches. Le taureau farouche & enragé sera adoucy si on l'attache souuét à vn figuier, ou si on luy frotte les nazeaux avec huile rosat.

Téps de faire courir les vaches au taureau. Les bœufs que lon voudra nourrir pour engraisser & pour vendre, ne tirent que quelquefois la semaine, & en beau temps & bonne saison, & terre douce : & ne porteront que petits fais pour les exercer : & ne mangeront que de l'orge, du foin, & des gerbes : & quelques fois des bourgeons de vignes, & autres qu'ils ayment. Et le bœuf qui aura tiré le matin, se reposera du soir.

Bœuf vicil. Apres que le fermier cognoistra que le bœuf qu'il aura addonné au la-

DE LA MAISON RVSTIQUE. 41

au labour, ne pourra plus tirer, il le nourrira quelque téps sans rien faire, puis le tuera, & le falera par pieces pour la nourriture annuelle de la famille : & par mesme moyen reseruera de la moëlle & fiel de bœuf, pour sen aider quand il sera de besoing. Car la moëlle de bœuf sert beaucoup pour resoudre & amollir les tumeurs dures & scirrheuses. Le fiel de bœuf, encores mieux celuy de taureau, guarist totalement les vlcères du siege, meslé avec ius de porreau. Instillé en l'oreille appaise le sifflement d'oreille : frotté à l'entour du nombril des enfans, fait mourir leurs vers : meslé avec miel est souverain pour la squinancie : vtile sur toute autre chose à donner teinture & couleur iaunastre aux cuits & à l'erain : espandu & arrousé sus les semences, fait que les moissons ne soient mangées de souris.

Moëlle de bœuf.
Fiel de bœuf.

Lon trouue quelquefois dans le fiel de bœuf vne pierre de la grosseur d'vn œuf, de couleur iaune : laquelle donnée en breuusage est souveraine contre la pierre, & contre la iaunisse, mis dodans les nazeaux rend la veüe plus nette, & empesche les defluxions qui se font sur les yeux, mis en poudre le gros d'vne lentille, & meslé avec ius de bettes, attiré par le nez appaise l'accez d'epilepsie. Sèblablement les laboueurs peuent recevoir grande aide de la siente de bœuf & de vaches, par ce qu'elle guarist la morsure des mouches à miel, resoult les enflures & toute sorte de tumeurs, appaise la goutte sciatique, & diminue de beaucoup les escrouelles meslée avec vinaigre.

Pierre trouuee au fiel de bœuf.

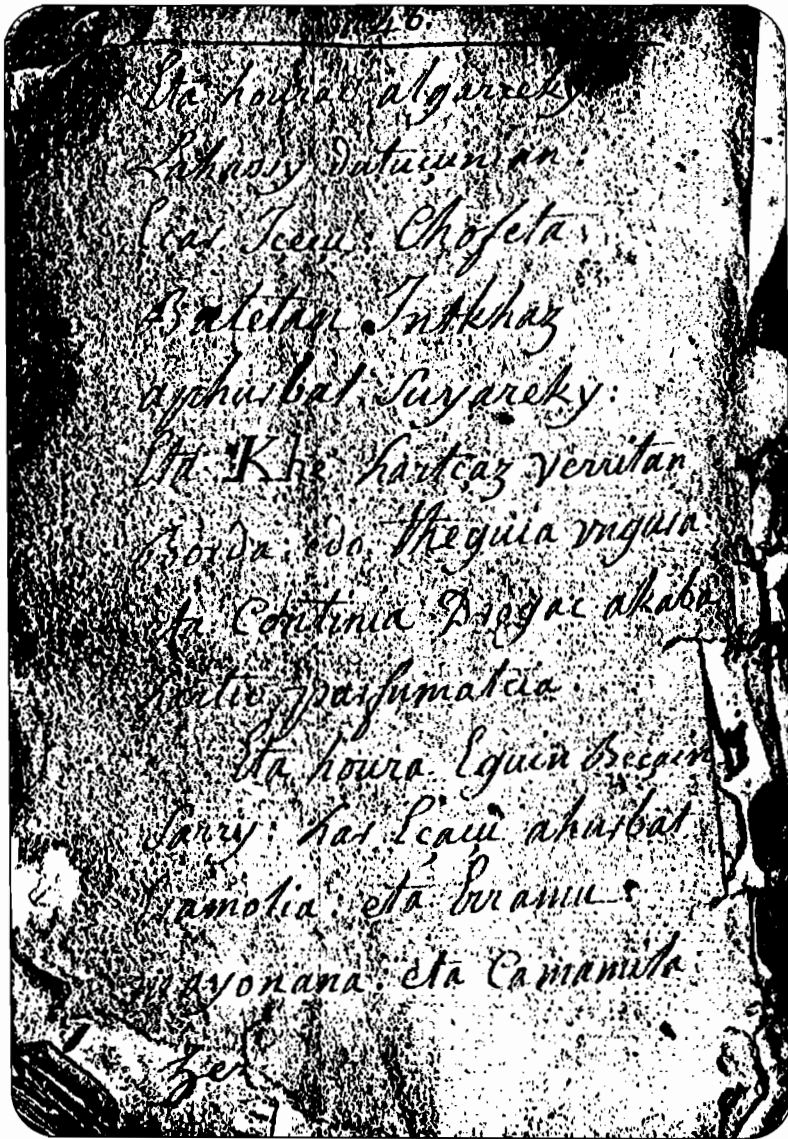
Pierre de bœuf.

Le Porcher. Chap. 23.

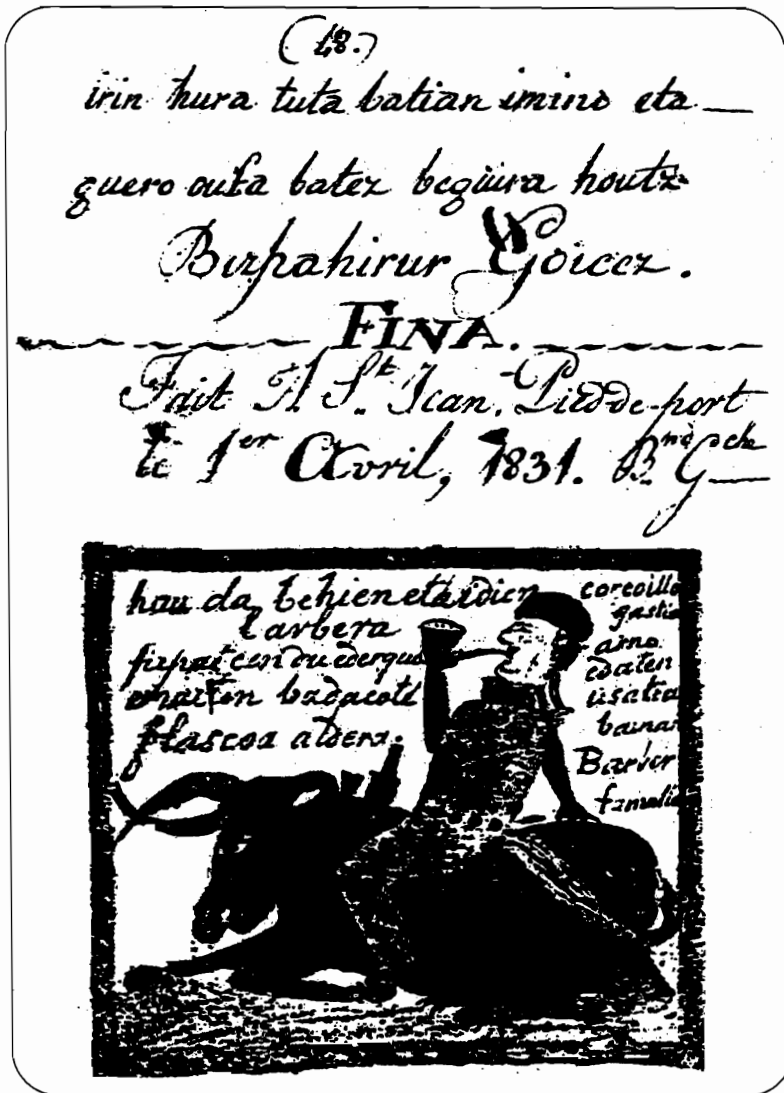
DE routes bestes de nourriture, la plus gourmande, la plus sale, & la plus dommageable, à sçavoir le porc, nous est en singuliere recommandation, pour la suanité de sa chair, quand il est de lait, & encor ieune : & pour la salure, le lard, le cuir, & la foye. De sa glourtonie en tesmoigne la truye que tua vn Roy de France à la chasse, dans le ventre de laquelle furent trouvez six seaux de raisins. De son ordure, il en appert : De son veautrer & manger, & du dōmage qu'il fait, assez en respondroient le sapper au pieds des murailles, & le fouiller qu'il fait autour des arbres & lieux ensemencez. A ceste cause en vne ferme de grād rapport, telle que nous figurons en cest endroit, il faut vn homme ex-pres pour les gouverner, & mener aux champs : qui sçache penser & curer les troupeaux d'heure, & nettement mettre les cochons deslaittez à part, & les truyes avecq' leurs petits marquez, aussi en taict séparé. Les verrats au taict des cochons deslaittez, & encor les

Porceau plus gourmand que toutes bestes de nourriture.

Six seaux de raisins au ventre d'vne truye.

Pierre Chabalgoityren eskuzkribuaren azken orrialdea.

Bertrand Goyenetcheren eskuzkribuko irudia.

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA “JULIO DE URQUIJO”

International Journal of Basque Linguistics and Philology

XXXIII, 1, 1-308, 1999
ISSN: 0582 - 6152

Analytic Summary

Copying of the summary pages is authorised

Camino, Iñaki (Euskal Herriko Unib. Filologia, Geografia eta Historia Fak. Euskal Filologia Saila. Unibertsitatearen etorbidea, 5. 01006 Vitoria-Gasteiz): Goñerriko hizkera (I) (Goñi Basque (I)) (Orig. eu)

In: *Ann. Semin. Filol. Vasca “Julio Urquijo”*. XXXIII, 1, 5-78

Abstract: This paper gives a general overview of the extinct Basque variety from the Goñi Valley, near Pamplona. Amongst Basque varieties, this is a geolinguistically central one, though quite western within Navarrese Basque. Existing Goñi Valley texts from the XVIII and XIX centuries are only relatively diatopic. Goñi Basque is compared here with varieties in the Pamplona area and dialects from the other side of the Andia Mountains in *Sakana*. The aim is to discover possible geolinguistic connections between Goñi Valley variety and neighbouring ones and to determine its distinctive characteristics. The present study follows along the lines of previous dialectology work by O. Ibarra (1995), K. Zuazo (1994) and P. Salaberri (1998).

Key Words: Southern Navarran. Central languages. Eastern languages. Geolinguistics. Relatively diatopic texts.

Inchauspe, Veronique (3, rue des Graouillats. F-64100 Bayone): À propos de la construction historique de la pastorale souletine (On the historical construction of the pastoral of Zuberoa) (Orig. fr)

In: *Anu. Semin. Filol. Vasca "Julio Urquijo"*. XXXIII, 1, 79-123

Abstract: The author has divided her work into two different parts. In the first part, "The pastoral in Zuberoa", we have reflected on the issue of the identity of gender in pastorals in Zuberoa from three points of view. These are the oblivion of pastorals from northern Navarre and Lapurdi, the search for original texts and the original myth of the first "errejent" (director) in Zuberoa. The second part, "Pastoral symphony", is a much more subjective construction. Here the author has made an effort to imagine the birth of pastoral theatre within a traditionally pastoral society. This she does in order to discover why the inhabitants of Zuberoa speak of their theatre as if they were speaking about a natural expression, which approximates us to the mountainous nature of their soul and their culture.

Key Words: Theatre. Tradition. Music. Song. Folklore.

Salaberri Muñoa, Patxi (Irakaslegoaren Unibertsitate Eskola. Euskal Filologia Saila. J. Ibañez de Sto. Domingo, 1. 01006 Vitoria-Gasteiz): Axularren eta haren obraren harreraz (Iritziak, ikerketak eta beste) (On the reception of Axular and his work (Opinions, research...)) (Orig. eu)

In: *Anu. Semin. Filol. Vasca "Julio Urquijo"*. XXXIII, 1, 125-135

Abstract: The object of this article is to present a historical vision on the acceptance that Axular and his book have had over these three long centuries (Gero, 1643). The article also includes some news on what has been analysed and established in the case of Axular by contemporary research. In this sense, in addition to the opinion that society as a whole has shown on the "urdazubiarra" throughout history, the article also includes the testimony of various Basque writers. Special mention is also made of the areas in which research has been made over these last few years. In this way, in this work we can find, together with contributions to the biography of Axular, the principal circumstances analysed by researchers on his work, from his religious position to linguistic and literary aspects of his work. And, as is demanded by the nature and renown of Gero, preferential attention is devoted to the results of the research on the originality of the book and its prose.

Key words: Basque literature. Counter reform. Axular. Acceptance. Research.

Torregerai Pagola, Elena (Eusko Ikaskuntza. Miramar Jauregia - Miraconcha, 48. 20002 Donostia); **Villoslada Fernández, Iñaki** (Santa Klara kalea, 29, 4 esk. 20100 Errearteria): J.A. Mogelen "Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos": antzinatearen erabilpena euskararen apologiaren auzian ("Basque versions of several selected harangues and speeches by the best Latin authors" by J. A. Mogel: the use of antiquity in the cause of apology of the Basque language) (Orig. eu)

In: *Anu. Semin. Filol. Vasca "Julio Urquijo"*. XXXIII, 1, 137-155

Abstract: Las Versiones Bascongadas written by J. A. Mogel are the first catalogue of exempla translated into Basque language, and are for this very reason of a great importance. This way of transmission of Classic Tradition in Basque Country during the XIX century was due to a European momentary interest for Basque language. The figure that better represents this interest is, without any doubt, W. Von Humbolt. Mogel's work, therefore, answers to a need of presenting Euskara, which is the proper name for Basque language, to European educated people. In order to be a well considerate language in Europe Basque language should show that it was capable of transmitting Classic culture by its own means, and the way of demonstrating that was to appear itself expressing like Classic languages via translation.

Key Words: Classic tradition. Rhetoric. 19th Century. Basque language.

Urgell, Blanca (Euskal Herriko Unib. Lan Harremanen Eskola. Sarriena Auzoa, z/g. 48940 Leioa): *Hiztegi Hirukoitza eta Diccionario de Autoridades* erkatuaz (III): *Gaztelania (Comparing the Trilingual Dictionary and the Dictionary of Authorities (III): Spanish)* (Orig. eu)

In: *Anu. Semin. Filol. Vasca "Julio Urquijo"*. XXXIII, 1, 157-238

Abstract: In this paper, the source language (Spanish) is analysed: the contribution of the model in terms of nomenclature, the changes effected in each level in order to conform them with the bilingual condition of the dictionary, and the form, function and origin of the specifications of meaning. Among other important contributions, the analysis of the entries and their components offers inestimable data on the type of Basque equivalents that can be found and even, in some cases, on their origin.

Key Words: Spanish & Basque Dictionary.

Urkizu, Patri (Eusko Ikaskuntza. Miramar Jauregia – Miraconcha, 48. 20007 Donostia): Monjongo DASSANÇAREN *Laborarien abissua* (1692), eta honen bi aldaera ezezagun: Jean Pierre CHABALGOITYk idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand GOYENETCHEren *Marechalaren liburia* (1831). Aurkezpena, edizioa, oharrak eta hiztegia (*Laborarien abissua* (1692) by Monjongo DASSANÇA, and its two unknown variants: the one written by Jean Pierre CHABALGOITY (18th century) and the *Marechalaren liburia* by Bertran GOYENETCHE (1831). Presentation, edition, notes and vocabulary) (Orig. eu)

In: *Anu. Semin. Filol. Vasca "Julio Urquijo"*. XXXIII, 1, 239-304

Abstract: The present work re-edits the booklet on veterinary published by the author from Zuberoa Monjongo Dissança in 1692, together with two unpublished versions. One of them is written by Jean Pierre Chabalgoity in the 18th century in Soule dialect, and the second is the one written by Bertrand Goyenetche in 1831, both of which are accompanied by the corresponding presentation, notes and vocabulary. Also, the origin and nature of this booklet are explained, that is to say, how it was written in Latin by Charles Estienne in 1554 (*Praedium Rusticum*), and how it was translated to French by his son-in-law Jean Liébault under the title *L'Agriculture et Maison Rustique* in 1565. Finally, reference is made to how *Laborarien Abissua* is a free version of chapter 22 of the former book, that was published in French under the title *Le Bouvier*.

Key Words: Basque technique books and manuscripts. Veterinary.

ASJU-REN AZKEN ALEETAKO AURKIBIDEAK
ÍNDICES DE LOS ÚLTIMOS NÚMEROS DEL ASJU
INDEX OF LATEST ISSUES OF ASJU

XXVII-1, 1993: 1-360. A. ARKOTXA, Imaginaire et poésie dans *Maldan behera* de Gabriel Aresti. J. I. HUALDE, Observaciones acerca del acento de la zona occidental de Gipuzkoa. B. OYHARÇABAL, Les premières analyses des particularités morphosyntaxiques du basque au 17ème siècle. J. FRANCO, Conditions on Clitic Doubling: The agreement Hypothesis. F. ONDARRA, Goñerrin aflrkitutako testuak (IX). M. AGUD - A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVI).

XXVII-2, 1993: 361-708. J. I. HUALDE - G. ELORDIETA, Aran lexikoen eta lexiko-ostekoen ezberdintasunaz: bokalen asimilazioa Lekeitioko euskarari. K. KORTA - J. M. LARRAZABAL, Formal semantics for natural language. † E. OSA, Esapidearen gramatika funtzionala (egokitasunaren teoriarako). M. G. TORRES, Interferencias léxicas vasco-románicas en el castellano de San Sebastián. J. M. SATRUSTEGI, Aezkoako Geronimo Almirantearen dotrina argitaragabea. M. MUGICA - J. L. MENDOZA, De toponimia Navarra. *Sobre el Nomenclátor Euskérico de Navarra*. Aspectos filológicos y sociológicos. F. ONDARRA, Jose Matias Elizalde (1776-1856), Urdazubiko monastegiko azken abatearen prediLuak. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVII). *Liburu berriak / Reseñas / Reviews*.

XXVII-3, 1993, 709-1048. J. AOUN, The Syntax of doubled Argumente. J. I. HUALDE - G. ELORDIETA - A. ELORDIETA, Focalización y prosodia en vascuence vizcaíno. J. ORTIZ DE URBINA, Checking Domains in Basque and Breton. J. MARTÍN, Wh-movement in Spanish: structural analysis and theoretical implications. A. ARNAIZ, *N*-words and *Wh*-in-situ in Spanish. Mª A. PENAS, El habla vizcaína en el teatro de Lope de Vega. M. J. OLAZIREGI, Gazteen (irakurketa) gustu eta disgustuak. J. ALBERDI - J. GARCIA, *Are* lokailua (Axularren *Gero* liburuan oinarritutako azterketa). F. ONDARRA, Goñerrin aurkitutako testuak (X). M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XVIII). I. CAMINO - J. A. LAKARRA, Berriain osatuz.

XXVIII-1, 1994: 1-338. J. A. LAKARRA, Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741). J. A. CID, El cantar de *Mosiur Chanfarron*; circunstancia y sentido (comentarios a una página de Garibay). E. TORREGO, On the natura of clitic doubling. A. BARREÑA, Funtzio-kategorien jaketuntza-garapenez. J. FRANCO, On the absence of Spanish past participial object clitic agreement: the AGRO parameter in Romance. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XIX). J. A. MUJICA, Partikula modalez berriro.

XXVIII-2, 1994: 339-682. X. ARTIAGOITIA, Verbal projections in Basque and minimal structure. J. A. CID, Tradición apócrifa y tradición hipercrítica en la balada tradicional vasca: I. Las falsificaciones de cantos populares en Europa; ensayo de tipología. I. ZABALA - J. C. ODRIOZOLA, Adjektiboen eta 'adberbioen' arteko muga zehatzki eza. R. CIERBIDE, Toponimia alavesa: Apeo de Vitoria y su jurisdicción de 1481-1486. J. M. ARAKAMA, Uhartre-Arakilgo dotrina. J. R. PRIETO, Versiones melusianias en la tradición oral contemporánea del País Vasco. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XX).

XXVIII-3, 1994: 683-1044. M. J. OLAZIREGI, Bernardo Atxagaren harrera literarioa: proposamen bat. J. FRANCO, The Morphological, Syntactic and Semantic Agreement Status of Spanish Object Clitics. J. K. ABAITUA, Dependencias locales y anáforas vacías en euskara. J. A. LAKARRA, Euskal hiztegi-gintzaren historiako: II Gogoetak Urteren hiztegi-gintzaz. J. A. LAKARRA, Euskal hiztegi-gintzaren historiako: III Urteren Gramatikako hiztegia. M. AGUD - † A. TOVAR, Materiales para un diccionario etimológico de la lengua vasca (XXI). J. DIAZ NOCI, Gerra aureko euskal kazetaritza eta hizkuntz-ereduak. R. MANJON - C. DEL OLMO - J. GORDO, Fray Bartolomeren - *na* koupletikoa: arazo linguistiko eta estilistikoak. I. RUIZ ARZALLUZ, Antzinateko eta, oro har, latin bitartekotzako izen berezinen euskal ordainaz. *Liburu Berriak / Reseñas / Reviews*.

XXIX-1, 1995: 1-354. J. A. LAKARRA, *Pouvreauren* hiztegiez eta hiztegi-gintzaren historiaz. R. P. G. DE RIJK, Busque manner adverbs and their genesis. F. ALTUNA, *Acto contriticooa eriotzaco orduraco*. Garcia de Albeniz araiarren arabarazko eskuizkribua (1778). A. OLARREA, Notes on the Optionality of Agreement. I. GAMINDE, - J. I. HUALDE, Euskal azentu-ereduen atlaserako: zenbait isoglosa. J. FRANCO - A. LANDA, An analysis of AGRO projections for Spanish causatives. F. ALTUNA, Pleonasm baten historiaz: *debea* 'dute' bezalako adizkien inguruan. E. DE MIGUEL, An Aspectual Restriction on Spanish Nominal Infinitives. O. IBARRA, "Cispamplónés" hizkeraren inguruan. J. I. HUALDE, Análisis del sistema acentual de Ondarroa. A. GARCIA CALVO, *Tomar, Loco y Usted*.

XXIX-2/3, 1995: 355-742. X. ARTIAGOITIA, *Garri* atzikiaren izaera bikoitzaz: Zergatik den maigarria bezain mingarria. E. AMORRORTU, Retention and accommodation in the Basque of Elko, Nevada. A. AZKORBEBEITIA, Bernardo Atxagaren testuak hurbilpen bat. Harrera- Teoriaren eskutik. J. I. HUALDE, Sobre el acento roncalés. F. ALTUNA - P. MIRANDA, Irungo Udaleko zazpi agiri euskaraz (1721). Mª M. CARREIRA, Iberian Spirantization as a Syllable Contact Process. P. SALABERRI, Nafarroako herri-izenen inguruan. Mª L. GARCIA LECUMBERRI, Perception of Accentual Focus by Basque L2 Learners of English. X. ARRAZOLA - F. MIGURA, Diskurtsuaren analisisiaz. F. ALTUNA, Loiolako Dotrina (XVIII. mendea). C. ISASI, *il - ill* en documentos vizcainos medievales: ¿Alternancia gráfica o palatalización vasca? I. RUIZ ARZALLUZ, Virgilio Txerribuztangoerrekan (I. *Bukoliken* eta *Georgiben* euskal itzulpenak). J. A. FDEZ. DE LARREA, Lucha de bandos y guerra a sangre y fuego. J. M. DE LACHAGA, Remarques de G. Guillaume sur la langue basque dans l'elaboration d'une theorie du langage humain. J. I. UGARTE, *Donde murió el oso*. M. ZÉLIKOV, Las fases principales de la vascológia rusa. *Liburu Berriak / Reseñas / Revie=ws*.

XXX-1, 1996: 1-382. J. A. LAKARRA, Sobre el Europeo Antiguo y la reconstrucción del Protovasco. J. ARRIOLABENGOA, Erdi Aroko kanta ezezagunak Ibaguen-Cachopin kronikan (1570-1620). Butroeko Andreamen Eresiaren bertsiio ezezaguna; Salinasko Kontearen Kantua; Errodrigo Zaratekoaren Kantu Epikoa. I. IGARTUA, Sobre el factor de la casualidad en la comparación lingüística. G. AURREKOETXEA, Hizkerak banatzeak ezaugarriez. R. P. G. DE RIJK, On the origin of the partitive determiner. Tx. SAGARZAZU, Urteren azentuaz. L. SILVA-VILLAR, The diachronic syntax of expletive creation. I. GÓMEZ TXURRUKA, Euskararen zatiketa informazionalaren eredu baterantz. M. MUGICA, Notas de fonética histórica y toponimia. 1. Sobre cronología de los cambios fonéticos. G. BILBAO, Jean Mekol Garindañeokoren *Edipa* pastorela (1793). Mª C. IRIBARREN, Connotaciones vascas en los vocablos en -rr- del gascón. M. URKIA, Morfología konputazionala eta euskal morfologia.

XXX-2, 1996: 385-453. MERCEDES QUILIS, La F- inicial latina en los orígenes de la lengua española (I). GOTZON AURREKOETXEA, Hizkuntza datuen formalizazio numerikorantz. RICARDO ETXEPARE, O Null Complementizers in Spanish. ANE LOIDI, Santa Catherina pastoralaren XIX. mendeko bi eskuizkribu. JAVIER GUTIÉRREZ-REXACH, Notes on the Thematic Properties of Manner and Subject-Oriented Adverbs. J. M. ARRIOLA, X. ARTOLA, A. SOROA, *Hauta-Lanerako Euskal Hiztegia*-ren analisi erdiautomatikoa. FRAIDE IBARRETXE, Semantic extensions in the sense of smell. FRANTZISKO ONDARRA, Juan Martín de Ibero (1729-1783), Izuko parrokuaren testuak (I). KEN HALE, El causativo misumalpa (mis-kitu, sumu). AGURTZANE ELORDUI, Hegomendebaldeko bizkaiararen aditz egituraren aldaketa-bilakabidea eta hizkuntz desagertpena. *Liburu Berriak / Reseñas / Reviews*.

XXXI-1, 1997: 1-360. JOSEBA A. LAKARRA, Hizkuntz eskuliburuen tradizioa Euskal Herrian: I. *L'interprète ou Traduction du François, Espagnol & Basque (~1620)*. MERCEDES QUILIS, La F- inicial latina en los orígenes de la lengua española (II). XABIER ALBERDI, JULIO GARCÍA, IÑAKI UGARTEBURU, Izenen mendeko perpausak: XX. mendeko erabilera. JOSÉ I. HUALDE, IÑAKI GAMINDE, Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. GIDOR BILBAO, De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak. I. *Doctrina christinaubarena*. JOAN OTAEGI, Adjektiboa euskal poesian.

XXXI-2, 1997: 363-685. RICARDO GÓMEZ, Euskalaritzaren historia eta historiografia: ikerketa-arloaren egoeraz. RICARDO GÓMEZ, Euskalaritzaren historiaren ikerketa-norabideak: zenbait proposamendu. JOSÉ IGNACIO HUALDE, Aitzineuskararen leherkariak. JOSÉ IGNACIO HUALDE, Zerbait gehiago euskal azenbubideen historiaz. JOSEBA A. LAKARRA, Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri. JOSEBA A. LAKARRA, Gogoetak aitzineuskararen berreraiketaz: konparaketa eta barneberreraiketa. IBON SARASOLA, Euskal hitz altxorraz. BLANCA URGELL, Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca.

XXXII-1, 1998: 1-309. PELLO AGIRRE, Pronus singulis diebus Dominicis clarè & distinctè in mediàtè post Evangelium populo legendus. ANTXON OLARREA, On the Position of Subjects in Spanish. BLANCA URGELL, *Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (I): oinarritzko ezaugarri zenbait. GIDOR BILBAO, De la Quadrak Bermeon 1784an idatzitako eskuizkribuak (II). FRANTZISKO ONDARRA, Juan Martín de Ibero (1729-1783), Izuko parrokuaren testuak (II).

XXXII-2, 1998: 313-648. PELLO AGIRRE, Belapeirez. BLANCA URGELL, *Hiztegi Hirukoitza* eta *Diccionario de Autoridades* erkatuaz (II): sarreraren edukia. JAVIER ORMAZABAL, JUAN ROMERO, On the Syntactic Nature of the me-lui and the Person-Case Constraint. IÑAKI ALDEKOA, Gabriel Arestiren Maldan Behera. GORKA ELORDIETA, Intonation in a pitch accent variety of Basque. RICARDO GÓMEZ, *ASJU* (1987-1997). Aurkibideak / Índices / Index.

«Julio de Urkixo» *Euskal Filologia Mintegiaren Aldizkariaren Gehigarriak*
 Anejos del Anuario del Seminario de Filología Vasca «Julio de Urquijo»
Publications of «Julio de Urquijo» Seminar of Basque Philology

- I. *El Seminario «Julio de Urquijo». Antecedentes y constitución*, 1955. Agotado.
- II. JOSÉ MARÍA LACARRA, *Vasconia medieval. Historia y filología*, 1957. Agotado.
- III. MANUEL AGUD – LUIS MICHELENA, *N. Landuccio, Dictionarium Linguae Cantabrigae* (1562), 1958. Agotado.
- IV. LUIS MICHELENA, *Fonética histórica vasca*, 1961, 1977, 1985, 1990. 2.500 pta. (2.000).
- V. NILS M. HOLMER, *El idioma vasco hablado. Un estudio de dialectología vasca*, 1964, 1991. 2.000 pta. (1.600).
- VI. LUIS VILLASANTE, *Fr. Pedro A. de Añibarro, Gramática vascongada*, 1970. 1.000 pta. (800).
- VII. CÁNDIDO IZAGUIRRE, *El vocabulario vasco de Aránzazu-Oñate y zonas colindantes. (Índice inverso de Gerardo Markuleta)*, 2ª. ed. 1994. 2.000 pta. (1.600).
- VIII. *Papers from the Basque Linguistics Seminar. University of Nevada. Summer 1972, 1974.* 1.200 pta. (1.000).
- IX. JULIEN VINSON, *Essai d'une bibliographie de la langue basque. Con las anotaciones del ejemplar de Julio de Urquijo*, 1984. 3.000 pta. (2.500).
- X. LUIS MICHELENA, *Sobre historia de la lengua vasca*, 1988. 2 vols. Agotado.
- XI. LUIS MICHELENA – IBON SARASOLA, *Textos arcaicos vascos. Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, 1989. 2.000 pta. (1.500).
- XII. HUGO SCHUCHARDT, *Introducción a las obras de Leizarraga. Sobre el modo de disponer la reimpresión, en particular sobre las erratas y variantes en el texto de Leizarraga*. 1989. 1.000 pta. (800).
- XIII. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco, I. A-Ardui*, 1989, 1993. Agotado.
- XIV. JOSEBA A. LAKARRA (ed.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, 1991. 6.000 pta. (5.000)
- XV. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz I: XVI-XIX. mendeak*, 1992. 2.500 pta. (2.000).
- XVI. BEÑAT OYHARÇABAL, *La pastorale souletine: édition critique de «Charlemagne»*, 1990. 2.500 pta. (2.000).
- XVII. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskalaritzaren historiaz II: XIX-XX. mendeak*. Prestatzen.
- XVIII. JOSEBA A. LAKARRA, *Harrieten Gramatitako hiztegiak (1741)*, 1994. 1.500 pta. (1.200).
- XIX. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco II., Arduin-Beuden*, 1990, 1993. Agotado.
- XX. LUIS MICHELENA, *Lenguas y protolenguas*, 1963, 1986, 1990, 1.000 pta. (800).
- XXI. ARENE GARAMENDI, *El teatro popular vasco. (Semiótica de la representación)*, 1991. 2.000 pta. (1.600).
- XXII. LASZLÓ K. MARÁCZ, *Asymmetries in Hungarian*, 1991. 2.500 pta. (2.000).

- XXIII. PETER BAKKER, GIDOR BILBAO, NICOLAAS G. H. DEEN, JOSÉ I. HUALDE, *Basque pidgins in Iceland and Canada*, 1991. 1.500 pta. (1.200).
- XXIV. MANUEL AGUD – ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, III. *Beule-Egileor, Babarraso-Bazur*, 1991. Agotado.
- XXV. JOSÉ Mª SÁNCHEZ CARRIÓN, *Un futuro para nuestro pasado*, 1991. 2.500 pta. (2.000).
- XXVI. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, IV. *Egiluma-Galanga*, 1991. Agotado.
- XXVII. JOSEBA A. LAKARRA – JON ORTIZ DE URBINA (eds.), *Syntactic theory and Basque syntax*, 1992. 3.000 pta. (2.500).
- XXVIII. RICARDO GÓMEZ – JOSEBA A. LAKARRA (arg.), *Euskal dialektologiako kongresua (Donostia, 1991-ko irailaren 2-6)*, 1994. 3.500 pta. (3.000).
- XXIX. JOSÉ I. HUALDE – XABIER BILBAO, *A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXX. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, V. *Galani-Iloza*, 1992. 1.000 pta. (800).
- XXXI. KARLOS OTEGI, *Lizardi: lectura semiótica de Biotz-begietan*, 1993. 3.000 pta. (2.500).
- XXXII. AURELIA ARKOTXA, *Imaginaire et poésie dans Maldan bebera de Gabriel Aresti (1933-1975)*, 1993. 1.500 pta. (1.200).
- XXXIII. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, VI. *Ilpiztu-Korotz*, 1993. 1.000 pta. (800).
- XXXIV. JOSÉ I. HUALDE – GORKA ELORDIETA – ARANTZAZU ELORDIETA, *The Basque dialect of Lekeitio*, 1994. 3.000 pta. (2.500).
- XXXV. GEORGES REBUSCHI, *Essais de linguistique basque*, 1997. 3.000 pta. (2.500).
- XXXVI. XABIER ARTIAGOITIA, *Verbal projections in Basque and minimal structure*, 1994. 2.000 pta. (1.600).
- XXXVII. MANUEL AGUD – † ANTONIO TOVAR, *Diccionario etimológico vasco*, VII. *Korpa-Orloi*, 1994. 1.000 pta. (800).
- XXXVIII. PATXI GOENAGA (ed.). *De grammatica generativa*, 1995. 3.000 pta. (2.500).
- XXXIX. ANTONIO CID, *Romancero y balada oral vasca (literatura, historia, significado)*, 1997. En preparación.
- XL. AMAYA MENDIKOETXEA – MYRIAM URIBEETXEBARRIA (eds.), *Theoretical issues at the morphology-syntax interface*, 1997. 3.500 pta. (3.000).
- XLI. BERNARD HURCH – MARIA JOSE KEREJETA, *Hugo Schuchardt – Julio de Urquijo: Correspondencia (1906-1927)*, 1997. 3.500 pta. (3.000).
- XLII. JOSÉ I. HUALDE, *Euskararen azentuerak*, 1997. 2.500 pta. (2.000).

EGILEENTZAKO OHARRAK

ASJU-n nazioarteko zientzi elkartean ohiko diren hizkuntzetan idatziriko euskal linguistika eta filologiako lanak (edo eremu ezberdin edo zabalago bati arxikiak izanik ere euskalaritzarako interesgarri izan daitezkeenak) onartzen dira. Orijinalak bidal: *ASJU*, Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz.

ASJU-ra igorritako artikulua bi aztertzailei (gutxienez) emango zaizkio, ondoren haien iruzkinak kon-tuan izanik atera edo ez erabakitzen delarik; erabakia ahalik eta azkarrenik gaztigitako zaie egileei. Artikulua argitaratzeko onartzekotan, aurkitutako oztopo, akats edo aldabeharren zerrenda ere emango zaie. Egileek beren lanen lehendabiziko inprenta frogak jasoko dituzte berriz bihurtu behar duten orijinalarekin; ahalik eta zehazkienik zuzendu beharko dituzte, honetarako lau egunetako epea dutelarik eskuratzeko dituztenetik. Argitaratu-tako lanen egileei *ASJU*-ko zenbakiaren ale bana eta beren lanen 25 separata (10 liburu iruzkinak badira) emango zaizkie, gehiago nahi izanez gero kostu prezioan agin ditzaketelarik.

Ez da inongo murrizketarik orijinalen luzeraz, baina ez dute izango berez behar baino gehiagokoa; lanek zehatzak eta argiak beharko dute izan. Berariazko abegia egingo zaie ohar laburrei, batez ere dagoeneko argi-taratu beste lanen bat kritikatzeko edo garatzeko dutenean.

Orijinalen hasieran egilearen/egileen zuzenbide eta telefonoa ezarriko da eta biko espazioan, orrialde bakarrean, eta zeinnahi argitasun edo zuzenketarako albo guztietan zuriune zabalekin idatzirik aurkeztuko dira lanak. Orrialdeak eta lanaren amaieran ezarriko diren oin-oharrak segidako zerrendan zenbatuko dira. Lanaren hiru kopia aurkeztuko dira, eta haiekin batera 80 hitz baino gutxiagoko laburpena. Aurkeztu baino lehen zuzen bedi ahalik eta hobekienik orijinala, inprenta hutsak gutxitzeko; orobat, fotografia, karta, grafi-ko, taula, irudi, etab., eman ez gero, izan bidez kalitate handienekoak gardentasunik gal ez dezaten. Oro zenbatuko da eta ezagutzeko oin-perpau laburra erantsiko zaie, testuan ere non jarri behar diren argiro mar-ka-tuz. Adibideak zenbatu egingo dira: (1), (2)a, (2)b, etab.; testuan aipatzerakoan egin bedi era honetan: (2a), (2b), (2a, b), (4d-h), etab. Inprentan ohiko ez den zeinnahi zeinu, letra edo diakritikoren azalpen argia ezarri-ko da lehendabiziko agerraldiaren testu aldameneko zuriunean.

Testua honako arauok beteaz aurkeztuko da: aipu luzeak ahapaldi berezian joango dira, sartuta, hasiera eta amaiera komatxorik gabe, letra borobilean; aipu laburrak, borobilean halaber, testuan bertan eta komatxo bikoitzen artean (" " edo « »). Komatxo bakunak (' ') adierak edo hitz solteen itzulpenak emateko baliatuko dira. Metalinguistikoki erabilitako edota artikulua idazteko erabili den hizkuntzaz landako hitzak letra etzanean ezarriko dira.

Liburu eta aldizkariaren izenei letra etzana (azpimarra orijinalen) dagokie, eta komatxoak artikulueni. Aldizkariaren zenbaki, urte eta orrialdeak eta liburuen argialetxe eta edizio (ez inprimatze) tokia emango dira. Hala agintzen denean zehaztuko da berrinprimaketa, berrargitalpena edo itzulpena den. Aipuetarako erabil bedi, ahal den neurrian, urte-egile sistema, urte bereko egile baten lan bat baino gehiago aipatu bada a, b... hurrenkeran bereizten direla: adib. (Vinson 1897a: 35-38), (ikus Lacombe 1924, Azkue 1923-25, Uhlenbeck 1947). Amaierako bibliografiarik ez bada, eman bidez bibliografia zehaztasunak oro soilik lehendabiziko age-rraldian, ondorengoetan bakarrik egilearen deitura eta titulu laburtua, *op. cit.* eta *ibidem*-ak saihostuaz: adib. Guerra, *Cantares*, 22-24. Bibliografia ere biko espazioan idatziko da, formato honi atxikiaz:

Mitxelena, K., 1950b, "La aspiración intervocálica", *BAP* 6, 443-449. Berrarg. bere *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*-ren Gehigarriak 10, Donostia 1988, I, 191 -202.

—, 1981a, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU* 15, 291-313. Berrarg. bere *Palabras y Textos*, UPV/EHU, Vito-ria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

de Rijk, R. P., 1985, "Un verbe méconnu". In J. L. Melena (ed), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, EHU/UPV, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, "Larramendiren eraginaz eta", *ASJU* 20: 1, 203-216.

Bibliografi laburduretarako erabil bedi *ASJU* 22 (3), 1988an argitaratu "Laburduren zerrenda"; beste filo-logiaren batekoak direnean lot bekizkie egileak haietan haizu direnei. Beharrezko izanik egileak bestelakorik ere erabili ahaliko du, beren balioa lehendabiziko agerraldian azalduaz.

Ordenagailu programa konpatibleak erabil bidez (Word-Sart, Word-Perfect, McWrite edo Word) nahiz PC nahiz Mac-erako; disketarekin batera goian aipatutako baldintzak betetzen dituzten hiru kopia paperez-tatu bidaliko dituzte.

INFORMATION FOR AUTHORS

Papers on Basque linguistics and philology, and more general fields related with or of interest to Basque studies will be accepted, provided they are written in the languages most used by the international scientific community. Originals should be sent to: *ASJU*, Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria- Gasteiz.

Papers received by *ASJU* will be submitted to at least two reviewers, decision on the publication will be made available to the author(s) within the shortest possible time. Should a paper be accepted, a list of objections or changes deemed necessary will be sent to the author(s). The authors will receive the first proofs of their work which should be returned together with the original and will have a period of no more than four days for proofreading. The authors will receive a copy of the *ASJU* volume in which their article appears and 25 offprints of their papers (10 in the case of reviews). Further additional offprints can be ordered, and paid at cost price.

There is no restriction as to the maximum length of the originals, but they should not be longer than necessary; the authors must be concise and clear. Preference will be given to short notes, especially when they refer to, criticizing or elaborating on, previously published papers.

The originals, at the beginning of which the address and telephone number(s) of the author(s) must be stated, will be typed and double-spaced throughout on one side of the sheet only –this also applies to the notes. Wide margins for possible corrections or clarifications are required. The pages will be numbered serially as well as the notes which should begin on a new page after the main text. Manuscripts will be submitted in three copies and will be accompanied by an abstract less than 80 words. It is recommended that the paper be carefully corrected before presentation to avoid possible errors, and that photographs, pictures, maps, graphs, tables, figures, etc. be of the best possible quality to avoid loss in detail in reproduction; they should be all numbered and have a short footnote or key for identification; likewise, their approximate situation in the text should also be indicated. The examples should be consecutively numbered and enclosed in parenthesis: (1), (2b), (2a, b), (4d-h), etc. Also use such parenthesized numbers when referring to them in the body of the text. A clear description of any unusual symbols, characters or diacritics should be provided in the margin on their first occurrence.

The text will be presented in accordance with the following rules: long quotations will be indented, without inverted commas at the beginning and end of the text, in rounded print; short quotations, also in rounded print, will be presented between double inverted commas (" " or « »). Single quotation marks (' ') will be used to denote translations of isolated terms. Terms used metalinguistically or in a language different to that of the text will be in italics (underlined in the original).

The titles of books and journals will be in italics and those of papers between inverted commas. The no., year and corresponding pages of the journals and publisher's name and place of edition of the books will be given; where relevant, state whether the quotation is from a reprint, reedition or translation. Where possible use the author-year system for quotation, e.g. (Lafitte 1976a: 35-38), (see Schuchardt 1900, Azkue 1923-25, 1935). Where this is not possible, the complete bibliographical data will be given only on the first occurrence, limiting any subsequent reference to noting the surname of the author and the abbreviated title avoiding notations such as *op cit.* and *ibidem*: For instance, Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. The bibliography will also be double-spaced, with the following format:

Mixelena, K., 1950b, "La aspiración intervocálica", *BAP* 6, 443-449. Reed in *Sobre historia de la lengua vasca*, Suplements of *ASJU* N° 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU* 15, 291-313. Reed in *Palabras y Textos*, EHU/UPV, Vitoria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

de Rijk, R. P., 1985, "Un verbe méconnu", In J. L. Melena (ed), *Symbolae Ludovico Mixelena Septuagenario Oblatae*, EHU/UPV, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, "Larramendiren eraginaz eta", *ASJU* 20: 1, 203-216.

For abbreviations of secondary sources the "Abbreviation Index" published in *ASJU* 22(3), 1988, must be used; when the acronyms correspond to other philologies the authors should honour the norms existing in the field. Should it be necessary the author(s) will use other abbreviations whose meanings will be explained in their first occurrence.

The authors will have to use compatible programs for PC or Mac (such as Word-Star, Word-Perfect, McWrite or Word. Contributors to *ASJU* should submit three typed copies of the paper along with a diskette abiding by the above-mentioned conditions.

INFORMACIÓN PARA LOS AUTORES

Se admitirán artículos sobre lingüística y filología vasca y campos más generales relacionados o de interés para la vascolología, escritos en los idiomas utilizados por la comunidad científica internacional. Los originales se enviarán a: *ASJU*, Eusko Ikaskuntza. San Antonio, 41 - 01005 Vitoria-Gasteiz.

Los artículos recibidos en *ASJU* se someten al menos a dos revisores, decidiéndose su aceptación o no para la publicación en función del informe de los mismos; se comunicará tal decisión a los autores en el plazo de tiempo más breve posible. En caso de aceptarse el artículo, se enviará a los autores la lista de objeciones o cambios necesarios. Los autores recibirán las primeras pruebas de sus trabajos (que deberán devolver conjuntamente con el original) para cuya corrección dispondrán de un plazo no superior a cuatro días desde su recepción. Los autores recibirán un ejemplar del *ASJU* y 25 separatas de sus artículos (10 en caso de reseñas), pudiendo encargar otras adicionales que les serán facturadas a precio de coste.

No existe ninguna restricción sobre la longitud máxima de los originales pero éstos no deben ser más largos de lo necesario; los autores han de ser concisos y claros. Se dará preferencia a notas breves, particularmente cuando hagan referencia, criticándolos o elaborándolos, a artículos publicados con anterioridad.

Los originales, al comienzo de los cuales se hará constar la dirección y teléfono del(os) autor(es), se presentarán escritos a doble espacio y por una sola cara —incluidas notas—, con márgenes amplios para posibles correcciones y aclaraciones. Las páginas irán numeradas correlativamente, así como las notas, las cuales irán en hojas aparte al final del artículo. Los manuscritos se presentarán por triplicado e irán acompañados de un resumen inferior a 80 palabras. Se recomienda que el original sea minuciosamente corregido antes de su presentación para evitar en lo posible las erratas, y que fotografías, cuadros, mapas, gráficos, tablas, figuras, etc., sean de la mejor calidad posible para evitar pérdidas de detalle en la reproducción; todos ellos irán numerados y llevarán un breve pie o leyenda para su identificación; se indicará asimismo el lugar aproximado de colocación en el texto. Los ejemplos irán numerados: (1), (2)a, (2)b, etc.; al referirse a los mismos en el texto se usará el formato (2a), (2b), (2, a b), (4d-h), etc. Se dará una clara descripción de cualquier símbolo, carácter, o marca diacrítica poco usual en un margen en su primera aparición.

El texto se presentará de acuerdo con las siguientes normas: las citas largas irán en texto sangrado, sin comillas a su inicio y final, en letra redonda; las citas breves, también en redonda, irán entre comillas dobles (" " o « »). Se utilizarán los ápices (') para denotar acepciones o traducciones de términos aislados. Los términos utilizados metalingüísticamente o en lengua distinta a aquella en la cual está redactado el texto irán en cursiva (subrayados en el original).

Los títulos de libros y revistas irán en cursiva (subrayados en el original) y los de los artículos, entre comillas. Se indicará el n.º, año y páginas correspondientes de las revistas, y editorial y lugar de edición de los libros; en su caso se indicará si se cita de una reimpresión, reedición o traducción. Usese en la medida de lo posible el sistema autor-año para las citas, p.e. (Lafitte 1967a: 35-38), (véase Schuchardt 1900, Azkue 1923- 25, 1935). En su defecto, se darán datos bibliográficos completos sólo en la primera ocasión, limitándose en las siguientes a señalar el apellido del autor y el título abreviado, evitando *op. cit.* e *ibídem*: Altuna, *Versificación*, pp. 43-57. La bibliografía irá también a doble espacio, ajustándose al siguiente formato:

Mixelena, K., 1950b, "La aspiración intervocálica", *BAP* 6, 443-449. Reproducido en su *Sobre historia de la lengua vasca*, Anejos *ASJU* N.º 10, Donostia 1988, I, 191-202.

—, 1981a, "Lengua común y dialectos vascos", *ASJU* 15, 291-313. Reproducido en su *Palabras y Textos*, EHU/UPV, Vitoria-Gasteiz 1987, pp. 35-55.

Ortiz de Urbina, J., 1989, *Some parameters in the grammar of Basque*, Foris, Dordrecht.

de Rijk, R. P., 1985, "Un verba méconnu", In J. L. Melena (ed), *Symbolae Ludovico Mixelena Septuagenario Oblatae*, EHU/UPV, Vitoria-Gasteiz, II, 921-935.

Sarasola, I., 1986, "Larramendieren eraginaz eta", *ASJU* 20: 1, 203-216.

Para las abreviaturas de fuentes primarias o secundarias se recurrirá al "Índice de abreviaturas" publicado en *ASJU* 22 (3), 1988; cuando correspondan a otras filologías se atenderán los autores a las normas vigentes en las mismas. En caso necesario el autor utilizará otras adicionales cuyo valor explicará en la primera aparición de las mismas.

Se ruega a los autores que utilicen programas compatibles (Word-Star, Word-Perfect, McWrite o Word), tanto para PC como para Mac. Acompañarán al diskete tres copias del artículo, en papel y en las condiciones arriba citadas,

ANUARIO DEL SEMINARIO DE FILOLOGÍA VASCA
 "JULIO DE URQUIJO"
 International Journal of Basque Linguistics and Philology
 ASJU, xxxiii-1, 1999

IÑAKI CAMINO, Goñerriko hizkera (I)	5
VERONIQUE INCHAUSPE, À propos de la construction historique de la pastorale souletine	79
PATXI SALABERRI, Axularren eta haren obraren harreraz (Iritziak, ikerketak eta beste)	125
ELENA TORREGARAI; IÑAKI VILLOSLADA, J.A. Mogelen "Versiones bascongadas de varias arengas y oraciones selectas de los mejores autores latinos": antzinatearen erabilpena euskararen apologiaren auzian	137
BLANCA URGELL, <i>Hiztegi Hirukoitza</i> eta <i>Diccionario de Autoridades</i> erkatuaz (III): Gaztelania	157
PATRI URKIZU, Monjongo DASSANÇAREN <i>Laborarien abissua</i> (1692) eta honen bi aldaera ezezagun: Jean Pierre CHABALGOITYk idatzia (XVIII. m.) eta Bertrand GOYENETCHEREN <i>Marechalaren liburua</i> (1831). Aurkezpena, edizioa, oharra eta hiztegia	239